



नमो अरिहंताशं  
नमो सिद्धाशं  
नमो आयरियाशं  
नमो उवज्जायाशं  
नमो लेभे सव्व साहुशं  
अेसो पंय नमुक्कारो  
सव्व पावप्पशासशो  
मंगलाशं य सव्वेसिं  
पढमं उवर्धं मंगलं

# જિનાગમ પ્રકાશન યોજના

પ. પૂ. આચાર્યશ્રી ઘાંસીલાલજી મહારાજ સાહેબ  
કૃત વ્યાખ્યા સહિત

**DVD No. 2**  
(Gujarati Edition)

**:: યોજનાના આયોજક ::**

શ્રી ચંદ્ર પી. દોશી - પીએચ.ડી.

website : [www.jainagam.com](http://www.jainagam.com)

# SHRI TATVARTH SUTRA



PART : 2

श्री तत्त्वार्थ सूत्र : भाग-२

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-महाराज-  
विरचितया दीपिका-निर्युक्तयाख्यया व्याख्याद्वय समलङ्कृतं  
हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्

## ॥ श्री तत्त्वार्थसूत्रम् ॥

( द्वितीयो भागः )

नियोजकः

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि  
पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी-महाराजः

प्रकाशकः

राजकोटनिवासी-स्व. दोशयुपाह मूलजीभ्रातोरात्मज  
प्रभुलालस्य धर्मपत्नी लाभुबहेनप्रदत्त-द्रव्यसाहाय्येन  
अ० भा० श्वे० स्था० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः  
श्रेष्ठि-श्रीशान्तिलाल-मङ्गलदासभाई-महोदयः  
मु० राजकोट

प्रथमा-आवृत्तिः	वीर-संवत्	विक्रम-संवत्	ईसवीसन्
प्रति १२००	२४९९	२०२९	१९७३

मूल्यम्-रु० २५-०-०

भगवानुं ठेकाखुं :  
श्री अ. ला. प्रवे. स्थानकेवासी  
नैनशास्त्रोद्धार समिति,  
ठे. गरेडिया कुवा रोड,  
राजकोट, ( सौराष्ट्र ).

Published by :  
Shri Akhil Bharat S. S.  
Jain Shastroddhara Samiti,  
Garedia Kuva Road, RAJKOT,  
( Saurashtra ), W. Ry, India.



ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,  
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।  
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,  
कालोद्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥



हरिगीतच्छन्दः

करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।  
जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥  
जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोई तत्त्व इससे पायगा ।  
है काल निरवधि विपुलपृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥



मूल्यः ३. २५=००

प्रथम आवृत्ति प्रत १२००  
पीर संवत् २४६६  
विक्रम संवत् २०२६  
धर्मपीसन १६७३

: मुद्रकः  
भण्डिलाल छगनलाल शाह  
नवप्रभात प्रिन्टींग प्रेस,  
धीकांटा रोड, अमदावाद.

## સ્વાધ્યાય માટે ખાસ સૂચના

- (૧) આ સૂત્રના મૂલપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસ અને રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે તથા ચોથા પ્રહરે કરાય છે.
- (૨) પ્રાતઃઉષાકાળ, સન્ધ્યાકાળ, મધ્યાહ્ન, અને મધ્યરાત્રિમાં બે-બે ઘડી (૪૮ મિનિટ) વંચાય નહીં, સૂર્યોદયથી પહેલાં ૨૪ મિનિટ અને સૂર્યોદયથી પછી ૨૪ મિનિટ એમ બે ઘડી સર્વત્ર સમજવું.
- (૩) માસિક ધર્મવાળાં સ્ત્રીથી વંચાય નહીં તેમજ તેની સામે પણ વંચાય નહીં. જ્યાં આ સ્ત્રીઓ ન હોય તે ઓરડામાં બેસીને વાંચી શકાય.
- (૪) નીચે લખેલા ૩૨ અસ્વાધ્યાય પ્રસંગે વંચાય નહીં.
  - (૧) આકાશ સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય કાલ.
    - (૧) ઉલ્કાપાત—મોટા તારા ખરે ત્યારે ૧ પ્રહર (ત્રણ કલાક સ્વાધ્યાય ન થાય.)
    - (૨) દિગ્દાહ—કોઈ દિશામાં અતિશય લાલવર્ણ હોય અથવા કોઈ દિશામાં મોટી આગ લગી હોય તો સ્વાધ્યાય ન થાય.
    - (૩) ગર્જરવ—વાદળાંનો ભયંકર ગર્જરવ સંભળાય. ગાજવીજ ઘણી જણાય તો ૨ પ્રહર ( ૯ કલાક) સ્વાધ્યાય ન થાય.
    - (૪) નિર્ધાત—આકાશમાં કોઈ વ્યંતરાદિ દેવકૃત ઘોરગર્જના થઈ હોય, અથવા વાદળો સાથે વીજળીના કડાકા બોલે ત્યારે આઠ પ્રહર સુધી સ્વાધ્યાય ન થાય.
    - (૫) વિદ્યુત—વિજળી ચમકવા પર એક પ્રહર સ્વાધ્યાય ન થા.
    - (૬) યૂપક—શુક્લપક્ષની એકમ, બીજ અને ત્રીજના દિવસે સંધ્યાની પ્રભા અને ચંદ્રપ્રભા મળે તો તેને યૂપક કહેવાય. આ પ્રમાણે યૂપક હોય ત્યારે રાત્રિમાં પ્રથમા ૧ પ્રહર સ્વાધ્યાય ન કરવો.
    - (૭) યક્ષાદીપ્ત—કોઈ દિશામાં વીજળી ચમકવા જેવો જે પ્રકાશ થાય તેને યક્ષાદીપ્ત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
    - (૮) દ્યુમિક કૃષ્ણ—કારતકથી મહા માસ સુધી ધૂમાડાના રંગની જે સૂક્ષ્મ જલ જેવી ધૂમ્મસ પડે છે તેને ધૂમિકાકૃષ્ણ કહેવાય છે. તેવી ધૂમ્મસ હોય ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
    - (૯) મહિકાશ્વેત—શીતકાળમાં શ્વેતવર્ણવાળી સૂક્ષ્મ જલરૂપી જે ધુમ્મસ પડે છે. તે મહિકાશ્વેત છે ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
    - (૧૦) રજઉદ્ઘાત—ચારે દિશામાં પવનથી બહુ ધૂળ ઉડે. અને સૂર્ય ઢંકાઈ જાય. તે રજઉદ્ઘાત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨) ઔદારિક શરીર સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય

(૧૧-૧૨-૧૩) હાડકાં-માંસ અને રૂધિર આ ત્રણ વસ્તુ અગ્નિથી સર્વથા બળી ન જાય, પાણીથી ધોવાઈ ન જાય અને સામે દેખાય તો ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો. ફૂટેલું ઈંડુ હોય તો અસ્વાધ્યાય.

(૧૪) મળ-મૂત્ર—સામે દેખાય, તેની દુર્ગન્ધ આવે ત્યાં સુધી અસ્વાધ્યાય.

(૧૫) સ્મશાન—આ ભૂમિની ચારે બાજુ ૧૦૦/૧૦૦ હાથ અસ્વાધ્યાય.

(૧૬) ચંદ્રગ્રહણ—જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૮ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૭) સૂર્યગ્રહણ—જ્યારે સૂર્યગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૧૨ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૬ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૮) રાજવ્યુદ્ગત—નજીકની ભૂમિમાં રાજાઓની પરસ્પર લડાઈ થતી હોય ત્યારે, તથા લડાઈ શાન્ત થયા પછી ૧ દિવસ-રાત સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૧૯) પતન—કોઈ મોટા રાજાનું અથવા રાષ્ટ્રપુરુષનું મૃત્યુ થાય તો તેનો અગ્નિસંસ્કાર ન થાય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય કરવો નહીં તથા નવાની નિમણુંક ન થાય ત્યાં સુધી ઊંચા અવાજે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૦) ઔદારિક શરીર—ઉપાશ્રયની અંદર અથવા ૧૦૦-૧૦૦ હાથ સુધી ભૂમિ ઉપર બહાર પંચેન્દ્રિયજીવનું મૃતશરીર પડ્યું હોય તો તે નિર્જીવ શરીર હોય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૧થી ૨૮) ચારે મહોત્સવ અને ચાર પ્રતિપદા—આષાઢ પૂર્ણિમા, (ભૂતમહોત્સવ), આસો પૂર્ણિમા (ઈન્દ્ર મહોત્સવ), કાર્તિક પૂર્ણિમા (સ્કંધ મહોત્સવ), ચૈત્ર પૂર્ણિમા (યક્ષમહોત્સવ, આ ચાર મહોત્સવની પૂર્ણિમાઓ તથા તે ચાર પછીની કૃષ્ણપક્ષની ચાર પ્રતિપદા (એકમ) એમ આઠ દિવસ સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૯થી ૩૦) પ્રાતઃકાલે અને સન્ધ્યાકાળે દિશાઓ લાલકલરની રહે ત્યાં સુધી અર્થાત્ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની પૂર્વે અને પછી એક-એક ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૩૧થી ૩૨) મધ્ય દિવસ અને મધ્ય રાત્રિએ આગળ-પાછળ એક-એક ઘડી એમ બે ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

ઉપરોક્ત અસ્વાધ્યાય માટેના નિયમો મૂલપાઠના અસ્વાધ્યાય માટે છે. ગુજરાતી આદિ ભાષાંતર માટે આ નિયમો નથી. વિનય એ જ ધર્મનું મૂલ છે. તેથી આવા આવા વિકટ પ્રસંગોમાં ગુરુની અથવા વડીલની ઈચ્છાને આજ્ઞાને જ વધારે અનુસરવાનો ભાવ રાખવો.

# स्वाध्याय के प्रमुख नियम

- (१) इस सूत्र के मूल पाठ का स्वाध्याय दिन और रात्री के प्रथम प्रहर तथा चौथे प्रहर में किया जाता है ।
- (२) प्रातः ऊषा-काल, सन्ध्याकाल, मध्याह्न और मध्य रात्री में दो-दो घड़ी (४८ मिनट) स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, सूर्योदय से पहले २४ मिनट और सूर्योदय के बाद २४ मिनट, इस प्रकार दो घड़ी सभी जगह समझना चाहिए ।
- (३) मासिक धर्मवाली स्त्रियों को स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, इसी प्रकार उनके सामने बैठकर भी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, जहाँ ये स्त्रियाँ न हों उस स्थान या कक्ष में बैठकर स्वाध्याय किया जा सकता है ।
- (४) नीचे लिखे हुए ३२ अस्वाध्याय-प्रसंगों में वाँचना नहीं चाहिए—

(१) आकाश सम्बन्धी १० अस्वाध्यायकाल

- (१) **उल्कापात**—बड़ा तारा टूटे उस समय १ प्रहर (तीन घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२) **दिग्दाह**—किसी दिशा में अधिक लाल रंग हो अथवा किसी दिशा में आग लगी हो तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (३) **गर्जांश्व**—बादलों की भयंकर गडगडाहट की आवाज सुनाई देती हो, बिजली अधिक होती हो तो २ प्रहर (छ घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (४) **निर्घात**—आकाश में कोई व्यन्तरादि देवकृत घोर गर्जना हुई हो अथवा बादलों के साथ बिजली के कडाके की आवाज हो तब आठ प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (५) **विद्युत्**—बिजली चमकने पर एक प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (६) **यूपक**—शुक्ल-पक्ष की प्रथमा, द्वितीया और तृतीया के दिनों में सन्ध्या की प्रभा और चन्द्रप्रभा का मिलान हो तो उसे यूपक कहा जाता है । इस प्रकार यूपक हो उस समय रात्री में प्रथमा १ प्रहर स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (७) **यक्षादीप्त**—यदि किसी दिशा में बिजली चमकने जैसा प्रकाश हो तो उसे यक्षादीप्त कहते हैं, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (८) **धूमिका कृष्ण**—कार्तिक से माघ मास तक धूँए के रंग की तरह सूक्ष्म जल के जैसी धूमस (कोहरा) पड़ता है उसे धूमिका कृष्ण कहा जाता है इस प्रकार की धूमस हो उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।



- (९) **महिकाश्वेत**—शीतकाल में श्वेत वर्णवाली सूक्ष्म जलरूपी जो धूमस पड़ती है वह महिकाश्वेत कहलाती है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१०) **रजोद्घात**—चारों दिशाओं में तेज हवा के साथ बहुत धूल उड़ती हो और सूर्य ढँक गया हो तो रजोद्घात कहलाता है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२) ऐतिहासिक शरीर सम्बन्धी १० अस्वाध्याय—

- (११,१२,१३) हाड-मांस और रुधिर ये तीन वस्तुएँ जब-तक अग्नि से सर्वथा जल न जाएँ, पानी से धुल न जाएँ और यदि सामने दिखाई दें तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए । फूट हुआ अण्डा भी हो तो भी अस्वाध्याय होता है ।
- (१४) **मल-मूत्र**—सामने दिखाई हेता हो, उसकी दुर्गन्ध आती हो तब-तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१५) **श्मशान**—इस भूमि के चारों तरफ १००-१०० हाथ तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१६) **चन्द्रग्रहण**—जब चन्द्रग्रहण होता है तब जघन्य से ८ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १२ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१७) **सूर्यग्रहण**—जब सूर्यग्रहण हो तब जघन्य से १२ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १६ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१८) **राजव्युद्गत**—नजदीक की भूमि पर राजाओं की परस्पर लड़ाई चलती हो, उस समय तथा लड़ाई शान्त होने के बाद एक दिन-रात तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१९) **पतन**—कोई बड़े राजा का अथवा राष्ट्रपुरुष का देहान्त हुआ हो तो अग्निसंस्कार न हो तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए तथा उसके स्थान पर जब तक दूसरे व्यक्ति की नई नियुक्ति न हो तब तक ऊंची आवाज में स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२०) **औदारिक शरीर**—उपाश्रय के अन्दर अथवा १००-१०० हाथ तक भूमि पर उपाश्रय के बाहर भी पञ्चेन्द्रिय जीव का मृत शरीर पड़ा हो तो जब तक वह निर्जीव शरीर वहाँ पड़ा रहे तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२१ से २८) **चार महोत्सव और चार प्रतिपदा**—आषाढी पूर्णिमा (भूत महोत्सव), आसो पूर्णिमा (इन्द्रिय महोत्सव), कार्तिक पूर्णिमा (स्कन्ध महोत्सव), चैत्र पूर्णिमा (यक्ष महोत्सव) इन चार महोत्सवों की पूर्णिमाओं तथा उससे पीछे की चार, कृष्ण पक्ष की चार प्रतिपदा (ऐकम) इस प्रकार आठ दिनों तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२९ से ३०) प्रातःकाल और सन्ध्याकाल में दिशाएँ लाल रंग की दिखाई दें तब तक अर्थात् सूर्योदय और सूर्यास्त के पहले और बाद में एक-एक घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(३१ से ३२) मध्य दिवस और मध्य रात्री के आगे-पीछे एक-एक घड़ी इस प्रकार दो घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

उपरोक्त अस्वाध्याय सम्बन्धी नियम मूल पाठ के अस्वाध्याय हेतु हैं, गुजराती आदि भाषान्तर हेतु ये नियम नहीं है । विनय ही धर्म का मूल है तथा ऐसे विकट प्रसंगों में गुरु की अथवा बड़ों की इच्छा एवं आज्ञाओं का अधिक पालन करने का भाव रखना चाहिए ।

श्री तत्त्वार्थ सूत्र भाग दूसरे की

विषयानुक्रमशिका

अनु. विषय पाना नं.

छठा अध्याय

१	आस्त्रवतत्त्व का निरूपण सू-१	१
२	पुण्यपाप के आस्त्रवों के कारण सू-२	५
३	संपरायक्रिया के आस्त्रवों का निरूपण सू-३	७
४	अकषायशुभ के संसार परिभ्रमण रूप र्थ्यापथ आस्त्रव के कारण होने का निरूपण सू-४	८
५	साम्परायिक कर्मास्त्रव के भेदों का निरूपण सू-५	११
६	सभ्य श्रुतों के कर्मभन्ध समान होता है या विशेषाधिक सू-६	१८
७	अधिकरण का स्वरूप सू-७	२२
८	श्रुताधिकरण के भेद का निरूपण सू-८	२४
८	अश्रुत के अधिकरण का निरूपण सू-८	२७
१०	कर्मभन्ध के आस्त्रव सभ्य आयुवाले का अस्त्रव होता है सू-१०	२८
११	देवायु के आस्त्रवका निरूपण सू-११	३५

सातवां अध्याय

१२	संवर के स्वरूप का निरूपण सू-१	३७
१३	संवर के कारणरूप समिति गुप्ति आदि का निरूपण सू-२	३८
१४	समिति के भेदों का निरूपण सू-३	४१
१५	गुप्ति के स्वरूप निरूपण सू-४	४४
१६	दश प्रकार के श्रमण धर्म का निरूपण सू-५	४७
१७	अनुपेक्षा के स्वरूप का निरूपण सू-६	५३
१८	परिषहजय का निरूपण सू-७	६३
१८	परिषह के भेदों का निरूपण सू-८	६५
२०	कौन श्रुतको कितने परीषह होते हैं ? सू-८	७६

अनु.	विषय	पाना नं.
२१	भगवान् अरिहन्त भगवन्त को पारह परीषह होने का निरूपण सू-१०	८०
२२	आदरसम्पराय को सभ परीषह का संभव का निरूपण सू-११	८१
२३	ज्ञानावरण कर्म के निमित्त से होने वाले दो परिषहों का निरूपण सू-१२	८३
२४	दर्शन मोहनीय अन्तराय कर्म के उदय से श्रमाज्ञा में दर्शन और अलाभ परीषह की उत्पत्ति का निरूपण सू-१३	८४
२५	चारित्रमोहनीय कर्म के निमित्त से होनेवाले सात परिषहों का कथन सू-१४	८५
२६	वेदनीयकर्म के उदय से होने वाले ग्यारह परीषहों का कथन सू-१५	८७
२७	अेक श्रुव को अेक ही काल में होने वाले परीषहों का कथन सू-१६	८८
२८	हिंसादि से निवृत्ति आदि व्रतो का निरूपण सू-१७-२४	८९
२८	हिंसा के स्वरूप निरूपण सू-२५	९२
३०	मृषावाह का निरूपण सू-२६	९५
३१	स्तेय का स्वरूप निरूपण सू-२७	९८
३२	मैथुन का निरूपण सू-२८	१००
३३	परिग्रह का निरूपण सू-२९	१०१
३४	पांथ अशुव्रत का निरूपण सू-३०-३७	१०५
३५	मारणांतिक संलेभना का निरूपण सू-३८	१०६
३६	सम्यग्दृष्टि के पांथ अतियार का निरूपण सू-४०	१०८
३७	अशुव्रत अेवं दिग्व्रत के पांथ अतियार का निरूपण सू-४१-४२	११६
३८	तीसरे अशुव्रत के स्तेनाहतादि पांथ अतियारों का निरूपण सू-४३	११८
३९	योधे अशुव्रत के पांथ अतियार का निरूपण सू-४४	१२२
४०	पांथवे अशुव्रत के पांथ अतियार का निरूपण सू-४५	१२४
४१	दिविरत्यादि सात शिक्षाव्रत के पांथ पांथ अतियारों का निरूपण सू-४६	१२७

अनु.	विषय	पाना नं.
४२	उपभोग परिभोग परिमाडाव्रत के अतिथार का निरुपाडा सू-४७	१२६
४३	अनर्थदंड विरमाडाव्रत के अतिथार का निरुपाडा सू-४८	१३१
४४	सामयिकव्रत के पांथ अतिथारों का निरुपाडा सू-४९	१३४
४५	देशावकाशिकव्रत के पांथ अतिथारों का निरुपाडा सू-५०	१३६
४६	पोषधोपवासव्रत के पांथ अतिथारों ना निरुपाडा सू-५१	१३८
४७	भारहवें व्रत के पांथ अतिथार का निरुपाडा सू-५२	१४१
४८	मारडांतिक् संलेजना के पांथ अतिथारों का निरुपाडा सू-५३	१४३
४९	पांथ महाव्रतो का निरुपाडा सू-५४-५५	१४५
५०	पथीस भावनाओं का निरुपाडा सू-४६	१४७
५१	सामान्य प्रकार से सर्वव्रत की भावनाओं का निरुपाडा सू-५७	१५२
५२	सभ प्राडियों में मैत्रिभावना का निरुपाडा सू-५८	१५७
५३	यारित्र के भेद का निरुपाडा सू-५९	१६०
५४	तप के भेद कथन सू-६०	१६४
५५	आह्य तप के भेद का निरुपाडा सू-६१	१६६
५६	आभ्यन्तर तप के भेद का निरुपाडा सू-६२	१७०
५७	दश प्रकार के प्रायश्चित का निरुपाडा सू-६३	१७२
५८	विनयरुप आभ्यन्तर तप के भेद का निरुपाडा सू-६४	१७७
५९	वैयावृत्य के भेदों का निरुपाडा सू-६५	१८०
६०	स्वाध्याय के भेद का निरुपाडा सू-६६	१८२
६१	ध्यान के स्वरुप निरुपाडा सू-६७	१८३
६२	ध्यान का यतृविध भेद का निरुपाडा सू-६८	१८५
६३	धर्मध्यान अेवं शुक्लध्यान मोक्ष के कारडाडुप का निरुपाडा सू-६९	१८६
६४	आर्त्तध्यान के यार भेदों का कथन सू-७०	१८७
६५	अभिरत आदि को आर्त्तध्यान होने का प्रतिपादन सू-७१	१८८
६६	रौद्रध्यान के यार भेदों का निरुपाडा सू-७२	१८२
६७	धर्मध्यान के यार भेदों का निरुपाडा सू-७३	१८३
६८	शुक्लध्यान के यार भेदों का निरुपाडा सू-७४	१८८
६९	शुक्लध्यान के स्वाभि आदि का कथन सू-७५	२००

अनु.	विषय	पाना नं.
७०	केवली को अन्तिम दो शुक्लध्यान होने का कथन सू-७६	२०३
७१	चार प्रकार के शुक्लध्यान के स्थान विशेष का निरूपण सू-७७	२०५
७२	पहला एवं दूसरा शुक्लध्यान के संबन्ध में विशेष कथन सू-७८	२०६
७३	वितर्क के स्वरूप निरूपण सू-७९	२०७
७४	पांचवें आभ्यन्तर तप व्युत्सर्ग के द्रव्य भाव के भेद से द्वि प्रकारता का कथन सू-८०	२०८

### आठवां अध्याय

७५	निर्जरा के स्वरूप निरूपण सू-१	२११
७६	निर्जरा के दो भेदों का कथन सू-२	२११
७७	कर्मक्षयलक्षणा निर्जरा के हेतु कथन सू-३	२१४
७८	तप के दो प्रकारता का कथन सू-४	२१५
७९	अनशन तप के दो भेदों का कथन सू-५	२१५
८०	एतद्विरक्ततप के अनेकविधत्व का निरूपण सू-६	२१६
८१	अनशन तप के वावत्कथिष्ठ के दो प्रकार का कथन सू-७	२१८
८२	पादपोषणतप के द्वि प्रकारता का निरूपण सू-८	२१८
८३	भक्तप्रत्याभ्यान के दो प्रकारता का निरूपण सू-९	२२०
८४	अवम हरिका के स्वरूप निरूपण सू-१०	२२१
८५	द्रव्यावमोहरिका के दो भेदों का कथन सू-११	२२२
८६	उपकरण द्रव्यावमोहरिका के त्रिविध प्रकारता का निरूपण सू-१२	२२३
८७	भक्तपान द्रव्यावमोहरिका के अनेक विधता का निरूपण सू-१३	२२४
८८	भावावमोहरिकातप का निरूपण सू-१४	२२६
८९	भिक्षाचर्या तप के अनेकविधता का निरूपण सू-१५	२२७
९०	रसपरित्यागतप का निरूपण सू-१६	२३२
९१	कायकलेशतप के अनेक विधत्व का निरूपण सू-१७	२३४
९२	प्रतिसंलीनतातप के यातुर्विध्य का निरूपण सू-१८	२३७

अनु.	विषय	पाना नं.
८३	ईन्द्रिय प्रतिसंलीनतातप के पंचविवत्त्व का निरूपण सू-१८	२३८
८४	कषाय प्रतिसंलीनतातप का निरूपण सू-२०	२३८
८५	योगप्रतिसंलीनतातप का निरूपण सू-२१	२४१
८६	विविक्तकषयवासनता का निरूपण सू-२२	२४२
८७	ज्ञानविनयतप का निरूपण सू-२३	२४४
८८	दर्शनविनयतप का निरूपण सू-२४	२४५
८९	शुश्रूषाविनयतप का निरूपण सू-२५	२४६
१००	अनत्याशातना विनयतप के ४५ पैतालीस भेदों का कथन सू-२६	२४८
१०१	यारित्रविनयतप का निरूपण सू-२७	२५०
१०२	मन, वचन, कायविनयतप का निरूपण सू-२८	२५२
१०३	लोकोपचारविनयतप का निरूपण सू-२९	२५३
१०४	आभ्यन्तरतप के छठा भेद व्युत्सर्ग का निरूपण सू-३०	२५५
१०५	द्रव्यव्युत्सर्गतप का निरूपण सू-३१	२५६
१०६	भावव्युत्सर्गतप का निरूपण सू-३२	२५७
१०७	कषायव्युत्सर्गतप का निरूपण सू-३३	२५८
१०८	संसारव्युत्सर्गतप का निरूपण सू-३४	२५८
१०९	कर्मव्युत्सर्गतप का निरूपण सू-३५	२५९
११०	निर्जरा सभ्रको समान होती है ? या विशेषाधिक ? सू-३६	२६१
१११	मोक्षमार्ग का निरूपण सू-३७	२६६
११२	सम्यग्दर्शन का निरूपण सू-३८	२६९
११३	सम्यग्दर्शन की द्वि प्रकारता का निरूपण सू-३९	२७१
११४	सम्यग्ज्ञान स्वरूप निरूपण सू-४०	२७२
११५	सम्यग्ज्ञान के भेदों का कथन सू-४१	२७४
११६	मतिश्रुतज्ञान के परोक्षत्व का निरूपण सू-४२	२७७
११७	अवधि, मनःपर्यव, केवलज्ञान के प्रत्यक्षत्व का निरूपण सू-४३	२७९
११८	मतिज्ञान के द्वि प्रकारता का कथन सू-४४	२८१
११९	मतिज्ञान के यातुविधर्यत्व का निरूपण सू-४५	२८२
१२०	अवग्रह के दो भेदों का निरूपण सू-४६	२८५
१२१	श्रुतज्ञान के दो भेदों का कथन सू-४७	२८८

अनु.	विषय	पाना नं.
१२२	अवधिज्ञान का निरूपण सू-४८	२८१
१२३	मनःपर्यवज्ञान के द्विविधत्व का प्रतिपादन सू-४८	२८२
१२४	पांच प्रकार के ज्ञानों में मतिश्रुतज्ञान की विशेषता	२८५
१२५	अवधिज्ञान विषय का निरूपण	२८७
१२६	मनःपर्यवज्ञान के वैशिष्य का निरूपण	२८८
१२७	केवलज्ञान की उत्पत्ति के कारण का निरूपण	२८८
१२८	केवलज्ञान के लक्षण का निरूपण	३००

### नववां अध्याय

१२९	मोक्षतत्त्व का निरूपण	३०४
१३०	मोक्षावस्था में भावकर्मक्षय का निरूपण	३०८
१३१	मुक्तात्मा के गति का निरूपण	३१०
१३२	अहर्मा की गति का निरूपण अ एवं उस विषय में द्रष्टांत	३११
१३३	सिद्ध के स्वरूप का निरूपण	३१३

### ॥ समाप्त ॥



છઠ્ઠા અધ્યયનનો પ્રારંભ—

‘મળ-વચ-કાયજોગાઈ આસવો’

સૂત્રાર્થ—મનોયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ આદિને આસ્ત્રવ કહે છે ॥૧૧॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—જીવ, અજીવ, બન્ધ, પુણ્ય, પાપ, આસ્ત્રવ, સંવર,

નિર્જરા તથા મોક્ષ આ નવ તત્ત્વો છે. ઉત્તરઅધ્યયન સૂત્રના આ કથન અનુસાર ક્રમથી જીવ, અજીવ, બન્ધ, પુણ્ય આ પાપ, અને પાંચ તત્ત્વોનું પાંચ અધ્યાયોમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત છઠા આસ્ત્રવતત્ત્વની પ્રરૂપણા કરવાના આશયથી છઠા અધ્યાય પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ આદિ આસ્ત્રવ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મન, વચન અને કાયની ક્રિયાથી આત્માનાં પ્રદેશોમાં જે પરિસ્પન્દન થાય છે, તે યોગ કહેવાય છે જ્યારે આલ્પ્યન્તર કારણ વીર્યાન્તરાયકર્મ તથા નોઇન્દ્રિય બાહ્ય કર્મભેદ ક્ષયોપશમ રૂપ મનોલઘ્નિતું સાન્નિધ્ય થાય છે. અને બાહ્ય કારણ મનોવર્ગણાનું આલમ્બન હોય છે, ત્યારે મન રૂપ પરિણમનની તરફ અભિમુખ આત્માનાં પ્રદેશોમાં જે પરિસ્પન્દન (હલન-ચલન) થાય છે તે મનોયોગ કહેવાય છે.

શરીર નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત વચનવર્ગણાનું આલમ્બન થવાથી તથા વીર્યાન્તરાય અને મતિ-અજ્ઞાન બાહ્ય આદિના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થનારી વચનલઘ્નિના સાન્નિધ્ય થવાથી વચનરૂપ પરિણામના અભિમુખ આત્માના પ્રદેશોના પરિસ્પન્દનને વચનયોગ કહેવાય છે. જ્યારે અન્તરંગ કારણ વીર્યાન્તરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે અને ઔદારિકવર્ગણા, વૈક્રિયવર્ગણા તથા આહારકવર્ગણા આદિ શરીર વર્ગણાઓમાંથી ઠાઈપણુ એક વર્ગણાનું આલમ્બન થવા રૂપ બાહ્ય કારણ હોય છે, ત્યારે તે નિમિત્તથી આત્માના પ્રદેશોમાં જે પરિસ્પન્દન થાય છે, તે કાયયોગ કહેવાય છે. ત્રણે પ્રકારનો આ યોગ આસ્ત્રવ કહેવાયો છે.

જે આકાશપ્રદેશોમાં આત્મા સ્થિત છે, તેજ આકાશપ્રદેશોમાં સ્થિત કાર્મણુવર્ગના પુદ્ગલપરમાણુ, જે ક્રિયાકલાપથી કર્મના રૂપમાં પરિણુત થઈ જાય છે, તે ક્રિયાકલાપને આસ્ત્રવ કહે છે. તે પ્રકારનાં પરિણામથી જીવ કર્મોને ધારણ કરે છે, જે તે પ્રકારનું પરિણામ ન થાય તો કર્મનો બન્ધ થતો નથી. આવી રીતે જેમ પાણીને પ્રવાહિત કરનારા છિદ્ર દ્વારા સરોવરમાં જળનું આગમન થાય છે, તેવી જ રીતે આત્માના પરિણામ વિશેષથી કર્મ રૂપી જળનો પ્રવેશ થાય છે. જેના દ્વારા કર્મો આવે છે, તે આસ્ત્રવ, એવી આસ્ત્રવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. આશય એ છે કે આત્માનું તે પરિણામ, જે

કર્મોના આગમનનું દ્વાર છે, આસ્રવ કહેવાય છે. કેવળી સમુદ્ઘાત વેળાએ દણ્ડ, કપાટ, પ્રતર અને લોકપૂરણ રૂપ જે યોગ હોય છે તે ઐર્થિક હોવાને કારણે આસ્રવના કારણ હોતા નથી.

જેવી રીતે ભીના વસ્ત્ર, વાયુ દ્વારા ઉડાડેલી ધૂળને બધી બાજુએથી ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ વસ્ત્રની ભીનાશના કારણે તેનામાં આવી આવીને રજ ચોંટી જાય છે, તેવી જ રીતે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ કષાયથી આર્દ્ર બનેલો આત્મા કાયયોગ આદિ ત્રણ પ્રકારના યોગો દ્વારા આકૃષ્ટ કર્મપુદ્ગલોને ધારણ કરે છે, અથવા જેવી રીતે અગ્નિથી તપેલા લોખંડના ગોળાને જો પાણીમાં નાખવામાં આવે તો તે બધી બાજુએથી પાણીને ગ્રહણ કરે છે. આત્મસાત્ કરે છે, તેવી જ રીતે કષાયના તાપથી સન્તપ્ત આત્મા કાયયોગ આદિથી કર્મ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે.

સૂત્રમાં પ્રયુક્ત 'આદિ શબ્દથી' મિથ્યાત્વ, રતિ, અવિરતિ અને કષાયને, જે કર્મબંધના કારણો છે, સમજી લેવા ભેદ્ય છે ॥૧૧॥

તત્વાર્થનિર્ચુકિત—પાંચમાં અધ્યાયમાં કર્મપ્રાપ્ત પાપ નામક પાંચમા તત્વની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. હવે છઠાં તત્વ આસ્રવની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી રહી છે.

મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ આદિને આસ્રવ કહે છે, અભિપ્રાય એ છે કે મન, વચન અને કાયાની ક્રિયાને યોગ કહે છે.

વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારા પર્યાયની સાથે આત્માને જે સંસ્ખંધ થાય છે તે યોગ કહેવાય છે. તેને વીર્યા, પ્રાણ, ઉત્સાહ, પરાક્રમ ચેષ્ટા, શક્તિ અથવા સામર્થ્ય આદિ પણ કહી શકાય છે, અથવા વીર્યાન્તરાય, કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારા પર્યાયથી જીવનું યુક્ત થવું તે યોગ કહેવાય છે. મનોયોગ આદિના લેહથી તે ત્રણ પ્રકારનો છે. મનોવર્ગણના પુદ્ગલોના નિમિત્તથી આત્મપ્રદેશોમાં પરિસ્પન્દન થવું મનોયોગ છે લાષાને યોગ્ય પુદ્ગલો અર્થાત્ લાષાવર્ગણનાં પુદ્ગલોના નિમિત્તથી આત્મપ્રદેશોમાં સ્પન્દન થવું વચનયોગ છે અને ગમન આદિ ક્રિયાઓથી આત્માના પ્રદેશોમાં જે પરિસ્પન્દન થાય છે તે કાયયોગ છે.

આત્માને રહેવાનું સ્થાન, પુદ્ગલદ્રવ્યોથી બનેલું આ શરીર કાય કહેવાય છે. જેમ વૃદ્ધ અથવા દુર્બળ પુરૂષને ચાલવા-ફરવા માટે લાકડી સહાયક બને છે. ખાડા-ટેકરાવાળા રસ્તામાં તેનાથી સહાયતા મળે છે, તેવી જ રીતે આત્મા માટે શરીર સહાયક છે. આ શરીરના નિમિત્તથી જીવનું જે વીર્યા-પરિણમન થાય છે, તે કાયયોગ કહેવાય છે. જેમ અગ્નિના સંયોગથી ઘડામાં સ્કતતા (લાલિમા) પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી જ રીતે કાય રૂપ કરણના નિમિત્તથી આત્મામાં વીર્યા-પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ કાયયોગ છે. એવી જ રીતે જીવ વચનવર્ગણના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને ત્યાગે છે તેના

નિમિત્તથી અથવા વચનરૂપ કરણથી આત્મવીર્યાનું જે ઉત્થાન થાય છે તેને વચનયોગ કહે છે. સત્યવચનયોગ આદિના લેહથી તેના ચાર લેહ છે. આ રીતે કાયવાન આત્માદ્વારા સમસ્ત પ્રદેશોથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલા મનોવર્ગણાને યોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધ શુભાશુભ ચિન્તનમાં કરણ થાય છે. તેમના સંબંધથી આત્માનું જે પરાક્રમ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે તેને મનોયોગ કહે છે સત્ય આદિના લેહથી તે પણ ચાર પ્રકારનો છે.

જો કે વચનવર્ગણાને યોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધ અથવા મનોવર્ગણાને યોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધ વાસ્તવમાં સત્ય અથવા અસત્ય શબ્દથી કહેવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે સત્ય અસત્ય આદિનો લેહ જ્ઞાનમાં જ થઈ શકે છે, તો પણ સત્ય અથવા અસત્ય જ્ઞાનની અન્દર તે આત્માના સામર્થ્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તથા નોઈન્દ્રિય (મન) બાહ્ય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારા મનોવિજ્ઞાન રૂપ પરિણામમાં આત્માના સહાયક બને છે, એ કારણથી તેમજ આત્માથી સહચરિત હોવાના કારણે ઉપચારથી તે પુદ્ગલસ્કંધોને પણ સત્ય અથવા અસત્ય આદિ શબ્દોથી કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે કાયિક વાયિક અને માનસિકના લેહથી પણ ત્રણ પ્રકારના કર્મયોગ કહેવાય છે. આત્માથી અધિષ્ઠિત કાય આદિ બધાં મળીને અને એકલા એકલા પણ ક્રિયાના હેતુ હોય છે. ક્રિયા ભલે કાયિક હોય અથવા વાયિક અથવા માનસિક તો પણ તેનો કર્તા તો એક આત્મા જ છે. તે બધી ક્રિયાઓનું અભિન્ન કારણ છે. દ્રવ્યરૂપ કાય-યોગ વગેરે અન્દરે અન્દર મળીને ભાવયોગ રૂપ વીર્યાને ઉત્પન્ન કરે છે જેમ આત્મા કર્તાના શરીરના આગમન અને ઉત્પાદ એક પહેલું અભિન્ન કારણ છે, એવી જ રીતે ત્રણે યોગ પણ હોય છે. આવી રીતે શરીર અને આત્માના પ્રદેશોના પિણ્ડ વિભિન્ન ક્રિયાઓને કરવાના કારણે ત્રણ પ્રકારના યોગ કહેવાય છે.

વસ્તુતઃ કાયયોગ સાત પ્રકારના છે.—(૧) ઔદારિક કાયયોગ (૨) ઔદારિક મિશ્રકાયયોગ (૩) વૈક્રિય કાયયોગ (૪) વૈક્રિયમિશ્ર કાયયોગ (૫) આહારક કાયયોગ (૬) આહારક મિશ્રકાયયોગ અને (૬) કાર્મણ કાયયોગ વચનયોગ ચાર પ્રકારના છે—(૧) સત્ય વચનયોગ (૨) અસત્ય વચનયોગ (૩) સત્યા-સત્ય ઉભય-વચનયોગ અને (૪) અનુભય વચનયોગ—પાપથી-વિરત થવું જોઈએ આ સત્ય વચનયોગ છે.—પાપ કશું જ નથી આ અસત્ય વચનયોગ છે. ‘આ ગાયો ચાલી રહી છે’ આ સત્યાસત્ય વચનયોગ છે કારણ કે અહીં ‘ગો’ શબ્દથી પુરૂષોને પણ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. ‘ચત્ર’ ગામ આવ્યો’ આ અસત્યા મૃષા-અનુભય વચનયોગ છે. આવી જ રીતે મનોયોગ પણ સત્ય આદિના લેહથી ચાર પ્રકારના છે. બધા મળીને યોગના પંદર લેહ હોય છે.

કાયયોગ આદિમાંથી પ્રત્યેકના બે-બે લેહ છે—શુભ અને અશુભ આથી કાયયોગ પણ શુભ-અશુભના લેહથી બે પ્રકારનો છે. વચનયોગ અને મનો-

યોગના પણ આજ પ્રકારના બે-બે લેદ છે. શુભનો અર્થ છે પુણ્ય અથવા સાતા વેદનીય આદિ સમસ્ત કર્મોના ક્ષય. જે યોગ આનું કારણ હોય છે તેથી શુભ કહેવાય છે. અશુભયોગ પાપરૂપ હોય છે. નરક આદિમાં ઉત્પન્ન થવું એ તેનું ફળ છે. સંસારની પરમ્પરાને વધારવાના કારણ રૂપ હોવાથી તે અશુભયોગ કહેવાય છે.

હિંસા કરવી, ચોરી કરવી, અપ્રહાયતું સેવન કરવું આદિ અશુભ કાયયોગ છે. કેવળ કાયયોગ અસંજી અને વચન લખિધથી રહિત પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય જીવોમાં જ જોવામાં આવે છે. ત્રણે યોગોથી યુક્ત પણ જે પ્રાણી માનસિક વ્યાપારથી રહિત થઈને જીવને ઘાત કરે છે તેને કાયિકયોગ જ માનવામાં આવે છે. કારણ કે તે સમયે તેના મન અને વચનના વ્યાપાર ગૌણ હોય છે. તેનું મન બીજે કશોક હોય છે અને વચન વળી કોઈ બીજી જ વાત કહે છે આવા પ્રમાદી પુરૂષના કાયિક વ્યાપાર કાયયોગ જ સમજવા જોઈએ એવી જ રીતે બીજા કોઈ અચિન્તીત અર્થવાળા વચનયોગથી હિંસા કરે છે, કોઈ કાય અને વચનની ક્રિયાથી નિરપેક્ષ થઈને માત્ર માનસિક વ્યાપારથી જ હિંસા કરે છે અને કોઈ કાય, વચન તથા મન-ત્રણેના વ્યાપારથી યુક્ત થઈને જીવને પીડા પહોંચાડે છે. આમાંથી પ્રાપ્ત કાયયોગીની જ વિવક્ષા કરવામાં આવી રહી છે. આવી જ રીતે બીજા દ્વારા ગૃહીત અને અદત્ત તૃણ આદિને પણ ગ્રહણ કરવું એ સ્તેય (ચોરી) છે. આ સ્તેય પણ બે પ્રકારનું છે-કોઈપણ એક યોગથી થનારી તેમજ ત્રણે યોગથી થનારી અત્રે ફક્ત કાય વ્યાપાર રૂપ જ સમજવું જોઈએ. વેદના ઉદ્યથી વિષયનું સેવન કરવું અથવા પોતાના અવયવ વિશેષની પ્રેરણાથી સ્પર્શસુખને અનુભવ કરવો અપ્રહાયતું છે. અહીં કાયિક વ્યાપારરૂપ અપ્રહાયતું જ સમજવું જોઈએ આકાંક્ષા મોહનીયને સદ્ભાવ થવાથી પૃથ્વીકાય આદિમાં આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ સંજ્ઞા વિદ્યમાન રહે છે.

સળગાવવું છેદન-લેદન કરવું, આલોખન કરવું, હસવું, દોડવું, ફૂંદવું, લાંઘવું, ચઢવું-ઉતરવું, પછાડવું આદિ-આદિ કર્મ અશુભ કાયયોગ કહેવાય છે. સાવધ ભાષા વદવી અસત્ય ભાષણ કરવું, કઠોર વચન કહેવા, ચાડી ખાવી આદિ અશુભ વચનયોગ છે વચન ભલે સત્ય હોય પણ જો તે અસાવધ હોય તો અશુભ વચનયોગ જ સમજવો જોઈએ. દા.ત ચોરને હણી નાખો હિંસક પ્રાણીઓને મારી નાખો' ઈત્યાદિ અનૃત અયથાર્થ જ હોય છે, જેમ કે જે ચોર નથી તેને ચોર કહેવો નિબુર અથવા સ્નેહથી હીન વચનનેનો પ્રયોગ પરૂષ (કઠોર) કહેવાય છે. જેમ કે-અરે જુદમી તું મૂખ છે, તૂં પાપી છે. પીઠ પાછળ કોઈના વિદ્યમાન પણ દોષોને પ્રકટ કરવાવાળું વચન પિશુન કહેવાય છે. આ પ્રકારે અસત્ય છળકપટથી ભરેલા, ઠંભપૂર્ણ, અસભ્ય, કટુક, સંદિગ્ધ

અને એલેલ જેટલાં પણ વચન છે અથવા પ્રવચનથી વિરુદ્ધ જે વચન છે. તે સઘળાને અશુભ વચનયોગ સમજી લેવા જોઈએ. અભિધ્યા હિંસા, ઇર્ષ્યા, દ્રોહ આદિ જેટલાં પણ અપ્રશસ્ત માનસિક વ્યાપાર છે તે મનોયોગમાં પરિણત થાય છે. સદૈવ પ્રાણિઓના દ્રોહ-અનિષ્ટનું ચિન્તન કરવું તે અભિધ્યા છે. જેમ કે એવું વિચારવું કે-અમુક મરી જાય તો અમે સુખે રહીએ આનો શત્રુ અમુક પુરૂષ છે તેને ગુસ્સામાં લાવી દઈએ જેથી તે પેલાને મારી નાખે 'આ પ્રકારનું ચિન્તન સાપાય ચિન્તન કહેવાય છે ખીજનાં ગુણોના ઉત્કર્ષને સહન ન કરી શકવા તે ઇર્ષ્યા છે. ખીજનાં ગુણોને પણ દોષના રૂપમાં પ્રગટ કરવા એ અસૂયા છે. અભિમાન, હર્ષ, શોક, ગરીબાઈ, આદિ પણ અશુભ મનોયોગ જ સમજવા જોઈએ.

ઉલ્લિખિત અશુભ કાયિક વાયિક અને માનસિક યોગથી વિપરીત જે યોગ છે તે શુભ છે.

સમવામાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે-આસ્રવદ્વાર પાંચ છે-યથા-મિથ્યાત્વ, અવિરતિ પ્રમાદ, કષાય અને યોગ ભગવતી સૂત્રના સોળમાં શતકના ઉદ્દેશક પ્રથમ સૂત્ર પદ્મમાં કહ્યું છે-‘યોગ ત્રણ પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યા છે, મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ સૂત્રમાં ગ્રહણ કરવામાં આવેલ-આદિ શબ્દથી મિથ્યાત્વ વિરતિ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય યોગનું ગ્રહણ થાય છે. આનાથી ક્લિત એ થયું કે મનોયોગ, વચનયોગ કાયયોગ, મિથ્યાત્વ વિરતિ, અવિરતિ પ્રમાદ, કષાય અને યોગ આ બધાં આસ્રવ છે જેમ તળાવમાં પાણીના આવવાનું જે દ્વાર છિદ્ર વગેરે છે તે આસ્રવ કહેવાય છે, તેજ રીતે યોગ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ પ્રમાદ, કષાયયોગ રૂપી ગરનાળાથી આત્મામાં જે કર્મ આવે છે તેમને પણ આસ્રવ કહેવામાં આવે છે. ૧૧૧

### પુણ્યપાપ કે આસ્રવો કે કારણ

‘પુણ્યવાણં જુનાસુમા જોગા’

સૂત્રાર્થ—શુભયોગ પુણ્યનું અને અશુભયોગ પાપનું કારણ છે ૧૨૧

તત્વાર્થટીપિકા—પહેલા આસ્રવ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોવે એ દર્શાવીએ છીએ કે પુણ્ય અને પાપનો આસ્રવ કયા કારણથી થાય છે ?

કર્મના બે લેહ છે—પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મ આમાંથી પુણ્યકર્મના આસ્રવનું કારણ શુભયોગ અને પાપકર્મના આસ્રવનું કારણ અશુભ કર્મ છે. પ્રાણાતિ-યાત, ચોરી, મૈથુન આદિ અશુભ કાયયોગ છે. અસત્ય, કઠોર, અસભ્ય અથવા અપ્રલીલ વચન બોલવા અશુભ વચનયોગ છે હિંસાનો વિચાર કરવો, ઇર્ષ્યા કરવી, દ્રોહકરવો આદિ અશુભ મનોયોગ છે. આનાથી જે યોગ છે તેમને શુભ કાયયોગ વગેરે સમજવા જોઈએ ૧૨૧

તત્વાર્થનિયુક્તિ—અગાઉ યોગના બે પ્રકાર પ્રતિષ્ઠાદિત કરવામાં આવ્યા છે—

શુભ અને અશુભ આમાંથી શુભ કાયયોગ આદિ શું સામાન્ય રૂપથી બધા કર્મોના કારણ હોય છે, અથવા કેઈ વિશેષ કર્મોના કારણ હોય છે? આ શંકાના નિવારણ અર્થે કહીએ છીએ-

પુણ્યકર્મના આસ્ત્રવનું કારણ શુભયોગ છે અને પાપકર્મના આસ્ત્રવનું કારણ અશુભયોગ છે. પુણ્ય (શુભકર્મ) ના ઝેંતાલીસ લેહ છે તેમનું પ્રતિપાદન ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા સૂત્રમાં કરી દેવામાં આવ્યું છે. આ પુણ્યકર્મના આસ્ત્રવનો હેતુ અશુભયોગ છે. આનાથી વિપરીત પાપકર્મના આસ્ત્રવનો હેતુ અશુભયોગ છે. પાપકર્મના ય્યાંશી લેહોનું નિરૂપણ પાંચમાં અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે પ્રાણાતિપાત આદિથી વિરતિ, સત્ય આદિ, અપરિચ્છેદ તથા ધર્મધ્યાન આદિ શુભ યોગ છે અને એનાથી પુણ્યકર્મનો જ આસ્ત્રવ થાય છે, પ્રાણાતિપાત આદિ ત્રણે પ્રકારના અશુભ કાયયોગ આદિથી ય્યાંશી પ્રકારનાં કર્મોનો આસ્ત્રવ થાય છે. આવી રીતે પૂર્વોક્ત શુભયોગ પુણ્યનો જ આસ્ત્રવ છે. પાપનો નહીં અહીં જે 'એવ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેનાથી એવું સમજવાનું છે કે શુભયોગ પાપકર્મના આસ્ત્રવનું કારણ હોતું નથી, પરંતુ એવું ન સમજવું. જોઈએ કે શુભયોગ કર્મનિર્જરાનું કારણ નથી. આવી રીતે શુભયોગ પુણ્યનું પણ કારણ છે અને નિર્જરાનું પણ અને અશુભયોગ પાપનું જ કારણ હોય છે પરંતુ કદાચીત પુણ્યકર્મનું પણ કારણ બની જાય છે.

જ્ઞાનાવરણીય આદિ સાત પ્રકારના કર્મોની ઝેંતાલીસ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ પુણ્યપ્રકૃતિઓ છે. તે આ રીતે છે.-સાતા વેદનીય, દેવાયુ મનુષ્યાયુ, તિર્થયાયુ, ઉચ્ચગોત્ર તથા સાડત્રીસ નામકર્મની નિમ્નલિખિત પ્રકૃતિઓ-(૧) દેવગતિ (૨) દેવગત્યાનુપૂર્વી (૩) મનુષ્યગતિ (૪) મનુષ્યગત્યાનુપૂર્વી (૫) પંચેન્દ્રિય જાતિ (૬-૧૦) ઔદારિક આદિ પાંચ શરીર (૧૧-૧૩) ઔદારિક આદિ ત્રણ શરીરોના અંગોપાંગ (૧૪) પ્રથમ સંહનન વજ્રધર્મલનારાચ સંહનન (૧૫) પ્રથમ સંસ્થાન-સમચતુરસ (૧૬) પ્રશસ્ત વર્ણ (૧૭) પ્રશસ્ત ગંધ (૧૮) પ્રશસ્ત રસ (૧૯) પ્રશસ્ત સ્પર્શ (૨૦-૨૯) ત્રસ દશક અર્થાત્ ત્રસ, બાહર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક શરીર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેશ અને યશઃ કીર્ત્તિનામકર્મ (૩૦-૩૭) અગુરુ લઘુઅષ્ટકમાંથી સાત અર્થાત્ અગુરુલઘુનામ કર્મ, ઉચ્ચવાસનામ કર્મ, આતપનામ કર્મ, લઘેતનામ કર્મ, પ્રશસ્ત વિહાયોગતિનામકર્મ, પરાઘાતનામ કર્મ, તીર્થકરનામ કર્મ અને નિર્માણનામ કર્મ આ રીતે બધાનો સરવાળો કરવાથી નામકર્મોના સાડત્રીસ લેહ થાય છે. આમાંથી સાતાવેદનીય આદિ પૂર્વોક્ત પાંચ લેહ ઉમેરવાથી ઝેંતાલીસ લેહ થઈ જાય છે આજ ઝેંતાલીસ પુણ્યપ્રકૃતિઓ છે.

પાપકર્મ ય્યાંશી પ્રકારના છે,—(૧-૫) પાંચ જ્ઞાનાવરણ ૬-૧૪) નવ દર્શનાવરણ (૧૫) અશાતાવેદનીય (૧૬-૪૧) છઠ્ઠીસ મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓ મોહનીય કર્મની અઠાવીસ પ્રકૃતિઓમાંથી સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય એ બે પ્રકૃતિઓ પાપકર્મ પ્રકૃતિઓમાં પરિગણિત નથી કારણ કે તેમનો બન્ધ થતો નથી, માત્ર મિથ્યાત્વપ્રકૃતિનો બન્ધ થાય છે અને તે પાપકર્મના રૂપમાં પરિણત થઈ બંધ છે (૪૨) નરકાયુ (૪૩-૭૬) ચૌત્રીસ પ્રકારના નામ કર્મ યથા—(૧) નરકગતિ (૨) નરગતિ આનુપૂર્વી (૩) તિર્યંચગતિ (૪) તિર્યંચાનુપૂર્વી (૫-૮) એકેન્દ્રિય આદિ ચાર જાતિઓ અર્થાત્ એકેન્દ્રિય જાતિ, બે ઇન્દ્રિય જાતિ, તેઇન્દ્રિય જાતિ, ચતુરીન્દ્રીય જાતિ (૯-૧૮) પાંચ સંહનન અને પાંચ સંસ્થાન (૧૯-૨૨) અપ્રશસ્તવર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શનામ કર્મ (૨૩-૩૨) સ્થાવદશક યથા—(૧) સ્થાવર, (૨) સૂક્ષ્મ (૩) અપર્યાપ્ત (૪) સાધારણ (૫) અસ્થિર (૬) અશુભ (૭) દુર્ભંગ (૮) દુઃસ્વર (૯) અનાદેય (૧૦) અયશઃ કીર્તિ (૩૩) ઉપાઘાતનામ કર્મ (૩૪) અશુભવિહાયોગતિનામ કર્મ (૩૭) નીચગોત્ર (૩૮-૨) પાંચ અન્તરાય આવી રીતે શુભયોગ અને અશુભયોગ પુણ્ય અને પાપના કારણ હોય છે.

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનાં ૨૮માં અધ્યયનની ચૌદમી ગાથામાં કહ્યું છે—  
‘પુણ્ણવાસવો ત્હા’ અર્થાત્ પુણ્યનો અને પાપનો આસ્ત્રવ થાય છે. ॥૨૧॥

### સંપરાયક્રિયા કે આસ્ત્રવોં કા નિરૂપણ

‘સકસાયસ્સ જોગો સંપરાયક્રિયાઈ’

સૂત્રાર્થ—કષાયચુકત જીવનો યોગ સમ્પરાયક્રિયાના આસ્ત્રવતું કારણ હોય છે.

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા બતાવવામાં આવ્યું કે શુભયોગ પુણ્યના અને અશુભ યોગ પાપના આસ્ત્રવના કારણો છે. હવે સમ્પરાયિક ક્રિયાના આસ્ત્રવની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

જે જીવ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ રૂપ કષાયથી યુક્ત છે તેનો યોગ અર્થાત્ આત્મપરિણતિ રૂપ મન વચન કાયનો વ્યાપાર સમ્પરાય ક્રિયાનો અર્થાત્ સંસારમાં ભ્રમણ કરવાવાળી ક્રિયાનો આસ્ત્રવ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગથી થનારો પૂર્વોક્ત આસ્ત્રવ બધાં સંસારી જીવોને એકસરખો ફળદાયી નીવડતો નથી, નહીતર કષાયયુક્ત જીવને જે આસ્ત્રવ થાય છે તે સામ્પરાયિક આસ્ત્રવ કહેવાય છે, જેના કારણે-તેને સંસાર-પરિભ્રમણ કરવો પડે છે, પરન્તુ જે જીવ કષાયથી મુક્ત થઈ જાય છે, તેમને ઈર્ષ્યાપદ આસ્ત્રવ થાય છે અને તે સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ બનતું નથી.

જે આત્માને કષે-હણે અર્થાત્ દુર્ગતિમાં લઈ જાય તે કષાય કહેવાય છે અથવા જેમ વડની છ.લ, બહેડા અને હરડ-આદિ કષાય વસ્ત્ર વગેરેમાં રાગનાકારણ હોય છે તેવી જ રીતે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ રૂપ કષાય આત્માને માટે કર્મ બંધના કારણ હોય છે. આવા કષાયથી યુક્ત જીવને સકષાય કહે છે. સકષાય મિથ્યાદષ્ટિ આદિ જીવને કાયયોગ આદિ દ્વારા જે કર્મોના આસ્ત્રવ થાય છે તેમાં સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ પણ પડે છે. આથી તે બંધ સામ્પરાયિકબંધ કહેવાય છે. 'સમ્પરાય' શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે-સમ્ અર્થાત્ સમ્યક્ પર અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ, અય અર્થાત્ ગતિ અથવા પર્યટન, તાત્પર્ય એ છે કે પ્રાણિઓનું જ્યાં પરિભ્રમણ થાય છે તે સંસારને સમ્પરાય કહે છે અને સંસાર પરિભ્રમણના કારણભૂત કર્મોને સામ્પરાયિક કહે છે સામ્પરાયિક કર્મનું કારણ કષાયવાન જીવનોયોગ છે. સારાંશ એ છે કે સકષાય જીવના યોગથી જે કર્મ બંધાય છે તે સામ્પરાયિક બંધ કહેવાય છે અને તેમાં સ્થિતિ તેમજ અનુભાગ પણ પડે છે. ॥૩૩॥

તત્વાર્થનિર્યુક્તિ-કાયિક, વાચિક અને માનસિકયોગ રૂપ આસ્ત્રવ શું બધાં સંસારી જીવોને સરખાં ફળદાયક હોય છે ? અથવા તેના ફળમાં વિસદશતા હોય છે ? આ શંકાના નિવારણ અર્થે વિશેષ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

જે ક્રોધ માન માયા અને લોભથી યુક્ત હોય છે, તે સકષાય કહેવાય છે. કષ અર્થાત્ કર્મનું આપવું અર્થાત્ લાભ થવો કષાય છે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ કર્મના અથવા સંસારના કારણ છે. કે ઘ આદિ કષાયોથી યુક્ત જીવના કાયયોગ આદિ સામ્પરાયિક ક્રિયાના કારણ હોય છે. નરકગતિ, દેવગતિ, મનુષ્યગતિ અને તિર્યચગતિ રૂપ સંસાર સમ્પરાય કહેવાય છે તે સમ્પરાય અર્થાત્ સંસારમાં પરિભ્રમણના કારણ રૂપ જે ક્રિયા છે તે સામ્પરાયિક ક્રિયા કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનોયોગ, વચનયોગ, અને કાયયોગ શુભ અને અશુભના ભેદથી બે-બે પ્રકારનાં છે. આ યોગ ભલે સમસ્ત હોય



કે વ્યસ્ત, જ્યારે કષાયયુક્ત આત્માનો થાય છે, ત્યારે તેનાથી સામ્પ્રાયિક આસ્ત્રવ થાય છે અને તે સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ બને છે.

કૃતિતાર્થ એ છે કે ચાર પ્રકારના બંધોમાંથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ કષાયના નિમિત્તથી થાય છે અને પ્રકૃતિબંધ તથા પ્રદેશબંધ યોગના નિમિત્તથી થાય છે. જે જીવ કષાયયુક્ત હોય છે તેના સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ અવશ્ય થાય છે અને આ કારણથી જ આ બંધ સંસાર ભ્રમણનું કારણ બને છે.

લગવતીસૂત્રમાં સાતમાં શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશકના સૂત્ર ૧૬૭માં કહ્યું છે—જે જીવના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ વિચ્છિન્ન થતાં નથી તેને સામ્પ્રાયિક ક્રિયા થાય છે. ઇર્યાપથક્રિયા થતી નથી. ॥૩॥

### અકષાયજીવ કે સંસાર પરિભ્રમણ રૂપ ઇર્યાપથ આસ્ત્રવ કે કારણ હોને કા નિરૂપણ

‘અકસાયસ્સ જોગો ઈરિયાવહિયા કિરિયાવ’

સૂત્રાર્થ—કષાયથી રહિત જીવનો યોગ ઐર્યાપથિકક્રિયાનું કારણ હોય છે.

તત્ત્વાર્થ—ટીપિકા-પૂર્વસૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું કે ક્રોધ આદિ કષાયોથી યુક્ત આત્માનો કાયયોગ આદિ સંસારભ્રમણના કારણથી સામ્પ્રાયિક આસ્ત્રવનું કારણ બને છે, પ્રસ્તુત સૂત્રમાં એ દર્શાવાઈ રહ્યું છે કે જે જીવ કષાયથી મુક્ત હોય છે, તેનો યોગ માત્ર ઇર્યાપથ આસ્ત્રવનું કારણ હોય છે કે જે સંસાર પરિભ્રમણનું કારણ બનતું નથી.

ક્રોધ આદિ સમસ્ત કષાયોથી રહિત આત્માનો-ઉપશાન્ત-કષાય અથવા ક્ષીણકષાય આત્માનો—જે કાયિક, વાચિક અથવા માનસિકયોગ થાય છે, તેનાથી ક્રુક્ત ઇર્યાપથ-આસ્ત્રવ જ થાય છે. ‘ઈરૂ’ ધાતુ ગતિ અર્થમાં છે, તેથી ભાવના અર્થમાં ઇર્યાપ્ત પ્રત્યય લગાડવાથી ઈર્યા શબ્દ બને છે, જેનો અર્થ થાય છે ગતિ અથવા યોગની પ્રવૃત્તિ, અથવા મન, વચન કાયના નિમિત્તથી થનારાં

આત્માના પ્રદેશોનું પરિસ્પર્શન ધર્યાં જ જેનો પથ-માર્ગ છે તે ધર્યાંપથ અથવા ઐર્યાપથિક કહેવાય છે. આશય એ છે કે અગીયારમાં બારમાં અને તેરમાં ગુણસ્થાનોમાં બ્યારે કષાયનો ઉદય હોતો નથી ત્યારે સ્થિતિબંધ થતો નથી, કારણ કે સ્થિતિબંધનું કારણ કષાય છે, પરંતુ યોગ વિદ્યમાન હોવાથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ બંધ થાય છે. તે સમયે યોગના કારણે કર્મનો આસ્રવ તો થાય છે, પરંતુ કષાયના અભાવના કારણે તે રોકાતો નથી જેવી રીતે ભીંત ઉપર ફેંકવામાં આવેલો માટીનો સૂકો લોઢો દીવાલને સ્પર્શ કરીને નાચે પડી જાય છે, દીવાલ ઉપર ટકી શકતો નથી, તેવી જ રીતે નિષ્કષાય આત્મામાં કર્મનો જે આસ્રવ થાય છે તે રોકાતો નથી પ્રથમ સમયમાં કર્મનું આગમન થાય છે બીજા સમયમાં તેનું વેદન થાય છે અને ત્રીજા સમયમાં તેની નિર્જરા થઈ જાય છે. પરંતુ કષાયયુક્ત જીવને સ્થિતિબંધ થાય છે અને અનુભાગ બંધ પણ થાય છે આથી તેને સંસાર-પરિભ્રમણ કરવો પડે છે.

આવી રીતે ઉપશાન્ત કષાય અને ક્ષીણકષાય આત્માને ઐર્યાપથિક આસ્રવ જ થાય છે, જે બે સમયની સ્થિતિવાળો હોય છે તેમજ સંસાર-પરિભ્રમણનું કારણ બનતો નથી ॥૪॥

તત્વાર્થનિચુક્રિત—પહેલાં કહી દેવામાં આવ્યું છે કે સકષાય જીવનો યોગ સામ્પરાયિક આસ્રવનું કારણ હોય છે હવે એ પ્રતિપાદન કરવામાં આવી રહ્યું છે કે ઉપશાન્ત-ક્ષીણ કષાય આત્માના જે કાયયોગ વગેરે છે, તે સંસાર ભ્રમણના હેતુ કર્મનું કારણ હોતું નથી-

કષાયથી રહિત જીવનો યોગ ઐર્યાપથિક ક્રિયાનું કારણ હોય છે, જે સંસારભ્રમણનું કારણ હોતું નથી. પ્રયોજન થવાથી આગમ મુજબ ચાર હાથ પોતાની સામેની ભૂમિ પર દષ્ટિ રાખતા થકા અને ત્રસ તેમ જ સ્થાવર જીવોની રક્ષા કરતાં થકા હળવે હળવે અપ્રમત્ત થઈને મુનિનું ધરણુ-ગમન કરવાની ક્રિયાને ધર્યાંપથ કહેવાય છે તેને ઐર્યાપથિકની ક્રિયા પણ કહે છે, અભિપ્રાય એ છે કે યોગ માત્રના નિમિત્તથી ગમન કરતાં અથવા ઉભા રહેલાં કષાયસહિત મુનિને બે સમયની સ્થિતિવાળો જે બંધ થાય છે, તે ધર્યાંપથ બંધ છે.

કષાયરહિતના અસલમાં બે ભેદ છે-વીતરાગ અને સરાગ વીતરાગ ત્રણ પ્રકારના હોય છે-ઉપશાન્તમોહ-(અગીયારમાં ગુણસ્થાનવર્તી) ક્ષીણમોહ હ્રસ્વસ્થ અને ક્ષીણમોહ કેવળી. ક્ષીણમોહ હ્રસ્વસ્થ અને કેવળીમાં મોહનીય કર્મનો સ્ફૂળગો ક્ષય થઈ જવાના કારણે કષાયની સત્તા હોતી નથી, ઉપશાન્ત મોહ જીવમાં કષાયની સત્તા રહે છે, પરંતુ ઉદય થતો નથી. જેમના સંબલન કષાય વિદ્યમાન છે, પરંતુ તેનો ઉદય થતો નથી, તે સરાગને પણ અકષાય જ સમજવા જોઈએ. વળી કહ્યું પણ છે-

‘उच्चाह्वयिन्मि पाए’ ઇત્યાદિ ઇર્થાસમિતિથી સમ્પન્ન સંયમીએ ગતિ કરવા માટે પગ ઉંચો કર્યો હોય અને તેનું નિમિત્ત પામીને કદાચિત્ કોઈ ઐર્ષદ્રિય આદિ જીવ મૃત્યુને શરણુ થઈ જાય તેા પણ તે સંયમીને તેના કારણે સુક્ષ્મ બન્ધ પણ કહેવામાં આવ્યો નથી. જિનેન્દ્ર ભગવાને શુદ્ધ પુરૂષનીક્રિયાને પાપકૃળ આપનારી કહેલી નથી.

આ રીતે જે ઉપશાન્ત કષાય આદિ કષાય રહિત છે તેના કાયયોગના નિમિત્તથી ઇર્થાપથ કર્મનો જ બન્ધ થાય છે તેમજ સંસારપરિભ્રમણનું કારણ બનતું નથી. તે કર્મની સ્થિતિ માત્ર એક સમયની હોય છે, અર્થાત્ પ્રથમ સમયમાં કર્મ બંધાય છે, બીજા સમયમાં તેનું વેદન થાય છે અને આ વેદન કાળ જ તેનો સ્થિતિકાળ સમજવો જોઈએ. ત્રીજા સમયમાં તે કર્મની નિર્જરા થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે—પ્રથમ સમયમાં બન્ધ થવો, બીજા સમયમાં વેદન થયું, અને ત્રીજા સમયમાં નિર્જરા થઈ ગઈ, નિર્જરા થઈ ગયા બાદ તે કર્મ અકર્મ રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે.

અહીં એટલું સમજી લેવાની જરૂર છે—જે જીવના જેટલા યોગ હોય છે તેને તેટલા યોગોથી જ સામ્પરાયિક અથવા ઐર્થાપથિક કર્મનો આસ્ત્રવ થાય છે. એકેન્દ્રિય જીવોમાં માત્ર કાયયોગ જ જીવોમાં આવે છે ઐર્ષદ્રિય, તેર્ષદ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય તથા અસંસી પંચેન્દ્રિયમાં કાયયોગ તથા વચનયોગ હોય છે, સંસીપંચેન્દ્રિય જીવોમાં ત્રણે યોગ હોય છે. અકષાય અથવા સંબલન કષાયવાળા જીવોમાં મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ—ત્રણે હોય છે અને કેવળીમાં કાયયોગ તથા વચનયોગ જ જીવો મળે છે. ભગવતીસૂત્રના સાતમાં શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશકના ૨૬૭માં સૂત્રમાં કહ્યું છે—જે જીવોના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો વિચ્છેદ થઈ જાય છે તેની ઐર્થાપથિક ક્રિયા જ હોય છે, સામ્પરાયિક ક્રિયા હોતી નથી અને જે જીવોના ક્રોધ માન, માયા, તથા લોભનો નાશ થતો નથી તેની સામ્પરાયિક ક્રિયા હોય છે, ઐર્થાપથિક ક્રિયા હોતી નથી. ॥૪॥

### સામ્પરાયિક કર્માસ્ત્રવ કે લેદ્દો કા નિરૂપણ

‘इन्द्रियकलाया सुभजोगा’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—ઇન્દ્રિય, કષાય, શુભયોગ, અવ્રત અને ક્રિયાના લેદ્દથી સામ્પરાયિક કર્માસ્ત્રવના ઐતાળીસ લેદ છે.

તત્વાર્થદીપિકા—સામ્પરાયિક અને ઐર્થાપથિકના લેદ્દથી આસ્ત્રવના જે લેદ કહેવામાં આવી ગયા છે, હવે સામ્પરાયિક કર્માસ્ત્રવના લેદોનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહીએ છીએ—

સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્રના લેહથી પાંચ ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના ચાર પ્રકારના કષાય, મન, વચન અને કાયના લેહથી ત્રણ પ્રકારના યોગ, હિંસા, અસત્ય, ચોર્ય, અબ્રહ્મચર્ય અને પરિબ્રહ્મના લેહથી પાંચ પ્રકારના અવ્રત, કાયિકી આદિના લેહથી પચ્ચીસ પ્રકારની ક્રિયા, આ બધાં સામ્પરાયિક કર્મના કારણો હોય છે, જે ભવબ્રમણના પણુ કારણો છે. આમાંથી ઇન્દ્રિયો, કષાયો અને અવ્રનોના લેહનું નિરૂપણ કરી દેવામાં આવ્યું છે પચ્ચીસ ક્રિયાઓ આ પ્રકારે છે.-

(૧) કાયિકી-કાયાથી કરવામાં આવતો વ્યાપાર.

(૨) આધિકરણિકી-જેના કારણે આત્મા નરક આદિનો અધિકારી અને અધિકરણનો અર્થ છે બરૂગ આદિ હિંસાના સાધન, તેનાથી થનારી ક્રિયા.

(૩) પ્રાદેવિકી-દ્વેષથી થનારી ક્રિયા.

(૪) પારિતાપનિકી-તાડન આદિ પરિતાપથી થનારી ક્રિયા.

(૫) પ્રાણુતિપાતકી-પ્રાણીઓના પ્રાણોનો વિયોગ કરવો અથવા પ્રાણુ-તિપાતના અધ્યવસાયથી પ્રાણુતિપાત કરવો. પ્રાણુતિપાતના આશયથી કરવામાં આવતી તાડન આદિ રૂપ ક્રિયા-પ્રાણોના વિયોગ ન થવા છતાં પણ પ્રાણુતિપાતની ક્રિયા જ સમજવી જોઈ એ.

(૬) અપ્રત્યાખ્યાનિકી-અવિરતિના કારણે થનારી કર્મબંધ રૂપ ક્રિયા.

(૭) આરંભિક-આરંભથી થનારી ક્રિયા.

(૮) પારિબ્રહ્મિકી-પરિબ્રહ્મથી થનારી ક્રિયા.

(૯) માયાપ્રત્યયિકી માયાચારથી થનારું કર્મબંધન.

(૧૦) મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી-મિથ્યાત્વના કારણે થનારી ક્રિયા.

(૧૧) દૃષ્ટિબ-કોઈ વસ્તુને રાગપૂર્વકે જોવાથી થનારી ક્રિયા.

(૧૨) સ્પર્શિકા-સાવધ સ્પર્શજનિત વ્યાપાર

(૧૩) પ્રાતીતિકી-બાહ્ય વસ્તુના નિમિત્તથી જે ક્રિયા થાય.

(૧૪) સામ-તોપનિયાતિકી-ઘણા લોકના ભેગા થવાથી થતી ક્રિયા

(૧૫) સ્વાહસ્તિકી-પોતાના હાથથી કરવામાં આવતી ક્રિયા.

(૧૬) નૈસૃષ્ટિકી-કોઈ વસ્તુને પાંડી નાખવાથી થનારી ક્રિયા.

(૧૭) આજ્ઞાપતિકી-બીજને આદેશ આપવાથી થનારી ક્રિયા.

(૧૮) વૈદારણિકી-વિદારણ કરવાથી થનારી ક્રિયા.

(૧૯) અનાભોગપ્રત્યયિકી-ઉપયોગ શૂન્યતાના કારણે થનારી ક્રિયા.

(૨૦) અનવકાંક્ષાપ્રત્યયિકી-પોતાના તથા બીજના શરીર તરફ બેદરકારી

રાખવાથી થવાવાળી ક્રિયા.

(૨૧) પ્રેમપ્રત્યયિકી-માયા અને લોભના કારણે થનારી ક્રિયા.

(૨૨) દ્વેષપ્રત્યયિકી-ક્રોધ, અને માનથી થનારી ક્રિયા

(૨૩) પ્રાયોગિકી-મન, વચન, કાયા દ્વારા ગૃહીત કર્મો જે ક્રિયાની દ્વારા સમુદાય અવસ્થામાં થતાં થકા સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ રૂપમાં પરિણત કરવામાં આવે.

(૨૫) ઐર્યાપથિકી-હાલવા ચાલવાથી લાગવાવાળી ક્રિયા. આ અર્થમાત્ર વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તથી કરવામાં આવ્યો છે. આનો પ્રવૃત્તિ નિમિત્તક આશય આ પ્રમાણે છે-ઉપશાન્ત મોહ, ક્ષીણમોહ અને સ્વયોગ કેવળીના યોગના નિમિત્તથી સાતાવેદનીય કર્મનો જેનાથી બંધ થાય છે તે ઐર્યાપથિકી ક્રિયા છે. આ ઉપશાન્ત મોહ આદિમાં પ્રમાદ અને કષાયનો ઉદય થતો નથી, આથી કર્મનો પ્રથમ સમયમાં બંધ થાય છે, બીજા સમયમાં વેદન થાય છે અને ત્રીજા સમયમાં નિર્જરા થઈ જાય છે આવી કાર્યિક અથવા વાચિક ક્રિયા ઐર્યાપથિકી કહેવાય છે.

આવી રીતે પરચીસ ક્રિયાઓ છે. આના શિવાય આસ્તવ અર્થાત મિથ્યાત્વ, અવ્રત, પ્રમાદ, કષાય, અશુભયોગ, પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તા દાન, ગૈથુન, પરિગ્રહ, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, દ્રાણુ, રસના, સ્પર્શન, એ પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન વચન અને કાયાનો અશુભ વ્યાપાર, ભાણ્ડોપકરણોનું અચત્નાથી ગ્રહણ કરવું રાખવું તથા ઉપાડવું તથા સૂચીકુશાચ માત્રને પણ અચત્નાપૂર્વક ગ્રહણ કરવું-આ સામાન્ય રૂપથી વીસ લેહ હોય છે તથા આસ્તવના પૂર્વકત એંતાલીસ લેહોમાં પંદર પ્રકારનાં યોગોને ઉમેરી દેવાથી આસ્તવના સત્તાવન લેહ પણ થાય છે. ૧૧૫૧

તત્વાર્થનિચુકિત-પહેલા કર્મનો આસ્તવ સામ્પરાયિક અને ઐર્યાપથિકના લેહથી જે પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે. હવે સામ્પરાયિક કર્મના આસ્તવના લેહોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ-

ઇન્દ્રિય, કષાય, અશુભયોગ, અવ્રત અને ક્રિયાના લેહથી સામ્પરાયિક કર્મના આસ્તવ એંતાળીસ પ્રકારનાં છે. આમાંથી ઇન્દ્રિયો પાંચ છે-સ્પર્શન, રસના, દ્રાણુ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર, કષાય ચાર પ્રકારના છે-પ્રાણાતિપાત, અનૃત (અસત્ય), સ્તેય (ચોરી) અપ્રહાયચર્ય અને પરિગ્રહ કાર્યિકી આદિના લેહથી ક્રિયાઓના પરચીસ લેહ છે. આ ઇન્દ્રિયો, કષાયો, અવ્રતો અને ક્રિયાઓના લેહ મળીને એગણુચાળીસ લેહ થાય છે આથી સામ્પરાયિક આસ્તવના પણ એગણુચાળીસ જ લેહો થાય છે. પ્રમાદી અને સ્પર્શ આદિ વિષયોમાં કષાય આદિ રૂપ પરિણતિવાળા આત્માના સ્પર્શન આદિ પાંચે ઇન્દ્રિયો સામ્પરાયિક

આસ્રવના કારણ હોય છે. ક્રોધ આદિ ચારે કષાયોમાંથી પ્રત્યેકના અનન્તાનુ બન્ધી, અપ્રત્યાખ્યાન પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજવલનના ચાર-ચાર લેહ હોવાથી બધાં મળીને સોળ લેહ છે. તે આ પ્રકારે :છે-અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ અપ્રત્યાખ્યાના ક્રોધ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ક્રોધ અને સંજવલનક્રોધ આવી જ રીતે માન, માયા અને લોભના પણ ચાર-ચાર લેહ સમજવા જોઈએ. આ સોળ કષાય પણ સામ્પરાયિક આસ્રવના કારણ છે. પ્રમાદી અને ક્રોધ વગેરે કષાયરૂપ પરિણતિવાળા જીવને પ્રાણાતિપાત (હિંસા) આદિ પાંચ અવ્રત સકળ આસ્રવના મૂળ સમજવા જોઈએ. તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી સમસ્ત આસ્રવોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તેનાથી નિવૃત્ત થવાથી બધાં આસ્રવોથી નિવૃત્ત થઈ શકે છે. કષાયયુક્ત આત્માની પ્રવૃત્તિરૂપ પચ્ચીસ ક્રિયાઓ પણ આસ્રવ છે. તે ક્રિયાઓ ઇન્દ્રિય, કષાય તથા અવ્રતોથી યુક્ત હોય છે. ક્રિયાઓ પચ્ચીસ છે-(૧) કાયિકી (૨) આધિકરણિકી (૩) પ્રાદેષિકી (૪) પારિતાપનિકી (૫) પ્રાણાતિપાતિકી (૬) અપ્રત્યાખ્યાનિકી (૭) આરમ્ભિકી (૮) પારિશ્રમિકી (૯) માયાપ્રત્યયા (૧૦) મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી (૧૧) દર્શનિકી (૧૨) સ્પર્શિકી (૧૩) પ્રાતીતિકી (૧૪) સામન્તોપનિપાતિકી (૧૫) સ્વાહસ્તિકી (૧૬) નૈસર્ગિકી (૧૭) આજ્ઞાપતિકી (૧૮) વૈદારણિકી (૧૯) અનાલોગપ્રત્યયિકી (૨૦) અનવકાંક્ષા પ્રત્યયિકી (૨૧) પ્રેમપ્રત્યયિકી (૨૨) દ્વેષપ્રત્યયિકી (૨૩) પ્રાયોગિકી (૨૪) સામુદાનિકી અને (૨૫) ઐર્યાપથિકી. આ પચ્ચીસ ક્રિયાઓ સકષાય આત્માના માટે સામ્પરાયિક આસ્રવનું કારણ હોય છે. આમાંથી (૧) કાયિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે-અનુપરતકાય ક્રિયા અને હુબ્રપ્રત્યુક્તકાય ક્રિયા બે સાવધ અનુષ્ઠાનથી નિવૃત્ત નથી એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા સમ્યક્દૃષ્ટિની ઉત્પેક્ષા આદિ કાયિક ક્રિયા કર્મબન્ધનું કારણ હોય છે. આ અનુપરતકાય ક્રિયા છે. જેઓ હુબ્રપ્રત્યુક્ત છે અર્થાત્ હુર્ભાવથી યુક્ત છે, તે ઇન્દ્રિયોની સાથે મનોજ્ઞ શબ્દ આદિ વિષયોનો સમ્પર્ક થવાથી હર્ષ અનુભવે છે અને અમનોજ્ઞ વિષયોના સંયોગથી દ્વેષનો અનુભવ કરે છે તથા મનથી અશુભ સંકલ્પ કરે છે. તેનામાં સંવેગ અને નિર્વેદ હોતાં નથી તે મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત થતો નથી તે પ્રમત્ત-સંયતની જે કાયક્રિયા હોય છે તે હુબ્રપ્રત્યુક્તકાય ક્રિયા કહેવાય છે.

(૨) આધિકરણિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે-સંયોજનાધિકરણિકી અને નિવર્તનાધિકરણિકી. અગાઉથી બનાવેલી તલવાર તથા મૂઠ આદિ બે જુદા જુદા પદાર્થોને જોડવું સંયોજનાધિકરણિકી ક્રિયા છે તલવાર વગેરે હિંસાકારી પદાર્થોને નવા પ્રકારથી બનાવવાનું તેને નિવર્તનાધિકરણિકી ક્રિયા કહે છે.

(૩) ત્રીજી પ્રાદેશિકી ક્રિયા પણ એ પ્રકારની છે-જીવ પ્રાદેશિકી અને અજીવ પ્રાદેશિકી, જીવ પર દ્વેષ કરવાથી જીવ પ્રાદેશિકી ક્રિયા થાય છે જ્યારે પાષાણ વગેરે અજીવ વસ્તુઓ પર લપસી પડવા વગેરે કોઈ નિમિત્તથી જે દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, તે અજીવપ્રાદેશિકી ક્રિયા કહેવાય છે.

(૪) પારિતાપનિકી ક્રિયાના પણ એ ભેદ છે-સ્વહસ્તપારિતાપનિકી અને પરહસ્ત પારિતાપનિકી પોતાના જ હાથથી પોતાના શરીરને અથવા અન્યના શરીરને આત્મધ્યાન આદિથી પ્રેરિત થઈને તાડન આદિ કરવું સ્વહસ્તપારિતાપનિકી ક્રિયા છે. બીજાના હાથે પરિતાપ પહોંચાડવાની જે ક્રિયા થાય છે તે પરહસ્તપારિતાપનિકી ક્રિયા કહેવાય છે.

(૫) પ્રાણુતિપાતિની ક્રિયાના પણ એ ભેદ છે. સ્વહસ્ત પ્રાણુતિપાત ક્રિયા અને પરહસ્ત પ્રાણુતિપાત ક્રિયા ધોર આત્મધ્યાનની સ્થિતિમાં અથવા કોઈ પ્રકારની મુશ્કેલી આવી પડવાના કારણે નિર્વેદના કારણે પોતાના જ હાથથી પોતાના પ્રાણનો નાશ કરે છે અથવા કોઈ આદિને વશ થઈને પોતાના હાથે અન્યના પ્રાણો હણે છે તેને સ્વહસ્ત પ્રાણુતિપાત ક્રિયા કહે છે. આવી જ રીતે બીજાના પ્રાણોનો ઘાત કરાવવો પરહસ્તપ્રાણુતિપાત ક્રિયા છે.

(૬) અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાના પણ એ ભેદ છે-જીવાપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા અને અજીવાપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા જીવના વિષયમાં પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી જે કર્મ બંધાય છે તે જીવાપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા છે જ્યારે ઠાડ, માંસ આદિ નિર્જીવ પદાર્થોનું પ્રત્યાખ્યાન ન કરવાથી જે કર્મ બંધાય છે, તે અજીવાપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા છે.

(૭) આરંભિકી ક્રિયા પણ એ પ્રકારની છે-જીવારંભિકી અને અજીવારંભિકી જીવનો આરંભ-ઉપમર્દન કરવાથી લાગવાવાળી ક્રિયા જીવારંભિકી ક્રિયા કહેવાય છે તથા અજીવો અર્થાત્ જીવના કલેવરોના જીવના આકારના બનાવેલાં લોટ વગેરેના પિંડ અથવા વસ્ત્રોનો આરંભ કરવાથી થતા કર્મબંધને અજીવારંભિકી ક્રિયા કહે છે.

(૮) પારિગ્રહિકી ક્રિયાના પણ એ ભેદ છે-જીવપારિગ્રહિકી અને-અજીવપારિગ્રહિકી સચેતનો પરિગ્રહ કરવો જીવપારિગ્રહિકી અને અચેત વસ્તુનો પરિગ્રહ કરવો અજીવપારિગ્રહિકી ક્રિયા છે.

(૯) માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા પણ એ પ્રકારની છે આત્મભાવ વંકનતા અને પરભાવવંકનતા અપ્રશસ્ત આત્મભવને વક્ર કરવો અર્થાત્ પોતાના અપ્રશસ્ત ભાવને ઠાંકી ઠઈ પ્રશસ્ત બતાવ્યા કરવો તે આત્મભાવવંકનતા છે. વ્યાપાર રૂપ હોવાના કારણે આને ક્રિયા કહેવામાં આવી છે. ખોટા લેખ વગેરે લખીને પરભાવની જે વંચના કરવામાં આવે છે તેને પરભાવવંકનતા કહે છે.

(૧૦) સિંધ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયાના પણ એ ભેદ છે દેનાતિરિક્ત

મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા અને તદ્વ્યતિરિક્ત મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા પોતાના પરિ-  
માણથી જે ઓછું હોય તેને 'ઉન' અને જે વધુ હોય તેને અતિરિક્ત કહે  
છે. તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા હકીકતમાં કર્મોદય અનુસાર પ્રાપ્ત શરીરના  
પ્રમાણમાં હોય છે. કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ તેને અંગૂઠાની બરાબર માને છે, કોઈ  
જવની બરાબર કોઈ સામાના ચોખાની બરાબર ન્યૂન રૂપમાં માને છે. કોઈ  
આત્માને સર્વવ્યાપક કહીને અધિક પ્રમાણ માને છે. આ રીતે માનવાથી  
ઉનાતિરિક્ત મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયા લાગે છે અને તેનાથી સાર્વપરાયિક આસ્રવ  
થાય છે. ઉનાતિરિક્ત મિથ્યાદર્શનથી જે મિથ્યાદર્શન લિપ્ત છે તે તદ્વ્યતિરિક્ત  
મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયા ક્રિયા છે જેમ કે-આત્માનુ અસ્તિત્વ જ નથી એમ માનવું.

(૧૧) દાર્શનિકી (દૃષ્ટિબ્ધ) ક્રિયા પણ બે પ્રકારની છે-જીવદૃષ્ટિકા અને  
અજીવદૃષ્ટિકા અર્થ વગેરેને જોવા જનારાને જે કર્મબંધનું કારણ છે તે જીવ  
દૃષ્ટિકા તથા અજીવ ચિત્ર વગેરેને જોવા માટે જનારાઓનો જે કર્મબંધ  
રૂપ વ્યાપાર છે તે અજીવદૃષ્ટિકા ક્રિયા કહેવાય છે.

(૧૨) સ્પર્શિકી ક્રિયા પણ બે પ્રકારની છે, જીવ સ્પર્શિકી અને અજીવ  
સ્પર્શિકી બંનેનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિકા ક્રિયાની બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. તદ્વાવત  
એ છે કે અહીં જોવાના સ્થાને 'સ્પર્શ કરવો' એમ કહેવું જોઈએ.

પૃષ્ટિકા ક્રિયા પણ બે પ્રકારની છે-જીવપૃષ્ટિકા અને અજીવ પૃષ્ટિકા  
રાગ તથા દ્વેષથી પ્રેરિત થઈને જીવના વિષયમાં અથવા અજીવના વિષયમાં  
પૂછનારાનો જે કર્મબંધ રૂપ વ્યાપાર હોય છે તે જીવપૃષ્ટિકા અને  
અજીવપૃષ્ટિકા ક્રિયા છે.

(૧૩) પ્રાતીતિકી ક્રિયા પણ બે પ્રકારની છે-જીવપ્રાતીતિકી અને અજીવ  
પ્રાતીતિકી જીવના નિમિત્તથી જે કર્મબંધ રૂપ વ્યાપાર થાય છે તે જીવપ્રાતી  
તિકી અને અજીવના નિમિત્તથી જે કર્મબંધ રૂપ વ્યાપાર થાય છે તે  
અજીવપ્રાતીતિકી ક્રિયા છે.

(૧૪) સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા પણ બે પ્રકારની છે-જીવ સામન્તો-  
પનિપાતિકી અને અજીવ સામન્તોપનિપાતિકી કોઈનો બળદ ઘણો સુંદર છે.  
જેમ-જેમ લોકો તેને જુવે છે અને તેના વખાણ કરે છે, તેમ બળદનો માલિક  
ખુશ થાય છે. આને જીવ સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા લાગે છે આવી જ રીતે  
અજીવ ભવન વગેરેની પ્રશંસા સાંભળીને હર્ષિત થનારાને અજીવસામન્તો-  
પનિપાતિકી ક્રિયા લાગે છે.

(૧૫) સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા પણ બે પ્રકારની છે જીવસ્વાહસ્તિકી અને  
અજીવસ્વાહસ્તિકી પોતાના હાથે ગ્રહણ કરેલી અજીવ તલવાર આદિથી કોઈ  
જીવને મારવું અજીવસ્વાહસ્તિકી ક્રિયા છે અથવા પોતાના હાથે જીવને માર  
મારવો જીવસ્વાહસ્તિકી અને અજીવને તાડન કરવું અજીવસ્વાહ સ્તિકી ક્રિયા છે.



(૧૬) નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા. પણ જે પ્રકારની છે-જીવ નૈસૃષ્ટિકી અને અજીવ નૈસૃષ્ટિકી. રાજ વગેરેના આદેશથી યંત્ર વિગેરે દ્વારા પાણી વગેરેનું કાઢવું જીવ નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા છે અને ધતુબ્ય વગેરેથી તીર વગેરેને ઘોડવા અજીવ નૈસૃષ્ટિકી ક્રિયા છે.

(૧૭) આજ્ઞાપનિકી ક્રિયા પણ જે પ્રકારની છે-જીવ આજ્ઞાપનિકી અને અજીવ આજ્ઞાપનિકી જીવના વિષયમાં આજ્ઞા આપનારને જીવ આજ્ઞાપનિકી અને અજીવના વિષયમાં આજ્ઞા આપનારને અજીવ-આજ્ઞાપનિકી ક્રિયા લાગે છે.

(૧૮) વૈદારણિકી ક્રિયા પણ જે પ્રકારની છે-જીવવૈદારણિકી અને અજીવ વૈદારણિકી જીવને વિદારણ કરવાથી (ચીરવાથી-ફાડવાથી) જીવ વૈદારણિકી અને અજીવને વિદારણ કરવાથી અજીવ વૈદારણિકી ક્રિયા થાય છે આને જીવવૈદારિકા અને અજીવવૈદારિકા પણ કહે છે.

(૧૯) અનાલોગપ્રત્યયિકી ક્રિયાના પણ જે લેહ છે-અનાયુક્તાદાનતા અને અનાયુક્ત પ્રમાર્જનતા ઉપયોગ લગાવ્યા વગર-અસાવધાનીથી વસ્ત્ર પાત્ર વગેરેને અહુષ્ટ કરવા અનાયુક્તાદાનતા છે અને ઉપયોગ શૂન્યતાથી વસ્ત્રપાત્ર આદિનું પ્રમાર્જન કરવું અનાયુક્તપ્રમાર્જનતા છે.

(૨૦) અનવકાંક્ષાપ્રત્યયિકી ક્રિયા પણ જે પ્રકારની છે-આત્મશરીરાનવ-કાંક્ષાપ્રત્યયા અને પરશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા જે પુરૂષ પોતાના શરીરની પણ દરકાર ન રાખીને પોતાને નપુંસક આદિ અનાવવા માટે પોતાના જ અંગો-પાંગનું છેદન વગેરે કરે છે તેને આત્મશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા ક્રિયા લાગે છે અને જે પારકા શરીરના જેમ કે બળદ વગેરેના શરીરના અંગોપાંગનું છેદન વગેરે કરે છે તેની ક્રિયાપરશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા કહેવાય છે.

(૨૧) પ્રેમપ્રત્યયા ક્રિયા પણ જે પ્રકારની છે. માયાપ્રત્યયા અને લોભ પ્રત્યયા,

(૨૨) દ્વેષપ્રત્યયા ક્રિયા પણ જે પ્રકારની-છે ક્રોધપ્રત્યયા અને માનપ્રત્યયા.

(૨૩) પ્રાયોગિકી ક્રિયા તે છે જે પ્રયોગદ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. આના ત્રણ લેહ છે-મન વચન અને કાયાના પ્રયોગથી થનારી. મનના વ્યાપારથી થનારી ક્રિયા મન:પ્રાયોગિકી છે. વચનના વ્યાપારથી થનારી વચન પ્રાયોગિકી અને કાયાના વ્યાપારથી થનારી કાયપ્રાયોગિકી ક્રિયા કહેવાય છે.

(૨૪) સામુદાનિકી ક્રિયા પણ ત્રણ પ્રકારની છે-અનન્તર, પરમ્પર અને તદુભય જે ક્રિયાના કાળમાં વ્યવધાન-(અન્તર) ન હોય તે અનન્તરસામુદાનિકી જેના કાળમાં અન્તર હોય તે પરમ્પર અને જેના કાળમાં કદાચિત વ્યવધાન (અન્તર) હોય અને કદાચિત ન હોય તે તદુભયસામુદાનિકી ક્રિયા કહેવાય છે.

(૨૫) ઐર્થાપથિકી ક્રિયા તે છે જે માત્ર શરીર અથવા વચનથી થાય,

જેમાં પ્રમાદ અને કષાય લેશમાત્ર ન હોય, જેના કારણે જે સમયની સ્થિતિ-વાળા કર્મ અધાય છે. જો કે તે ક્રિયા જીવનો વ્યાપાર જ છે તો પણ અજીવ શરીર અથવા વચનની પ્રધાનતાથી વિવક્ષા થવાથી અજીવક્રિયા કહેવાય છે-

આવી રીતે આ પચ્ચીસ ક્રિયાઓમાંથી ચોવીસ સામ્પરાયિક આસ્ત્રવના કારણરૂપ હોય છે અને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા ઇર્યાપથ આસ્ત્રવનું કારણ હોય છે. સ્થાનાંગસૂત્રના બીજા સ્થાનકના પ્રથમ ઉદ્દેશકના ૬૦માં સૂત્રમાં કહ્યું છે પાંચ ઇન્દ્રિયો, ચાર કષાય, પાંચ અવ્રત અને પચ્ચીસ ક્રિયાઓ કહેવામાં આવી છે.

નવતત્વ પ્રકરણમાં પણ કહ્યું છે 'ઇન્દ્રિયો પાંચ, કષાય ચાર, અવ્રત પાંચ, યોગ ત્રણ અને ક્રિયાઓ પચ્ચીસ આસ્ત્રવના કારણ કહેવામાં આવેલ છે.

તથા (૧) મિથ્યાત્વ (૨) અવ્રત (૩) પ્રમાદ (૪) કષાય (૫) અશુભ-યોગ (૬) પ્રાણાતિપાત (૭) મૂષાવાદ (૮) અદત્તાદાન (૯) મૈથુન (૧૦) પરિશ્વહ (૧૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય (૧૨) ચક્ષુઇન્દ્રિય (૧૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય (૧૪) રસનેન્દ્રિય (૧૫) સ્પર્શનેન્દ્રિય (૧૬) મનોયોગ (૧૭) વચનયોગ (૧૮) કાયયોગ (૧૯) લાણ્ડો. પકરણનું અયતનાથી નિક્ષેપણ અથવા ગ્રહણ કરવું અને (૨૦) સૂચીકુશાત્રનું પણ અયતનાથી નિક્ષેપણ-ગ્રહણ, આ વીસ પ્રકારના આસ્ત્રવ કહેવામાં આવ્યા છે. તથા અગાઉ કહેવામાં આવેલા આસ્ત્રવના ઊંતાલીસ લેહોમાં પંદર પ્રકારના યોગોને ઉમેરવાથી આસ્ત્રવના સત્તાવન લેહ પણ થાય છે. આ આસ્ત્રવ સંખ્ધી વિસ્તાર સમજવો જોઈએ. ॥૫૫॥

## સખ જીવોં કે કર્મખન્ધ સમાન હોતા હૈ યા વિશેષાધિક

‘તિલ્લ મંદાદિભાવ’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—તીવ્રભાવ, મંદભાવ, વીર્ય અને અધિકરણની વિશેષતાના કારણે આસ્ત્રવમાં પણ વિશેષતા થઈ જાય છે ॥૬૧॥

તત્વાર્થદીપિકા—કાયયોગ આદિ આસ્ત્રવના કારણે બધા જીવોમાં સામાન્ય છે, આ બધા સંસારી જીવોમાં સમાન રૂપથી જોવામાં આવે છે આથી કર્મ ખન્ધ પણ દરેકમાં સરખાં હોવા જોઈએ અને એનું ફળ પણ દરેકને સરખું મળવું જોઈએ પરંતુ આ પ્રમાણે બનતું નથી, એનું કારણ જીવના પરિણામોમાં રહેલા લેહ છે જે અનેક પ્રકારના હોય છે, આ દર્શાવવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે.

તીવ્રભાવ, મંદભાવ ‘આદિ’ શબ્દથી જ્ઞાતભાવ અજ્ઞાતભાવ, વીર્યવિશેષ અને અધિકરણ વિશેષથી સામ્પરાયિક આસ્ત્રવમાં વિશેષતા (વિષમતા-ભિન્નતા) થાય છે. બાહ્ય તથા આબ્યંતર કારણો મળવાથી આત્મામાં જે ઉત્સાહ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે તેને તીવ્રભાવ કહે છે. મંદભાવ આનાથી વિપરીત હોય છે, અર્થાત્ જે અધ્યવસાય ઉત્કૃષ્ટ ન હોય તે, મંદ કહેવાય છે. આ શત્રુહણવા

યોગ્ય છે હું' એને હણીશ' આ રીતે ઈશાદાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી જ્ઞાતભાવ કહેવાય છે. અજ્ઞાણતા અથવા પ્રમાદથી પ્રવૃત્તિ થવી આજ્ઞાતભાવ છે. ભાવનો અર્થ છે. આત્માનું અધ્યવસાય અથવા પરિણામ પ્રત્યેકની સાથે તેનો સંબંધ છે જેમ કે તીવ્રભાવ, મન્દભાવ, જ્ઞાતભાવ અને અજ્ઞાતભાવ જીવનો ક્ષાયો-પશમિક અથવા ક્ષાયિકભાવ વીર્ય કહેવાય છે અથવા દ્રવ્યની આગવી જે વિશિષ્ટ શક્તિ છે તેને વીર્ય કહે છે. અધિકરણ તે દ્રવ્ય અથવા સાધન કે જેના વડે કોઈ ક્રિયા કરવામાં આવે છે અને જેને લોક ભાષામાં એ ભર કહે છે 'વિશેષ' પદનો બંને અર્થાત્ વીર્ય અને અધિકરણની સાથે સંબંધ છે, આ રીતે જીવની શક્તિ વિશેષતાને વીર્યવિશેષ અને તરવાર આદિની શક્તિની વિશેષતાને અધિકરણ વિશેષ કહે છે. આમ તીવ્રભાવ, મન્દભાવ, જ્ઞાતભાવ, અજ્ઞાતભાવ, વીર્યવિશેષ અને અધિકરણ વિશેષથી સામ્પરાયિક આસ્રવમાં વિશેષતા અર્થાત્ તરતમતા ઉત્પન્ન થાય છે.

અભિપ્રાય એ છે કે એક જીવ કોઈ કાર્યને તીવ્રભાવથી કરે છે અને બીજો જીવ તેજ કાર્યને મન્દ પરિણામથી કરે છે, એવી જ રીતે કોઈ જીવ કોઈ ક્રિયામાં જાણી-બૂઝીને પ્રવૃત્ત થાય છે અને કોઈ જીવની તેજ ક્રિયામાં અજ્ઞાણતાં જ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે ત્યારે તેમના આસ્રવમાં પણ ભેદ થાય છે. પ્રત્યેક અવસ્થામાં આસ્રવ સમાન જ હોય એવો નિયમ નથી જેમ કે જ્ઞાતભાવ અને અજ્ઞાતભાવના કારણે આસ્રવમાં અન્તર પડી જાય છે તેવી જ રીતે વીર્ય અને અધિકરણની ભિન્નતાથી પણ આસ્રવમાં ભિન્નતા થઈ જાય છે આજ કારણ છે કે કોઈ જીવ તીવ્ર આસ્રવનો ભાગી થાય છે તો કોઈ જીવ તીવ્રતર અને તીવ્રતમ આસ્રવનો, એવી જ રીતે કોઈ જીવને મન્દ આસ્રવ હોય છે. તો કોઈને મન્દતર અથવા મંદતમ આસ્રવ હોય છે. જ્યારે આસ્રવમાં અન્તર પડે છે તો બન્ધમાં પણ અન્તર પડ્યા વગર રહેતું નથી અને કર્મબન્ધમાં અન્તર પડવાથી તેનામાં અન્તર પડવું અનિવાર્ય છે ॥૬૧॥

તત્વાર્થનિર્ચુકિત—પૂર્વોક્ત ઈન્દ્રિય, કષાય, અમત આદિના કારણે જે જીવ લવણમણુ જનક સામ્પરાયિક કર્મબન્ધ કરી રહ્યાં છે, તે બધાને શું સરખો જ બન્ધ થાય છે? અથવા ઉક્ત કારણોથી થનારા બન્ધમાં શોડું અન્તર પણ હોય છે? આ શંકાનું સમાધાન કરવા માટે એ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ કે પરિણામના ભેદથી કર્મબન્ધમાં પણ ભિન્નતા થઈ જાય છે—

તીવ્રભાવ, મંદભાવ, જ્ઞાતભાવ, વીર્યની વિશેષતા અને અધિકરણની વિશેષતાના કારણે સામ્પરાયિક કર્મ—આસ્રવમાં પણ ભિન્નતા થઈ જાય છે. આસ્રવમાં ભેદ થવાથી બન્ધમાં અને બન્ધમાં વિશેષતા થવાના કારણે તેના દ્વંષમાં પણ વિશેષતા આવી જાય છે.

ઉત્કૃષ્ટ, પ્રકૃષ્ટ અથવા ઉશ્ર ભાવ તે તીવ્રભાવ કહેવાય છે. ભાવનો અર્થ છે અધ્યવસાય અથવા આત્માની વિશેષ પરિણતિ તેજભાવ જ્યારે અધિક

તીવ્ર હોય છે તે તીવ્રતર કહેવાય છે અને જ્યારે અતિ અધિક તીવ્ર હોય છે તે તીવ્રતમ કહેવાય છે. ભાવમાં જેટલી તીવ્રતા હોય છે, તેટલી જ બંધમાં પણ તીવ્રતા હોય છે અને તદનુસાર તેના ફળમાં પણ તેટલી જ તીવ્રતા આવી જાય છે.

કારણોમાં લેદ હોવાથી કાર્યમાં પણ લેદ થાય છે અને કાર્યમાં લેદ જોઈને કારણોમાં લેદનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. આ નિયમ અનુસાર આત્માની પરિણતિના લેદથી બંધમાં લેદ થવો સ્વાભાવિક છે અને બંધના લેદથી આત્માની પરિણતિની વિષમતાનું અનુમાન કરી શકાય છે.

તીવ્રભાવથી જે વિપરીત હોય તે મન્દભાવ કહેવાય છે. મન્દભાવ જે કર્મબંધ હોય છે તે સ્વલ્પ હોય છે, ઉત્કૃષ્ટ હોતો નથી તેમાં તીવ્રભાવથી યનારા બંધની માફક ઉત્કટતા અથવા ઉચ્ચતા હોતી નથી.

તીવ્રભાવમાં પણ તારતમ્યના લેદથી અનેક ઉચ્ચ-નીચ શ્રેણિઓ હોય છે. કેઈ તીવ્રભાવ અધિમાત્ર હોય છે, કેઈ અધિમાત્ર મધ્ય હોય છે, કેઈ અધિમાત્ર મૃદુ હોય છે, કેઈ મધ્ય અધિમાત્ર હોય છે, કેઈ મધ્યમ, કેઈ મધ્ય મૃદુ, કેઈ મૃદુ-અધિમાત્ર કેઈ મૃદુમધ્ય અને કેઈ મૃદુ હોય છે. આ રીતે અપેક્ષા લેદથી જુદા જુદા પ્રકારનાં અધ્યવસાય હોય છે.

એવી જ રીતે ઉપયોગથી ઉપયુક્ત આત્માનું પરિણામ જ્ઞાતભાવ કહેવાય છે, જેનો આશય છે-બાણી-બૂઝીને, સંકલ્પપૂર્વક હિંસા આદિ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થવું જેમ કે-‘આ શત્રુ હણવા યોગ્ય છે, હું આ પુરુષને હણીશ’ એ રીતનો વિચાર કરી ઘાત કરવો. અજ્ઞાતભાવ આનાથી વિપરીત હોય છે. તે ઉપયોગ શૂન્ય આત્માનું પરિણામ છે જેમ વગર સંકલ્પનાં અકસ્માત. હિંસા આદિમાં પ્રવૃત્ત થઈ જવું-મદ અથવા પ્રમાદથી અબાણતા હિંસા આદિ થઈ જવી. આ જ્ઞાતભાવ અને અજ્ઞાતભાવથી કર્મબંધમાં વિશેષતા થઈ જાય છે. ઉદાહરણાર્થ-એક માણસ હરણને મારવાના ઈરાદાથી બાણ ફેંકે છે, તેનાથી હરણ વિંધાઈ જાય છે. બીજા માણસ કેઈ થડને વિંધવાના આશયથી બાણ ફેંકે છે, પરંતુ વચમાં કેઈ મૃગ અથવા કબૂતર તેનાથી વિંધાઈ જાય છે. જો કે આ બંને ઘાતકેની પ્રાણાતિપાત ક્રિયા ઉપર છલ્લેથી એક સરખી પ્રતીત થાય છે, પરંતુ આંતરિક અધ્વવસાયમાં લેદ હોવાના કારણે તેમના કર્મબંધમાં લેદ હોય છે. પહેલા ઘાતકને કર્મનો બંધ અધિક અને તીવ્ર હોય છે, જ્યારે બીજા ઘાતકને કે જે હિંસા કરવાનો ઈરાદો રાખતો નથી, પરંતુ પ્રમાદ અને કષાયને વશીભૂત છે, અલ્પ કર્મબંધ થાય છે, કારણ કે રાગદ્વેષ વગર બાણ ફેંકી શકાતું નથી અને રાગદ્વેષ એ પણ એક પ્રકારનો પ્રમાદ જ છે. પ્રમાદના આઠ લેદ કહેવામાં આવ્યા છે-(૧) અજ્ઞાન (૨) સન્દેહ (૩) મિથ્યાજ્ઞાન (૪) રાગ (૫) દ્વેષ (૬) રમૂત્યનવરથાત-રમૂતિ ન

રહેવી (૭) ધર્મપ્રત્યે આદર અર્થાત્ જાગૃતિ ન હોવી અને (૮) યોગોની અપ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થવી.

તીવ્ર કષાય, લેશ્યા અને જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન, પૌરૂષેય પરિણામ દ્વારા જનિત, કડવાં કૃળ આપનાર તથા નરકપાત આદિના કારણરૂપ જે હોય તે તીવ્ર હિંસા ભાવ કહેવાય છે. મધ્યમ કષાય તથા લેશ્યાના નિમિત્તથી થનાર મધ્યમ હિંસા ભાવ કહેવાય છે. અને જે પાતળા કષાય અને લેશ્યા પરિણામથી તથા પ્રમાદના યોગથી યુક્ત હોય તે મન્દ અથવા મન્દતર હિંસાભાવ કહેવાય છે.

વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારી લબ્ધિ વીર્ય કહેવાય છે. વીર્ય આત્માનું સામર્થ્ય-વિશેષ છે. વજ્રઋષભ નારાયણસંહનની મદદ મેળવીને તેના દ્વારા સિંહ આદિનું પણ વિદારણ કરી શકાય છે, જેમ ત્રિપૃષ્ઠે કથું હતું. સિંહ મદોન્મત્ત હાથિઓનાં કુંભસ્થળનું વિદારણ કરવામાં સમર્થ હોય છે તે પણ વીર્યના જ પ્રભાવથી આ પ્રકારના વીર્યની વિશેષતાથી કર્મબન્ધમાં વિશેષતા થાય છે. આ વીર્યવિશેષ પણ કદાચિત્ અધિમાત્ર હોય છે, કદાચિત્ અધિમાત્ર મધ્ય હોય છે કદાચિત્ અધિમાત્ર મૃદુ હોય છે ઇત્યાદિ પૂર્વવત્ સમગ્ર લેવું જોઈએ. જે પ્રાણી મદ પ્રાણુ હોય છે તેનામાં વીર્યને એવો ઉત્કર્ષ થતો નથી, જેમ કે-મહાપ્રાણુમાં જોવામાં આવે છે. આવી રીતે વીર્યની તરતમતા પણ કર્મબન્ધમાં વિશેષતા ઉત્પન્ન કરે છે.

જેના કારણે આત્મા હર્ગતિને અધિકારી બને છે, તે તલવાર આદિ દ્રવ્ય અધિકરણુ કહેવાય છે. અધિકરણુના બે ભેદ છે-નિર્વંતનાધિકરણુ અર્થાત્ હિંસાકારક સાધનોનું નવેસરથી નિર્માણ કરવું અને સંયોજનાધિકરણુ અર્થાત્ તેમના ભાગોને જોડીને તેમને આરંભ-સમારંભને લાયક બનાવવા આ અધિકરણુ દ્રવ્યના ભેદથી પણ કર્મબન્ધમાં ભેદ થાય છે.

જેમનું મન ઘૃણાથી શૂન્ય છે, જે નિર્દય છે, પાપથી ડરતાં નથી, તેઓ પ્રાણિવધ કાજે મૃષાવાદ અને સ્તેય (ચોરી) વગેરેને પ્રોત્સાહન આપનારી શ્રુતિઓનું નિર્માણ કરે છે. આ અધિકરણુ દ્રવ્ય કલહના ઉત્કટ કારણો હોય છે. આવા ક્રાંસી જાળ આદિ અધિકરણુની વિશેષતાથી કર્મબન્ધમાં પણ વિશેષતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

આ રીતે પૂર્વોક્ત ઓગણચાળીસ પ્રકારનાં કર્મસિદ્ધિમાં તીવ્રતા મન્દતા, જ્ઞાતભાવ, અજ્ઞાતભાવ, વીર્યવિશેષ અને અધિકરણુ વિશેષ થાય છે અને આ વિશેષતા કારણે કર્મના આસ્રવમાં પણ વિશેષતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તે સામ્પરાયિક કર્મસિદ્ધિ તીવ્ર, તીવ્રતર તીવ્રતમ, મન્દ, મન્દતર, મન્દતમ, મધ્યમ, મધ્યમતર અને મધ્યમતમ સમજવો જોઈએ. આ પ્રકારની આસ્રવ સંબંધી વિશેષતાથી કર્મબન્ધમાં પણ વિશેષતા થાય છે.

આમ, ક્રોધ, રાગ તેમજ દ્વેષથી યુક્ત પ્રાણીના સંયોગથી અને દેશકાળ આદિ બાહ્ય કારણોના વશથી, ઇન્દ્રિય, કષાય, અવ્રત, અને ક્રિયાઓનો કોઈ આત્મામાં તીવ્રભાવ હોય છે—‘સમજા’ પરિણામ વિશેષ થાય છે. આવા જીવોને તીવ્ર આસ્રવ થાય છે તેજ ઇન્દ્રિય, કષાય, અવ્રત અને ક્રિયાઓનો ક્રોધ આદિ આન્તરિક કારણોથી તથા દેશ-કાળ આદિ અનેક બાહ્ય કારણોથી કોઈ કોઈ આત્મામાં મન્દભાવ થાય છે, અર્થાત્ આત્માનું નિર્બંજ પરિણામ હોય છે. આવા જીવોને મન્દ આસ્રવ થાય છે. ઇન્દ્રિય, કષાય અવ્રત અને ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત કોઈ આત્માને જ્ઞાતભાવ થાય છે અર્થાત્ કેઈ જીવ જાણી-સમજીને કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને મહાન આસ્રવ થાય છે, એવી જ રીતે ઇન્દ્રિય, કષાય, અવ્રત તથા ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત કોઈ આત્માને અજ્ઞાતભાવ થાય છે અર્થાત્ કોઈ જીવ દ્વારા અજ્ઞાતતા જ કોઈ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે, તેને અલ્પ આસ્રવ થાય છે. આવી જ રીતે વજ્ર-ઋષભનારાયસંહનનવાળા પુરૂષની ઇન્દ્રિય આદિની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી મહાન આસ્રવ થાય છે. અન્ય સંહનનવાળા પુરૂષને પાપ કરવામાં અલ્પ આસ્રવ થાય છે. કોઈ અલ્પતર વીર્યવાળાને અલ્પતર આસ્રવ થાય છે.

આ રીતે અધિકરણની વિશેષતાથી પણ આસ્રવમાં વિશેષતા થાય છે.

જેમ કોઈ લાડવાનો રસ અતિ મધુર હોય છે અને કોઈનો સ્વલ્પ મધુર હોય છે, કોઈ વસ્તુનો સ્વાદ અત્યન્ત કડવો હોય છે કોઈનો ન અતિ મધુર અથવા ન અતિ કડવો હોય અને તે અલ્પતા આદિમાં મન્દતા, મન્દતરતા, મન્દતમતા આદિ અનેક શ્રેણિઓ હોય છે, એવી જ રીતે શુભ અને અશુભ કર્મોનો પણ તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ, મન્દ, મન્દતર, અને મન્દતમ આદિ અનેકલેહોવાળો બન્ધ થાય છે. આમાંથી શુભકર્મોનો રસ- (અનુભાગ) દ્રાક્ષ, શેરડી, દૂધ અથવા મધ જેવો મીઠો હોય છે જેના અનુભવથી જીવને અત્યન્ત આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. અશુભ કર્મોનો રસ લીમડા અથવા કરીયાતા આદિની માફક કડવો હોય છે જેના અનુભવથી જીવ અવર્ણનીય વ્યાકુળતાનો ભાગી થાય છે. કર્મક્રાંતિની તીવ્રતા અને તીવ્રતરતા વગેરેને સમજાવવા માટે આ ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે—શેરડી અથવા લીમડાનો ચાર શેર રસ સ્વાભાવિક રસ છે. આ રસને અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવામાં આવે અને ઉકાળવામાં આવે કે જેથી તે ચાર, શેરની જગ્યાએ ત્રણ શેર જ રહી જાય તો તે રસ ‘તીવ્રરસ’ કહેવાશે અગર આ રસને ફરીવાર ઉકાળવામાં આવે અને તે બે એક શેર જ બાકી રહી જાય તો ‘તીવ્રતમ’ કહેવાશે.

આવી જ રીતે શેરડી અથવા લીમડાનો એક-એક શેર રસ સ્વાભાવિક રસ છે તેમાં એક શેર પાણી ભેળવવામાં આવે તો તે મન્દરસ કહેવાશે.

તેમાં બશેરપાણી ઉમેરવામાં આવે તો તે મન્દતર રસ કહેવાશે અને જો ત્રણ શેરપાણી ઉમેરવામાં આવે તો તે રસ મન્દતમ થઈ બશે બરોબર આવી જ રીતે શુભ અને અશુભ કર્મોના રસમાં આત્માના પરિણામોના લેહથી તીવ્રતા, તીવ્રતરતા આદિ થાય છે. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના દ્વિતીય શ્રતસ્કંધના પાંચમા અધ્યયનની ગાથા ૬-૭ માં કહ્યું છે-

કૌર્ષ-કૌર્ષ એકેન્દ્રિય, દ્વિન્દ્રીય આદિ ક્ષુદ્ર પ્રાણી હોય છે અને કૌર્ષ-કૌર્ષ હાથી આદિ વિશાળકાય પ્રાણી હોય છે તે ક્ષુદ્ર અર્થાત્ અદ્વપકાય કંથવા આદિ પ્રાણી હિંસા કરવાથી અને હાથી આદિ મહાકાય પ્રાણીઓનો ઘાત કરવાથી સરખાં જ વૈર અર્થાત્ કર્મબન્ધ અથવા વિરોધ થાય છે, કારણ કે બધાં જ આત્માથી સમાન રૂપથી અસંખ્યાત પ્રદેશી છે-કૌર્ષ પણ જીવના પ્રદેશોમાં ન્યૂનાધિકતા નથી, એવું કહેવું ન જોઈએ. આનાથી વિપરીત અદ્વપકાય અને મહાકાય જીવોની હિંસા કરવાથી-વિસદૃશ જ કર્મબન્ધ થાય છે કારણ કે તેમના ઇન્દ્રિયાદિ પ્રાણોમાં ન્યૂનાધિકતા હોય છે, બધાં પ્રાણીઓના પ્રાણ સમાન સંખ્યક હોતાં નથી અને બધાની ચેતના એકસરખી વ્યક્ત થતી નથી એમ પણ ન કહેવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે અદ્વપકાય અને મહાકાય જીવોની હિંસાથી સરખી રીતે જ કર્મ બંધાય છે. આ બંને એકાન્ત સમીચીન નથી કર્મબન્ધનું તારતમ્ય એકાન્તતઃ વધ્ય જીવોની અપેક્ષાથી હોતું નથી, પરંતુ ઘાતક જીવના અધ્યવસાયની તીવ્રતા અને મન્દતાની પણ તેમાં અપેક્ષા રહે છે. કૌર્ષ જીવ ભલે અદ્વપકાય અને અદ્વપ્રાણી હોય પરંતુ ઘાતક જીવ જો અત્યન્ત તીવ્ર કષાય પરિણામથી તેનો ઘાત કરે છે ત્યારે તેને મહાન્ કર્મબન્ધ થાય છે. આનાથી વિપરીત ભલે કૌર્ષ જીવ મહાકાય હોય અગર ઘાતક અનિચ્છાપૂર્વક અથવા મન્દકષાયપૂર્વક તેનો ઘાત કરે છે ત્યારે તેને અદ્વ કર્મબન્ધ થાય છે. આથી પૂર્વોક્ત બંને એકાન્તમય વચન સમીચીન નથી, અર્થાત્ અદ્વપકાય અને મહાકાય જીવોની હિંસાથી કર્મબન્ધ સરખાં જ થાય છે અથવા અસમાન જ હોય છે આ વિધાન યુક્તિ સંગત નથી.

અભિપ્રાય એ છે કે એક માત્ર વધ્ય જીવની સદૃશતા અને વિસદૃશતા જ કર્મબન્ધમાં કારણ નથી પરંતુ ઘાતક જીવના તીવ્રભાવ મન્દભાવ જ્ઞાતભાવ, અને અજ્ઞાતભાવ મહાવીર્યત્વ અને અદ્વવીર્યત્વ તથા અધિકરણોની અસમાનતા પણ કર્મબન્ધના તારતમ્યના કારણો છે. આ સ્વઠીકરણથી એ નિર્વિવાદ છે કે

કર્મબન્ધમાં જે ન્યૂનાધિકતા હોય છે તે વધ્ય અને ઘાતક બંનેની વિશેષતા પર નિર્ભર રહે છે, તેવી સ્થિતિમાં કેવળ વધ્યજીવની અપેક્ષાથી જ કર્મબન્ધમાં સમાનતા અથવા અસમાનતા માનવી અગર કહેવી એ યોગ્ય નથી જે આ બંને એકાન્ત સ્થાનોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. અર્થાત્ કર્મબન્ધને એકાન્તતઃ સમાન અથવા અસમાન જ કહે છે તે અનાચારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

બધા જીવોને એકાન્ત રૂપથી સરખા ગણીને તેમની હિંસાથી સરખાં જ કર્મબન્ધ માનવા એ ગ્ય નથી દિન્ટુ તીવ્રભાવ મન્દભાવ આદિની વિશેષતાથી પણ કર્મબન્ધમાં વિશેષતા સ્વીકારવી જોઈએ.

કોઈ ચિકિત્સક આયુર્વેદશાસ્ત્રને અનુકૂળ સમીચીન શસ્ત્રક્રિયા અથવા અન્ય ચિકિત્સા કરી રહ્યો હોય, તો પણ રોગીનું મરણ થઈ જાય તો વૈદ્ય તેના નિમિત્તથી હિંસાનો ભાગી બનતો નથી કારણ કે તેની ભાવનામાં દોષ નથી. ખીજો કોઈ પુરૂષ સાપ માનીને દોરડાં ઉપર પ્રહાર કરે છે અને તેના એ ટૂકડા કરી નાખે છે. આ પ્રસંગમાં સાપની હિંસા ન થવા છતાં પણ તે હિંસાના પાપનો ભાગી થાય છે. કારણ કે તેના ભાવોમાં દોષ વિદ્યમાન છે. ભાવ-દોષથી જે સર્વથા રહિત છે તેને કર્મબન્ધ થતો નથી આગમમાં કહ્યું છે—કોઈ મુનિ ઈર્ષ્યાસમિતિથી જઈ રહ્યા હોય અને તેમણે પગ ઉપર લીધો હોય એ અરસામાં અકસ્માત કોઈ બેઈન્દ્રિય આદિ પ્રાણી ત્યાં આવી ચઢે અને તેમના પગ તળે કચડાઈ જાય તો પણ તે મુનિરાજને તે નિમિત્તે હિંસાનો દોષ લાગતો નથી. આનાથી વિપરીત તેંદુલ મત્સ્યનું દષ્ટાંત પણ પ્રસિદ્ધ છે. આથી વધ્યજીવ અને ઘાતકજીવ-બંનેની અપેક્ષાથી કર્મબન્ધની ન્યૂનાધિકતા સમજવી-માનવી જોઈએ. એકાન્ત માનવાથી અનાચાર થાય છે ॥૬૧॥

### જીવાધિકરણ કે ભેદ કા નિરૂપણ

‘જીવાઽજીવા આસવાહિગરણં’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—જીવ અને અજીવ આસ્રવના અધિકરણ છે. ॥૭૧॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં એ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું કે અધિકરણ એ આસ્રવની વિશેષતાનું કારણ છે. હવે તેના ભેદોનું નિરૂપણ કરીને



સ્વરૂપનું કથન કરીએ છીએ-

જીવ અને અજીવ, જેમનું સ્વરૂપ પહેલા કહેવાઈ ગયું છે, આસ્ત્રવના અધિકરણ હોય છે જેમાં અર્થ અધિકૃત કરી શકાય તે દ્રવ્યને અધિકરણ કહે છે. દ્રવ્યના છ ભેદ છે-(૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) અધર્માસ્તિકાય (૩) આકાશાસ્તિકાય (૪) કાળ (૫) જીવાસ્તિકાય અને (૬) પુદ્ગલાસ્તિકાય આ રીતે જે દ્રવ્યના આશ્રયથી આસ્ત્રવ ઉત્પન્ન થાય છે તેને અધિકરણ કહે છે. જો કે સમસ્ત શુભાશુભ કાર્યોગ આદિ રૂપ આસ્ત્રવ જીવને જ થાય છે તો પણ જે આસ્ત્રવને જીવ પ્રધાન થઈને ઉત્પન્ન કરે છે તે આસ્ત્રવનું અધિકરણ જીવદ્રવ્ય હોય છે અને જે આસ્ત્રવ અજીવદ્રવ્યના આશ્રયથી જીવને ઉત્પન્ન થાય છે, તે આસ્ત્રવનું અધિકરણ અજીવદ્રવ્ય કહેવાય છે. આ કારણથી જ અહીં જીવ તથા અજીવ એ બંનેને આસ્ત્રવના અધિકરણ કહેવામાં આવ્યા છે. કોઈ ન કોઈ પર્યાયથી યુક્ત થઈને જ દ્રવ્ય આસ્ત્રવનું અધિકરણ થાય છે સામાન્ય દ્રવ્ય નહીં. (કારણ કે પર્યાયવિહીન સામાન્ય દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જ શક્ય નથી). આ તથ્યને સૂચિત કરવાના આશયે પર્યાય આસ્ત્રવના અધિકરણ છે, એ પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રમાં 'જીવાજીવા' એ સુજબ બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે ॥૭॥

તત્ત્વાર્થનિર્ણય—પૂર્વસૂત્રમાં બતાવવામાં આવ્યું કે તીવ્રભાવ, મન્દભાવ આદિ તથા વીર્યવિશેષ તથા અધિકરણ વિશેષ સામ્પરાયિક આસ્ત્રવમાં વિશેષતા ઉત્પન્ન કરવાના કારણરૂપ હોય છે. આમાંથી તીવ્રભાવ, મન્દભાવ આદિ પ્રકર્ષ અને અપકર્ષરૂપ હોય છે તેમજ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાના કારણે સુપ્રતીત છે વીર્યાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારા ક્ષયોપશમિક વીર્ય અને ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનારું ક્ષાયિક વીર્ય પ્રાયઃ પહેલા જ કહેવાઈ ગયા છે પરંતુ અધિકરણ શું છે અને તેના કેટલાં ભેદ છે? આ પ્રકારની જિજ્ઞાસા થવાથી કહીએ છીએ—

જીવ અને અજીવ આસ્ત્રવના અધિકરણ છે. જેમાં અર્થ અધિકૃત કરવામાં આવે તે દ્રવ્ય અધિકરણ કહેવાય છે. દ્રવ્યના છ ભેદ છે-(૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) અધર્માસ્તિકાય (૩) આકાશાસ્તિકાય (૪) કાળ (૫) જીવાસ્તિકાય અને (૬) પુદ્ગલાસ્તિકાય આમાંથી જે દ્રવ્યને આશ્રિત કરીને આસ્ત્રવની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે દ્રવ્ય અધિકરણ કહેવાય છે. જો કે બધાં પ્રકારના આસ્ત્રવ પછી ભલે તે શુભ હોય અથવા અશુભ જીવને જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જે આસ્ત્રવ જીવની સુખ્યતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું અધિકરણ જીવદ્રવ્ય કહેવાય છે, તીવ્ર અગર મન્દ આદિ ભાવોના રૂપમાં પરિણત થનારા આત્માના

વિષય બનનારા તે જીવ અથવા અજીવ પૂર્વોક્ત બેંતાળીસ પ્રકારના સામ્પરાયિક આસ્ત્રવના કારણે હોય છે આથી જીવોના દુર્ગતિગમનના નિમિત્ત હોવાથી તેને ‘અધિકરણ’ શબ્દ દ્વારા કહેવામાં આવે છે. આત્માની પરિણતિરૂપ અને પ્રયોગ લક્ષણવાળા આસ્ત્રવની ઉત્પત્તિમાં બહુ ચેતન અથવા અચેતન અથવા પદાર્થ નિમિત્ત બને છે. આથી હિંસા વગેરે પરિણામ જીવાધિકરણ અને અજીવાધિકરણ હોય છે જીવદ્રવ્ય અથવા અજીવદ્રવ્ય કોઈ ન કોઈ પર્યાયથી યુક્ત થઈને જ આસ્ત્રવના અધિકરણ બને છે, પર્યાયથી રહિત દ્રવ્ય સામાન્ય અધિકરણ બની શકતું નથી એવું સૂચિત કરવા માટે સૂત્રમાં ‘જીવા જીવા’ એ રીતે બહુવચનને પ્રયોગ કરાયો છે.

પ્રત્યેક અધિકરણના બે-બે ભેદ છે-દ્રવ્યાધિકરણ અને ભાવાધિકરણ દ્રવ્યરૂપ અધિકરણ દ્રવ્યાધિકરણ કહેવાય છે. અને ભાવરૂપ અધિકરણને ભાવાધિકરણ કહે છે. છેદન-ભેદન વિગેરેનું કારણ શાસ્ત્ર દ્રવ્યરૂપ આસ્ત્રવાધિકરણ છે. તેના દશ ભેદ છે. જે ફરસી, વાંસળો અથવા હથેલા વગેરેની મદદથી કોઈ ચીજને છેદવામાં આવે તેને છેદન કહે છે અને મુદ્ગર આદિ દ્વારા ભેદન કરવામાં આવે તેને ભેદન કહે છે. આવી જ રીતે ત્રોટન-જેના વડે તોડવામાં આવે, વિશસન-જેના વડે નાશ કરાય ઉદ્બન્ધન જેનાથી ફંસી લગાવવામાં આવે અથવા બાંધવામાં આવે તથા યંત્રાભિઘાત યંત્ર વડે આપઘાત કરવો વગેરે પણ સમજી લેવા જોઈએ.

દ્રવ્યશસ્ત્રનાં દશ ભેદ છે-પરશુ, દહન (આગ), વિષ, લવણ, સ્નેહ (ધી-તેલ વગેરે ચિકણા પદાર્થો), ક્ષાર, અમ્લ (ખટાશ) અને ઉપયોગ શુન્ય જીવના મન વચન તથા કાય. આ દ્રવ્યાધિકરણથી જીવ અને અજીવને વિષય બનાવીને સામ્પરાયિક કર્મબંધાય છે. જેમ કે-હાથ, પગ, માથું, હોઠ આદિને ફરસી વગેરેથી કાપવા-છેદવા સચેતનોને અગ્નિ વડે સળગાવવા, ઝેર આપીને અન્ત આણવો, લવણથી પૃથ્વીકાય આદિને ઉપઘાત કરવો, ધી-તેલ આદિ ચિકાશથી કોઈ જીવની હિંસા કરી નાખથી ક્ષારથી આખી આમડી, માંસ, મજ્જા આદિને કાપવા, કાંજી આદિની ખટાશથી પૃથ્વીકાય આદિને ઉપપાત કરવો અને ઉપયોગ રહિત પ્રાણીની મન વચન અને કાયની વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરવી, આ બધાં કારણોથી સામ્પરાયિક કર્મબંધાય છે.

ભાવાધિકરણના એકસોઆઠ ભેદ છે. આત્માને જે તીવ્ર અથવા મન્દ પરિણામ થાય છે તે ભાવાધિકરણ છે. તેના એકસોઆઠ ભેદોનું કથન હવે પછીના સૂત્રમાં કરવામાં આવશે.

આવી રીતે જીવ અને અજીવ સામ્પરાયિક કર્મના આસ્ત્રવના અધિકરણ હોય છે. ભગવતીસૂત્રના સોળમાં શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં કહેવામાં આવ્યું છે-‘જીવ અધિકરણ છે.’ સ્થાનાંગ સૂત્રના દ્વિતીય સ્થાનના પ્રથમ ઉદ્દેશકના ૬૦માં સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે-‘આવી જ રીતે અજીવ પણ’ ॥૭૧॥

‘પદમં સંરંમાઙ્વિસેસેહિં’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—પહેલું જીવાધિકરણ, સંરંભક આદિના લેહથી તેર પ્રકારનું છે.

તત્વાર્થદીપિકા—પહેલાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવી ગયું કે સામ્પરાયિક કર્મના આસ્ત્રવના કારણ હોવાથી અધિકરણના બે લેહ છે—જીવાધિકરણ અને અજીવાધિકરણ હવે જીવાધિકરણના લેહોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ—

સામ્પરાયિક કર્મના આસ્ત્રવના કારણ જીવાધિકરણ સંરંભ સમારંભ, આરંભ, યોગ, કૃત, કારિત, અનુમાન તથા કષાયના લેહથી તેર પ્રકારના છે. સંરંભ, સમારંભ અને આરંભએ ત્રણ, કૃત, કારિત અને અનુમત એ ત્રણ તથા ત્રણ યોગ, અને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય, મળીને તેર થાય છે. આજ જીવાધિકરણના તેર લેહ છે હિંસા આદિમાં પ્રયત્નની શરૂઆત કરવી સંરંભ કહેવાય છે, તેના માટે સાધન લગાડવું સમારંભ કહેવાય છે. અને હિંસા કરવી આરંભ કહેવાય છે. ભગવતી સૂત્રના ત્રીજા શતકના ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં કહેવામાં આવ્યું છે—હિંસા આદિ કરવાનો સંકલ્પ થવો સંરંભ છે, પરિતાપ ઉત્પન્ન કરનાર સમારંભ છે અને ઉપદ્રવ (ઘાત) થઈ જાય આરંભ છે આ બધાં વિશુદ્ધ નયોનો અભિપ્રાય છે ॥૧૧॥

યોગ ત્રણ પ્રકારના હોય છે—મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ, ક્રિયામાં સ્વતંત્રતા સૂચિત કરવા માટે ‘કૃત’ શબ્દને પ્રહણ કરવામાં આવેલ છે અર્થાત્ સ્વયં કૌંઈ ‘ક્રિયા કરવી ‘કૃત’ છે. બીજા પાસે ક્રિયા કરાવવી ‘કારિત’ છે ‘અનુમત’ શબ્દ પ્રયોજકના માનસ પરિણામનું સૂચક છે અર્થાત્ બીજો કૌંઈ હિંસા આદિ ક્રિયા કરતો હોય તો તેનું અનુમોદન કરવું ‘અનુમત’ કહેવાય છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ કષાય છે. આ બધાંના લેહથી જીવાધિકરણના તેર લેહ થાય છે.

ક્રોધકૃતમનોયોગસંરંભ, માનકૃતમનોયોગસંરંભ, માયાકૃતમનોયોગસંરંભ, લોભકૃતમનોયોગસંરંભ, એવી જ રીતે ક્રોધકારિતમનોયોગસંરંભ, માનકારિતમનોયોગસંરંભ, માયાકારિતમનોયોગસંરંભ, લોભકારિતમનોયોગસંરંભ, ક્રોધાનુમત મનોયોગસંરંભ માનાનુમત મનોયોગસંરંભ માયાનુમતમનોયોગસંરંભ, લોભાનુમતમનોયોગસંરંભ, આ રીતે બાર પ્રકારના સંરંભ છે આજ પ્રમાણે વચનયોગસંરંભ અને કાયયોગસંરંભના પણ બાર-બાર લેહ હોવાથી સંરંભના છત્રીશ લેહ થઈ જાય છે. જેવી રીતે સંરંભના છત્રીશ લેહ દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેવી રીતે સમારંભ તથા આરંભના પણ છત્રીશ-છત્રીશ લેહ જણવા જોઈએ. ત્રણેના છત્રીસ-છત્રીસ લેહો મળીને એકસો-આઠ (૧૦૮) જીવાધિકરણના લેહ થાય છે.

અગર આ લેહોમાં અનન્તાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ

સંબલર આદિના લેહથી ક્રોધ આદિના લેહોની ગણતરી કરવામાં આવે તો ધણાબધાં અવાન્તર લેહો થાય છે ॥૮॥

### કર્મબંધ કે આત્મવ સબ્બ આયુવાલે કા આત્મવ હોતા હૈ

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—પૂર્વસૂત્રમાં સામ્પ્રાયિક કર્મબંધના કારણભૂત આત્મવમાં વિશેષતા ઉત્પન્ન કરવાવાળા તીવ્રભાવ, મન્દભાવ, વીર્યવિશેષ તથા અધિકરણનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું અત્રે અધિકરણ શબ્દથી જીવાધિકરણ અને અજીવાધિકરણ સમજવાના છે. આમાંથી અહીં જીવાધિકરણના લેહોનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહીએ છીએ—

પ્રથમ અર્થાત્ જીવાધિકરણ, સંરંભ આદિના લેહથી તેર પ્રકારના છે, જેમ કે—સંરંભ, સમારંભ, આરંભ, મનોયોગ, વચનયોગ, કાયયોગ, કૃત (બંધે કરવું) કારિત (બીજાપાસે કરાવવું) તથા અનુમત (બીજા દ્વારા કરાતાને અનુમોદન આપવું), ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.

સંક્ષેપથી જીવાધિકરણના ત્રણ લેહ છે—સંરંભ સમારંભ, અને આરંભ હિંસા આદિ કરવાનો સંકલ્પ ઉત્પન્ન થવો સંરંભ કહેવાય છે. હિંસા આદિના સાધનોનો ઉપયોગ કરવો સમારંભ છે અને પ્રાણાતિપાત ક્રિયા કરવી આરંભ છે.

આ ત્રણ પ્રકારના જીવાધિકરણ મનોયોગ વચનયોગ તથા કાયયોગના લેહથી ત્રણ-ત્રણ પ્રકારના હોય છે—મનોયોગસંરંભાધિકરણ, વચનયોગ સંરંભાધિકરણ અને કાયયોગસંરંભાધિકરણ, આવી જ રીતે મનોયોગ સમારંભાધિકરણ, વચનયોગસમારંભાધિકરણ અને કાયયોગસમારંભાધિકરણ મનોયોગઆરંભાધિકરણ, વચનયોગ-આરંભાધિકરણ કાયયોગ-આરંભાધિકરણ આ રીતે બધાં મળીને નવ લેહ થાય છે. આ નવ પ્રકારના અધિકરણ કૃત, કારિત અને અનુમતાના લેહથી ત્રણ-ત્રણ પ્રકારના હોય છે આથી સત્તાવીશ પ્રકારના થઈ જાય છે જેમ કે—કૃતમન: સંરંભાધિકરણ, કારિતમન: સંરંભાધિકરણ અનુમતમન:સંરંભાધિકરણ, કૃતવચનસંરંભાધિકરણ, કારિતવચન



છે, વચનયોગના સંરંભના પશુ ૧૨ ખાર લેદ છે. તથા કાયયોગના સંરંભના ખાર લેદ છે. આ ખાર લેદ કૃતકારિત અને અનુમતના લેદથી તથા ખાર લેદ ક્રોધ માન માયા અને લોભ રૂપ કષાયના લેદથી થાય છે. ખાર ગુણ્યા ત્રણ ખરાખર છત્રીશ થાય છે. એવી જ રીતે સમારંભના મનોયોગથી ખાર, વચન-યોગથી ખાર, કાયયોગથી ખાર લેદ છે જે કૃતકારિત અને અનુમતના લેદથી તથા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ રૂપ ચાર કષાયોના લેદથી થાય છે. અહીં પશુ ખાર ત્રિક (૧૨x૩) મળીને છત્રીશ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે આરંભના પશુ મનોયોગથી ખાર વચનયોગથી ખાર, કાયયોગથી ખાર લેદ છે જે કૃતકારિત અને અનુમતના લેદથી તથા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ રૂપ ચાર કષાયોના લેદથી થાય છે. આ ખાર ત્રિક મળીને પશુ છત્રીશ થઈ જાય છે. બધાં મળીને જીવ રૂપ સામ્પરાયિક કર્મસ્રવાધિકરણના એકસોઆઠ લેદ સમજવા જોઈએ.

આ એકસોઆઠ લેદોમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના સામાન્ય રૂપથી એક-એક લેદની વિવક્ષા કરવામાં આવી છે. આના બદલે જો અનન્તાનુ-બન્ધીક્રોધ, અપ્રત્યાખ્યાનીક્રોધ પ્રત્યાખ્યાનાવરણક્રોધ અને સંજવલનક્રોધ એવી જ રીતે માન વગેરેના અચાન્તર લેદોની વિવક્ષા કરવામાં આવે તો જીવા-ધિકરણના બીજાં પશુ ઘણાં લેદ થઈ શકે છે. આ બધાં કષાય સામ્પરાયિક કર્મબન્ધના કારણ છે અને સંરંભ-સમારંભ તથા આરંભ આદિ બધી કાટિઓ તેમાં ઘટિત થાય છે. વળી કહ્યું પશુ છે—

જીવની વિરાધનાને સંકલ્પ કરવો સંરંભ છે, જીવને પરિતાપ પહોંચાડવો સમારંભ છે અને વિરાધના કરવી એ આરંભ છે. આ ત્રણે-ત્રણ યોગોથી થાય છે ॥૧૧॥

આ કષાય યોગ આદિ પૃથક્-પૃથક્ પશુ કર્મબન્ધના કારણ હોઈ શકે છે અને સંયુક્ત રીતે પશુ બ્યારે સંયુક્ત કારણ હોય છે તો પ્રધાન તથા ગૌણ રૂપથી કારણ હોય છે. ઉત્તરાધ્યયનના ૨૪માં અધ્યયનની ૨૧મી ગાથામાં કહ્યું છે—સંરંભ, સમારંભ અને આરંભ.

દશવૈકાલિકસૂત્રના ચોથા અધ્યયનમાં કહ્યું છે—ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી અર્થાત્ મનથી, વચનથી તથા કાયથી હું જાતે કરીશ નહીં બીજા પાસે કરાવીશ નહીં તેમજ અન્ય કોઈ કરતું હશે તેને અનુમોદન આપીશ નહીં.

લગવતીસૂત્રના શતક ૭ ઉદ્દેશક-૧ સૂત્ર ૧૮માં કહ્યું છે જે જીવના

ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ કપાયનેા વિચ્છેદ થતો નથી, તેને સામ્પરાયિક ક્રિયા થાય છે, ઐર્થાપયિકી ક્રિયા થતી નથી. ॥૮૮॥

‘અંતિમં ણિચ્છત્તણિકલેવ’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—અન્તિમ અર્થાત્ અજીવાધિકરણ ચાર પ્રકારનું છે—નિર્વર્તન નિક્ષેપ, સંયોગ અને નિસર્ગ. ॥૯૧॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પહેલાં સામ્પરાયિક કર્માના આસ્રવમાં વિશેષતા ઉત્પન્ન કરવાવાળા તીવ્રભાવ, મન્દભાવ આદિ તથા વીર્ય અને અધિકરણનું નિરૂપણ કરવામાં આંચું છે. હવે ણીજ્ઞ અજીવાધિકરણની પ્રરૂપણા કરવા માટે કહીએ છીએ—

બીજું સામ્પરાયિક કર્માસ્રવાધિકરણ અર્થાત્ અજીવાધિકરણ ચાર પ્રકારનું છે—નિર્વર્તન નિક્ષેપ, સંયોગ અને નિસર્ગ.

જે ઉત્પન્ન કરી શકાય તેને નિર્વર્તન કહે છે. જેને નિક્ષિપ્ત કરી શકાય—સ્થાપિત કરી શકાય તેને નિક્ષેપ કહે છે જે સંયુક્ત કરી શકાય અર્થાત્ ભેળવી શકાય તેને સંયોગ કહે છે જે પ્રવૃત્ત કરી શકાય તેને પ્રવર્તન અથવા નિસર્ગ કહે છે.

નિર્વર્તન અધિકરણના બે લેહ—મૂળગુણનિર્વર્તનાધિકરણ અને ઉત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણ. નિક્ષેપાધિકરણ ચાર પ્રકારના છે. (૧) દુષ્પ્રત્યુપેક્ષિત નિક્ષેપાધિકરણ (૨) દુષ્પ્રમાર્જિતનિક્ષેપાધિકરણ (૩) સહસાનિક્ષેપાધિકરણ અને (૪) અનાલોગનિક્ષેપાધિકરણ સંયોગાધિકરણના બે લેહ છે—લક્ષ્મણ સંયોગાધિકરણ અને ઉપકરણસંયોગાધિકરણ. નિસર્ગાધિકરણના ત્રણ લેહ છે—(૧) મનોનિસર્ગાધિકરણ (૨) વચનનિસર્ગાધિકરણ અને (૩) કાયનિસર્ગાધિકરણ.

આ બધાં લેહોનેા સરવાળો કરવાથી અજીવાધિકરણ અર્ગ્યાચાર પ્રકારના થાય છે. આમાંથી ઔદારિક આદિ પાંચ શરીર, મન, વચન કાય તથા પ્રાણાપાન એ મૂળગુણનિર્વર્તન છે. ઉત્તરગુણનિર્વર્તનના અનેક લેહ છે. કાઠ, પાષાણ, પુસ્ત, ચિત્ર આદિ બનાવવું, જીવની આકૃતિ બનાવવી, લેખન વગેરે ॥૯૧॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—પહેલા બતાવવામાં આંચું હતું કે તીવ્રભાવ, મન્દભાવ આદિ તથા વીર્ય અને અધિકરણ સામ્પરાયિક આસ્રવમાં વિશેષતા ઉત્પન્ન કરે છે. આમાંથી અધિકરણના બે લેહોનું પ્રતિપાદન કરીને જીવાધિકરણનું નિરૂપણ કરવા માટે કહીએ છીએ—

બીજું સામ્પરાયિક આસ્રવનું અધિકરણ અર્થાત્ અજીવાધિકરણ નિર્વર્તન, નિક્ષેપ સંયોગ અને નિસર્ગનાલેહથી ચાર પ્રકારના છે. આશય કહે.

વાનો એ છે કે રાગદ્વેષથી યુક્ત જીવ નિર્વર્તન નિક્ષેપ સંયોગ અને નિસર્ગ કરતો થકો સામ્પરાયિક કર્મનું બંધન કરે છે.

જેનું નિષ્પાદન કરી શકાય તે નિર્વર્તન છે જેમ કે પ્રાણાતિપાત કરવા માટે તૈયાર કરવામાં આવતી તલવાર વગેરેને અજીવદ્રવ્યનિર્વર્તન કહે છે. નિર્વર્તના બે લેહ છે—મૂળગુણનિર્વર્તન અને ઉત્તરગુણનિર્વર્તન જેને નિક્ષિપ કરી શકાય, સ્થાપિત કરી શકાય અથવા કરાવી શકાય તેને નિક્ષેપ કહે છે. તેના ચાર લેહ આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. જે સંયુક્ત કરી શકાય—મિશ્રિત કરી શકાય તે સંયોગાધિકરણ છે. એના બે લેહ—છે આહાર સંયોગ અને ઉપકરણસંયોગ નિસર્ગનો અર્થ છે પ્રવર્તન, લાગ અથવા કાઠીમુકવું. કાયિક, વાયિક અને માનસિક લેહથી નિસર્ગ ત્રણ પ્રકારના છે.

સામ્પરાયિક આસ્રવનું અંતરંગ કારણ જીવાધિકરણ છે અને બાહ્ય કારણ અજીવાધિકરણ છે આથી જ પહેલા અંતરંગ કારણ જીવાધિકરણનું. ક્યન કરવામાં આવ્યું છે અને પછીથી બાહ્યકારણ અજીવાધિકરણનું અન્યથા નિર્વર્તન અને નિક્ષેપ આદિ પણ આત્માની તથાવિધ પરિણતિ રહિત હોતાં નથી આથી સંરંલ આદિની માફક તેમનો પણ જીવાધિકરણમાં સમાવેશ કરવામાં આવત. આમ સામ્પરાયિક કર્મના આસ્રવ અને બંધ જીવના અંતરંગ પરિણામ છે એવું સમજવાનું છે કારણ કે કર્મબંધ તે પરિણામને આધીન છે આ રીતે સામ્પરાયિક કર્મના બંધમાં જીવાધિકરણ પ્રધાન અથવા અંતરંગ હોવાથી પ્રથમ લેવામાં આવ્યું છે. અજીવાધિકરણ સામ્પરાયિક કર્મ બંધમાં નિમિત્ત માત્ર હોય છે આથી તે ગૌણ અથવા બહિરંગ કારણ છે, આથી જ તેને પછી લેવામાં આવેલ છે.

અથવા નિર્વર્તના આદિ પ્રાયોગિક (પુરૂષના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન) તથા વૈસસિક (સ્વાભાવિક) જાણવા જોઈએ. પહેલું જીવાધિકરણ જીવવિષયક હોવાથી લાવાધિકરણ અને કર્મબંધનું પ્રધાન કારણ છે, બીજું અજીવ વિષયક હોવાથી દ્રવ્યાધિકરણ છે તે નિમિત્ત માત્ર હોવાથી કર્મબંધનું અપ્રધાન (ગૌણ) કારણ છે. આથી તેને પાછળ લેવામાં આવેલ છે.

નિર્વર્તનરૂપ અજીવાધિકરણ બે પ્રકારનું છે—મૂળગુણનિર્વર્તનાધિકરણ અને ઉત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણ. ઔદારિક આદિ પાંચે શરીર અને પ્રાણાપાન વચન તથા મન આ મૂળગુણનિર્વર્તન છે. કાષ્ઠ તથા પાષાણ આદિ પર ચિત્ર દોરવું આદિ ઉત્તરગુણનિર્વર્તન છે. મૂળભૂત અર્થાત્ આદ્ય, પ્રતિષ્ઠા અથવા સંસ્થા રૂપ ગુણ મૂળગુણ કહેવાય છે. તેજ મૂળગુણનિર્વર્તનાધિકરણ કહેવાય છે, તે મૂળગુણ ઉત્પન્ન થઈને કર્મબંધ અધિકરણ થાય છે. અંગોપાંગ, સંસ્થાન, મૃદુતા, તીક્ષ્ણતા આદિ ઉત્તર ગુણ છે તે પણ ઉત્પન્ન



થઈને કર્મબંધના અધિકરણ થાય છે ઉત્તરગુણ રૂપ નિર્વત્તનાધિકરણને ઉત્તર ગુણનિર્વત્તનાધિકરણ કહેવામાં આવેલ છે. ઔદારિક શરીર વર્ગણના દ્રવ્યોથી બનેલું ઔદારિક શરીર સંસ્થાન પ્રથમ સમયથી લઈને આત્માનું મૂળગુણ-નિર્વત્તનાધિકરણ છે કારણ કે તે કર્મબંધનું કારણ છે. ઔદારિક શરીરના અગોપાંગ-માર્જન, કર્ણવેધ અવયવોનું સંસ્થાન આદિ-અતિમાના ઉત્તરગુણ-નિર્વત્તનાધિકરણ છે કારણ કે તે કર્મબંધના કારણ છે એવી જ રીતે વૈક્રિયશરીરનું વૈક્રિયવર્ગણના પુદ્ગલોથી બનેલું સંસ્થાન પ્રથમ સમયથી લઈને મૂળગુણનિર્વત્તનાધિકરણ છે અને વૈક્રિય શરીરના અગોપાંગ, વાળ, દાંત નખ વગેરે ઉત્તરગુણનિર્વત્તનાધિકરણ છે. આહારક શરીરને યોગ્ય વર્ગણના-પુદ્ગલોથી બનેલું સંસ્થાન મૂળગુણનિર્વત્તનાધિકરણ છે અને તેના અગોપાંગ આદિ ઉત્તર ગુણનિર્વત્તનાધિકરણ છે. એવી જ રીતે કર્મોના સમૂહ રૂપ કાર્મણ શરીરને યોગ્ય દ્રવ્યો દ્વારા રચિત સંસ્થાન મૂળગુણનિર્વત્તનાધિકરણ છે. આનું ઉત્તરગુણનિર્વત્તનાધિકરણ હોતું નથી. ઉબ્ધતા લક્ષણવાળા અને ખાધેલા-પીધેલા આહારને પચાવાની શક્તિવાળા તૈજસ શરીરનું તથા નિશ્ચલ અને અનુશ્ચલ કરવા માટે સમર્થ લઘ્વિજનિત તૈજસ શરીરનું પોતાને અનુરૂપ પુદ્ગલો દ્વારા નિર્મિત આકાર મૂળગુણનિર્વત્તના છે. આ શરીરની પણ ઉત્તરગુણનિર્વત્તના હોતી નથી એવી જ રીતે વચન, મન અને પ્રાણાપાન મૂળગુણનિર્વત્તનાધિકરણ છે. વચન અને મનના યોગ્ય દ્રવ્યોદ્વારા રચિત વચન અને મનના સંસ્થાન મૂળગુણનિર્વત્તનાધિકરણ છે. એવી જ રીતે પ્રાણા-પાનવર્ગણ દ્વારા રચિત ઉચ્ચવાસ અને નિસ્વાસના સંસ્થાન મૂળગુણનિર્વત્તના ધિકરણ છે આ ચારેની પણ ઉત્તરગુણ નિર્વત્તના હોતી નથી કાક, પુસ્ત, ચિત્રકામ આદિ ઉત્તરગુણનિર્વત્તનાધિકરણ છે. લાકડી અથવા પાષાણની પુતળી કૃત્તિમ પુરૂષ આદિની કૃતિ છે આથી તેને ઉત્તરગુણનિર્વત્તનાધિકરણ કહે છે. એવી જ રીતે પ્રસિદ્ધ પુરૂષ આદિની આકૃતિનું સર્જન કરવાથી પુસ્તકર્મ અને ચિત્રકર્મ બને છે. સૂતર અને વસ્ત્ર આદિને ગુંથીને ટીંગલી આદિ બનાવવી પુસ્તકર્મ કહેવાય છે. ચિત્રકર્મ પ્રસિદ્ધ જ છે. ‘આદિ’ શબ્દથી લખાણ પત્રરચેષ, જળકર્મ અને ભૂમિકર્મને ગ્રહણ કરવાના છે. કિરપાણ આદિ શસ્ત્ર અનેક પ્રકારના-આકારના હોય છે. વધસ્થાનત્વ મૂળગુણનિર્વત્તના-ધિકરણ છે અને તીક્ષ્ણતા તથા ઉજ્જવળતા આદિ ઉત્તરગુણનિર્વત્તનાધિકરણ છે.

નિક્ષેપાધિકરણના ચાર ભેદ છે-દુષ્પ્રત્યુપેક્ષિત નિક્ષેપણાધિકરણ, દુષ્પ્રમા-જિત નિક્ષેપણાધિકરણ, સહસાનિક્ષેપણાધિકરણ અને અનાલોગનિક્ષેપણાધિકરણ. (૧) સારી પેઠે આંખોથી જોયા વગર જમીન ઉપર મળ-મૂત્ર આદિને ઢાળવા

અથવા ફેંકવા દુઃપ્રત્યુપેક્ષિતાધિકરણ છે. (૨) ભૂમિને જોઈ લીધા છતાં પણ રજોહરણ આદિથી પૂંજ્યા વગર પાત્ર વગેરે મુકવાં દુઃપ્રમાર્જિત નિક્ષેપાધિકરણ કહેવાય છે. (૩) સહસા શકિતના અભાવથી પડિલેહન કર્યા વગર તેમ જ વગર પૂંજે જમીન ઉપર કોઈ વસ્તુને રાખવી સહસાનિક્ષેપાધિકરણ છે. (૪) તદન ભુકીજવું તેને અનાલોગ કહે છે. કોઈ વિસરાઈ ગયેલી વસ્તુને રાખી લેવી અનાલોગનિક્ષેપાધિકરણ છે અથવા વગર ઉપયોગની અન્યમનસ્ક થઈને કોઈ વસ્તુને કયાંય રાખવી અનાલોગનિક્ષેપાધિકરણ છે.

સંયોગાધિકરણના બે લેહ છે—ભક્તપાન સંયોજનાધિકરણ અને ઉપકરણ સંયોજનાધિકરણ આમાં ભક્ત (આહાર) ત્રણ પ્રકારનાં છે—અશન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય. તેના પાત્રમાં અથવા મોઠામાં વ્યંજન, ગોળ, ફળ અથવા શાક આદિની સાથે સંયોગ કરીને અર્થાત્ સ્વાદિષ્ટ બનાવવા માટે એક ખાદ્ય પદાર્થને બીજા ખાદ્ય પદાર્થની સાથે ભેળવવો ભક્તસંયોજનાધિકરણ છે એવી જ રીતે દ્રાક્ષ, દાઠમ આદિના રસને અથવા પ્રાસુક જગ અને કાંજી આદિના પાણીને ખાંડ, સાકર, મરીયા વગેરેની સાથે પાત્રમાં અથવા મુખમાં ભેળવવું પાન સંયોજનાધિકરણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભોજન અથવા પેય પદાર્થોને સુસ્વાદુ બનાવવાના વિચારથી આપસમાં ભેગા કરવા ભક્તપાન સંયોજનાધિકરણ છે. ઉપકરણ-ઉપધિ-વસ્ત્ર આદિને અન્ય વસ્ત્ર આદિથી ભેગા કરવા ઉપકરણ સંયોજનાધિકરણ છે

નિસર્ગાધિકરણ ત્રણ પ્રકારનાં છે—કાયનિસર્ગાધિકરણ, વચનનિસર્ગાધિકરણ અને મનોનિસર્ગાધિકરણ ઔદારિક આદિ શરીરનું સ્વચ્છન્દ વિધિથી શાસ્ત્ર દ્વારા છેદન કરીને, અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને, જળમાં પ્રવેશ કરીને અથવા કાંસી ઉપર ચઢીને ત્યાગ કરવો કાયનિસર્ગાધિકરણ છે. શાસ્ત્રોપદેશ વગર પ્રેરણા કરવી વચન નિસર્ગાધિકરણ છે અને શાસ્ત્રોપદેશ વગેરે કરવો મનોનિસર્ગાધિકરણ છે.

અહીં શરીર આદિના બાહ્ય વ્યાપારની અપેક્ષાથી અભિવાધિકરણ કહેવામાં આવ્યું છે અને આત્માના પરિસ્પદ જે આન્તરિક પરિણામ છે, ભિવાધિકરણમાં પરિણત છે. મૂળગુણનિર્વર્તનાધિકરણમાં એમની અવસ્થિતિ માત્ર જ અભિપ્રેત છે. સ્થાનાંગસૂત્રના દ્વિતીય સ્થાનના ૧૦માં સૂત્રમાં કહ્યું છે—નિર્વર્તનાધિકરણીકી અને સંયોજનાધિકરણીકી ‘ઉત્તરાધ્યયનના ૨૫માં અધ્યયનની ગાથા ૧૪ માં કહ્યું છે—‘આઈપ’ ત્રિક્લિવેજ્જા’ તથા ઉત્તરાધ્યાનસૂત્રના ૨૪માં અધ્યયનમાં ગાથા ૨૧-૨૩માં કહ્યું છે—‘પવત્તમાળં’ અર્થાત્ પ્રવત્તમાન ॥૬॥

‘મહારમ્મ પરિગ્મહ’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—મહારંભ, મહાપરિગ્રહ માયા, અદ્યપારંભ-પરિગ્રહ અને

સ્વભાવની મૃદુતા, નરકાયુ, તિર્યંચાયુ અને મનુષ્યાયુના કારણ છે ॥૧૦॥  
 તત્ત્વાર્થટીપિકા—પહેલા કહેવામાં આવી ગયું કે સામ્પરાયિક આસ્ત્રવનું  
 કારણ જીવાધિકરણ અને અજીવાધિકરણ છે, હવે વિભિન્ન આયુષ્યોના આસ્ત્ર-  
 વોના કારણોનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

મહારંભ નરકાયુનો, તિર્યંચાયુનો અને મનુષ્યાયુના આસ્ત્રવ અર્થાત્  
 બન્ધનું કારણ છે. લોગભૂમિમાં ઉત્પન્ન મનુષ્યો અને તિર્યંચેની અપેક્ષા  
 શીલ-વ્રત વિહીનતા પણ સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોક સુધી દેવાયું કારણ  
 છે અર્થાત્ લોગભૂમિના જીવ શીલ અથવા વ્રતનું પાલન નહીં કરીને પણ  
 દેવાયુનો બન્ધ કરે છે પરંતુ પ્રારંભના બે દેવલોકમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.  
 ક્રોધ-ક્રોધ અદ્વપારંભી અને અદ્વપરિશ્રદ્ધી હોવા છતાં પણ અન્ય કારણોથી  
 નરકગતિ આદિને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૧૦॥

તત્ત્વાર્થનિર્યુકિત—સામ્પરાયિક આસ્ત્રવના કારણ જીવાધિકરણ અને  
 અજીવાધિકરણનું વિસ્તારપૂર્વક પ્રકરણ કરવામાં આવી ગયું છે. હવે બધાં  
 આયુષ્યોના આસ્ત્રવનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે—

મહારંભ-પરિશ્રદ્ધ માયા, અદ્વપારંભ-પરિશ્રદ્ધ અને સ્વભાવની મૃદુતા,  
 નરકાયુ, તિર્યંચાયુ અને મનુષ્યાયુના આસ્ત્રવના કારણ છે. મોટા મોટા યત્રો,  
 કારખાના વગેરે ચલાવવા મહુ રંભ કહેવાય છે. ક્ષેત્ર વાસ્તુ ધન, ધાન્ય હિરણ્ય  
 આદિની વિપૂલતા હોવી મહાપરિશ્રદ્ધ છે. આ બંને નરકાયુ આસ્ત્રવ અર્થાત્  
 બન્ધના કારણ છે. માયા અર્થાત્ કપટ તિર્યંચાયુના બન્ધના કારણ છે. અદ્વપારં-  
 ભ, અદ્વપરિશ્રદ્ધ અને સ્વભાવની મૃદુતા મનુષ્યાયુના બન્ધના કારણ છે ॥૧૦॥

### દેવાયુ કે આત્મવક્ષકા નિરૂપણ

‘સરાગ સંજમસંજમાસંજમાઈ’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—સરાગસંયમ તથા સંયમાસંયમ આદિ દેવાયુના આસ્ત્રવના  
 હેતુ છે. ॥૧૧॥

તત્ત્વ થઈ પિકા-પૂર્વ સૂત્રમાં નરક યુ આદિના બન્ધના કારણ મહારંભ મહાપરિત્રાહ આદિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હવે દેવાયુના આસ્ત્રવૈનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ-

સરાગસંયમ તથા સંયમાસંયમ (દેશસંયમ) આદિ દેવાયુના આસ્ત્રવ અર્થાત્ બન્ધના કારણ છે અહીં રાગનો અર્થ છે સંજવલન-કષાય, તેનાથી યુક્ત સંયમ સરાગસંયમ કહેવાય છે સમ્યક્જ્ઞાન પૂર્વક પાપથી નિવૃત્ત થવું સંયમ છે. દેશવિરતિને સંયમાસંયમ કહે છે-આદિ શબ્દથી અકામનિર્જરા અને બાલતપ લેવા જોઈએ આ બધાં દેવાયુના આસ્ત્રવ છે અર્થાત્ બન્ધના કારણ છે ॥૧૧॥

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત-પૂર્વ સૂત્રમાં નરક આદિ આયુષ્યોના કારણો-આસ્ત્રવૈનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું અર્થાત્ એ બતાવાયું કે મહારંભ આદિ નરકાયુ આદિના કારણ છે, હવે દેવાયુના આસ્ત્રવૈનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ-

સરાગસંયમ અને સંયમાસંયમ આદિ દેવાયુના બન્ધના કારણ છે અત્રે રાગનો અર્થ સંજવલન કષય છે તેનાથી યુક્ત અથવા તેની સાથે જે સંયમ થાય તે સરાગસંયમ સંયમનો આશય છે-સમ્યક્જ્ઞાન પૂર્વક વિરતિ-નિવૃત્તિ, અર્થાત્ હિંસા અસત્ય આદિ પાપોનો ત્યાગ સંયમાસંયમ દેશ વિરતિ અથવા અણુત્રન રૂપ છે સૂત્રમાં પ્રયુક્ત આદિ શબ્દથી અકામનિર્જરા અને બાલતપ સમજવાં.

કામ અર્થાત્ ઇચ્છા નિર્જરા અર્થાત્ કર્મપુદ્ગલોનું આત્મ પ્રદેશોથી ખરી પડવું-જુઠા પડવું. ઇચ્છાપૂર્વક, ઉપયોગની સાથે જે નિર્જરા કરવામાં આવે છે તે કામનિર્જરા કહેવાય છે. જે કામનિર્જરા ન હોય તે અકામનિર્જરા આ અકામનિર્જરા પરાધીનતા પૂર્વક અથવા કોઈના આગ્રહથી અશુભ રથાનથી નિવૃત્ત થવાથી અથવા આહાર આદિનો નિરોધ કરવાથી થાય છે.

બાલ અર્થાત્ મુઠ જીવનું તપ બાલતપ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કુતત્વને તત્ત્વ સમજનાર કોઈ અજ્ઞાની પુરૂષ ઉપરથી નીચે પછડાય છે, જળસમાધિ અથવા અગ્નિસ્નાન કરે છે તેનું અતુ કૃત્વ બાલતપ કહેવાય છે આ બધાં દેવાયુના આસ્ત્રવ છે અર્થાત્ બન્ધના કારણ છે ॥૧૧॥

જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર શ્રી પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ની હીપિકા-નિર્ચુકિત વ્યાખ્યાનો છઠો અધ્યાય સમાપ્ત ॥૬॥



સાતમો અધ્યાય [ સંવર તત્ત્વનું વિવેચન ]

‘આસવનિરોહો સંવરો’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—આસવનો નિરોધ થવો સંવર છે ॥૧૧॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં ક્રમપ્રાપ્ત છઠાં અધ્યાયમાં આસવ તત્ત્વનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું હોયે સાતમું તત્ત્વ સંવરનું વિવેચન કરવા માટે સાતમાં અધ્યાયની શરૂઆત કરવાની સાથે સર્વ પ્રથમ સંવરનું લક્ષણ કહીએ છીએ—મિથ્યાત્વાદિ નવીન કર્મોના આગમનના કારણભૂત આસવનું અટકી જવું સંવર કહેવાય છે.

સંવર બે પ્રકારનાં છે—દ્રવ્યસંવર અને ભાવસંવર કેઈ ચિકણી માટી આદિ દ્રવ્ય દ્વારા, પાણીની સપાટી ઉપર તરતી નૌકા આદિમાં નિરંતર પ્રવેશ કરવાવાળા જળને રોકવું દ્રવ્ય સંવર છે અને સમ્યક્ત્વ સમિતિ ગુપ્તિ આદિ દ્વારા આત્મારૂપી નૌકામાં પ્રવિષ્ટ થતાં કર્મરૂપી જળને નિરોધ કરવો ભાવસંવર છે. આ ભાવસંવર સમ્યક્ત્વ આદિ લેહોથી વીસ પ્રકારના હોય છે તથા સમિતિ ગુપ્તિ આદિના લેહોથી સત્તાવન પ્રકારના હોય છે આ રીતે બધાં મળીને ભાવસંવરના સીત્યોતેર લેહ થાય છે

તત્ત્વાર્થનિરુદ્ધિત—પૂર્વસૂત્રમાં છઠાં અધ્યાય સુખી અનુક્રમથી જીવ આદિ છ તત્ત્વોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું હોયે આસવ—નિરોધરૂપ સંવર તત્ત્વની પ્રરૂપણા કરવા માટે કહીએ છીએ—જેમના દ્વારા જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોનું આસવણ—આગમન થાય છે, જે કર્મોના પ્રવેશ માર્ગ છે. એનો નિરોધ થઈ જવો અર્થાત્ એમની પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ જવી એ સંવર છે તાત્પર્ય એ છે કે આત્માના જે પરિણામથી કર્મોના ઉપાદાન (ગ્રહણ—આગમન) નો અભાવ થાય છે તે આત્મપરિણમનને સંવર કહે છે. પૂર્વોક્ત સંવર બે પ્રકારના છે—દેશસંવર અને સર્વસંવર, દેશસંવર સામ્યગદૃષ્ટિ જીવને તથા અજીવતધારી શ્રાવકને હોય છે. સર્વસંવર પંચમહ વ્રતધારી મુનિરાજને હોય છે તેો પણ સંવર બે પ્રકારના હોય છે—

દ્રવ્યસંવર અને ભાવસંવર દ્રવ્ય સંવર તે હોય છે જે નૌકા આદિમાં આવતા પાણીને રોકવાને માટે તેના છિદ્રને ચિકણી માટી આદિ દ્વારા રોકવામાં આવે છે અને આત્મામાં પ્રવેશ કરતાં કર્મોને સમ્યક્ત્વ આદિથી રોકવા તે ભાવ સંવર છે. આ ભાવસંવર સમ્યક્ત્વાદિ લેહોથી વીસ પ્રકારનો, આઠ સમિતિ ગુપ્તિ આદિના લેહથી સત્તાવન પ્રકારનો, એવી રીતે બધાં મળીને ભાવ સંવરના સિત્યોતેર લેહ થઈ જાય છે. આ લેહ આ પ્રમાણે છે—(૧) વ્રતપ્રત્યાખ્યાન (૨) પ્રમાદનો અભાવ (૩) કષાયોનો અભાવ (૪) યોગનિરોધ (૫) પ્રાણાતિપાત આદિ પાંચે વ્રતોથી વિરમણું (૧૦) શ્રોત્ર આદિ પાંચ

ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો (૧૫) મન, વચન અને કાયાને વશમાં રાખવા (૧૮) લાણુરોપકરણ આદિને યતનાપૂર્વક ઉપાડવા અને જતનાપૂર્વક જ રાખવા (૧૯) સૌંદર્ય તથા કુશ-દર્ભના અથલાગ જેટલી કોઈ પણ વસ્તુને યતના પૂર્વક રાખવી અને યતનાથી જ ઉપાડવી (૨૦) આ વીસ, તથા પાંચ સમિતિ (૫) ત્રણ ગુપ્તિ (૮) ક્ષુધા આદિ બાવીસ પરિષદોને સહન કરવા (૩૦) દશ પ્રકારનો શ્રમણધર્મ (૪૦) બાર પ્રકારની ભાવના (૫૨) અને સામાયિક વગેરે પાંચ ચારિત્ર (૫૭) આવી રીતે સત્તાવન, આ બધાં મળીને ભાવ સંવરના સિત્યોત્તર (૭૭) લેક થાય છે. ॥૧॥

### સંવર કે કારણરૂપ સમિતિ ગુપ્તિ આદિ કા નિરૂપણ

‘તસ્મ દ્વેષણો સમિદ્’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા અને પરિષદ્ભ્ય સંવરના કારણ છે ॥૨॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં શુભાશુભ આગમનના માર્ગ રૂપ આત્મવના નિરોધ સ્વરૂપવાળા સંવરનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું, હવે સંવરના કારણ સમિતિ ગુપ્તિ આદિનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિષદ્ભ્ય, ચારિત્ર અને તપ સંવરના કારણ છે. સમ્યક્ પ્રકારથી અર્થાત્ પ્રાણિઓને પીડા ન ઉપજે એ પ્રકારે પ્રવૃત્તિ કરવી સમિતિ છે. સમિતિના પાંચ પ્રકાર છે—(૧) ઈર્ષ્યા (૨) લાષા (૩) એષણા (૪) આદાનનિક્ષેપણ અને (૫) પરિષ્ઠાપના આત્માને સંસારના કારણોથી ગોપવો-બચાવવો ગુપ્તિ છે એના ત્રણ લેક છે—મનોગુપ્તિ, વચન ગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ જે સંસાર-સમુદ્રની પાર જઈને દેવન્દ્રો, નરેન્દ્રો તથા ચન્દ્ર-સૂર્ય દ્વારા વન્દનીય પદ પર આત્માને ધારણ કરે તે ધર્મ છે—વારંવાર શરીર આદિના સ્વભાવનું ચિન્તન કરવું અનુપ્રેક્ષા છે ક્ષુધા, તૃષ્ણા આદિની વેદના ઉત્પન્ન થવાથી પૂર્વકૃત કર્મોની નિર્જરા માટે તેમને સમભાવથી સહન

કરવા પરિષદ્ભય છે. સત્ આચરણને અથવા જેના દ્વારા સત્ આચરણ કરવામાં આવે તેને ચારિત્ર કહે છે. તપશ્ચર્યાને તપ કહે છે. આ બધાં આસ્રવ નિરોધરૂપ સંવરના કારણ છે ॥૨॥

તત્ત્વાર્થનિર્યુક્તિ—પૂર્વસૂત્રમાં સંવરના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું આથી હવે તેના કારણોનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—

સમિતિ, શુષ્ણિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષદ્ભય ચારિત્ર અને તપ એ સંવરના હેતુ અથવા ઉપાય છે. આમાંથી સર્વશ દ્વારા પ્રણીત જ્ઞાન અનુસાર ગમન ભાષણ આદિ પ્રવૃત્તિ કરવી સમિતિ છે. સમિતિના પાંચ ભેદ છે. આ સમિતિઓ સમ્યક્ દત્તાનારૂપ પ્રવૃત્તિ હોવાના કારણે સંવરને ઉત્પન્ન કરે છે જેના કારણે આત્માને સંસારના હેતુભૂત કાર્યયોગ આદિ વ્યાપારથી જોપન-રક્ષણ થાય તે શુષ્ણિ છે તેના ત્રણ ભેદ છે—મનોશુષ્ણિ, વચનશુષ્ણિ, કાયશુષ્ણિ કર્મને આસ્રવને રોકવાવાળા પુરૂષ માટે શુષ્ણિ આદિ કારણ છે. નરક વગેરે દુર્ગતિમાં પડતાં થકા જીવને જે ધારણ કરે—બચાવે તે ધર્મ છે તેના ક્ષમા વગેરે દશ ભેદો છે. સતત ચિન્તન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા છે. એમાં પણ સંવરની સાધનામાં સરળતા થાય છે. એવી જ રીતે ભૂખ તરસ વગેરેને સમભાવથી સહન કરવા તે પરીષદ્ છે. આ પરીષદ્ કોઈવાર જાતે ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે કદી, કદી, દેવ મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ દ્વારા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. તેમને જ્ય અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારથી સહન કરવું એ પરીષદ્ભય છે. આચરણ કરવું અથવા જેનું આચરણ કરવામાં આવે એ ચારિત્ર કહેવાય છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારનાં કર્મોના ચય (સમૂહ) ને ખાલી કરવાના કારણ—તેને ચારિત્ર કહે છે. તે સામાયિક આદિના ભેદથી પાંચ પ્રકારનું છે. જે તપાવી શકાય તે તપ અથવા જે કર્તાને તપાવે તે તપ તે અનશન આદિના ભેદથી બાર પ્રકારનું છે. આ સાતે આસ્રવ નિરોધ રૂપ સંવરના કારણ છે.

ઈર્ષ્યા આદિ પાંચ સમિતિઓ છે, ત્રણ યોગોના નિરોધ રૂપ ત્રણ શુષ્ણિઓ છે, ક્ષમામાર્હવ આદિ દશ પ્રકારના ધર્મ છે, અનિત્ય આદિ બાર ભાવનાઓ અનુપ્રેક્ષાઓ છે, ક્ષુધા, પિપાસા આદિ ખાલીસ પરીષદોને વિભ્ય છે, સામાયિક સંયમ આદિ પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર છે, છ અનશન આદિ બાહ્ય અને છ પ્રાચશ્ચિત્ત આદિ આભ્યંતર, એમ બાર પ્રકારના તપ છે. સમિતિથી પ્રારંભ કરીને તપશ્ચરણ પર્યન્ત બધા સંવરના ઉપાયોનો અનુક્રમથી સ્વરૂપ, ભેદ અને ઉપભેદ દર્શાવતું થકું કથન પછીથી કરીશું.

શંકા—આ સમિતિ આદિ આસ્રવનિરોધ રૂપ સંવરના કારણ કેવા પ્રકારના હોય છે ?

સમાધાન—જે પુરૂષે રાગ-દ્વેષની પરિણતિ રૂપ આર્ત્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનથી પોતાના મનને હટાવી લીધું છે અને જે આ લોક પરલોક સંબંધી વિષયોની અભિલાષાથી રહિત છે તે મનોગુપ્ત હોવાના કારણે રાગ-દ્વેષ મૂળક કર્મનો બંધ કરતાં નથી એવી જ રીતે જે વચન સંબંધી વ્યવહારથી નિવૃત્ત થઈ ગયા છે અથવા શાસ્ત્ર-વિહિત વચનોને જ પ્રયોગ કરે છે અને એવી રીતે વચનથી ગુપ્ત છે, તે અપ્રિય અસત્ય વચનના કારણે બંધનારા કર્મનો બંધ કરતાં નથી. એવી જ રીતે જે કાયોત્સર્ગની સ્થિતિમાં છે, જેણે પ્રાણાતિપાત આદિ વિષયક ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી દીધો છે, જે સામાયિક ક્રિયાના અનુષ્ઠાનમાં તત્પર છે તે કાયગુપ્ત હોવાના કારણે દોડવાના ભાગવાના, વગર જોએ અને વગર પૂંજેદી જમીનમાં ચાલવાના, પારકી વસ્તુઓને રાખવા-ઉપાડવા આદિ કાયિક વ્યાપારોથી બંધનારા કર્મોથી પણ યુક્ત હોતો નથી. આવી રીતે સમ્યક્પ્રકારથી યોગના નિરોધરૂપ જે ત્રણ ગુપ્તિઓ છે તે સંવરના કારણરૂપ હોય છે.

એવી જ રીતે ઈર્ષ્યામિતિ, ભાષાસમિતિ, જ્ઞેષણાસમિતિ આદિ નિક્ષેપસમિતિ અને પરિષ્ઠાપનસમિતિ, જે કાયિક વ્યાપારથી સંબંધ રાખે છે, ત્રણ ગુપ્તિઓથી સહચરિત હોવાના કારણે સંવરના કારણ હોય છે.

આવી જ રીતે ક્ષમા, માદ્દંવ, આજ્ઞંવ અને મુક્તિ શોચ-નિર્લોભતા આ ચાર ધર્મ ક્રમશઃ ક્રોધ માન, માયા અને લોભ કષાયોના નિગ્રહ કરનારા છે આથી સંવરના પિતા છે તથા સત્ય ત્યાગ, અક્રિયનત્વ અને બ્રહ્મચર્ય ધર્મ ચારિત્રના વર્ધક છે આથી તેઓ પણ સંવરના કારણ છે. સંયમધર્મના સત્તર લેહ છે. તેમાંથી કોઈ લેહ પ્રથમ વ્રતની અન્તર્ગત છે અને કોઈ ઉત્તર ગુણોમાં અન્તર્ભૂત છે, આથી તે પણ સંવરનું કારણ ગણાય. અનિત્યત્વ, અશરણત્વ આદિ અનુપ્રેક્ષાઓ પણ સંવરના કારણ છે અને ઉત્તરગુણરૂપ છે. ક્ષુધા પિપાસા વગેરે બીજા પરીષદોને છૂટવા એ પણ સંવરના કારણ છે. બાર પ્રકારના તપ પણ ઉત્તરગુણોમાં સમ્મિલિત હોવાથી સંવરને પ્રકટ કરે છે. એવી જ રીતે પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદ્વતાદાન, ગૈથુન, પરિગ્રહ અને રાત્રિલોજન ચિત્તની કલુષતાવાળા પુરૂષને કર્મના આસ્રવના કારણ હોય છે અને આ પાપોથી વિરત થવાથી આસ્રવનો નિરોધ થાય છે. આથી પાંચે વ્રત પણ સંવરના કારણ છે. આધ કર્મ આદિ દોષો વાળા આહાર આદિનું સેવન કરવાથી કર્મનો આસ્રવ થાય છે. તેનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવે તો આસ્રવ થતો નથી અર્થાત્ સંવર થઈ જાય છે. આવી રીતે સમિતિ ગુપ્તિ આદિ પૂર્વોક્ત બધાં સંવરના કારણ છે. આ બધાં સંવરનાં કારણ ત્યારે જ હોય છે જ્યારે સમ્યક્દર્શન વિદ્યમાન હોય અને સમ્યક્દર્શન



હોવાથી મિથ્યાદર્શન હેતુક કર્મનેા આસ્રવ રોકાઈ જવાથી પણ સંવર થાય છે. કહેવાનું એ છે કે અનશન પ્રાયશ્ચિત્ત ધ્યાન આદિ તપથી જે યુક્ત હોય છે તે નિશ્ચયપણે જ આસ્રવદ્વારોને નિરોધ કરે છે. આ કારણથી આ સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષદજ્ઞ્ય, ચારિત્ર અને તપ કર્મોના આસ્રવના અટકાવ રૂપ સંવરને ઉત્પન્ન કરે છે સ્થાનાંગસૂત્રના પ્રથમ વૃત્તિ સ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યું છે-સમિતિગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા અને ચારિત્ર આ સંવરના સત્તાવન ભેદ થાય છે ॥૧॥ ઉત્તરાધ્યાયનના ત્રીસમા અધ્યયનની છઠી ગાથામાં પણ કહ્યું છે-આ પ્રકારે સંયમવાન પુરૂષ પાપકર્મોના આસ્રવથી રહિત થઈ જાય છે અને તપશ્ચર્યા દ્વારા કૌટિ-કૌટિ ભવોમાં ઉપાજિત કર્મોની નિર્જરા થઈ જાય છે ॥૨॥

### સમિતિ કે ભેદોં કા નિરૂપણ

‘સમિદ્વજો પંચ ઈરિયા’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—ઈર્વા, ભાષા એષણા નિક્ષેપણ અને પરિષ્ઠાપનિકાના ભેદથી સમિતિઓ પાંચ છે ॥૩॥

તત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં સમિતિ ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષદ-જ્ઞ્ય ચારિત્ર અને તપને આસ્રવનિરોધરૂપ ‘સંવરના’ કારણ કહ્યાં છે. હવે એ પૈકી પ્રથમ ગચ્ચાવેલી સમિતિના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહીએ છીએ—

સમિતિઓ પાંચ છે—(૧) ઈર્યાસમિતિ (૨) ભાષાસમિતિ (૩) એષણા-સમિતિ (૪) આદાન નિક્ષેપણાસમિતિ અને (૫) પરિષ્ઠાપનિકાસમિતિ આ સમિતિઓ તત્વના જ્ઞાતાશ્રમણ્ય માટે પ્રાણિઓની પીડાને બચાવવા માટેનો ઉપાય છે (૧) જીવોની રક્ષા યાજે નજર સામેની ચાર હાથ જમીનનું પડિ-લેહન કરીને ચાલતું ઈર્યાસમિતિ છે. (૨) સાવધ વચનનો ત્યાગ કરીને નિરવધ ભાષા બોલવી ભાષાસમિતિ છે. ૩ એંતાલીશ દોષ ટાળીને ગવેષણાપૂર્વક આહાર આદિને ગ્રહણ કરવા એષણાસમિતિ છે. (૪) વસ્ત્ર પાત્ર આદિ ઉપ કરણોને સારી પેઠે જોધને અને પૂંજ્યા બાદ લેવા તથા મુકવા આદાન નિક્ષેપણા સમિતિ છે. મળ-મૂત્ર આદિને નિર્જીવ ભૂમિ ઉપર ખારીકાઈથી જોઈ તપાસી ત્યાગ કરવો (નાખવા) પરિષ્ઠાપનિકાસમિતિ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે—(૧) સાધુ જ્યારે ગમન કરે ત્યારે ચાર હાથ રસ્તો, જોધને, ઉપયોગપૂર્ણ દ્વિટવાળા તથા શાન્તચિત્ત થઈને જીવ સ્થાનોના સ્વરૂપને સમ્યક્પ્રકારથી જાણીને ચાલે, એ ઈર્યાસમિતિ છે (૨) હિતજનક, પરિમિત, અસંહિગ્ધ, સત્ય, ઈર્ષારહિત, પ્રિય, સંદેહ રહિત કોષ આદિ

કપાયોને ઉત્પન્ન ન કરનાર, કોમળ, ધર્મથી અવિરૂદ્ધ દેશકાળને અનુકૂળ તથા હાસ્યાદિથી રહિત વચન બોલવા ભાષાસમિતિ છે (૩) ઉદ્ગમ અને ઉત્પાદના સંબંધી દોષોથી રહિત બીજને બતાવેલા આહારને યોગ્ય સમય થયેથી ગ્રહણ કરવો એષણા સમિતિ છે, ધર્મ ઉપકરણોને ગ્રહણ કરતી પખતે સમ્યક્ પ્રકારથી અવલોકન કરીને અને રજોહરણ આદિથી પૂંજને લેવા અને આવી જ વિધિથી પાછા મુકવા આદાન નિક્ષેપણ સમિતિ છે. (૫) કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈ રીતે પીડા ન ઉદ્ભવે એ રીતે શરીરના મળને ત્યાગ કરવો પરિઠાપનિકાસમિતિ કહેવાય છે આ પાંચ સમિતિઓ પ્રાણિ ઓને પીડાથી બચાવવાના ઉપાય છે ॥૩॥

તત્વાર્થનિયુક્તિ—આની અગાઉ સમિતિ આદિ સંવરના કારણે કહેવામાં આવ્યા અને એ પણ સાબિત કરવામાં આવ્યું કે તેમના સેવનથી જ સંવરની સિદ્ધિ થાય છે. હવે કર્મોના આસ્રવના નિરોધ રૂપ સંવરની સિદ્ધિ માટે તેમાંથી સર્વપ્રથમ સમિતિઓના સ્વરૂપની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ.

સમિતિઓ પાંચ છે—(૧) ધર્યાસમિતિ (૨) ભાષાસમિતિ (૩) એષણા સમિતિ (૪) આદાનનિક્ષેપણાસમિતિ અને (૫) પરિઠાપનિકાસમિતિ આમાંથી (૧) શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત વિધિથી ગમન કરવું ધર્યાસમિતિ છે. (૨) પ્રયોજન થયેથી શાસ્ત્રાનુકૂળ વચનોને પ્રયોગ કરવો ભાષાસમિતિ છે (૩) આગમ અનુસાર આહાર વગેરેની ગવેષણા કરવી એષણાસમિતિ છે (૪) આગમન અનુકૂળ વિધિથી કોઈ વસ્તુને મુકવી-ઉપાડવી આદાન નિક્ષેપણ સમિતિ છે. (૫) અચેતભૂમિ જોઈ-તપાસીને મળ-મૂત્ર વગેરેને પરઠવવા પરિઠાપનિકાસમિતિ છે. કહ્યું પણ છે—

ચારિત્રગુણની વિશુદ્ધિ કાળે અહંન્ત ભગવાને સાધુ માટે ત્રણ ગુણિઓનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરંતુ જ્યારે કે ઈ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવી હોય ત્યારે તેના માટે પાંચ સમિતિઓ કહેવામાં આવી છે ॥૧॥

દશવૈકલિક સૂત્રના પાંચમા અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકની ગાથા ત્રીજી અને ચોથીમાં કહ્યું છે—

‘સામે ચાર હાથ-યુગપરિમિત-ભૂમિનું નિરીક્ષણ કરતો થકો, અને બીજ તથા દ્વીલોતરીની રક્ષા કરતો થકો તથા દ્વીન્દ્રિય આદિ પ્રાણિઓની, સચેત પાણી તથા સચેત માટીનું રક્ષણ કરતો કરતો ચાલે’ ॥૧॥

‘ખાડો, ખાડા ટેકરા, અને કાઢવથી બચે. બીજે માર્ગ હોય તો સાંકડા માર્ગથી ગમન ન કરે અર્થાત એવા માર્ગથી ન જાય કે જેને પાર કરવા માટે પથ્થર, ઈંટ અથવા લાકડા વગેરે રાખવામાં આવ્યા હોય અને તેના ઉપર પગ મુકીને ચાલવું પડે ॥૨॥

દશવકત્રિક સૂત્રમાં સાતમાં અધ્યયનના બીજા ઉદ્દેશકના બીજા સૂત્રમાં કહ્યું છે-

‘બુદ્ધિમાન સાધુ એવી ભાષાનો પ્રયોગ ન કરે જે સચ હોવા છતાં પણ બોલવા યોગ્ય ન હોય. જે સત્યાસત્ય (મિશ્ર) હોય જે મિથ્યા હોય તેમ જ જ્ઞાનીપુરૂષોએ જેનો પ્રયોગ ન કર્યો હોય ૧.૧૧।

અન્યત્ર પણ ઈર્થાસમિતિનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે-જે મુનિ પ્રકાશ યુક્ત રસ્તામાં, ઉપયોગપૂર્વક, શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ગમન કરે છે તેની ઈર્થાસમિતિ હોય છે ૧.૧૧।

ભાષા સમિતિના વિષયમાં કહ્યું છે-‘અનૃત આદિ દોષોથી બચીને નિરવદ્ય તથા આગમ-અનુકૂળ સત્ય તથા અમત્ય મૃગા (વ્યવહાર) ભાષા બોલનારા સાધુની ભાષા સમિતિ છે ૧.૨૧।

આવી રીતે આવશ્યક કર્મને માટે, સત્તર પ્રારના સંયમ માટે સામેની ચાર હાથ પ્રમાણ ભૂમિનું નિરીક્ષણ કરતા થકા, ઉપયોગ પૂર્વક ધીમે-ધીમે ગમન કરવું ઈર્થાસમિતિ છે, હિત, મિત, અસંદિગ્ધ, અનવદ્ય અને નિયત અર્થવાળી ભાષાનો પ્રયોગ કરવો ભાષાસમિતિ છે. અન્નપાણી રજોહરણ આદિ ઉપધિ, વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ધર્મોપકરણોમાં તથા ઉપાશ્રયમાં ઉદ્દગમ ઉત્પાદના તથા એષણના દોષોથી બચવું એષણસમિતિ છે. કહ્યું પણ છે-‘જે મુનિ ઉત્પાદના, ઉદ્દગમ, એષણાધૂમ, અંગાર પ્રમાણ કારણ સંયોજના આદિ દોષોથી ‘વિશુદ્ધ પિણ્ડ’ ગ્રહણ કરે છે તે એષણસમિતિની સમ્પન્ન હોય છે.

રજોહરણ, પાત્ર, વસ્ત્ર પીઠ પાટ વગેરેને આવશ્યક પ્રયોજન માટે ઉદ્દગમમાં અવલોકન કરીને અને પ્રમાર્જન કરીને લે તથા મુકે આદાન નિક્ષેપણસમિતિ છે. કહ્યું પણ છે-‘જે સાધુ મુકતા ઉપાડવા સંબંધી દોષોનો ત્યાગ કરીને, દયાપરાયણ થઈને પોતાના ઉપકરણો મુકે અથવા ઉપાડે, તે આદાન નિક્ષેપણસમિતિથી સમ્પન્ન કહેવાય છે ૧.૧૧।

એવી જ રીતે ત્રસ અને સ્થાવર જીવો વિહેણી જમીનનું પડિલેહન તેમજ પ્રમાર્જન કરીને વડીનીતિ-વધુનીતિ વગેરેનો ત્યાગ કરવો (પરઠવવા) પરિષ્ઠાપનિકાસમિતિ છે. કહ્યું પણ છે-

લેવા-મુકવામાં મળ-મૂત્ર વગેરેનો ત્યાગ કરવામાં પણ સમિતિ-ચતના પૂર્વક પ્રવૃત્તિ-નો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યા છે. પરિષ્ઠાપનીય પદાર્થને જે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પરઠે છે તે આ સમિતિથી સમ્પન્ન કહેવાય છે. ૧.૧૧।

આ મુજબ જતનાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા અને પ્રમાદયોગ રહિત સાધુના મિથ્યાત્વ અને અવિરતિના નિમિત્તથી આવનારા કર્મોનો નિરોધ થઈ જાય છે.

સમવાયાંગસૂત્રના પાંચમાં સમવાયમાં કહ્યું છે-સમિતિઓ પાંચ કહેવામાં આવી છે તે આ મુજબ આદાન ભાણકામત્ર નિક્ષેપણાસમિતિ ઉચ્ચાર પ્રસ્તવણુ શ્લેષમશિંઘાણુજલ્લપરિષ્કાપના સમિતિ ॥૩॥

## ગુપ્તિ કે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

‘અસુહજોગનિગદ્દેષ’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—અશુભ યોગનો નિરોધ કરીને આત્માનું ગોપન કરવું (રક્ષણ) ગુપ્તિ કહેવાય છે.

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં કર્મોના આસ્રવના નિરોધ લક્ષણવાળા સંવરના પાંચ કારણોથી પ્રથમ કારણ સમિતિની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી હયે ખીજા કારણ ગુપ્તિના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

અશુભયોગનો અર્થાત્ મન વચન અને કાયાના અપ્રશસ્ત વ્યાપારના નિરોધથી આત્માનું ગોપન (રક્ષણ) કરવું ગુપ્તિ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મન વગેરેના વ્યાપારનો નિગ્રહ કરવાથી અત્તાધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન રૂપ સંકલેશ ઉત્પન્ન થતો નથી. સંકલેશના ઉત્પન્ન નહીં થવાથી કર્મોના આસ્રવનું આગમન રોકાઈ જાય છે. આથી અશુભયોગથી આત્માનું ગોપન કરવું—રક્ષણ કરવું—ગુપ્તિ છે અને તે સંવરનું કરણ છે.

ગુપ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે—મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ વિષય સુખની અભિલાષાથી મનોયોગ આદિના વ્યાપારને રોકવાને ગુપ્તિ સમજવી જોઈએ આથી અહીં—સમ્યક્ વિશેષણ સમજવું જોઈએ.

વચનગુપ્તિ ચાર પ્રકારની છે—(૧) સત્યા (૨) મૃષા (૩) સત્યામૃષા અને (૪) અસત્યામૃષા સત્યપદાર્થના કથનરૂપ વચનોનો નિગ્રહ કરવો સત્યવચન ગુપ્તિ છે. એનાથી વિપરીત વચનયોગ વિષયક મૃષા વચનગુપ્તિ છે. સત્યાસત્ય વચનોનો નિરોધ સત્યામૃષા વચનગુપ્તિ છે અને જેને સત્ય પણ ન કહી શકાય અને અસત્ય પણ ન કહી શકાય એવા વ્યવહારિક વચનયોગનો વિરોધ થવો અસત્યામૃષા વચન ગુપ્તિ છે.

મનોગુપ્તિના પણ ચાર લેહ છે—સત્યા, મૃષા, સત્યામૃષા અને અસત્યા મૃષા વચનગુપ્તિમાં વચનના પ્રયોગનો નિષેધ હોય છે અને મનોગુપ્તિમાં સત્ય આદિના ચિન્તનનો.

કાયગુપ્તિ પણ પૂર્વોક્ત પ્રકારથી—સત્ય આદિના લેહથી ચાર પ્રકારની છે અથવા એના અનેક લેહ છે. ઉભા થતું બેસવું સુવું, બૂખ્યા રહેવું, કૂઠવું ઈન્દ્રિયયોજન, સંરંભ, સમારંભ સંબંધી પ્રવૃત્તિઓને રોકવી આ બધું ‘કાયગુપ્તિ’ છે.

આ તમામ લેહોની અપેક્ષાથી આત્માનું સમ્યક્ પ્રકારથી સંરક્ષણ કરવું

ત્રણ પ્રકારની ગુપ્તિ છે. કહ્યું પણ છે—‘સમસ્ત કલ્પનાઓના સમૂહથી રહિત સમભાવમાં પ્રતિષ્ઠિત અને આત્મામાં સ્મરણ કરવાવાળા મનને મનોગુપ્તિ કહેલ છે ॥૧॥

ઉપસર્ગ આવી પડયા છતાં પણ મુનિ કાયોત્સર્ગથી યુક્ત થઈને પોતાના શરીરને સ્થિર રાખે છે, આ તેની કાયગુપ્તિ છે. ॥૨॥

શયન, આસન, લેવા-મુકવામાં, ચાલવા ફરવા અથવા અડગ રહેવા માટે શારીરિક ચેષ્ટાઓનું નિયમન કરવું કાયગુપ્તિ છે ॥૩॥

કહેવાનું એ છે કે અકુશળ (અશુભ) મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારોને રોકીને મનવચન કાયાનો કુશળ વ્યાપાર કરવો ગુપ્તિ કહેવાય છે. ॥૪॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—સંવરના સમિતિ આદિ જે પાંચ કારણ બતાવવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી સમિતિના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવી ગયું હવે બીજા કારણ ગુપ્તિનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

અશુભ કાયયોગ આદિથી આત્માની રક્ષા કરવી ગુપ્તિ છે. મન, વચન અને કાયાનો વ્યપાર યોગ કહેવાય છે. આ મન, વચન અને કાયાના અશુભ વ્યાપારોને રોકવા ગુપ્તિ છે. ભયંકર અપરાધ કરવાવાળો, ગાઠા બન્ધનોથી બંધાયેલા અત્યન્તપડિત ચિત્તવાળો, પરાધીન ચોરના યોગોનો પણ નિગ્રહ કરી શકાય છે પરન્તુ તેને ગુપ્તિ સમજવાની ભૂલ કરવી ન જોઈએ. કર્મોની નિર્જરાના ઉદ્દેશથી સ્વેચ્છાપૂર્વક યોગોનો જે નિગ્રહ કરવામાં આવે છે તેજ સમ્યક્ગુપ્તિ કહેવાય છે. આ રીતે સાવધ સંકલ્પ વગેરેના ભેદોવાળા મનોયોગને, સત્યા, મૃષા આદિ ભેદોવાળા વચનયોગને ઔદારિકકાયયોગ, વૈક્રિય કાયયોગ, આહારક કાયયોગ, કાર્મણ્યકાયયોગ આદિ ભેદોવાળા કાયયોગને પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્તિકાય અને અનુ સ્પાની અભિન્નિત લક્ષણવાળા સમ્યક્દર્શન પૂર્વક સમીચીન રૂપથી જાણીને અને એવું સમજીને કે આ યોગોનું પરિણમન કર્મબન્ધનુ કારણ છે, આથી કર્મોની નિર્જરા કરવા માટે મૂળ તથા ઉત્તર ભેદોવાળા આ યોગનો નિગ્રહ કરવો એ જ શ્રેયસ્કર છે, એની પ્રવૃત્તિ કર્મબન્ધનુ કારણ છે, એમને સ્વાધીન કરવા એમની સ્વેચ્છા પ્રવૃત્તિ ન થવા દેવી અને એમને મોક્ષમર્ગની દિશા તરફ વાળવા એ ગુપ્તિ છે. તાત્પર્ય એ છે કે અત્યન્ત ભય ઉત્પન્ન કરવાવાળા સંસાર તેમજ કર્મબન્ધ રૂપ ધાતક શત્રુથી આત્માનું રક્ષણ કરવું ગુપ્તિ કહેવાય છે.

ગુપ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, અને કાયગુપ્તિ. મનનું ગોપન કરવું અર્થાત તેને ઉન્માર્ગ તરફ જતું રોકીને આત્માની રક્ષા કરવી મનોગુપ્તિ છે. ગોપવામાં આવેલું મન આત્માનો ઘાત કરતું નથી. વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ પણ આ રીતે જ સમજવાના છે

સાવધ અર્થાત્ પાપમય સંકલ્પનું અર્થાત્ નિન્દિત આર્ત્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યનનું અથવા પાપયુક્ત કર્મના ચિન્તનનો નિરોધ કરવો, આમ કરવા માટે થતી પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો અથવા સરાગ સંયમ આદિ રૂપ શુભ સંકલ્પનું અનુષ્ઠાન કરવું મનોગુપ્તિ છે. જે સંકલ્પથી કર્મનો અનુબંધ થાય છે અને જે અધ્યવસાય કર્મોના ઉચ્છેદનું કારણ હોય છે, એવો શુભ સંકલ્પ કરવો મનોગુપ્તિ છે. અથવા ન તો સરાગ સંયમ આદિ શુભ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી અથવા ન સંસારના કારણભૂત અશુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી મનોગુપ્તિ છે. કારણ કે જ્યારે યોગનો નિરોધ થઈ જાય છે તે અવસ્થામાં નથી શુભ સંકલ્પ રહેતો અથવા ન તો અશુભ સંકલ્પ પણ બાકી રહે છે. એ અવસ્થામાં આત્માનું જે પરિણામ થાય છે, તે સકળ કર્મોના ક્ષય માટે જ થાય છે.

માગવુ, પૂછવું અને જવાબ દેવો-વગેરે વાચનિક ક્રિયાઓમાં વચનનું નિયમન કરવું અથવા સર્વથા મૌનવ્રત ધારણ કરી લેવું વચનગુપ્તિ છે. આમાંથી માગવાનો અર્થ છે-ગૃહસ્થ આદિ કોઈ બીજા પાસે લોજન ઉપધિ તથા ઉપાશ્રય આદિની યાચના માંગણી કરવી કરવી તે વિષયમાં વચનનું નિયમન હોવાથી મુખ પર દોરા સહિત મુખવસ્ત્રિકા બાંધવાવાળા અને શાસ્ત્રોક્ત વચનશુદ્ધિનું અનુસરણ કરીને ભાષણ કરનારા સંધુની વચનગુપ્તિ હોય છે. આવી જ રીતે આગમની રિધિનું અનુસરણ કરવાવાળા તથા માર્ગગમન સંબંધી પૃચ્છા કરવાવાળા પુરૂષની વચનના નિયમનથી વચનગુપ્તિ હોય છે. મૌન ધારણ કરવાથી પણ વચનગુપ્તિ થાય છે. કહ્યું પણ છે-‘અસત્ય આદિ વચનનો ત્યાગ કરવો અથવા મૌન ધારણ કરવું વચનગુપ્તિ છે.

મૂળ ભેદોની અપેક્ષા ત્રણે પ્રકારના અશુભયોગ નિગ્રહ કરવાને યોગ્ય છે તેમાંથી કાયયોગનો નિગ્રહ કરવો કાયગુપ્તિ છે અર્થાત્ શયન, આસન, શ્રદ્ધણ, નિશ્નેપણ, ઉભાથવું હલન-ચલન ઇત્યાદિ શારીરિક ચોપટારૂપ કાયિક વ્યાપારનું નિયમન કરવું અને ‘આમ કરવું જોઈએ અને આમ ન કરવું જોઈએ’ એ પ્રકારની વ્યવસ્થા કાયગુપ્તિ છે. કહ્યું પણ છે-

કાયોત્સર્ગમાં શારીરિક ક્રિયાની નિવૃત્તિને અથવા હિંસા આદિ દોષોથી વિરતિને કાયગુપ્તિ કહે છે.

ઉત્તરાધ્યાયન સૂત્રના ચોવીસમાં અધ્યયનની ૨૬મી ગાથામાં કહ્યું છે-  
‘અશુભ વિષયોમાં પૂર્ણ રૂપથી વ્યાપારને રોકવો ગુપ્તિ છે. ૧૧૪૧

‘દસવિદ્દે સમણધમ્મે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—યતિધર્મ દશ પ્રકારના છે—(ક્રમા) (૨) મુક્તિ (૩) આર્જવ (૪) માર્દવ (૫) લાઘવ (૬) સત્ય (૭) સંયમ (૮) તપ (૯) ત્યાગ અને (૧૦) પ્રહાયર્ય. ॥૫॥

તત્વાર્થદ્વીપિકા—મુળ-ઉત્તર ગુણોના યોગથી શ્રમણુધર્મ દશ પ્રકારનો છે—(૧) ક્ષાન્તિ (૨) મુક્તિ (૩) આર્જવ (૪) માર્દવ (૫) લાઘવ (૬) સત્ય (૭) સંયમ (૮) તપ (૯) ત્યાગ અને (૧૦) પ્રહાયર્ય એમનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે (૧) ક્ષમા શરીર યાત્રાના નિર્વાહ માટે લોજન વગેરેની યાચના કરવા માટે પારકા ઘરે જનારા સાધુને દુષ્ટ જનોનો આક્રોશ (ધાક-ધમકી) પ્રહસન, (મસ્કરી) અપમાન તાડન આદિ થવા છતાં પણ તેને સહન કરી લેવું અને ચિત્તમાં કલુષતા ઉત્પન્ન ન થવા દેવી ક્ષમાધર્મ છે.

(૨) મુક્તિ—મમત્વલાવ ન હોવો મુક્તિ છે. અર્થાત્ પ્રાપ્ત અથવા ગૃહીત શરીર આદિ તરફની આસક્તિને દૂર કરવાને માટે—મમેવમ્—આ માર્ગ છે’ એ પ્રકારે મમત્વલાવનો ત્યાગ કરવો મુક્તિ છે.

(૩) આર્જવ—સ્વલાવની સરળતા અર્થાત્ કાયયોગ આદિની કુટિલતાનો અલાવ અર્જવધર્મ છે.

(૪) માર્દવ—જાતિમદ, કુળમદ, ખળમદ, અહંકાર તથા અભિમાનનો ત્યાગ કરવો માર્દવ છે.

(૫) લાઘવ—લોભનો સર્વથા ત્યાગ.

(૬) સત્ય—સત્ અર્થાત્ પ્રહિચ્ચો, પદાર્થો અથવા મુનિરાજો માટે જે હિતકર હોય તે સત્ય, ઉત્તમ જનોમાં સમીચીન વચન સત્ય કહેવાય છે, શ્રમણોમાં અને તેમના ભક્તોમાં ધર્મની વૃદ્ધિ માટે ‘તીવ્ર ચારિત્ર આદિ ખૂમ કરવા જોઈએ’ આ પ્રકારનું અનુજ્ઞાવચન સત્ય છે.

(૭) સંયમ—ધર્યાસમિતિ આદિમાં પ્રવર્તમાન સાધુનું પાંચે ઇન્દ્રિયોના તથા મનના વિષયનો ત્યાગ કરી દેવો સંયમ છે. અથવા સાવધ યોગથી સમ્યક્ પ્રકારથી વિરત થવું સંયમ છે. અથવા જેના દ્વારા આત્મા પાપ.

સમારંભથી સંયત-નિવૃત્ત કરી શકાય તે સંયમ છે પૃથ્વીકાય સંયમ આદિના ભેદથી સંયમ સત્તર પ્રકારનો છે. આનું ત્રિગતવાર વિવેચન દશવૈકલિક-સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનની પ્રથમ ગાથાની મારા વડે રચાયેલી ‘આચારમણિ મંજૂવા’ નામની ટીકામાં જોઈ લેવા લલામણ છે.

(૮) તપ—જેના વડે આઠ પ્રકારના કર્મો લક્ષ્મ થઈ જાય તે તપ છે.

(૯) ત્યાગ—સંવેગથી સમ્પન્ન સંજોગી શ્રમણોને આહાર આદિ આપવો ત્યાગ કહેવાય છે. ત્યાગના બે ભેદ છે, દ્રવ્યત્યાગ અને ભાવત્યાગ અયોગ્ય આહાર, ઉપધિ તથા ઉપાશ્રયનો ત્યાગ કરવો અને યોગ્ય આહાર આદિ સાધુજનોને આપવા તે દ્રવ્યત્યાગ છે અને ક્રોધ આદિનો ત્યાગ કરવો તથા સાધુઓને જ્ઞાનાદિ આપવું ભાવત્યાગ છે.

(૧૦) પૂર્વે લોગવેલી સ્ત્રીનું સ્મરણ. કથા શ્રવણ તથા સ્ત્રીના સંસર્ગ વાળી પથારી આસન આદિનો ત્યાગ કરવો અને મૈથુનનો ત્યાગ કરવો બ્રહ્મચર્ય અથવા બ્રહ્મચર્યવાસ કહેવાય છે.

આ દશ પ્રકારના ધર્મોનું પરિપાલન કરવાથી કર્મસિવના નિરોધ રૂપ સંવર ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૫॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત-આનાથી પહેલા સમિતિ અને ગુપ્તિને સંવરના કારણ તરીકે બતાવવામાં આવ્યા છે. અહીં હવે દશ પ્રકારના શ્રમણધર્મને સંવરના કારણ તરીકે કહેવામાં આવે છે.

શ્રમણોને, સંવરને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ તથા મૂળગુણો અને ઉત્તરગુણોના પ્રકર્ષથી યુક્ત, ધર્મ દશ પ્રકારનો છે. આ ક્ષાન્તિ વગેરે દસ સંવરને ધારણ કરવાના, કારણો ધર્મ કહેવાય છે. ક્ષાન્તિ આદિને શ્રમણ-ધર્મ શબ્દથી કહેવામાં આવ્યો છે આથી તેમાં મૂળ અને ઉત્તરગુણોની વિશિષ્ટતાનો લાભ હોવાથી ગૃહસ્થોમાં તેમની ગેરહાજરી ગણવામાં આવી છે. અર્થાત્ મૂળગુણો અને ઉત્તરગુણોથી યુક્ત ક્ષમા આદિ દશ ધર્મ ગૃહ-સ્થોમાં જોવામાં આવતાં નથી. જેવી રીતે અનગાર શ્રમણ ક્ષમાપ્રાણ હોય છે, મહત્તા તમામ સ્થાનોનો નિચ્છંદ કરે છે, સુવર્ણ આદિ ધનથી રહિત હોય છે અને પૂર્ણ રૂપથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તેવી રીતે ગૃહસ્થ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષમા આદિના ધારક હોતા નથી.

(૧) ક્ષાન્તિ:—પ્રતિકારની શક્તિથી યુક્ત હોવા છતાં પણ માફી આપવી અર્થાત્ આત્મામાં સહન કરવાનું પરિણામ હોવું ક્ષાન્તિ છે. અશક્તનો પ્રતિકાર ન કરવો તિતિક્ષારૂપ ક્ષમા, સહનશીલતા ક્રોધના ઉત્પન્ન નિરોધ અથવા ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને વિવેકના બળથી નિષ્ક્રમ કરી દેવો ક્ષાન્તિ છે. બ્યારે કોઈ પોતાનામાં કોઈ દોષનું આરોપણ કરે અને તેથી ક્રોધ ઉત્પન્ન



થવાની શક્યતા ઉભી થાય તો પોતાનામાં તે દોષનો સદ્ભાવ છે કે નહીં એવું વિચારીને ક્ષમા પ્રદાન કરવી જોઈએ. જો હકીકતમાં પોતાના દોષનો સદ્ભાવ હોય તો વિચારવું જોઈએ—‘આ દોષ મારામાં તો છે જ, આ કશું જ ખોટું કહેતો નથી’ જો દોષ ન હોય તો આ પ્રમાણે વિચારવું જોઈએ—‘અજ્ઞાનના કારણે આ જે દોષો હોવાનું કહે છે, તે મારામાં નથી’ એ મુજબ વિચાર કરીને તેને માફી બક્ષવી જોઈએ.

ક્રોધથી ઉત્પન્ન થનારા દોષોનો વિચાર કરીને પણ ક્ષમાભાવ ધારણ કરવો જોઈએ, જેમકે—જે મનુષ્ય ક્રોધને વશીભૂત થઈ જાય છે, તેના ચિત્તમાં વિદ્રેષનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે હિંસા પર સવાર થઈ જાય છે, તેની સ્મૃતિ નાશ પામે છે તેમજ તેના વ્રતોનો વિક્ષેપ થઈ જાય છે. ક્રોધ કષાયને તાબે થયેલો જીવ દ્રેષથી યુક્ત થઈને કર્મો બાંધે છે, અથવા ખીબની હત્યા કરી નાખે છે કે જેથી તેના પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રતનો નાશ થઈ જાય છે, તે પોતાના મા-બાપ વગેરે વડીલ લોકો પર પણ આક્ષેપ કરવાની હદ સુધી જાય છે. સ્મૃતિશૂન્ય થઈને મિથ્યાભાષણ પણ કરે છે. પોતે દીક્ષા અંગીકાર કરી છે એ વાત પણ ભૂલી જઈને નહીં આપેલી વસ્તુનો પણ સ્વીકાર કરી લે છે. રાગ-દ્રેષને વશીભૂત થઈને મૈથુન પણ સેવતા હોય છે. એવી જ રીતે રાગ-દ્રેષથી યુક્ત થઈને ગૃહસ્થોને પોતાના મહદગાર સમજીને તેમનામાં અથવા તેમના ઉપકરણો પરત્વે મોહ પણ ધારણ કરે છે. આ કારણે પરિ-ગ્રહના પાપનો પણ ભાગીદાર બને છે. વળી આવી જ રીતે ક્રોધી પુરૂષ ઉત્તરગુણોનો પણ ભંગ કરે છે. કલ્પે પણ છે—ક્રોધી થયેલો જીવ વડીલજનોની પણ હત્યા કરી નાખે છે.

એવી જ રીતે મૂઠ-સ્વભાવનો વિચાર કરીને ક્ષમા ધારણ કરવી જોઈએ અને પરોક્ષ અપરોક્ષ, આક્રોશ, તાડન, હત્યા અને ધર્મબ્રંશની ઉત્તરોત્તર રક્ષાનો વિચાર કરીને ક્ષમા આપવી જોઈએ જેમ કોઈ મૂઠ-પુરૂષ કદાચ

અજ્ઞાતા આક્રોશ કરે તો વિચારવું જોઈએ કે તે પ્રત્યક્ષમાં આક્રોશ કરતો નથી. એ જ મારા ક્રોધમાં છે એવું સમજીને ક્ષમા આપવી જોઈએ. આગળ પણ આ મુજબ જ સમજવાનું છે. અગર જો કોઈ પ્રત્યક્ષમાં આક્રોશ કરે તો વિચારવું જોઈએ—‘આ ક્રોધ કરીને જ રહી જાય છે, મને મારતો નથી’ અને આ લાલનો વિચાર કરીને ક્ષમા આપવી જોઈએ. અગર મારનારને પણ ક્ષમા આપવી જોઈએ તે ઉચિત ગણાય. તે સમયે એમ વિચારવું કે મૂઠ માણસોનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે. આ મૂઠ મારા સારા નસીબે માર મારીને જ સંતોષ માને છે પણ મને જીવથી તો મારતો નથી એટલું જ સાચું છે. એવો વિચાર કરીને તે મૂઠને ક્ષમા આપી દેવી જોઈએ કદાચિત્ કોઈ અજ્ઞાની પ્રાણી હણવા સુધીની હદે આવી જાય તો વિચાર કરવો જોઈએ—‘સદ્ભાગ્યે આ મૂઠ પ્રાણી મને પ્રાણીથી જ રહિત કરી રહ્યો છે, ધર્મથી બ્રૂટ કરતો નથી’ અને આવી લાવના લાવીને ક્ષમાભાવ ધારણ કરવો જોઈએ.

આવી જ રીતે સુનિએ વિચારવું જોઈએ કે—‘આ પૂર્વજન્મ ઉપાજિત મારા જ કર્મોનું ફળ છે કે આ પ્રત્યક્ષમાં અથવા પરોક્ષમાં મને તાડન કરે છે અથવા મારા ઉપર ક્રોધ કરે છે. આ બાપડો મારા કર્મોનું નિમિત્ત માત્ર બની રહ્યો છે, કારણ કે કર્મ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવ અનુસાર જ ફળ પ્રદાન કરે છે. આમ આ બધું હકીકતમાં તો મારા કર્મોનો જ વિપાક છે, બીજો તો આમાં નિમિત્ત માત્ર છે. એવું વિચારીને ક્ષમા કરવી જોઈએ આ ક્ષમાધર્મ સંવરણું કારણ હોય છે.

(૨) મુક્તિ:—મમત્વ બુદ્ધિથી રહિત થવું મુક્તિ ધર્મ છે. પ્રાપ્ત અથવા ગૃહીત શરીર આદિ પર-પદાર્થોમાં સંસ્કાર તથા આસક્તિનું નિવારણ કરવા માટે ‘આ માફ છે’ એ પ્રકારની મમત્વબુદ્ધિનું ન હોવું મુક્તિનું લક્ષણ છે.

(૩) આજ્ઞવ—ઋણતા, સરળતા લાવવિશુદ્ધિ, કાયા વચન અને મનની કુટિલતા ન હોવી શઠતા-હુમ્યાઈનો અભાવ અથવા લાવ દોષરૂપ

માયા, છળ, કપટ આદિનો ત્યાગ આર્જવધર્મ છે. ભાવદોષથી યુક્ત મનુષ્ય માયાચારથી યુક્ત થઈને આ લોક અને પરલોકમાં અશુભ ફળ ઉત્પન્ન કરવાવાળા અકુશળ કર્મોનો ઉપચય કરે છે. અકુશળ કર્મોનો ઉપચય કરનાર શ્રેયસ્કર તથા મોક્ષના સાધન સમ્યક્દર્શન આદિ પરત્વે પણ શ્રદ્ધા રાખતો નથી. આ આર્જવ ધર્મ કર્માસ્ત્રવના નિરોધ રૂપ સંવરનું કારણ હોય છે.

(૪) માર્દવ:—મૃદુ અર્થાત્ કૌમળનો ભાવ અથવા કર્મ માર્દવ છે. વિનમ્રતા ગર્વથી રહિત થવું, જાતિ, કુળ સમ્પત્તિ વગેરેના મદનો નિગ્રહ કરવો. આ બધું માર્દવ કહેવાય છે, મદ કરવાથી માનનો નાશ થાય છે. વડીલજનોના આગમન પ્રસંગે ઊભા થઈ જવું, તેમને આસન આપવું, હાથ જોડવા, યથાયોગ્ય વિનય કરવો તથા ચિત્તમાં અહંકાર ઉત્પન્ન ન થવા દેવો આ બધાંથી જાતિમદ અને કુલમદ આદિનો વિનાશ થાય છે. જે પુરૂષજાતિના કુળના, રૂપના, મંદકતના, જ્ઞાનના, શ્રુતના લાભના અથવા વીર્યના મદથી આંધળા થઈ જાય છે, તે ઘણા બધાં કર્મો આંધતા હોય છે આથી માર્દવધર્મના સેવનથી જાતિમદ, કુળમદ આદિનો વિનાશ થઈને સંવરની ઉત્પત્તિ થાય છે.

માર્દવના અભાવમાં જાતિમદ, કુળમદ રૂપમદ, ઐશ્વર્યમદ આદિ આઠ મદસ્થાનોથી ઉત્પન્ન થઈને, પુરૂષ પરત્વી નિન્દા અને આત્મપ્રશંસાની રચિવાળો, તીવ્ર અહંકારથી ઉપહન બુદ્ધિવાળો થઈને અશુભ ફળ આપનાર અકુશળ કર્મોનો સંચય કરે છે. શ્રેયસ્કર અને મોક્ષના સાધન સમ્યક્દર્શન આદિનો ઉપદેશ સાંભળીને પણ તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખતો નથી આથી જાતિ મદ આદિનો સમૂળ વિનાશ કરવા માટે માર્દવધર્મનું આસેવન કરવું જોઈએ,

(૫) લાઘવ—લોભનો ત્યાગ અથવા લઘુતાને લાઘવધર્મ કહે છે. આ પણ સંવરનું કારણ છે. લાઘવધર્મના અભાવમાં લોભ રૂપ દોષના કારણ ક્રોધ, માન, માયા, પ્રાણ્ણાતિપાત, મૃષાવાદ, ચેરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ રૂપ ગૌરવ (ભારેપણ)થી યુક્ત થયેલો આત્મા, ભાવ-લાઘવથી રહિત હોવાના કારણે શુરૂ બની જાય છે. ભાવગૌરવથી યુક્ત આત્મા આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં અશુભ ફળ આપનારા, અકુશળ પાપકર્મોનો સંચય કરે છે, અને જેણે અકુશળ પાપકર્મોનો સંચય કર્યો છે તે જીવ મોક્ષના સાધન સમ્યક્દર્શન આદિનો ઉપદેશ સાંભળીને પણ તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખતો નથી. આથી મમતા પરિત્યાગ રૂપ ભાવલાઘવ અને નિઃસંગતા રૂપ દ્રવ્યલાઘવ સંવરના કારણ છે.

(૬) સત્ય—જે સત્ અથવા પ્રશસ્ત અર્થમાં હોય તે સત્ય છે દિક્ક આદિમાં પાઠ હોવાથી 'યત્' પ્રત્યય થઈને 'સત્'થી સત્ય શબ્દ નિષ્પન્ન થયેલ છે. તાત્પર્ય એ છે કે યથાર્થ પદાર્થની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારું વચન સત્ય કહેવાય છે, આ સત્ય વચન પરૂષ (કઠોર) ન હોવું જોઈએ, નિષ્કુર

ન હોવું જોઈએ, બીજાને પીડા પહોચાડે એવું ન હોવું જોઈએ, ચાડી રૂપ અથવા અપ્રતીતિકારક ન હોવું જોઈએ, તે ચપળતાથી રહિત હોય, કષાયની કલુષતાથી રહિત હોય, અટકી-અટકીને ન યોલવામાં આવે-સતત-એકધારું ઉચ્ચારણ હોય, અવિરલ હોય, અભ્રાન્ત હોય, છેતરપીંડીથી રહિત હોય, સ્પષ્ટ મધુર અને સાંભળવું ગમે એવું હોય, અભિન્નત હોય, વિનયયુક્ત હોય, અસંદિગ્ધ, ઉદારતાયુક્ત, ઉદ્દતતાથી રહિત, ગામડિયું ન હોય-વિદ્વાનજનોનું અનુરંજન કરવા માટે સમર્થ હોય આત્મપ્રશંસાથી રહિત હોય પ્રસ્તુત અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારું હોય, ક્રોધ માન માયા અને લોભ કષાય યુક્ત હોય સેવન કરવા યોગ્ય તથા ગણધરો પ્રત્યેક બુદ્ધો તથા સ્થવિરો દ્વારા રચિત સૂત્રમાર્ગ અનુકૂળ અર્થવાળું હોય અર્થનીય (વાંછનીય) હોય સ્વ-પરનો અનુશ્ચલ કરનારું હોય, ઉપધિ તથા છળ-કપટ વગરનું હોય, દેશ-કાળને અનુકૂળ હોય, નિરવધ હોય, નૈનશાસન દ્વારા પ્રશસ્ત હોય, યમ-નિયમથી યુક્ત હોય, ટુંકું હોય-એવું પ્રશ્નોત્તર રૂપ વચન સત્ય કહેવાય છે. આ પણુ સત્ય સંવરનું કારણ છે.

(૭) સંયમ-કાયયોગ આદિના નિશ્ચલ લક્ષણવાળો સંયમ ધર્મ છે. સંયમ સત્તર પ્રકારનો છે અને તે આસ્ત્રવનો નિરોધ કરીને સંવરનું કારણ બને છે.

(૮) તપ-સંયમી આત્માની વિશુદ્ધિ માટે બાહ્ય તથા આલ્યંતર જે તપશ્ચર્યા છે તેને તપ કહે છે. શરીર તથા ઇન્દ્રિયોને તપ્ત કરનાર તથા ક્રોને ભરમ કરવાના કારણને તપ કહે છે. તપના બાર લેહ છે જેમાં છ અનશન આદિ તથા કાયકલેશ રૂપ આતાપના આદિ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ છ આલ્યંતર તપ છે. ઉપવાસ, છઠ, અદ્વમ, આદિના લેહથી અથવા યવમધ્ય આદિના લેહથી અથવા બાર ભિક્ષુપ્રતિમા રૂપથી તપના અનેક લેહ-પ્રલેહ છે. એમનું વાણું અન્યત્ર જોઈ લેવું. આ તપ પણુ આસ્ત્રવનિરોધ રૂપ સંવરનું કારણ છે.

(૯) ત્યાગ-રજોરહણ, પાત્ર, ઉપધિ, શરીર, અન્ન-પાણી, આદિ બાહ્ય પદાર્થોનો તથા મન વચન કાયાના દૂષિત વ્યાપાર અને ક્રોધ વગેરે આંતરિક દોષોનો પરિહાર કરવો ત્યાગ છે. આ ત્યાગ સંવરનું કારણ બને છે. ત્યાગી પુરૂષ, સંયમના કારણ હોવાને લીધે, રજોરહણ વગેરે ધારણ કરે છે, રાગાદિથી યુક્ત થઈને માત્ર શોભા ખાતર નહીં આ પ્રકારે બાહ્ય અને આલ્યંતર ઉપકરણ આદિ વિષયક પરિશ્ચલ રૂપ ભાવદોષનો સર્વથા ત્યાગ આસ્ત્રવ દ્વારને બંધ કરી દે છે. આ રીતે શરીર તથા ધર્મોપકરણ આદિમાં ભાવદોષ રૂપ આસક્તિનો પરિત્યાગ કરીને મમત્વથી રહિત થઈ જવું ત્યાગ સમજવો ઘટે. ઉક્ત પ્રકારથી ભાવદોષનો ત્યાગ કરીને રજોરહણ પાત્ર આદિ બાહ્ય ઉપકરણોનો ઉપભોગ કરતો થકો પણુ તે ત્યાગી જ ગણાય છે. આ ત્યાગ પણુ કર્મસ્ત્રવ-નિરોધ રૂપ સંવરનું કારણ હોય છે.

(૧૦) બ્રહ્મચર્ય—સર્વથા મૈથુન-ત્યાગરૂપ બ્રહ્મચર્યનું પાલન પણ સંવરનું કારણ છે.

આ રીતે ક્ષાન્તિ આદિ દશ શ્રમણ ધર્મ સંવરના કારણો હોય છે. સમવાયાંગસૂત્રના દશમાં સમવાયમાં કહ્યું છે—શ્રમણધર્મ દસ પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે જેમકે—(૧) ક્ષાન્તિ (૨) મુક્તિ (૩) આર્જવ (૪) માર્દવ (૫) લાયવ (૬) સત્ય (૭) સંયમ (૮) તપ (૯) ત્યાગ અને (૧૦) બ્રહ્મચર્યવાસ ॥૫૫

### અનુપેક્ષાકે સ્વરૂપકા નિરૂપણ

‘અણુત્પેહા અણિચ્ચાઈ વારસ માવણારૂવા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—અનિત્ય આદિ બાર પ્રકારની ભાવનાઓ અનુપેક્ષા કહેવાય છે. 151

તત્ત્વાર્થદીપિકા—આની પહેલા ક્રમના આસ્ત્રવના નિરોધ સ્વરૂપ-પાળા સાતમાં તત્ત્વ સંવરના જે કારણો સમિતિ, શુષ્ણિ ધર્મ અનુપેક્ષા પરીષદ્વજ્ય અને ચારિત્ર કહેવામાં આવ્યા હતા તેમાંથી સમિતિ, શુષ્ણિ અને ધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવી ગયું, હવે ક્રમ પ્રાપ્ત અનુપેક્ષાનું વિવેચન કરવામાં આવી રહ્યું છે.

અનિત્ય આદિ બાર ભાવનાઓ અનુપેક્ષા છે. સૂત્રમાં પ્રયુક્ત ‘આદિ’ શબ્દથી અશરણુ, સંસાર એકત્વ અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આસ્ત્રવ, સંવર, નિર્જરા લોભ, યોધિદુર્લભ અને ધર્મસાધકત્વનું ગ્રહણ થાય છે. આ બારેનું વારંવાર ચિન્તન કરવું અનુપેક્ષા છે. આવી રીતે (૧) અનિત્યત્વાનુપેક્ષા (૨) અશરણુ-ત્વાનુપેક્ષા (૩) સંસારાનુપેક્ષા (૪) એકત્વાનુપેક્ષા (૫) અન્યત્વાનુપેક્ષા (૬) અશુચિત્વાનુપેક્ષા (૭) આસ્ત્રવાનુપેક્ષા (૮) સંવરાનુપેક્ષા (૯) નિર્જરાનુપેક્ષા (૧૦) લોકાનુપેક્ષા (૧૧) યોધિદુર્લભત્વાનુપેક્ષા અને (૧૨) ધર્મસાધકાર્હ-ત્વાનુપેક્ષા આ બાર અનુપેક્ષાઓ સંવરના કારણો છે. આ અનુપેક્ષાઓનું સ્વરૂપ નીચે જણાવ્યા મુજબનું છે.—

(૧) અનિત્યત્વાનુપેક્ષા—જ્ઞાન-દર્શન રૂપ ઉપયોગ સ્વભાવવાળા આત્મા સિવાય કોઈપણ અન્ય સમૂહિત વસ્તુ કાયમી નથી. આ શરીર અને ઇન્દ્રિ-યોના વિષય શબ્દ રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સ્ત્રી વગેરે જેટલા પણ ઉપલોગ-પરિલોગના સાધનો છે, એ બધાં જ પાણીના પરપોટાની જેમ ક્ષણભંગુર છે. પોતાની મૂઢતા તથા વિભ્રમના કારણે જ અજ્ઞાની પુરૂષ આને નિત્ય માને છે, આવી જાતનું ચિન્તન કરવું તે અનિત્યત્વાનુપેક્ષા છે. આ પ્રકારના ચિન્તનથી શરીર આદિ સંબંધી મમતા અને આસક્તિનો અભાવ થઈ જાય છે અને જેમ એકવાર વાપરીને ફેંકી દીધેલી માળા વગેરેના વિયોગથી જેમ દુઃખ થતું નથી તેવી જ રીતે શરીર આદિના વિયોગના સમયે પણ દુઃખ થતું નથી.

(૨) અશરણુત્વાનુપેક્ષા—મનુષ્યના માથા ઉપર જ્યારે મૃત્યુ ઠોકાયું

કરે છે ત્યારે મિત્ર, ભાઈ, પુત્ર, પત્ની વગેરે કોઈ પણ તેને બચાવવા સમર્થ થતાં નથી. આ અવસરે એકમાત્ર ધર્મ જ તેના રક્ષણાર્થે આવીને ઉભો રહે છે, બીજું કોઈ જ નહીં; આ ભતની ભાવના કેળવવી અશરણત્વાનુપ્રેક્ષા છે જે આ પ્રકારનું ચિન્તન કરતો રહે છે તે 'હું' શરણ વગરનો છું' એમ વિચારીને અત્યંત વિરક્ત થઈ જાય છે અને સાંસારિક પુદ્ગલોના વિષયમાં તેનું મમત્વ રહેતું નથી. તે અહંન્ત ભગવાન દ્વારા પ્રતિપાદિત માર્ગનો જ આશરો લે છે.

(૩) સંસારાનુપ્રેક્ષા—પૂર્વોપાજિત કર્મ વિપાક અનુસાર ભવાન્તરની પ્રાપ્તિને સંસાર કહે છે. સંસારી જીવ આ સંસારમાં રંગભૂમિના નટની માફક માતા, પિતા, ભ્રાતા, દાસ, સ્વામી આદિની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ (પાર્ટ) પ્રાપ્ત કરતો થકો જન્મ-મરણથી વિટંબણાઓ ભોગવી રહ્યો છે. એક ભવનો ત્યાગ કરીને બીજા ભવમાં જાય છે. વધારે શું કહેવું ? તે પોતે જ પોતાનો પુત્ર બની જાય છે. આ રીતે સંસારના સ્વભાવનો વિચાર કરવો સંસારાનુપ્રેક્ષા છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ઓગણીસમાં અધ્યયનની ખારમી ગાથામાં કહ્યું છે—

આ શરીર અનિત્ય છે, અપયિત્ર છે અને મલીન પદાર્થોથી રજ-વીર્ય વગેરેથી, એનું સર્જન થયું છે. આ કામચલાઉ આવાસ છે—ઘોડા દિવસો સુધી એમાં રહીને નિકળી જવાનું છે. આ શરીર દુઃખો તથા કલેશોનું પાત્ર છે અર્થાત્ વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટ આ શરીરને લીધે જ ખીચારા જીવને ભોગવવા પડે છે.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે—ધિક્કાર છે આ સંસારને કે જેમાં પોતાના રૂપ સૌન્દર્યથી ગર્વિષ્ઠ બનેલો પુરૂષ યુવાવસ્થામાં જ મરણને પ્રાપ્ત થઈને તે જ પોતાના કલેષરમાં કીડા સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે આ ભતની ભાવના કરનારો પુરૂષ સંસારની માયાબળથી ઉદ્વિગ્ન થઈ જાય છે, અને સંસારથી વિરક્ત થઈને સાંસારિક દુઃખોનો અંત કરવા માટે પ્રયત્નશીલ બને છે.

(૪) એકત્વ—જન્મ જરા અને મરણના પ્રવાહમાં ઉત્પન્ન થનારી ઘોર પીડાનો અનુભવ મારે એકલાને જ કરવો પડે છે. તેમાં કોઈ પણ પોતાના કે પારકા સહાયક બનતાં નથી. હું એકલો જ જન્મ્યો છું, એકલો જ મરણ પામીશ કોઈ સ્વજન અથવા પરજન મારા આધિ, વ્યાધિ જરા (ધડપણ) મરણ વગેરે દુઃખોને દૂર કરવા માટે સમર્થ નથી. મિત્ર તથા ભાઈ-સ્નેહીઓ પણ બહુ-બહુ તો શ્મશાનભૂમિ સુધી જ સાથે આવે છે. એક માત્ર ધર્મ જ સાચો સહાયક-મિત્ર છે. આ ભતનું ચિન્તન કરવું એકત્વાનુપ્રેક્ષા છે-કહ્યું પણ છે-હું એકાકી છું. માફ કોઈ નથી અને હું કોઈનો નથી. આ રીતે દૈન્યહીન મનથી પોતાના આત્મા પર અનુશાસન કરવું. આગળ પણ કહ્યું છે-જ્યારે જીવ મૃત્યુની પકડમાં આવે છે ત્યારે ધન-દૌલત જમીનમાં દાટેલાં જ રહી જાય છે, પશુ વાડામાં બાંધેલા જ રહી જાય છે. પત્ની ઘરના દ્વાર સુધી અને સ્વજન શ્મશાન સુધી સહારો આપે છે. શરીર ચિતા સુધી સાથ

આપે છે. પરલોકની યાત્રા તરફ પ્રયાણ કરતા સમયે આમાંનું કોઈ સાથી બનતું નથી. એક માત્ર ધર્મ જ સાથે જાય છે.

આવી રીતે વિચાર કરવાથી સ્વબને તથા કુટુંબ-પરિવાર આદિ તરફ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી-મમતા ચાલી જાય છે અને અન્ય માણસો તરફ દ્વેષભાવ થતો નથી. આ જાતનો વિચાર કરનારો નિઃસંગતાને ધારણ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે જ પ્રયત્ન કરે છે.

(૫) અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા-શરીર અને ઈન્દ્રિયો આદિથી આત્માની લિપ્તતાનું ચિન્તન કરવું અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા છે, શરીર અચેતન છે, હું ચેતન છું, શરીર અનિત્ય છે, હું નિત્ય છું, શરીર અજ્ઞાનમય છે, હું જ્ઞાનવંતો છું, શરીરની આદિ છે-અન્ત છે, હું અનાદિ અનન્ત છું, આ સંસાર-અટવીમાં લમણ કરતા કરતા મેં ઘણી જાતના શરીરો ધારણ કર્યાં છે અને ત્યાગ પણ કર્યાં છે એ જ રીતે આ પુદ્ગલમય અને અનિત્ય ઈન્દ્રિયોથી પણ હું નોખો છું. બ્યારે મારા શરીર આદિથી પણ મારી લિપ્તતા છે તો પછી બાહ્ય વસ્તુઓનું તો કહેવું જ શું? જે શરીર માફ પોતાનું નથી તો અન્ય પદાર્થો મારા કેવી રીતે હોઈ શકે? એવી ભાવના ભાવનાર અને મનનું સમાધાન કરનારા પુરૂષને શરીર આદિમાં સ્પૃહા રહેતી નથી. આવી સ્થિતિમાં આત્મજ્ઞાનની ભાવના ઉત્પન્ન થવાથી વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે જીવ મોક્ષના આત્યન્તિક સુખને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૬) અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા-આ શરીર પુષ્કળ ગંદકીનું સ્થાન છે. રજ તથા વીર્યથી ઉત્પન્ન થવાથી તથા મળ-મૂત્ર વગેરે ગંદી વસ્તુઓથી યુક્ત હોવાના લીધે, કેટલીએ વાર સ્નાન તથા વિલેપન કરીએ તો પણ આ શરીરની ગંદકી દૂર થતી નથી-થઈ શકતી નથી-સમ્યક્દર્શન વગેરેની ભાવના કરવામાં આવે તો જીવની આત્યન્તિક શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આવું ચિન્તન કરવું અશુચિત્વભાવના છે. જે આ જાતનું ચિન્તન કરે છે તે શરીર વગેરે પ્રતિ મમત્વહીન બની જાય છે અને વિરક્ત થઈને સંસાર-સાગર તરી જવા માટે તત્પર થઈ જાય છે.

(૭) આસ્ત્રવાનુપ્રેક્ષા-ઈન્દ્રિયો, ક્રોધ માન માયા લોભ રૂપ કષાય અને પ્રાણાતિપાત આદિ, કર્મના આસ્ત્રવના કારણ છે. આ સ્પર્શન વગેરે ઈન્દ્રિયો પતંગ (પતંગીયુ) માતંગ (હાથી) કુરંગ (હરણ), ભૂંગ (ભમરો) અને મીન (માછલી) વગેરે પ્રાણીઓને બંધનના દુઃખસાગરમાં ફેંકે છે. કષાય આદિ પણ વધ, બંધન આદિના કલેશોને ઉત્પન્ન કરે છે અને જીવ જીવ પ્રકારના દુઃખોથી પ્રબલિત નરક આદિ ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે. આ રીતે આસ્ત્રવના દોષોનો વિચાર કરવો આસ્ત્રવાનુપ્રેક્ષા છે. જે આ રીતે વિચાર કરે છે તેનાં મનમાંથી ક્ષમા આદિ પ્રત્યે શ્રેયસ્કરતાની ભાવનામાં ઓટ આવતો નથી. જે પોતે-પોતાને કાચબાની માફક સંવૃત (સંવરયુક્ત) કરી

લે છે, તેનામાં પૂર્વોક્ત આસ્રવ દોષની શક્યતા રહેતી નથી.

(૮) સંવરાનુપ્રેક્ષા—સંવર ગુણોનું ચિન્તન કરવું સંવરાનુપ્રેક્ષા છે. સમુદ્રમાં કોઈ છિદ્રોવાળી નૌકા હોય અને તેના છિદ્રોને જો પુરી ન દેવામાં આવે તો છિદ્રો દ્વારા તેમાં જળનો પ્રવેશ થાય છે અને તેમાં જેઠલાં પ્રવાસીઓ અવશ્ય વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે. આથી ઉલ્ટું, જો છિદ્ર પુરી નાખવામાં આવે તો કોઈ પ્રકારના ઉપદ્રવ વગર નિશ્ચિત સ્થાન સુધી પહોંચી શકાય છે. એવી જ રીતે કર્મોના આગમનદ્વાર--આસ્રવને જો રોકી દેવામાં આવે તો શ્રેયસની પ્રાપ્તિમાં કોઈ પ્રકારનો અવરોધ આવતો નથી. ઉત્તરાધ્યયનમાં કહ્યું છે—જે નૌકા છિદ્રોવાળી હોય છે તે પારગ મિની હોતી નથી પરંતુ જે નૌકા છિદ્રરહિત હોય છે, તે કાંઠા સુધી પહોંચવાવાળી હોય છે. (અધ્યયન ૨૩) જે આ પ્રકારની ભાવના ભાવે છે તે હંમેશાં સંવરમાં રત રહે છે અને નક્કી શ્રેયસને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૯) નિર્જરાનુપ્રેક્ષા—નિર્જરાના ગુણોનો વિચાર કરવો નિર્જરાનુપ્રેક્ષા કહેવાય છે. કર્મફળ વિપાક નિર્જરા જે પ્રકારની છે—અબુદ્ધિપૂર્વા અને કૂશળ-મૂલા. નરક આદિ ગતિઓમાં કર્મના ફળોને લોગવી લીધા બાદ તેની જે નિર્જરા થાય છે તે અબુદ્ધિપૂર્વા નિર્જરા કહેવાય છે. તે અકુશળ કર્મોના અનુબંધનું કારણ છે પરીષદો પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાથી જે નિર્જરા થાય છે તે કુશલમૂલા, શુભાનુબંધ અથવા નિરનુબંધ કહેવાય છે. જે આ રીતે વિચાર કરે છે તેની કર્મનિર્જરામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે.

(૧૦) લોકાનુપ્રેક્ષા—ચારે તરફ અનન્ત અલોકાકાશની મધ્યે અવસ્થિત લોકના સ્વભાવનું ચિન્તન કરવું લોકાનુપ્રેક્ષા છે. લોકનું ચિન્તન કરવાથી જ્ઞાનની વિશુદ્ધિ થાય છે.

(૧૧) યોધિદુર્લાનુપ્રેક્ષા—આ સંસારમાં પ્રથમ તો મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. કહાચિત્ પુણ્યયોગથી તે પ્રાપ્ત થઈ જાય તો સમાધિ પ્રાપ્ત કરવી કઠણ છે. તેના અસ્તિત્વથી જ યોધિલાલ સફળ થાય છે એવો વિચાર કરવો યોધિદુર્લાનુપ્રેક્ષા છે. જે આવું ચિન્તન કરે છે તે યોધિને પ્રાપ્ત કરીને ક્યારેય પણ મમાદ સેવતો નથી.



(૧૨) ધર્મસાધકાર્હત્વાનુપ્રેક્ષા—ધર્મના મૂળ ઉપદેશક અર્હન્ત લગવાન છે. તેમના દ્વારા ઉપદિષ્ટ અહિંસામય ધર્મ વિનયમૂળક છે, ક્ષમા તેનું ગુણ છે, તે પ્રહાયર્થથી ગુપ્ત છે. ઉપશમની પ્રધાનતાવાળો છે અને નિષ્પરિચ્છિતા તેનો આધાર છે. આવા ધર્મના લાભથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરવો ધર્મસાધકાર્હત્વાનુપ્રેક્ષા છે. જે આ ભાવનાનું ચિન્તન કરે છે. તેને ધર્મની તરફ અનુરાગ જન્ય થાય છે તેમજ તે, ધર્મની આરાધના કરવામાં લગાતાર તત્પર રહે છે.

આની રીતે આ બાર અનુપ્રેક્ષાઓથી આસ્રવનિરોધ રૂપ સંવરની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥૬॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—અગાઉ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હતું કે ગુપ્તિ સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષદ્વજ્ય અને ચારિત્ર સંવરના સાધન છે. આમાંથી સમિતિ, ગુપ્તિ અને ધર્મના ભેદ પ્રદર્શનપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત અનુપ્રેક્ષાનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ અનિત્યત્વ આદિ બાર ભાવનાઓ અનુપ્રેક્ષા રૂપ છે અર્થાત્ અનિત્યતાનું અનુચિન્તન કરવું, અશરણુતાનું અનુચિન્તન કરવું, સંસારનું અનુચિન્તન કરવું, એકત્વનું અનુચિન્તન કરવું, અન્યત્વનું અનુચિન્તન કરવું, અશુચિતાનું અનુચિન્તન કરવું, આસ્રવનું અનુચિન્તન કરવું, સંવરનું અનુચિન્તન કરવું, નિર્જરાનું અનુચિન્તન કરવું, લોકનું અનુચિન્તન કરવું, યોધિની દુર્લભતાનું અનુચિન્તન કરવું, અને ધર્મસાધકાર્હત્વનું અનુચિન્તન કરવું, આ બાર ભાવનાઓ દ્વાદશાનુપ્રેક્ષાઓ કહેવાય છે.

અનુપ્રેક્ષણ કરવું અને જેની અનુપ્રેક્ષણ કરી શકાય તે અનુપ્રેક્ષા કહેવાય છે. એમનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે છે—

(૧) અનિત્યતાનુપ્રેક્ષા—અનિત્યતાનું ચિન્તન કરવું અનિત્યતાનુપ્રેક્ષા છે. શર્યા, આસન, વસ્ત્ર, ઔષધિક અથવા ઔપગ્રહિક ઉપધિ, રત્નેહરણ્ય, પાત્ર, દંડ આદિ બહુ દ્રવ્ય કહેવાય છે. શરીર આબ્યન્તર દ્રવ્ય કહેવાય છે કારણ કે તે જીવથી વ્યાપ્ત હોય છે. આ બધાની સાથે જે સંયોગ છે તે તમામ અનિત્ય છે, એવો વિચાર કરવો જોઈએ.

જે વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ દરરોજ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને ઉપયોગમાં લેવાય છે તેમને ઔષધિક ઉપધિ કહેવામાં આવે છે. વરસાદ વગેરે કારણો આવી પડવાને લીધે, વિશેષ અવસરે અનિશ્ચિત સમય માટે સંયમ કાળે જે પીઠ અથવા પાટ વગેરે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેમને ઔપગ્રહિક ઉપધિ કહે છે, 'ઉપ' અર્થાત્ આત્માની નજીક કારણ આવી પડવાથી, સંયમ-

યાત્રાના નિર્વાહને માટે વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું 'ઉપગ્રહ' કહેવાય છે, ઉપગ્રહ જેનું પ્રયોજન હોય તે ઔપગ્રહિક છે. દા. ત. ઘાસ લાકડાનું પીઠ, પાટ વગેરે.

શરીર, જન્મથી લઈને ક્ષણ-ક્ષણમાં, પોતાના પૂર્વસ્વરૂપનો ભાગ કરતું રહે છે અને નવી-નવી અવસ્થાઓને ધારણ કરતું રહે છે. તે પ્રત્યેક પળે જુદા જુદા રૂપ ધારણ કરતું થકું ઘડપણથી જર્જરિત થઈ જાય છે અને છેવટે પુદ્ગલોની આ શરીર રૂપ આકૃતિ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ રીતે નિરન્તર પરિણામન કરવાના કારણે શરીર અનિત્ય છે. જે આ રીતનું ચિન્તન કરે છે, તેને શરીરની પ્રતિ આસક્તિ રહેતી નથી અને તે તેલમાલિશ, ઉવટન, મર્દન, સ્નાન અને વિભૂષા વગેરે કરવામાં નિસ્પૃહ થઈ જાય છે. ધર્મધ્યાન આદિમાં તેની રૂચિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, આગમમાં પણ કહ્યું છે—

આ જે શરીર ઈષ્ટ, કાન્ત, પ્રિય, મનોહર, મનામ (અત્યન્ત મનોહર), ધૈર્યરૂપ, વિશ્વાસપાત્ર, સમ્મત, અનુમત, ઉત્તમ, ભાન્ડ જેવું, સામાનના કરંડિયા જેવું, અને રત્નોના કરંડિયા જેવું છે અને જેના માટે એવી તકેદારી રાખવામાં આવે છે કે કયાંય આને ઠંડી ન લાગી જાય, ગર્મી ન લાગી જાય, ભૂખ તથા તરસની પીડા ન થાય, કયાંય સર્પ ન ડસે, ચોર ચોરી ન જાય, ડાંસ અને મચ્છર સતાવે નહીં, વાત, કફ, અથવા સનેપાત સંબંધી રોગ ઉત્પન્ન ન થાય પરીવહ અને ઉપસર્ગથી કંટ ન પહોંચે તેને કોઈ અનિષ્ટ સંજોગ ન આવી પડે; આવું આ માણે શરીર મને પાર ઉતારનારું અથવા શરણુદાતા નથી.

આજ પ્રમાણે શર્યા અર્થાત્ ઉપાશ્રય (સ્થાનક) પથારી પીઠ-પાટ આદિ. ઘાસ વગેરેના બનેલા આસન તથા ચોલવટ્ટ આદિ વસ્ત્ર દરરોજ રબોટી અને ધૂળથી ખરડાતાં હોય છે અને છેવટે એટલા જીર્ણ-શીર્ણ થઈ જાય છે કે તેમનો પ્રથમનો આકાર (આકૃતિ) પણ નષ્ટ થઈ જાય છે સંયોગોનું અનિત્ય પરિણામ વિયોગ છે.' આ ઉક્તિ અનુસાર બાહ્ય અથવા આભ્યન્તર શર્યા અને શરીર વગેરેની સાથેના મારા જે પણ સંબંધ છે તે બધાં અકાલવિનશ્વર અથવા ક્ષણમંગુર છે કારણ કે જે સંયોગની આદિ છે તેનો અન્ત અવશ્યંભાવી છે. શું આ શરીર અથવા પથારી આદિ બાહ્યદ્રવ્ય, છેવટે તે બધાં જ નાશવન્ત છે.

આ પ્રકારનું ચિન્તન કરવાથી શરીર આદિમાં આસક્તિ રહેતી નથી અને શરીર વગેરે બાહ્યાભ્યન્તર દ્રવ્યોની સાથે સંયોગ અથવા વિયોગ થવાથી શારીરિક અથવા માનસિક દુઃખ ઉત્પન્ન થતાં નથી આથી આ અનિત્યભાવના અત્યન્ત આવશ્યક છે.

(૨) અશરણુતુપ્રેક્ષા:-અશરણુતાનું ચિન્તન કરવું અશરણુતુપ્રેક્ષા છે. જેમ સુનસાન આશ્રય વગરના ગાઠ જંગલમાં બગવાન ભૂખ્યા અને માંસ-

લક્ષી કોઈ વાઘ દ્વારા આક્રમણ થાય ત્યારે હરણુના બચ્ચા માટે કોઈ પણ શરણુ રહેતું નથી, એવી જ રીતે જન્મ, જરા, મરણુ આધિ વ્યાધિ, ઇષ્ટ-વિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ, અનિષ્ટપ્રાપ્તિ ઇષ્ટની અપ્રાપ્તિ દરિદ્રતા દુર્ભાગ્ય અને દુર્મનસ્કતા આદિથી ઉત્પન્ન થનારા દુઃખોથી સતાવવામાં આવેલ પ્રાણીને માટે આ સંસારમાં ધર્મ શિવાય બીજું કોઈ જ શરણુ નથી.

આ રીતનું ચિન્તન કરનારા જીવને એ જાતનું ભાન થઈ જાય છે કે હું અશરણુ છું અને આવી પ્રતીતિ થઈ જવાથી તે વિરકત થઈ જાય છે અને મનુષ્ય તથા દેવ સંબંધી સંસારિક સુખો તરફ તથા તે સુખોના સાધન સુવર્ણુ આદિ અને હાથી, ઘેડા, મહલ મકાન પ્રત્યે નિસ્પૃહ બની જાય છે એટલું જ નહીં તે તીર્થંકર ભગવાન દ્વારા પ્રતિપાદિત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિમાં હમેશાં પ્રવૃત્ત રહે છે, કારણુ કે જન્મ જરા, મરણુ, ભય. વિવિધ પ્રકારની વ્યાધિઓ તથા કલ્લેશોથી પીડીત જીવના માટે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ જ ઉત્તમ શરણુ છે. આ અશરણુતુપ્રેક્ષા છે.

(૩) સંસારાનુપ્રેક્ષા—સંસારના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો સંસારાનુપ્રેક્ષા છે. જેમકે—આ અસાર સંસારમાં, ઘોર કાન્તારની માફક નરક, તિથંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિઓમાં ચક્રની માફક ભ્રમણુ કરતા બધાં પ્રાણી, પિતા, માતા બ્રાતા, ભગિની, પતિ, પત્ની, પુત્ર આદિના રૂપમાં જ્યારે સમ્બન્ધી બને છે ત્યારે તેઓ સ્વજન કહેવાય છે અને જ્યારે થોડા સમય પછી તે સમ્બન્ધ નષ્ટ થઈ જાય ત્યારે તે જ સ્વજન પર-જન બની જાય છે. આ રીતે નિયત રૂપથી નથી કોઈ સ્વજન કે નથી પરિજન આ બધું અજ્ઞાનજનિત કલ્પનાનો ખેલ છે. કોઈને સ્વજન અને કોઈને પરજન સમજવા એ જ્ઞાનિઓની દૃષ્ટિએ મૂઠ માણુસોની વિવેકશૂન્ય ચેંટા છે. જે આજે પિતા છે તે બીજા કોઈ ભવમાં બ્રાતા, પુત્ર, પૌત્ર અથવા પ્રપૌત્ર બની જાય છે

ચોરાશી લાખ જીવચેનિઓવાળા આ સંસારમાં રાગદ્વેષ અને મોહથી પીડાતાં પ્રાણિ સ્પર્શ, રસ, આદિ વિષયોના ભોગની તૃણામાં ફસાઈને પરસ્પર એકબીજાનું લક્ષણુ કરે છે; તથા હનન, તાડન, બન્ધન, ભત્સન અને આકોશ આદિથી ઉત્પન્ન અત્યન્ત તીવ્ર દુઃખોને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ આ સંસાર ઘણો જ દુઃખદાયક છે.

આવું ચિન્તન કરવાવાળા જન્મ-જરા મૃત્યુના ભયથી ઉદ્વિગ્ન વિવેકી પુરૂષને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વિરકત રૂઈ સાંસારિક દુઃખોથી બચવા માટે સંસારનો પરિત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે માટેની ચેંટા પણુ કરે છે. આ જ સંસારાનુપ્રેક્ષા છે.

(૪) એકત્વાનુપ્રેક્ષા—એકત્વનું વારંવાર ચિન્તવન કરવું એકત્વભાવના છે જેમ કે—હું એકલો જ જન્મ્યો હતો અને એકલો મરીશ. જ્યારે હું

વિવિધ પ્રકારના આધિ, વ્યાધિ અને જન્મ-જરા મૃત્યુના દુઃખોથી રીખાઉ છું ત્યારે મારે એકલાને જ તે લોગવવા પડે છે. ન તો તે દુઃખોને કોઈ લઈ શકે છે અથવા તેનો અમુક ભાગ પણ કોઈને વહેંચી શકતો નથી. મારી દુઃખની અનુભૂતિમાં કોઈ સહાયક થતું નથી. ખીજઓની તો વાત જ ક્યાં કરવાની રહી ! સાથે-સાથે મરનાર નિગોદનાં જીવો પણ એકલા-એકલા જ પોતાના જન્મ-મરણના દુઃખોનો અનુભવ કરે છે. આ નિયમનું ઉલ્લંઘન તેઓ પણ કરી શકતાં નથી.

જ્યારે મનુષ્ય એ વિચારે છે કે-હું એકલો જ મારા કરેલા કર્મોના ફળ લોગવું છું ત્યારે સ્વજન કહેવડાવનારા પ્રતિ તેના ચિત્તમાં અનુરાગ-બંધ રહી જતો નથી અને પર કહેવાતાં જીવો તરફ દ્રેષાનુબંધ થતો નથી. આવા સંજોગોમાં નિઃસંગતાની સ્થિતિમાં પહેંચેલો જીવ મોક્ષના માટે જ પ્રયત્ન કરે છે. આ એકત્વાનુપ્રેક્ષા છે.

(૫) અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા-અન્યત્વ અથવા ભિન્નતાનો વિચાર કરવો અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા છે જેમ કે-ઔદારિક વગેરે પાંચે શરીર પુદ્ગલના પિણ્ડ છે; જડ છે અને અનિત્ય છે, હું ચૈતન્યસ્વરૂપ, નિત્ય અપૌદ્ગલિક અને અતીન્દ્રિય છું. આ ઔદારિક શરીર ચક્ષુરિન્દ્રિય આદિથી ગ્રાહ્ય છે પરંતુ હું-આત્મા-જીવ, ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે. વળી આ શરીર અનિત્ય છે, હું નિત્ય છું. શરીર અજ્ઞ છે. હું જ્ઞ છું. શરીર સાદ્દિનિધન છે-તેના આદિ અને અન્તવાળું છે, હું અનાદિનિધન છું, જન્મ-મરણથી અતીત છું; શરીર ઉત્પાદ-વિનાશ-શીલ છે, હું ઉત્પાદ અને વિનાશથી રહિત છું. આ સંસારમાં અનાદિકાળથી બ્રમણ કરતા મેં અનન્ત-અનન્ત શરીર ધારણ કર્યાં અને ત્યાગ્યા છે. પૂર્વજન્મનું શરીર આ જન્મનું શરીર બનતું નથી. એવું બનવું સંભવિત પણ નથી કે પૂર્વજન્મનું શરીર આ જન્મમાં કામ આવી શકે પરંતુ હું તો ત્યાંને ત્યાં જ છું જેણે પૂર્વજન્મોમાં તે શરીરોનો ઉપભોગ કર્યો છે. જે આવો વિચાર કરે છે તે શરીરની મમતાથી પર થઈ જાય છે અને શારીરિક મમતાથી રહિત થઈને મુક્તિને માટે જ નિરન્તર પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા છે.

(૬) અશુચિત્વભાવના-અશુચિતા (અપવિત્રતા)નું ચિંતન કરવું અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા છે. જેમ કે-આ શરીર અત્યન્ત અપવિત્ર છે કારણ કે અત્યન્ત અશુચિ મળ-મૂત્ર આદિની કોથળી છે અને શુક-શોષિત જેવાં અત્યન્ત અશુચિ પદાર્થો એના મૂળ કારણ છે. જ્યારે આ જીવ માતાની કુખે જન્મ લે છે ત્યારે તૈજસ અને કાર્મણ શરીર સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. તે સમયે આ સર્વપ્રથમ શુક અને શોષિતને જ ઔદારિક શરીરનું નિર્માણ કરવા માટે ધારણ કરે છે. તેમને કલલ, બુદ્ધુદ્ધ પેશી, ઘનહાથ, પગ વગેરે અંગોપાંગ શોષિત,

માંસ, અસ્થિ, મજ્જા, કેશ, નખ, શિરા, ધમણી વગેરેના રૂપમાં પરિણત કરે છે. માતા દ્વારા ખાધેલા આહારના રસને બંનેની સાથે જોડાયેલી રસ-હારિણી નાડી દ્વારા આહાર કરે છે. આ રીતે શરીરનું મૂળ કારણ તેમજ ઉત્તર કારણ બંને જ અશુચિ છે અશુચિ રૂપમાં જ તેનું પરિણમન થાય છે. આથી આ શરીર અશુચિ છે આ શરીરની અંદર ગયેલો ઉત્તમમાં ઉત્તમ આહાર પણ કફાશયમાં પહોંચીને અને ગળક્રાંથી ચિક્ષ્ણો થઈને અત્યંત ગંદો થઈ જાય છે ત્યારબાદ પિત્તાશયમાં જઈને ત્યાં પરિપકવ થાય છે અને મળ રૂપે પરિણત થઈને અશુચિ બની જાય છે. ત્યાર પછી વાતાશયમાં પ્રાપ્ત થઈને વાયુથી વિલક્રત થઈને ખલભાગ અને રક્તભાગના રૂપમાં પરિણત થાય છે. તે ખલભાગથી મૂત્ર, મળ, કૂષિકા, લીંટ, પરસેવો તથા લાળ વગેરે મળોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે આ તમામ અશુચિ જ છે. રક્તભાગથી લોહી, માંસ, મજ્જા, મેદ, અસ્થિ અને શુક્ર (વીર્ય)ની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ કફથી માંડીને શુક્ર સુધી બધું અશુચિ જ છે. આ અશુચિ મળ, મૂત્ર, કફ, પિત્ત આદિનો આધાર હોવાથી પણ શરીર અશુચિ છે.

આ રીતે વિચારવાથી શરીર પ્રતિ વિરકિતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને શરીર પરત્વે વિરકિતભાવ જગત્વાથી મનુષ્ય શરીરની ઉત્પત્તિને જ અટકાવી દેવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ સદા માટે અશરીર (મુક્ત) બનવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ અશુચિત્વ અનુપ્રેક્ષા છે.

(૭) આસવાનુપ્રેક્ષા-આસવનું ચિન્તન કરવું આસવાનુપ્રેક્ષા છે. યથા-આ ઇન્દ્રિય અને કષાય આદિ આસવ પાપ રૂપ અકુશળ કર્મોના આગમનના દ્વાર છે. તેઓ અનેક પ્રકારના દોષોથી યુક્ત છે અને અત્યંત તીવ્ર વેગશાલી જીવને પાપ ઉત્પન્ન કરનારા છે, એ જાતનો વિચાર કરવો જોઈએ. સ્પર્શનેન્દ્રિયને તાબે થયેલા ઘણા બધાં જીવ પરસ્પીલમ્પટ થઈને પોતાના જીવનનો પણ નાશ કરી દે છે. મદોન્મત્ત હાથી પણ સ્પર્શનેન્દ્રિયને આધીન થઈને કેદમાં પડે છે. જે લોકો રસનેન્દ્રિયને વશીભૂત થઈ જાય છે તેઓ વડિશા-માછલી પકડવાના સાધનવિશેષ-માં લગાડેલા માંસના લોભમાં પડેલાં મત્સ્ય વગેરેની જેમ મરણને શરણુ થાય છે. ધ્રાણુન્દ્રિયને વશીભૂત થયેલા પ્રાણિ કમળના કિંજલકના લોભી ભમરા આદિની માફક બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે અને પોતાના પ્રાણો ગુમાવી બેસે છે. ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વશમાં પડેલાં પ્રાણી સ્ત્રીના રૂપના દર્શનના અભિલાષી થઈને, દીવાને જોવા માટે લાલચુ પતંગીયા વગેરેની માફક, વિનાશને નોતરે છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયમાં આસક્ત જીવ સંગીત આદિના મધુર શબ્દોના શ્રવણમાં લોભુપ થઈને હરણુની જેમ બંધન અને વધને પ્રાપ્ત થાય છે.

આવી જ રીતે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ રૂપ કષાયો દ્વારા યનારાં

અપાયોત્તું ચિન્તન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારનું ચિન્તન કરવાથી કર્મોના આસ્રવનો નિરોધ કરવામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ આસ્રવ ભાવનાનું સ્વરૂપ છે.

(૮) સંવરાનુપ્રેક્ષા-સંવરનો વિચાર કરવો સંવરાનુપ્રેક્ષા છે. જેમ કે- કર્મના અસ્રવ દ્વારાને ઠાંકવા-આસ્રવ દોષોથી બચવું સંવર છે. સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા પરીષદ્બંધ અને ચારિત્રનું પાલન કરવાથી સંવર થાય છે. જેઓ સંવૃતાત્મા હોય છે, તેમનામાં આસ્રવ દોષ હોતાં નથી. એવી ભાવના કરવાથી સંવર માટે જ પ્રયત્ન થાય છે. આ સંવર ભાવના છે.

(૯) નિર્જરાનુપ્રેક્ષા-નિર્જરાનું ચિન્તન કરવું નિર્જરાનુપ્રેક્ષા છે. યથા- કર્મપુદ્ગલ બ્યારે ઉદયાલિકામાં પ્રવેશ કરે છે અને તેમના રસનો અનુભવ જીવ કરી લે છે, ત્યાર બાદ તે ચોંટી જાય છે કર્મવિપાક બે પ્રકારના છે. અબુદ્ધિપૂર્વ અકુશલમૂલ નરક આદિ ગતિઓમાં કરેલાં કર્મો ભોગવવા પડે છે તે અબુદ્ધિપૂર્વ વિપાકોદય છે, તે અકુશલાનુબંધ છે એવું અવધ રૂપથી ચિન્તન કરવું જોઈએ. કુશલમૂલ વિપાક બાર પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરવાથી તથા પરીષદો ઉપર વિજ્ય મેળવવાથી થાય છે. તે શુભાનુબંધવાળો અથવા અનુબંધથી રહિત હોય છે. સકળ કર્મોના ક્ષય તેનું લક્ષણ છે. તે મોક્ષનું કારણ છે, આ રીતે શુભ રૂપથી તેનું ચિન્તન કરવું જોઈએ. આવું ચિન્તન કરવાથી કર્મોની નિર્જરા માટે જ મતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ નિર્જરાભાવના છે.

(૧૦) લોકાનુપ્રેક્ષા-લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો લોકાનુપ્રેક્ષા છે યથા-આ લોક પંચાસ્તિકાયમય છે અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય રૂપ છે. આ લોક વિવિધ પ્રકારના પરિણામોથી સુકૃત છે, ઉત્પાદ, વિનાશ અને ધ્રોવ્ય રૂપ છે, વિચિત્ર સ્વભાવવાળો છે. આમ લોકનું ચિન્તન કરનાર જીવનું તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્મા વિશુદ્ધ હોય છે, આ લોકાનુપ્રેક્ષા છે.

(૧૧) યોધિદુર્લભતાનુપ્રેક્ષા-યોધિ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વની દુર્લભતાનો વિચાર કરવો યોધિદુર્લભતાનુપ્રેક્ષા છે જેમ કે-આ અનાદિ સંસારમાં નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ ગતિઓમાં વારંવાર ચક્રની જેમ ફરનારો, જુદા જુદા પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી સુકૃત તત્ત્વોના અશ્રદ્ધાન, અવિરતિ પ્રમાદ અને કષાય આદિ દોષોના કારણે ઉપહત બુદ્ધિવાળા તથા જ્ઞાનાવરણીય આદિ ચાર ઘાતી કર્મોથી પીડિત જીવને સમ્યક્દર્શનથી શુદ્ધ યોધિની પ્રાપ્તિ થવી અતિ મુશ્કેલ છે. જે આવો વિચાર કરે છે. તે યોધિ પ્રાપ્ત કરીને તેમાં પ્રમાદ કરતો નથી. આ યોધિદુર્લભતાનુપ્રેક્ષા છે.

(૧૨) ધર્મદેશકાર્હતાનુપ્રેક્ષા-ધર્મદેશકાર્હતાનું ચિન્તન કરવું જેમ કે-

અહંત ભગવાન ધર્મના આદ્ય ઉપદેશક છે. તેમના દ્વારા ઉપદિષ્ટ ધર્મ-સ્વાધ્યાય, ચારિત્ર, તપશ્ચર્યા અને સામાયિક આદિ લક્ષણોવાળો છે, સમ્યક્-દર્શન તેમાં પ્રવેશવા માટેનું દ્વાર છે સમસ્ત મૂળગુણ, ઉત્તરગુણ અને પાંચ મહાવ્રત તેના સાધન છે, આચારાંગથી લઈને દંષ્ટિવાદ પર્યન્ત ખાર અંગોમાં તેનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તે ચરણ-કરણ લક્ષણવાળો છે, સમિતિ તથા ગુપ્તિના પરિપાલનથી વિશુદ્ધ સ્વરૂપ-અવસ્થાનવાળો છે. નરક આદિ ચાર ગતિ રૂપ સંસારથી તારનાર છે અને મોક્ષનો લાભ કરાવનાર છે. આ રીતે ધર્મદેશકાર્હત્વનું ચિન્તન કરવાથી ચરણ-કરણ ધર્મનું અનુકાન થાય છે, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્ તપ રૂપ રતન ચતુષ્ટયથી, જે મોક્ષના માર્ગ છે, તેનાથી વ્યવન થતો નથી. આ ધર્મદેશકાર્હત્વાનુપ્રેક્ષા છે.

સૂત્રકૃતાંગસૂત્રમાં દ્વિતીયશ્લોકધના પ્રથમ અધ્યયનના ૧૩ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે—જ્ઞાતિ સંબંધી સંયોગ ભિન્ન છે અને હું ભિન્ન છું. સૂત્રકૃતાંગના પ્રથમ શ્લોકધના દ્વિતીય અધ્યયનની પ્રથમ ગાથામાં કહ્યું છે—બોધિદુર્લભાનુ-પ્રેક્ષા સમન્ને-બૂઝે, અરે, કેમ સમજતા નથી? પરભવમાં બોધિ દુર્લભ છે. વીતી ગયેલો સમય ક્યારે પણ પાછો આવતો નથી અને ફરીવાર મનુષ્યકેહ મળવો સહેલો નથી આથી સમન્ને-બોધ કરો. ૧૧૬૧

## પરીષહજય કા નિરૂપણ

‘સંવરમંગચવળગિજ્જરંદું’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—સંવરના માર્ગથી વ્યુત ન હોવા માટે તથા નિર્જરાને માટે પરિષહોને સહન કરવા જોઈએ. ૧૧૭૧

તત્વાર્થદીપિકા—પહેલા કહેવામાં આવ્યું કે સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષહજય અને ચારિત્ર-આ આસ્રવનિરોધ લક્ષણવાળા સંવરના કારણ છે. આમાંથી સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ અને અનુપ્રેક્ષાનું સ્વરૂપ લેઈ અને લક્ષણ અનુક્રમથી કહેવામાં આવ્યા છે હવે ક્રમપ્રાપ્ત પરીષહજયની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

સંવર-માર્ગથી વ્યુત ન થવાય તે માટે અને નિર્જરા માટે હવે પછી કહેવામાં આવનારા ક્ષુધા-પિપાસા આદિ બાવીશ પરીષહ સહન કરવા જોઈએ. ક્ષુધા આદિની વેદના થવા પર પૂર્વોપાર્જિત કર્મોની નિર્જરા કરવા માટે ‘પરિતઃ’ અર્થાત્ બધી રીતે જેને સહન કરી શકાય, તે ક્ષુધા પિપાસા આદિને પરીષહ કહે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે કર્મોના આસ્રવના નિરોધ રૂપ સંવરના જિનોપદિષ્ટ માર્ગથી—અર્થાત્ સમ્યક્દર્શનાદિ મોક્ષ માર્ગથી વ્યુત ન થવા માટે અથવા તેમાં નિશ્ચલતા ઉત્પન્ન કરવા માટે તથા કરેલાં કર્મોની નિર્જરા માટે અર્થાત્

તેમને આત્માથી પૃથક્ કરવા માટે ક્ષુધા પિપાસા આદિ પરીષદોને સહન કરવા જોઈએ. કહેવાતું એ છે કે જિનેશ્વર ભગવાન દ્વારા ઉપદિષ્ટ કર્મના આગમનના નિરોધના માર્ગથી અર્થાત્ સમ્યક્દર્શન આદિથી જે વ્યુત થતાં નથી અને જે તે જ માર્ગ પર ચાલે છે, તેઓ આસ્ત્રવદ્વારનો નિરોધ કરતા થકાં, અનુક્રમથી કર્મોની નિર્જરા કરતાં થકાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે. ૧૧૭૧

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—પૂર્વ સૂત્રમાં સંવરના કારણ રૂપ બાર પ્રકારની અનુપ્રેક્ષાઓનું વિશદ રૂપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે ક્રમપ્રાપ્ત પરીષદજનની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા અર્થાત્ કર્મોના આગમનના નિરોધ લક્ષણવાળા સંવરના માર્ગથી અથવા સમ્યક્દર્શન આદિ મોક્ષમાર્ગથી ન ડગવા માટે પૂર્વાર્જિત કર્મોની નિર્જરા માટે અર્થાત્ તેમને આત્મપ્રદેશોથી બુદ્ધાં કરવા માટે ક્ષુધા પિપાસા આદિ આગળ ઉપર કહેવામાં આવનારા બાવીશ પરીષદો સહન કરવા જોઈએ. આ રીતે ક્ષુધા અને પિપાસા આદિ પરીષદોને સહન કરવાનું પ્રયોજન છે મોક્ષમાર્ગથી વ્યવન ન થવું અને પૂર્વે બાંધેલા કર્મોની નિર્જરા થવી. આ કારણે પરીષદોને છૂતવા પરમાવશ્યક છે. કદાચિત કોઈ સંકલેશ યુક્ત ચિત્તવાળો, દુર્બળ હોવાના કારણે ભૂખ-તરસ આદિને સહન કરવા માટે અસમર્થ થઈને સમ્યક્દર્શન આદિ મોક્ષમાર્ગથી લપસી પણ પડે તો પણ તેણે આ સહન કરવામાં શ્રદ્ધારૂપ આદર તો કરવો જ જોઈએ, જે ક્ષુધા પિપાસા આદિને સમ્યક્ પ્રકારથી સહન કરે છે, જેનું ચિત્ત પર્વતની જેમ અડગ હોય છે અને જે નિરાકૂલ ધ્યાનમાં મગ્ન હોય છે તેના પૂર્વોપાર્જિત કર્મોની નિર્જરા થાય છે. આ રીતે તત્ત્વશ્રદ્ધાન આદિ લક્ષણવાળા સમ્યક્દર્શન આદિ મોક્ષમાર્ગથી વ્યવન ન થઈ જાય, એવી ભાવનાથી જે ક્ષુધા પિપાસા આદિ સહન કરવામાં આવે છે તેમને પરીષદ કહેવામાં આવે છે. આજ રીતે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોના ક્ષય કરવા માટે પરીષદોને સહન કરવા જોઈએ. મોક્ષની પ્રાપ્તિ કારણભૂત સંવરમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત કરવાવાળા ક્ષુધા પિપાસા વગેરે જે સહન કરવા યોગ્ય છે, તે પરીષદ છે, એ પ્રમાણે પરીષદ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. ‘પતિતઃ’ અર્થાત્ બધી રીતે બધી બાબતથી આવેલા ક્ષુધા પિપાસા આદિને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાથી જે સહન કરવા યોગ્ય છે તે પરીષદ કહેવાય છે. અહીં કર્મોમાં-ઘ પ્રત્યય થયો છે અને બહુલતાથી પૂર્વપદ દીર્ઘ થઈ ગયું છે.

ઉત્તરાધ્યયનના દ્વિતીય અધ્યયનના પ્રથમ સૂત્રમાં કહ્યું છે—આ નિર્ગન્થ પ્રવચનમાં બાવીશ પરીષદ કહેવામાં આવ્યા છે, જેને સાંભળીને, જાણીને, છૂતીને



અને અભિભૂત કરીને ભિક્ષાચર્યા માટે અટન કરતો થકો ભિક્ષુ, તેમનાથી સ્પૃહ થઈને આઘાતને પ્રાપ્ત થતો નથી.

સ્થાનાંગસૂત્રના પાંચમા સ્થાનના પ્રથમ ઉદ્દેશકના ૪૦૯માં સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે—

પાંચ કારણોથી ઉદયમાં આવેલા પરીષદો અને ઉપસર્ગોને સમ્યક્ પ્રકારથી સહન કરવા જોઈએ—હું જો સમ્યક્ પ્રકારથી સહન કરીશ, અધ્યવસાન કરીશ તો મને કયા ક્ષણની પ્રાપ્તિ થશે ? મને એકાન્તતઃ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થશે. ॥૭૧॥

## પરિષદ કે લેદોં કા નિરૂપણ

‘તે બાવીસવિહા, છુહા પિપાસા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—ક્ષુધા પિપાસા આદિના લેદથી પરીષદ બાવીસ છે. ॥૮૧॥

તત્ત્વાર્થ—ટીપિકા—પૂર્વ સૂત્રમાં સંવરના કારણભૂત પરીષદના સ્વરૂપનું પ્રતિ-  
પાદન કરવામાં આવ્યું હવે પરીષદનાં લેદોંની પ્રરૂપણા કરવા માટે કહીએ છીએ.

પૂર્વ સૂત્રમાં કથિત પરીષદ બાવીસ પ્રકારના છે. આ પ્રમાણે છે—(૧)  
ક્ષુધાપરીષદ (૨) પિપાસાપરીષદ (૩) શીતપરીષદ (૪) ઉષ્ણપરીષદ (૫)  
ઠંશમશકપરીષદ (૬) અચેલપરીષદ (૭) અરતિપરીષદ (૮) સ્ત્રીપરીષદ (૯)  
નિષઘાપરીષદ (૧૦) ચર્યાપરીષદ (૧૧) શય્યાપરીષદ (૧૨) આકોશપરીષદ  
(૧૪) યાચનાપરીષદ (૧૫) અલાલપરીષદ (૧૬) રોગપરીષદ (૧૭) તૃણસ્પર્શ-  
પરીષદ (૧૮) જલમલપરીષદ (૧૯) સત્કારપુરસ્કારપરીષદ (૨૦) પ્રજ્ઞાપરીષદ  
(૨૧) અજ્ઞાનપરીષદ (૨૨) દર્શનપરીષદ. મોક્ષાભિલાષી પુરૂષોએ ક્ષુધા પિપાસા  
આદિ બાવીસ પરીષદોને અવશ્ય જ સહન કરવા જોઈએ. આ પરીષદોનું  
સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

(૧) ક્ષુધાપરીષદ—જે સાધુ નિર્દોષ આહારની ગવેષણા કરનાર છે,

પ્રાસુક આહારનો લાભ ન થવાથી અથવા થોડો લાભ થવાથી જેની ભૂખની વેદના મટી નથી જે અકાળ અને અદેશમાં ભિક્ષા કરવા માટે ઇચ્છુક નથી, જે સ્વાધ્યાય ધ્યાન આદિ આવશ્યક ક્રિયાઓની થોડી પણ હાનિને સહન કરતો નથી, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનમાં લીન રહે છે, જેમણે અનેકવાર અનશન અને ઉગ્રોદરી તપસ્યા કરી છે, જે અરસ અને વિરસ આહાર કરનાર છે, ગરમ વસ્તુ પર પડેલા પાણીના ટીપાની જેમ એકાએક જ જેતું પાણી સુકાઈ ગયું છે, જે ભૂખથી પીડાતો હોય અને જે ભિક્ષાના લાભની અપેક્ષા અલાભને વધુ ગુણકારક સમજે છે, તેનું ક્ષુધાથી નિશ્ચિંત થવું ક્ષુધાપરીષજ્ય કહેવાય છે.

(૨) પિપાસાપરીષદ-જે જળ-સ્નાનનો ત્યાગી છે, પક્ષીની માફક અનિયત આસન અને નિવાસવાળો છે અર્થાત્ જેને રોકાવાતું કોઈ નિશ્ચિત સ્થાન નથી, અત્યંત નમકીન, રૂક્ષ તેમજ વિરૂદ્ધ આહાર, ઉનાળાનો તડકો, પિત્તજ્વર અથવા અનશન આદિ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા શરીર અને ઇન્દ્રિયોમાં વ્યાપેલી વેદનાનો પ્રતિકાર કરવાના સંકલ્પથી જે રહિત છે અને પિપાસા રૂપી અગ્નિની જરાલાને ધૈર્ય રૂપી ઘડામાં ભરેલા, શીલાચારના સૌરભથી યુક્ત અને સમાધિરૂપ મૂશળધાર જળથી શાન્ત કરે છે, આવા મુનિતું તરસને સહન કરવું પિપાસાપરીષદજ્ય કહેવાય છે.

(૩) શીતપરીષદ:-જે મુનિ પ્રચ્છાદનપટ અર્થાત્ ઓઠવાના વસ્ત્રથી રહિત છે, પક્ષીની માફક જેતું કોઈ નિશ્ચિત રહેઠાણુ નથી, જે વૃક્ષની નીચે અથવા શીલાતળની ઉપર તુષારપાત અર્થાત્ હીમ પડવાથી અથવા શીતળ પવન વાવાથી લાગનારી ટાઢનો પ્રતિકાર કરવાનો ઇચ્છુક નથી, પૂર્વ અવસ્થામાં, અનુભૂત શીતનિવારણની કારણભૂત વસ્તુઓને જે યાદ પણ કરતો નથી, જે જ્ઞાન-લાવના રૂપી મહેલમાં, ધૈર્ય રૂપી ગરમ વસ્ત્રોથી યુક્ત થઈને સુખશાતામાં રહે છે, એવા મુનિરાજની શીતવેદનાને સહન કરવાને શીત-પરીષદજ્ય કહેવાય છે.

(૪) ઉષ્ણપરીષદ:-વાયુના સંચારથી શૂન્ય, પાણી વગરના, ત્રીભંગાળના તડકાથી સૂકાઈ ગયેલા અને નીચે પડેલા પાંદડાઓથી રહિત, છાંચડા વગરના વૃક્ષોવાળા જંગલની મધ્યમાં સ્વેચ્છાપૂર્વક વિચરતા થકા આહાર રૂપ આભ્યંતર કારણોના અભાવથી જેને ઢાહ ઉત્પન્ન થયો છે, દાવાનળની જ્વાલાઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત નિષ્ઠુર પવનના આતપથી જેતું ગળું સુકાઈ ગયું છે, પૂર્વ અવસ્થામાં ગરમીના પ્રતિકારના જે સાધનોનો અનુભવ કર્યો હતો તેવું લેશમાત્ર ચિન્તન કરતો નથી અને જે પ્રાણીઓને થનારી પીડાનો પરિહાર કરવામાં તત્પર છે, એવા મુનિ ગરમીતું જે કબ્જ સહન કરે છે તેને ઉષ્ણપરીષદજ્ય કહે છે.

(૫) દંશમશકપરીષદ-ડાંસ, મચ્છર, માંકડ, માખ, કીડી, વીંછી વિગેરે દ્વારા કરવામાં આવેલ પીડાને કંઈ પણ પ્રતિકાર કર્યા વિના સહન કરવી અને

મન, વચન અને કાયાથી તેમને બાધા ન પડેાચાડવી તથા મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિમાં નિશ્ચલ મતિવાળા બનીને દંશમશકાદીએ કરેલ પીડાને સહન કરવી તે દંશમશકાય પરીષદજ્ઞય કહેવાય છે.

(૬) અચેલપરીષદ:-જે સાધુ માનસિક વિકારથી રહિત છે, જે સ્ત્રીના રૂપને અત્યન્ત અપવિત્ર માંસના લોચા જેવું સમજે છે અને જે અખંડ બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ધારક છે, એવા મુનિનું અલ્પવસ્ત્રોનું ધારણ કરવું અચેલ-પરીષદજ્ઞય કહેવાય છે.

(૭) અરતિપરીષદ:-જે સાધુના ચિત્તમાં ઇન્દ્રિયોના અનિષ્ટ વિષયોની પ્રાપ્તિ માટે ઉત્કંઠા નથી જે ગીત, નૃત્ય આદિથી રહિત એકાન્ત ધ્યાન-સમાધિગૃહોમાં સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને ભાવનાનો અભ્યાસ કરે છે, જે પહેલા બેબેલી, સાંભળેલી અથવા અનુભવેલી કામ-કથાનું શ્રવણ અને સ્મરણ કરતો નથી, જેના હૃદયમાં કામના બાણ પ્રવેશ કરતા નથી, જેના હૃદયમાં સર્વદા દયાનો ઉદય થાય છે, તે સાધુનું અરતિને સહન કરી લેવું-અરતિપરીષદજ્ઞય કહેવાય છે.

(૮) સ્ત્રીપરીષદ:-એકાન્ત ઉદ્યાન અથવા ભવન આદિ સ્થાનોમાં નવ-યૌવનને લીધે નખરાવાળી, વિવિધ પ્રકારના શૃંગારિકર હાવ ભાવ પ્રદર્શિત કરનારી અને મહિરાના સેવનથી ઉન્મત્ત બનેલી, કોઈ સ્ત્રી, સાધુને સંયમથી વિચલિત કરવા ઇચ્છે ત્યારે સાધુ કાચબાની માફક પોતાના અંગે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો તથા મનના વિકારને રોકે અને તેની લલિત મુસ્કરાહટ (હાસ્ય)ને, મધુર આલાપને, વિલાસપૂર્ણ કટાક્ષયુક્ત અવલોકનને, હાસ્યને, મહભરેલી મન્દ ચાલને અને કામબળોના વ્યાપારોને નિષ્ક્રમ બનાવી દે. આમ કરવામાં સમર્થ મુનિ કામિની જનિત મુશ્કેલીને જે સહન કરી લે છે, તેના આ સ્ત્રીપરીષદજ્ઞય કહેવાય છે.

(૯) ચર્યાપરીષદ-જેણે બન્ધ અને મોક્ષતત્ત્વને સારી પેઠે જાણી લીધા છે, જેના પગમાં અત્યન્ત તીક્ષ્ણ કાંટા અથવા કાંકરા વગેરે વાગવાથી વ્યથા

ઉત્પન્ન થઈ રહી છે અને જે પૂર્વે લોગવેલા યોગ્ય યાન, વાહન પર સવાર થઈને ગમન કરવાનું સ્મરણ પણ કરતો નથી, જે નક્કી કરેલા સમયે કરવામાં આવતી આવશ્યક આદિ ક્રિયાકલાપોની શીથીલતાને સહન કરતો નથી, એવા મુનિ ચર્યાપરીપદ પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૦) નિષઠાપરીપદ—પ્રકાશયુક્ત પ્રદેશમાં નિત્યક્રિયા કરવાવાળા, મનુષ્ય દેવ અથવા તિર્યંચ દ્વારા ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા ઇંટ અથવા અનિંટ ઉપસર્ગોને સહન કરવા છતાં જે મોક્ષમાર્ગથી ખસતો નથી, જેનું શરીર વીરાસન આદિથી વિચલિત થતું નથી, તે મુનિની નિષઠાકૃત મુશ્કેલી-ઓને સહન કરી લેવી નિષઠાપરીપદજન્ય કહેવાય છે.

(૧૧) શર્યાપરીપદ—રસ્તે ચાલવાના શ્રમથી અને સ્વાધ્યાય તથા ધ્યાન કરવાથી થાકી ગયેલા નીચી ઉંચી તીક્ષ્ણ કાંકરા આદિથી યુક્ત અત્યન્ત ટાઠી અથવા ગરમ ભૂમિ અગર સપાટી પર જેને ઉંઘ આવતી નથી તેમજ વ્યન્તર આદિ દેવો દ્વારા વિવિધ પ્રકારના ઉપસર્ગ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છતાં પણ જેનું શરીર વિચલિત થતું નથી, એવા મુનિરાજ અનિચત કાળ સુધી તે વિપત્તિને જે સહન કરે છે, તે શર્યાપરીપદજન્ય કહેવાય છે.

(૧૨) આક્રોશપરીપદ—મિથ્યાદર્શનના ઉદ્યથી અગ્નિ જેવા ક્રોધના કારણે કઠેર, અવજ્ઞાપૂર્ણ, નિન્દામય અસહ્ય વચનોને, ક્રોધ રૂપી અગ્નિની જ્વાલાઓથી વ્યાપ્ત ધાકધમકીના વચનોને સાંભળવા છતાં પણ જે વિવેકશીલ હોવાથી તેમની ઉપેક્ષા કરે છે, જે પોતાના પાપકર્મના ફળનું ચિન્તન કરે છે, જે તપશ્ચર્યાની ભાવનામાં પ્રવૃત્ત છે, જે ક્રોધ, માન માયા લોભ આદિ કષાયોના વિષને લેશમાત્ર પણ હૃદયમાં પ્રવેશવા દેતા નથી, એવા મુનિરાજના આક્રોશ-વચનોને સહન કરી લેવાની વૃત્તિને આક્રોશપરીપદજન્ય કહેવાય છે.

(૧૩) વધપરીપદ—અત્યન્ત તીક્ષ્ણ-ધારવાળી તલવાર, મુશળ અથવા પુદ્ગર વગેરે શસ્ત્રોના આઘાત, તાડન, પીડન આદિના વડે જેનું શરીરની સાથે

પીડાઈ રહ્યું છે જે ઘાતક પુરૂષની પ્રત્યે કિંચિત્ પણ મનોવિકાર ઉત્પન્ન થવા દેતા નથી અને જે એવું વિચારે છે કે-આ બધું મારા પૂર્વકૃત દુષ્કર્મોનું ફળ છે, આ બિચારાઓનો કોઈ દોષ નથી, શરીર પાણીના પરપોટાની માફક ક્ષણભંગુર છે અને મારા સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, અને ચારિત્રનું કોઈ જ હનન કરી શકતું નથી તથા જે વાંસલા વડે ચામડીને છોલવાને અને ચંદન-લેપન બંનેને સરખાં ગણે છે, તે મુનિરાજની વધજનિત પીડાને સહન કરવાની ક્ષમતાને વધપરીષહજ્ય કહે છે.

(૧૪) યાચનાપરીષહ-જે બાહ્ય અને આભ્યંતર તપસ્યાના અનુષ્ઠાનમાં તત્પર છે, તીવ્ર તપશ્ચર્યાના કારણે જેના શરીરનું સમસ્ત લોહી અને માંસ સુકાઈ ગયા છે, માત્ર ચામડી, હાડકાં, શિરા, ધમણી માત્ર બાકી રહી ગયા છે, પ્રાણોના ચાલ્યા જવા છતાં પણ જે આહાર ઉપાશ્રય માટે લાચારી-પૂર્વકના શબ્દો દ્વારા અથવા ચેહરા ઉપર દીનતા પ્રકટ કરીને યાચના કરતા નથી અને ભિક્ષાવેળાએ જો બીજો કોઈ ભિક્ષુક હાજર દેખાય તો તે સ્થળેથી ચાલ્યો જાય છે, એવી મુનિરાજની યાચનાને સહન કરી લેવાની વૃત્તિ યાચનાપરીષહજ્ય કહેવાય છે.

(૧૫) અલાભપરીષહ-વાયુની માફક નિઃસંગ હોવાના કારણે જે અનેક દેશ-દેશાન્તરોમાં વિચરણ કરે છે, મૌનવૃત્તિમાં વિચરે છે, ઘણા સ્થાનોમાં જવા છતાંપણુ-ભિક્ષાનો લાભ ન થવા છતાંપણુ જેના ચિત્તમાં ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થતો નથી જે દાતાવિશેષની પ્રતીક્ષા કરવામાં પણ ઉત્સુક નથી જે અલાભને લાભ કરતાં પણ સાડું સમજે છે અને જે સંતોષશીલ હોય છે, એવા સાધુ અલાભપરીષહજ્ય કરે છે.

(૧૬) રોગપરીષહ-બધાં પ્રકારની અશુચિનો ભંડાર હોવાના કારણે શરીર પરત્વે જે આદર, સંસ્કાર અથવા આસ્થાથી રહિત છે, જે અન્ત, પ્રાન્ત, તુચ્છ, અરસ અને વિરસ આહારનો સ્વીકાર કરે છે, એકી સાથે એક

એક (અનેક) વ્યાધિઓનો હુમલો થવા છતાં પણ જે તેમને તાબે થતો નથી, વિશિષ્ટ ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ જે શરીરની પ્રત્યે નિસ્પૃહ હોવાના કારણે જે વ્યાધિઓની પ્રતીકાર કરતા નથી, એવા મુનિરાજનું સમભાવપૂર્વક રોગોને સહન કરી લેવું-રોગપરીષદજય કહેવાય છે.

(૧૭) તૃષ્ણસ્પર્શપરીષદ-સુક્રં ઘાસ. અત્યન્ત કઠોર કાંકરા પથ્થરના ટુકડા, કાંટા-શૂલ વગેરે વાગવાથી ઉત્પન્ન થનારી શારીરાઘાતની વેદના ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ તેનો વિચાર નહીં કરનારા અને ચર્ચા, શય્યા અને નિષઘામાં પ્રાણિઓની મુરકેલીઓને દૂર કરવામાં હમેશાં દત્તચિત્ત સાધુનું તૃષ્ણસ્પર્શ પરીષદનું સહન કરવું એમ કહેવાય છે.

(૧૮) જલ્લમલપરીષદ-જલ્લમલ અર્થાત્ પરસેવાથી જામેલા મેલને દૂર કરવા માટે આજીવન સ્નાનત્યાગવ્રતને ધારણ કરનાર, સૂર્યના પ્રચંડ કિરણોના પ્રતાપથી ઉત્પન્ન થયેલા પરસેવાથી શરીર ભીનું થઈ જવાના કારણે પવનથી ઉડેલી રેતીના-રજકણોથી જેનું શરીર વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે, ઠાઠર, ખસ અને કચ્છ ઉત્પન્ન થવાના કારણે ખજવાળ ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ ખજવાળવા, મર્દન કરવા અથવા મસળવા માટે જેનું ચિત્ત વ્યાકુળ નથી, પોતાના શરીર પર જામેલા મેલ અને પારકાના શરીરની નિર્મળતાનો સંકલ્પ પણ જેના માનસમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, જે સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપી નિર્મળ પાણીથી પ્રક્ષાલન કરીને કર્મ-મળ રૂપી કાઠવના સમૂહને હડસેલવામાં જ સદા તત્પર રહે છે, તે સાધુ જલ્લમલપરીષદના વિજેતા કહેવાય છે.

(૧૯) સત્કારપુરસ્કારપરીષદ-આ લોકો મારો પ્રશંસાત્મક સત્કાર કરતાં નથી । કામ-કાજમાં મને બધાથી આગળ કરતાં નથી । આમંત્રણ અને પુરસ્કાર જેવું પણ કંઈ જોઈવતાં નથી । હું ચિરકાળથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી રહ્યો છું, ઉચ્ચ તપસ્વી છું તો પણ કોઈ મને પ્રણામ કરતું નથી । મારી ભક્તિ કરતું નથી । સત્કાર અને આસન પ્રદાન કરતા નથી, આ ભક્તિ કરનારાઓ મિથ્યાદષ્ટિ છે. જે કશું પણ જાણતો નથી તેને સર્વજ્ઞ માનીને પોતાના શાસનની પ્રભાવના કરે છે. આ મિથ્યાદષ્ટિ-મૂઠ ન હોત તો મારા જેવા-ઓની સેવા કેમ ન કરત ? આ પ્રકારનો અપ્રશસ્ત વિચાર જેના મનમાં પ્રવેશ પણ કરતો નથી, તે સાધુ સત્કારપુરસ્કારપરીષદને વિજયી કહેવાય છે.

(૨૦) પ્રજ્ઞાપરીષદ-હું ચૌદ પૂર્વોનો ધારક છું, આચાર આદિ અંગો અને ઉપાંગોનો જ્ઞાતા છું, મારી આગળ બીજા લોકો એવી રીતે પ્રતિભાવિહોણા છે જેમ સૂર્યની પ્રભા આગળ આગીયો નિસ્તેજ થઈ જાય છે, આ રીતે પોતાની પ્રજ્ઞાના અભિમાનનો ત્યાગ કરવો અને પોતાને અલ્પબુદ્ધિ સમજીને તથા બીજાને બુદ્ધિશાળી જોઈને મનમાં બિજ્ઞતા ન લાપવી પ્રજ્ઞાપરીષદજય કહેવાય છે.

(૨૧) અજ્ઞાનપરીષદ-‘આ અજ્ઞાની છે, જનાવર જેવો છે, કશું જ

સમજતો નથી' એવી જાતના પોતાના માટે કહેવામાં આવેલા આક્ષેપવચનોને જે સહન કરી લે છે, જેનું ચિત્ત સદા પ્રમાદથી રહિત હોય છે, જે અત્યંત હુબ્કર તપશ્ચર્યા કરે છે, હજી સુધી પણ મને જ્ઞાનની વિપુલતા પ્રાપ્ત થતી નથી, એ જાતનો વિચાર જે કરતો નથી, એવા પુરૂષનું અજ્ઞાનને સમભાવથી સહન કરી લેવું અજ્ઞાનપરીષદ્જન્ય કહેવાય છે.

(૨૨) દર્શનપરીષદ્—સમ્યગ્દર્શનની રક્ષા કરવામાં જે કુટ ઉત્પન્ન થાય છે તેને સમતાપૂર્વક સહન કરી લેવા દર્શનપરીષદ્જન્ય કહેવાય છે જેમ કે—મેં બધાં પદાર્થોના મર્મને સમજી લીધો છે, મારું ચિત્ત ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય-લાવનાથી વિશુદ્ધ છે અને હું દીર્ઘકાળથી દીક્ષાનું પાલન કરી રહ્યો છું, તો પણ મને જ્ઞાનાતિશય (વિશિષ્ટજ્ઞાન)નો લાભ થતો નથી ! લોકવાયકા છે અને શાસ્ત્રોમાં લખેલું છે કે મહાન્ ઉપવાસ આદિ અનુષ્ઠાન કરનારાઓને વિશિષ્ટ પ્રકારના પ્રાતિહાર્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, પણ આવું કહેવું પ્રલાપ માત્ર છે. વ્રતોનું પાલન કરવું નિષ્ફળ છે ! આ દીક્ષા પણ નિરર્થક છે ! આથી આ દર્શન મારા માટે લારસ્વરૂપ છે. આનાથી આત્માનું રક્ષણ થઈ શકે નહીં" આ પ્રકારની શંકા પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો દર્શનપરીષદ્જન્ય છે અથવા સાધુના દર્શન સંબંધી સન્દેહના સમયે કોઈ દેવ કોઈ વસ્તુને બતાવીને લોભાવે તો તે લોભને અનાદર કરવા માટે જે માનસિક અને શારીરિક પરીષદ્ ઉત્પન્ન થાય છે તેને જીતવું, દર્શનપરીષદ્જન્ય કહેવાય છે. ॥૮૧॥

તત્ત્વાર્થનિર્યુક્તિ—પહેલાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હતું કે સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષદ્જન્ય અને ચારિત્ર આસ્રવનિરોધ રૂપ સંવરના કારણે છે. આ પૈકી કમ પ્રાપ્ત પરીષદ્ના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે તેના ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

ક્ષુધા-પિપાસા આદિના ભેદથી પરીષદ્ બાવીસ છે. તે આ પ્રકારે છે—  
 (૧) ક્ષુધાપરીષદ્ (૨) પિપાસાપરીષદ્ (૩) શીતપરીષદ્ (૪) ઉષ્ણપરીષદ્  
 (૫) દંશમશકપરીષદ્ (૬) અચેત્તપરીષદ્ (૭) અરતિપરિષદ્ (૮) સ્ત્રીપરીષદ્  
 (૯) અર્યાપરીષદ્ (૧૦) નિષદ્યાપરીષદ્ (૧૧) શય્યાપરીષદ્ (૧૨) આક્રોશપરી-  
 ષદ્ (૧૩) વધપરીષદ્ (૧૪) યાચનાપરીષદ્ (૧૫) અલાભપરીષદ્ (૧૬) રોગ-  
 પરીષદ્ (૧૭) તૃણસ્પર્શપરીષદ્ (૧૮) જલમલપરીષદ્ (૧૯) સત્કાર પુરસ્કાર  
 પરીષદ્ (૨૦) પ્રજ્ઞાપરીષદ્ (૨૧) અજ્ઞાનપરીષદ્ અને (૨૨) દર્શનપરીષદ્.

(૧) જે શ્રમણ તીવ્ર ભૂખની વેદનાને સહન કરે છે, પેટના આંતરડાને સજાગાવે એવી ક્ષુધાને આગમોકત વિધિ અનુસાર સહન કરે છે અને અનેષ-  
 ણીય આહાર આદિનો ત્યાગ કરે છે, તે ક્ષુધાપરીષદ્નો વિજેતા કહેવાય છે,

અનેપણીય આહાર વગેરેને ગ્રહણ કરવાથી ક્ષુધાપરીષદનો વિજય શક્ય નથી આથી બધા પ્રકારના અનેપણીય આહારનો ત્યાગ કરતા થકા શરીરનું નિર્વાહ કરવું જોઈએ.

(૨) પિપાસાપરીષદજ્ય પણ પૂર્વોક્ત પ્રકારથી જ સમજવો ઇ.

(૩) ઘણી સખત ઠંડી પડવા છતાં પણ તેના નિવારણના માટે અદ્વપનીય વસ્ત્રોને ગ્રહણ ન કરવા પરન્તુ જીર્ણવસ્ત્રોને જ ધરણ કરીને ઠંડીથી બચવા માટે કોઈ પ્રયત્ન ન કરવો, આગમપ્રતિપાદિત વિધિ અનુસાર જ પહેરવા-ઘોઠવાના વસ્ત્ર આદિની ગવેષણા કરી અને તેનો પરિભોગ કરવો, ઠંડીથી પીડિત થઈને જાને અગ્નિ ન પેટાવવો, અન્ય દ્વારા પેટાવવામાં આવેલી અગ્નિની આતાપના ન લેવી, આ બધું શીતપરીષદને જીત્યા એમ કહેવાય આ પ્રકારે ઠંડીથી પડતી મુશ્કેલીને સહન કરવી શીતપરીષદજ્ય છે,

(૪) ગરમીના તાપથી અકળાઈને પણ શ્રમણ રનાન કરતો નથી, પંખો હલાવતો નથી અથવા કોઈ દ્વારા છાંયડો કરાવરવી તેનું સેવન કરતો નથી, પરન્તુ પડતી ગરમીને સમ્યક્ પ્રકારથી સહન કરે છે. ગરમીનું નિવારણ કરવા માટે છત્રી વગેરે ધારણ કરતો નથી. આ રીતે તો ઉષ્ણતાને સહન કરવાથીઉષ્ણપરીષદજ્ય થાય છે.

(૫) આવી જ રીતે ડાંસ, મચ્છર માંકણ અને વીંછી વગેરેના કરડવા છતાં પણ, જે સ્થાને જોઠો હોય ત્યાંથી ચલાયમાન ન થાય, બીજા સ્થાને ન જાય હાથ વગેરેથી અથવા ધુમાડો વગેરે કરીને તેમને ભગાડે નહીં, અથવા પંખા વગેરે દ્વારા તેમને ભગાડે નહીં. આ પ્રમાણે કરવાથી દંશમશક-પરીષદજ્ય થાય છે

(૬) આગમોક્ત વિધિ અનુસાર શરીરના નિર્વાહ માટે અદ્વપવસ્ત્ર આદિ ગ્રહણ કરવાથી અચેલપરીષદજ્ય થાય છે. દિગંબરોના કથન અનુસાર વસ્ત્રોથી સર્વથા હૃત થવું અચેલત્વ નથી. આગમમાં જે પ્રકારના કલ્પ કહેવામાં આવ્યા છે-જિનકલ્પ અને સ્થવિરકલ્પ સ્થવિરકલ્પમાં પરિનિષ્પન્ન પુરૂષ કમથી ધ વણ કર્યા બાદ મુનિ દીક્ષા અંગિકાર કરે છે, ત્યાર બાદ બાર વર્ષો સુધી સૂત્રોનું અધ્યયન કરે છે, પછી બાર વર્ષ સુધી સૂત્રોના અર્થ શીખે છે, ત્યારબાદ બાર વર્ષ સુધી અનિચત રૂપથી નિરાસ કરતો થકો અનેક દેશોનું દર્શન કરે છે અર્થાત્ દેશદેશાન્તરમાં પરિભ્રમણ કરે છે, દેશાટન કરતો કરતો શિષ્ય બનાવે છે અને શિષ્ય બનાવ્યા બાદ અભ્યુદય વિહાર કરે છે. જિનકલ્પ ત્રણ પ્રકારના છે-પ્રકલ્પિત, શુદ્ધ પરિહાર અને યથાહાર ! જે જિનકલ્પને ધારણ કરવા માટે યોગ્ય છે અને જિનકલ્પને અંગિકાર કરવા ઇચ્છે છે તે પહેલાંમાં પહેલું તપ-સત્ત્વ આદિની ભાવનાથી પોતાના આત્માને ભાવિત કરે છે અને આત્માને ભાવિત કરી દીધા પછી જે



પ્રકારના પરિકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જે તે પાણિપાત્ર લખિવાળો હોય તો તે મુજબ જ પરિકર્મ કરે છે. પાણિપાત્ર લખિવ ન હોય તો પ્રતિગ્રહ, ધારિત્વ અથવા પાત્રધારીપણાનું પરિકર્મ કરે છે. કલ્પગ્રહથી તેની ઉપધિ ત્રણ પ્રકારની ચાર પ્રકારની અથવા પાંચ પ્રકારની ઉપધિ હોય છે. જે પાત્રધારી હોય છે તેની ચોક્કસપણે જ નવ પ્રકારની ઉપધિ આગમમાં કહેવામાં આવી છે. કલ્પ-ગ્રહણથી દશ પ્રકારની, અગીયાર પ્રકારની અને બાર પ્રકારની ઉપધિ સમજવી જોઈએ. આ પ્રકરણમાં આટલી રાખનારને ‘અચેલક’ સમજવો જોઈએ.

(૭) શાસ્ત્રના ઉપદેશ અનુસાર વિહાર કરતી વખતે અથવા રહેતી વખતે શ્રમણના મનમાં કદાચિત્ અરતિ ઉત્પન્ન થઈ જવા છતાં પણ સાધુએ સમ્યક્ પ્રકારથી ધર્મ રૂપી આરામ (ઉદ્યાન)માં જ રત (લીન) રહેવું જોઈએ. આમ થાય તો જ અરતિપરીષદ્જન્ય સંભરી શકે છે.

(૮) સ્ત્રીઓના મુખ આદિ અંગોપાંગોની બનાવટને, મધુર આલાપ સહિત મુસ્કરાહટને, વિભ્રમ-વિલાસ, હાવ ભાવપૂર્ણ ચેષ્ટાઓનો કદાપી વિચાર ન કરે. આ સધળાને ચોક્કસમાર્ગ માટે અવરોધરૂપ સમજીને કામબુદ્ધિથી તેમની તરફ દૃષ્ટિપાત પણ ન કરે, આમ કરવાથી સ્ત્રીપરીષદ્જન્ય થાય છે.

(૯) આજસ ખંખેરી નાખીને નગર, ગામ ઘર આદિમાં મમત્વથી રહિત દર્દને અનિયત રૂપથી નિવાસ કરનાર શ્રમણુ પ્રતિમાસ વિહાર-ચર્ચા કરે. આમ કરવાથી ચર્ચાપરીષદ્જન્ય થાય છે.

(૧૦) પીઠ ફલક વગેરે બેસવાના સાધનને નિષદ્યા કહે છે. જેમાં નિષીદન કરવામાં આવે તે નિષદ્યા સંજ્ઞાયાં સમજનિપત-નિષદ્-આ સૂત્રથી અધિકરણ અર્થમાં નિપાત થઈને નિષદ્યા શબ્દ બને છે. નિષદ્યામાં અર્થાત્ સ્ત્રી, પશુ તથા પંડક (બ્યંઠગ) વગરના સ્થાનમાં અતુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગોને જીતવા માટે જે ગભરાતો નથી, તેજ નિષદ્યાપરીષદ્જન્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે સમર્થ થાય છે.

(૧૧) શય્યા અર્થાત્ પથારી અથવા પીઠ-ફલક આદિ અથવા કુમળા તથા ખરબચડાં હોવાથી સારા-નરસા, ઉચા-નીચા સ્થાનક (ઉપાશ્રય) જેમાં ધૂળના થરના થર બાજેજાં હોય એવી પથારીમાં સૂતેલાં મુનિએ કદાપિ ઉદ્વિગ્ન થાવું નહીં. આ પ્રકારે ઉદ્વેગ ન થવાથી શય્યાપરીષદ્વિજન્ય થાય છે.

(૧૨) આક્રોશનો અર્થ છે અપ્રિયવચન, અનિષ્ટવચન, ધાક-ધમકીથી ભરેલાં વચન તે અપ્રિય વચન જે સત્ય હોય તો તેને સાંભળીને ક્રોધ કરવો વાજબી નથી બલકે એવું વિચારવું જોઈએ કે અપ્રિય વચન કહીને આ મને ઉપદેશ આપી રહ્યો છે. ‘આ પછી હું આવું’ કરીશ નહીં.’ અને જે તેવું વચન અસત્ય હોય તો પણ તે વચન ઉપર અથવા વક્તા ઉપર ક્રોધ કરવો જ

પણ જોઈએ. વિચારવું જોઈએ કે જો આ અસત્ય ભાષણ કરે છે તો મારે ક્રોધ કરવાની શી જરૂર છે? આવો વિચાર કરવાથી આક્રોશપરીષદ્ભય થાય છે.

(૧૩) માર મારવો અર્થાત્ હાથ, પગ, લાઠી અથવા ચાબુક વગેરેથી આઘાત કરવો. શરીરને નાશવાંત સમજીને તેને સમભાવથી સહન કરવું જ જોઈએ આ શરીર પુદ્ગલોતું પિંડ છે. અને આત્માથી ભિન્ન જ છે. આત્મા નિત્ય છે, તેનો કદી નાશ થતો નથી. આથી આ મારા કરેલા કર્મોતું જ ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. એવું વિચારીને તાડન વગેરે સહન કરનાર સાધુ વધપરીષદનો વિજેતા બને છે.

(૧૪) વસ્ત્ર પાત્ર, અન્ન, પાન, ઉપાશ્રય આદિની પ્રાર્થનાને યાચના કહે છે. શ્રમણે બધું જ બીજાઓ પાસેથી જ મેળવવું પડે છે. સંકેતચીલ હોવાના કારણે શ્રમણ, યાચનામાં આદરવાનું હોતા નથી પ્રગલ્ભ (નિઃસ કૌચ) શ્રમણોએ અવશ્ય જ યાચના કરવી જોઈએ. આ રીતે કરવાથી યાચના-પરીષદ્ભય થાય છે.

(૧૫) યાચના કરવા છતાં પણ કોઈ વસ્તુ હાજર હોય અથવા હાજર ન હોવાથી મળી ન શકે તે અલાભ કહેવાય છે જેની વસ્તુ છે તે તેનો અધિકારી (સ્વામી) છે, આપવી અગર ન આપવી તે માટે તે સ્વતંત્ર છે. તે કદાચિત્ આપે અથવા ન પણ આપે જો ન આપે તો અસતેષ ન માનવો જોઈએ ઉત્તરાધ્યયનમાં કહ્યું પણ છે-સાધુતું કર્તવ્ય છે કે ગૃહસ્થોએ પોતાના માટે જે લોજન તૈયાર કર્યું હોય તેમાંથી પોતાના માટે ગવેષણા કરે, પરન્તુ વિવેકશીલ સાધુ લોજનના લાભ-અલાભના કારણે સન્તાપ કરે નહીં અર્થાત્ મળે અથવા ન મળે સમભાવ ધારણ કરે દર્શવૈકલિકસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે-ગૃહસ્થના ઘરમાં જુદા જુદા પ્રકારની ખાદ્ય સ્વાદીષ્ટ લોજન વગેરે હાજર છે અને તે સારા એવા જથ્થામાં છે. પરન્તુ આપવું ન આપવું એ સ્વામીની ઇચ્છા પર આધારીત છે. જો ન આપે તો વિવેક સાધુએ ક્રોધ કરવો ન કદપે. (પંચમ અધ્યયન, દ્વિતીય ઉદ્દેશક ગાથા ૨૯) આ રીતે આહાર વગેરેનો લાભ ન થવાથી સાધુના ચિત્તમાં વિકાર ઉદ્ભવવો ન જોઈએ. આ અલાભપરીષદ્વિજય છે.

(૧૬) તાવ, અતિસાર, હૃદય-સ. શ્વાસ આદિ રોગો ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ ગરુષ્ઠી આહાર નિકળેલા જિનકલ્પી આદિ સાધુ તેની સારવાર કરાવવા માટે પ્રવૃત્ત થતાં નથી. ગરુષ્ઠવાસી સાધુ અલ્પ-બહુત્વની આલેચના કરીને રોગની વેદનાને સમ્યક્ પ્રકારથી સહન કરે છે અથવા આગમોક્ત વિધિ અનુસાર તેની સારવાર કરાવે છે આવી રીતે રોગ ઉત્પન્ન થવા પર સમભાવ ધારણ કરવાથી રોગપરીષદ્ભય થાય છે.

(૧૭) ગરુષ્ઠવાસી અને ગરુષ્ઠનિર્ગત સાધુઓ માટે છિદ્રવગરના ઘાસ

દર્ભ આદિના ઉપયોગની આગમમાં અનુમતિ આપવામાં આવી છે. જે સાધુઓને શયનની રજા આપવામાં આવી છે તેઓ રાત્રે તે ઘાસ-દાલને જમીન ઉપર પાથરીને તેની ઉપર સંસ્તારક અથવા ઉત્તરપટ્ટક કરીને સુવે છે. જે કોઈ સાધુના ઉપકરણ ચોર ચોરી બંધ અથવા કોઈની પાસે પાથરવાના વસ્ત્ર અદ્વ્ય હોય તો અત્યંત જીર્ણ હોવાને લીધે તે કઠોર દર્ભ આદિના સ્પર્શને જે સાધુ સમ્યક્ પ્રકારથી સહન કરે છે, તે તૃણસ્પર્શપરી-પહને વિજેતા કહેવાય છે.

(૧૮) રેતી ધૂળના કણો પરસેવાના કારણે શરીર સાથે ચોંટી ગયા હોય અને શરીર ઉપર જામી ગયા હોય આ થર શ્રીખમ્મતુની ગર્મી પકવાના કારણે ઉત્પન્ન થતા પરસેવાથી ભીનું થઈ ગયું હોય અથવા થાય અને મનમાં ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ તે ઉદ્વેગને દૂર કરવા માટે સાધુ સ્નાનની કદાપિ અભિલાષા રાખતો નથી. આવી રીતે મલપરીપહ જીતી શકાય છે.

(૧૯) આહાર, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર આદિનું પ્રદાન સત્કાર કહેવાય છે અને સદ્ભૂત ગુણોનું કીર્તન, વન્દન, ઉત્થાન, પ્રદાન આદિ સદ્ભાવ પુરસ્કાર કહેવાય છે. આ સત્કાર અથવા પુરસ્કાર ન મળે તો દ્વેષ ન કરે, ખીજને દોષ ન દે તેમજ મનમાં વિકાર લાવીને આત્માને દૂષિત ન બનાવે આ પ્રમાણે કરવાથી સત્કાર-પુરસ્કારપરીપહ જીતી શકાય છે.

(૨૦) અતિશય બુદ્ધિવૈભવ રૂપ પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ અભિમાન ન કરવું પ્રજ્ઞાપરીપહજ્ય છે.

(૨૧) પૂર્વોક્ત પ્રજ્ઞાની વિપરીતતાથી અજ્ઞાનપરીપહ થાય છે. ‘હું કશું જ જાણુતો નથી, હું સર્વથા મૂર્ખ છું’ આ રીતે પરિતાપ કરનારને અજ્ઞાનનો પરીપહ થાય છે પરંતુ આવો પરિતાપ નહીં કરતા આ મારા પૂર્વોક્ત કર્મોનું ફળ છે એમ વિચારનાર સાધુ અજ્ઞાનપરીપહજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

ચોદ પૂર્વો સહિત આર અંગોને જ્ઞાન કહે છે. આ રીતે જ્ઞાનના વિરોધી અજ્ઞાનથી-આગમની રહિતતાથી પરીપહ થાય છે આ તો જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ તથા ઉદ્ધવનું ફળ છે, પોતાના કરેલા કર્મના ફળ તપથી ભોગવવાથી તેનો વિન.શ થાય છે એમ વિચારવાથી અજ્ઞાનપરીપહજ્ય થાય છે.

(૨૨) ‘હું સમસ્ત પાપસ્થાનોથી નિવૃત્ત થઈ ચૂક્યો છું’ તો પણ ધર્મ, અધર્મ, આત્મા દેવ નારક આદિ ભવેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી આથી આ બધું મિથ્યા છે! આ દર્શન આત્માને માટે ભારરૂપ છે, આ ત્રાણકારક નર્મ’ એમ વિચારવું દર્શનબ્રંશપરીપહ છે. ખરી રીતે તો આ પ્રમાણે વિચારવું જોઈએ-ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય અરૂપી છે, આત્મા પણ અરૂપી છે એ કારણે તેઓ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતાં નથી. દેવ અત્યંત

રતિ-સુખમાં આસક્ત રહેવાના કારણે તથા દુઃખમકાળના પ્રભાવથી અહીં આવતા નથી. નારકીના જીવો ત્રિવેદનાથી પીડિત રહે છે, પૂર્વકૃત કર્મરૂપી જંજીરના બન્ધનમાં જકડાયેલા હોવાને લીધે પરાધીન છે, આ કારણથી અહીં આવી શકતા નથી આ પ્રકારનો વિચાર કરવાથી દર્શનપરીષદજન્ય થાય છે.

અથવા આ પ્રમાણે વિચારવું જોઈએ—પુણ્ય અને પાપ રૂપ ધર્મ અને અધર્મ જ્યારે કર્મરૂપ છે—પુદ્ગલાત્મક છે—ત્યારે તેમના કાર્યનું દર્શન થાય છે આથી તેમનું અનુમાન કરી શકાય છે. જો ધર્મ અને અધર્મનો અર્થ ક્ષમા અને ક્રોધ વગેરે માનવામાં આવે તો સ્વાનુભવ હોવાથી, આત્મપરિણતિ રૂપ હોવાથી પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે! દેવ રતિ-સુખમાં અત્યંત લીન રહેવાથી તથા દુઃખમકાળના પ્રભાવથી દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી, નારકજીવો ત્રિવેદનાથી પીડિત હોય છે, તેઓ પૂર્વકૃત કર્મ રૂપી બેડીના બન્ધનમાં પડ્યા હોવાથી પરતંત્ર છે, આ કારણે તેઓ અત્રે આવી શકતાં નથી, આ પ્રમાણે વિચાર કરનાર દર્શનપરીષદ વિજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

આવી રીતે જે બાવીસ પરીષદોને સહન કરે છે, જેના ચિત્તમાં સંકલેશ થતો નથી, તે રાગાદિપરિણામ રૂપ આસવનો નિરોધ કરીને સંવર પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૮॥

### કૌન જીવકો કિતને પરીષદ હોતે હૈ ?

‘તત્થ ચઙ્ગસપરીસહા’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—પૂર્વેકિત બાવીસ પરીષદોમાંથી સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને છદ્મસ્થ વીતરાગને ચૌદ પરીષદ હોય છે. ॥૬॥

તત્ત્વાર્થ—દીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં ક્ષુધા પિપાસા વગેરે બાવીસ પરીષદોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી હવે એ પ્રરૂપણા કરીએ છીએ કે તેમાંથી કયા જીવોને કેટલાં પરીષદ હોય છે—

જેમનું સ્વરૂપ અગાઉ કરેવામાં આવી ગયું છે તે ક્ષુધા પિપાસા આદિ

બાવીસ પરીષદોમાંથી ચૌદ પરીષદ સૂક્ષ્મસમ્પરાય અને છઠ્ઠસ્થ વીતરાગમાં જોવા મળે છે. જે જીવમાં સમ્પરાય અર્થાત્ લૌલકપાયનો સૂક્ષ્મ અંશ જ બાકી રહી જાય છે, તે દશમાગુણસ્થાનવર્તી ઉપશમક અથવા ક્ષપક મુનિ સૂક્ષ્મસમ્પરાય કહેવાય છે. જે છઠ્ઠમાં અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય આદિ ચાર ઘાતી કર્મોમાં સ્થિત છે તે છઠ્ઠસ્થ કહેવાય છે. છઠ્ઠસ્થ હોવા છતાં પણ જે વીતરાગ થઈ ચૂક્યો હોય અર્થાત્ ચાર ઘાતી કર્મોમાંથી મોહનીય કર્મોનો જેણે પૂર્ણ રૂપથી ઉપશમ અથવા ક્ષય કર્યો હોય, તે છઠ્ઠસ્થ વીતરાગ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે અગીયારમાં અને બારમાં ગુણસ્થાનવાળા મુનિને છઠ્ઠસ્થ વીતરાગ કહે છે. અગીયારમાં ગુણસ્થાનમાં ઉપશમ શ્રેણી કરનાર જ જાય છે. મોહનીય કર્મોનો પૂર્ણ ઉપશમ થઈ જવાથી, લેશમાત્ર પણ ઉદય ન રહેવાથી, તે ઉપશાન્ત મોહ વીતરાગ કહેવાય છે. ક્ષપકશ્રેણીવાળો જીવ દશમાં ગુણસ્થાનથી સીધો બારમાં ગુણસ્થાનમાં પહોંચે છે, તે સમયે મોહનો સર્વથા ક્ષય થઈ જવાથી તે ક્ષીણકપાય વીતરાગ હોય છે, પરંતુ આ બંને ગુણસ્થાનોમાં જ્ઞાનાવરણ આદિ ત્રણ ઘનઘાતિ કર્મ વિદ્યમાન રહે છે આથી કેવળદર્શનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ કારણે તે છઠ્ઠસ્થ કહેવાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જે મહામુનિ દસમાં, અગીયારમાં અને બારમાં ગુણસ્થાનમાં વિદ્યમાન હોય છે, તેમને ચૌદ પરીષદ હોઈ શકે છે. આ ચૌદ પરીષદ આ પ્રમાણે છે—(૧) ક્ષુધા (૨) પિપાસા (૩) ટાઢ (૪) તડકો (૫) હંશમશક (૬) ચર્ચા (૭) પ્રજ્ઞા (૮) અજ્ઞાન (૯) અલાલ (૧૦) શય્યા (૧૧) વધ (૧૨) રોગ (૧૩) તૃણસ્પર્શ (૧૪) મલ

શંકા-છઠ્ઠસ્થ વીતરાગમાં મોહનીય કર્મોનો અભાવ હોવાથી અચેલ, અરતિ સ્ત્રી, નિપદ, આક્રોશ, યાચના, સત્કાર પુરસ્કાર અને દર્શનપરીષદ એ આઠ પરીષદ હોતા નથી એ કારણે ચૌદ પરીષદો હોવાનો નિયમ બરાબર

છે, પરંતુ સૂક્ષ્મસમ્પરાયમાં મોહનીય કર્મનો સદ્ભાવ હોય છે, આથી તેમાં અચેલ આદિ પરીષદ પણ સંભવીત છે. આવી સ્થિતિમાં ત્યાં ચૌદ પરીષદ હોવાનો નિયમ કઈ રીતે હોઈ શકે ?

સમાધાન-સૂક્ષ્મસમ્પરાયમાં કેવળ સંબંધન લોભ ઠપાયનો જ સદ્ભાવ રહે છે અને તે પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે, આથી તે પણ વીતરાગ હ્રદયથી સમાન જ છે. સારાંશ એ છે કે પૂર્વોક્ત અચેલ આદિ આદિ પરીષદ મોહનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. આ સત્ય છે અને એ પણ એટલું જ સત્ય છે કે દશમાં ગુણસ્થાનમાં મોહનીય કર્મનો ઉદય રહે છે, પરંતુ યાદ રાખવું ઘટે કે ત્યાં દહિત રહેતો મોહ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે અને સૂક્ષ્મ હોવાના કારણે એટલો અસમર્થ ધર્મ બને છે કે પરીષદોને ઉત્પન્ન કરવામાં તેની શક્તિ રહેતી નથી. આથી ત્યાં ચૌદ પરીષદોનું જે વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે યથાર્થ જ છે.

શંકા-આ સ્વીકારી લઈએ તો પણ મોહ કર્મના ઉદયની સહાયતા ન મળવાથી અને મન્દ ઉદય હોવાના કારણે ક્ષુધા-પિપાસા આદિની વેદના ન હોવાથી ક્ષુધા પિપાસા આદિથી થનારા પરીષદ કઈ રીતે કહી શકાય ?

સમાધાન-આમ કહેવું ઠીક નથી, જેમ સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનના દેવમાં સાતમી પૃથ્વી સુધી ગમન કરવાનું સામર્થ્ય કહેવામાં આવે છે, તે જ રીતે ક્ષુધા-પિપાસા આદિના ઉત્પન્ન થવાની શક્તિ માત્ર પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. ॥૬॥

તત્ત્વાર્થનિર્યુક્તિ-આ પહેલા પરીષદજનને સંવરનું કારણ બતાવવામાં આવ્યું હતું આથી ક્ષુધા પિપાસા આદિ પરીષદોના સ્વરૂપ તથા તેના લેટોનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે અનુક્રમથી એ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ કે કયા પરીષદ, કયા ગુણસ્થાનમાં, કયા જીવને થાય છે ?

પૂર્વોક્ત ક્ષુધા પિપાસા આદિ બાવીસ પરીષદોમાંથી ચૌદ પરીષદ અર્થાત્  
 (૧) ક્ષુધા (૨) પિપાસા (૩) ટાઢ (૪) તડકો (૫) દંશમશક (૬) ચર્યા  
 (૭) પ્રજ્ઞા (૮) અજ્ઞાન (૯) અલોભ (૧૦) શય્યા (૧૧) વધ (૧૨) રોગ

(૧૩) તૃણસ્પર્શ અને (૧૪) મલપરીષદ સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને છદ્મસ્થ વીતરાગમાં હોય છે. ક્ષુધા-પિપાસા આદિ ચૌદ પરીષદોનું કારણ મોહનીય કર્મ છે. મોહનીય કર્મને અનુક્રમથી ક્ષય અથવા ઉપશમ કરતો થકો જીવ જ્યારે નવમાં અનિવૃત્તિઠરણ નામના ગુણસ્થાનમાં પહોંચે છે તો ત્યાં બાકી રહેલા સંજ્વલન ક્ષાયના લોભ રૂપ મોહનીય કર્મના બાદર ખણ્ડોનો ક્ષય અથવા ઉપશમ કરી નાખે છે. દશમા ગુણસ્થાનમાં સૂક્ષ્ણ લોભકષાય માત્રનું જ વેદન થાય છે. આવી સ્થિતિમાં મોહનીય કર્મ દ્વારા ઉત્પન્ન થનારા આઠ પરીષદ ત્યાં સંભવી શકતા નથી આથી સૂક્ષ્મસામ્પરય નામના દશમાં ગુણસ્થાનમાં અને છદ્મસ્થ વીતરાગ નામના અગીયાર-ાં ગુણસ્થાનમાં પૂર્વોક્ત ચૌદ પરીષદ જ હોય છે.

જે જીવમાં અથવા જીવની જે અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ જ સમ્પરાય અર્થાત્ કષાય શેષ રહી જાય છે. તેને સૂક્ષ્મસમ્પરાય કહે છે તે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ 'છદ્મ' કહેવાય છે, તેમાં જે સ્થિત છે તે છદ્મસ્થ કહેવાય છે. જેના રાગ અર્થાત્ દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ રૂપ મોહ ઉપશાન્ત અથવા ક્ષીણ થઈ ગયા હોય-વીતી ગયા હોય તે વીતરાગ કહેવાય છે. અગીયારમાં અને બારમાં ગુણસ્થાનમાં સ્થિત શ્રમણ છદ્મસ્થ વીતરાગ કહેવાય છે કારણ કે જ્ઞાનાવરણીય આદિ ત્રણ ઘાતિ કર્મ તેના વિદ્યમાન હોય છે આથી તે છદ્મસ્થ છે અને મોહનીય કર્મને ઉદય ન થવાથી વીતરાગ કહેવાય છે. આ સૂક્ષ્મસમ્પરાય અને છદ્મસ્થ વીતરાગ મુનિયોમાં ક્ષુધા પિપાસા આદિ ચૌદ પરીષદ હોઈ શકે છે. આમાં અચેલ, અરતિ, સ્ત્રી, નિષદ્યા આક્રોશ, યાચના, સત્કાર પુરસ્કાર અને દર્શન એ આઠ પરીષદ હોતાં નથી કારણ કે છદ્મસ્થ વીતરાગ જીવ મોહનીય કર્મના ઉદયથી રહિત થાય છે અને સૂક્ષ્મસમ્પરાયમાં જે કે મોહનો ઉદય રહે છે આથી તે પરીષદોને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થતું નથી આથી સૂક્ષ્મસમ્પરાય જીવ પણ છદ્મસ્થ વીતરાગ જેવો જ ગણાય.

સત્ય તો એ છે કે સૂક્ષ્મસમ્પરાય અને છદ્મસ્થ વીતરાગ મુનિમાં જે ચૌદ પરીષદોનો સદ્ભાવ કહેવામાં આવ્યો છે. તે યોગ્યતા માત્રની અપેક્ષાએ જ સમજવું જોઈ એ, જેવી રીતે સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનના દેવમાં નીચે સાતમી પૃથ્વી સુધી ગમન કરવાની યોગ્યતાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આખ્યાયત્રણ્ણિતસૂત્રના આઠમાં શતકના આઠમાં ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે-એક પ્રકારની કર્મપ્રકૃતિનું અર્થાત્ માત્ર વેદનીય કર્મનું બંધ કરનારામાં, ભગવન કેટલા પરીષદ હોય છે ? ઉત્તર-હે ગૌતમ ! ચૌદ પરીષદ કહેવામાં આવ્યા છે ॥૬॥

‘અરિહંતે ઇગારસપરીસ્રહા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—અહંતમાં અગીયાર પરીષદ હોય છે. ॥૧૦॥

## ભગવાનુ અરિહન્ત ભગવન્ત કો ખારહ પરીષહ હોને કા નિરૂપણ

તત્ત્વાર્થદીપિકા—ઉપશમશ્રેણીવાળા અને ક્ષપકશ્રેણીવાળા સૂક્ષ્મસમ્પ-  
રય સંયતમાં તથા છદ્મસ્થ વીતરાગ સંયતમાં ચૌદ પરીષહ હોઈ શકે છે  
એ પહેલા કહેવાઈ ગયું છે હવે અહીંનુ અર્થાત્ જિન ભગવાનમાં અગીયાર  
પરીષહ હોય છે, અની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ--

સમસ્ત ઘાતિ કર્મોના ક્ષય કરવાવાળા, કેવળજ્ઞાની અહીંન્ત ભગવાનુ  
જિનેશ્વરમાં વેદનીય કર્મોના સદ્ભાવ હોવાથી તજ્જનિત અગીયાર પરીષહ હોય  
છે જે આ મુજબ છે—(૧) ક્ષુધા (૨) પિપાસા (૩) શીત (૪) ઉષ્ણ (૫) દંશમશક  
(૬) ચર્ચા (૭) શય્યા (૮) વધ (૯) રોગ (૧૦) તૃણસ્પર્શ અને (૧૧) મલ.

આ રીતે ભવસ્થ કેવળીમાં વેદનીય કર્મોના સદ્ભાવ હોવાથી અને  
પરીષહજનક શેષ કર્મ વિદ્યમાન ન હોવાથી, વેદનીય કર્મ જનિત અગીયાર  
પરીષહ જ હોઈ શકે છે. તેરમાં અને ચૌદમાં ગુણસ્થાનવર્તી સર્વશ  
સર્વદર્શા અને અનન્ત-અતુષ્ટ થી સમ્પન્ન અહીંન્ત જ હકીકતમાં જિન છે. ૧૧૦

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—પહેલા ક્ષુધા-પિપાસા આદિ ખાવીસ પરીષહોના  
વિજયને સંવરના કારણ તરીકે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવેલું છે. આથી ઉપશમક  
અને ક્ષપક સૂક્ષ્મસમ્પરાય સંયતના તથા છદ્મસ્થ વીતરાગ સંયતના  
ક્ષુધા પિપાસા આદિ ચૌદ પરીષહોનો સદ્ભાવ ખતાવવામાં આવ્યો હવે  
એ પ્રરૂપણા કરીએ છીએ કે અહીંન્ત ભગવાનુ જિનેશ્વરમાં અગીયાર  
પરીષહોની સત્તા હોય છે—

ભવસ્થ કેવળી ભગવાનુ અહીંન્તમાં વેદનીય કર્મોના સદ્ભાવ હોવાથી,  
તેના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારા અગીયાર પરીષહ હોઈ શકે છે. પહેલા જે ચૌદ  
પરીષહોના નામેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાંથી પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને  
અલાભ, આ ત્રય પરીષહોને છોડીને, ક્ષુધા પિપાસા આદિ અગીયાર  
પરીષહ હોય છે.

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય, એ ચાર ઘાતિ  
કર્મોના ક્ષય થઈ જવાથી જેને સમસ્ત પદાર્થોને જાણનાર એવા કેવળજ્ઞાનને  
અતિશય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તે જિ -કેવળી કહેવાય છે. તેરમાં અને  
ચૌદમાં ગુણસ્થાનવર્તી જ કેવળી જિન કહેવાય છે. ભગવતીસૂત્ર શતક ૮,  
ઉદ્દેશક ૮માં કહ્યું છે—

‘ભગવન્ ! સયોગી ભવસ્થ કેવળીના કેટલા પરીષહ કહ્યાં છે ?’

‘ગૌતમ ! અગીયાર પરીષહ કહેવામાં આવ્યા છે એમાંથી નવનું વેદન  
થાય છે, શેષ કથન તે જ રીતે સમજવાનું છે, જે છ પ્રકારનાં કર્મ ખાંધ-  
નારાઓના વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે.’



‘લગવન્ ! કર્મબન્ધનથી રહિત અયોગી ભવસ્થ કેવળીને—કેટલા પરીષદ કહેવામાં આવ્યા છે ?

‘ગૌતમ ! અગીયાર પરીષદ કહેવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી એકી સાથે નવનું વેદન થાય છે. કારણ કે જ્યારે ઠંડીની વેદના થાય છે ત્યારે ઉષ્ણ-વેદના થતી નથી, જ્યારે ઉષ્ણવેદના થાય છે ત્યારે શીતવેદના થઈ શકતી નથી. એવી જ રીતે જ્યારે ચર્મા પરીષદની વેદના અનુભવે છે તે સમયે શર્યા પરીષદનું વેદન થતું નથી અને જ્યારે શર્યા પરીષદનું વેદન કરે છે ત્યારે ચર્માપરીષદ હોતો નથી.

આ રીતે અગીયાર પરીષદોમાંથી, એક જ સમયમાં એકી સાથે નવ પરીષદોનું જ વેદન થઈ શકે છે. ॥૧૦॥

‘સઠ્ઠે પરીસહા વાદરસંપરાય ।

સૂત્રાર્થ—બાદર સમ્પરાયને બધાં પરીષદ હોય છે. ॥૧૧॥

### બાદરસમ્પરાય કો સબ પરીષદ કા સંભવ કા નિરૂપણ

તત્ત્વાર્થટીપેકા—ભવસ્થ કેવળજ્ઞાની અહ્નંત લગવાનું જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ મોહનીય અને અન્તરાય, એ ચાર ઘાતિક કર્મોના અભાવ થઈ જવાના કારણે માત્ર વેદનીય કર્મના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારા ક્ષુધા-પિપાસા આદિ અગીયાર પરીષદ જ હોય છે. એવી જ રીતે સૂક્ષ્મસમ્પરાય આદિમાં પૃથક્-પૃથક્ રૂપથી ક્ષુધા પિપાસા આદિ પરીષદ યથાયોગ્ય કોઈ ઠેકાણે ચૌદ તો કોઈ ઠેકાણે—અગીયાર હોય છે એવી પ્રરૂપણા પૂર્વસૂત્રમાં થઈ ગઈ છે. હવે બાદર કષાયવાળા શ્રમણોમાં બધાં પરીષદો હોઈ શકે છે એવું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

જેમાં બાદર કષાય વિદ્યમાન છે, તેને બાદર સમ્પરાય કહે છે આ રીતે જે શ્રમણોમાં સ્થૂળ ક્રોધ આદિ કષાય વિદ્યમાન છે એવા સંયતોને ક્ષુધા પિપાસા આદિ બધાં જ અર્થાત્ બાવીસે બાવીસ પરીષદ હોઈ શકે છે. અહીં ‘બાદરસમ્પરાય’ શબ્દથી કેવળ નવમાં ગુણસ્થાનને જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ

નહીં પરન્તુ અર્થનિર્દેશ અનુસાર પ્રમત્તસંયત, અપ્રમત્તસંયત, અપૂર્વકરણુ- અને અનિવૃત્તિકરણુ નામના ચાર ગુણસ્થાનવાળા સંયતોનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. આ ચારે ગુણસ્થાનોમાં બાહર સંજવલન-કષાયનો સદ્ભાવ રહે છે આથી તેમને ક્ષુધા પિપાસા આદિ બધાં જ પરીષદ થઈ શકે છે. આથી સામાયિક છેદોપસ્થાપન અને પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્રવાળાઓમાં બધાં પરીષદોનો સદ્ભાવ સમજવો. ॥૧૧॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પહેલાસૂક્ષ્મસમ્પરાય આદિમાં ક્ષુધા પિપાસા આદિ અસમસ્ત પરીષદોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું, હવે બાહર સમ્પરાય અર્થાત્ સ્થૂળ કોષ આદિ કષાયોથી યુક્ત પ્રમત્તસયત આદિમાં બધાં બાવીસ પરીષદોનું વિધાન કરીએ છીએ.

જેમાં બાહર સમ્પરાય અર્થાત્ સ્થૂળ કષાય વિદ્યમાન છે, તેને બધાં જ પરીષદ હોય છે. અહીં ‘બાહરસમ્પરાય’ શબ્દથી નવમું ગુણસ્થાન જ અભિપ્રેત નથી, પરન્તુ પ્રમત્તસંયત, અપ્રમત્તસંયત, અપૂર્વકરણુ અને અનિ- વૃત્તિકરણુ નામના ચાર ગુણસ્થાનવાળા મુનિ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે, કારણ કે તે બધામાં બાહર સંજવલન કષાય વિદ્યમાન રહે છે. આ મુનિઓના બાહર કષાયના ક્ષય અથવા ઉપશમ ન હોવાથી બધા-ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, અચેલ, અરતિ, સ્ત્રી, ચર્યા, નિષદ્યા, શય્યા, આકોશ, વધ, યાચના, અલાભ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મલ, સત્કાર-પુરસ્કાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને દર્શન પરીષદ હોઈ શકે છે. બાહર કષાયવર્ગો કોઈ સંયત મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ કરે છે તે ઉપશમક કહેવાય છે. કોઈ સંયત તે મોહનીય પ્રકૃતિ- ઓનો ક્ષય કરે છે તેને ક્ષયક કહે છે આ પ્રમત્ત સંયત વગેરે બાહર કષાય- વાળાઓમાં, જ્ઞાનાવરણથી લઈને અન્તરાય કર્મ સુધી બધા પરીષદોના કારણ હાજર હોય છે આથી તેમનામાંથી પ્રત્યેકના બાવીસ પરીષદો હોઈ શકે છે.

ભગવતીસૂત્રના શતક ૮, ઉદ્દેશક ૮, માં ૧૬૫ છે—ભગવન્ ! સાત કર્મપ્રકૃતિઓ બાંધનારાના કેટલા પરીષદ કહેવામાં આવ્યા છે ? ઉત્તર— “ગૌતમ ! બાવીસ પરીષદ કહેવામાં આવ્યા છે—તેમાંથી એકી સાથે વીસનું વેદન થઈ શકે છે, કારણ કે જે સમયે શીતપરીષદ અનુભવાય છે તે સમયે ઉષ્ણપરીષદ અનુભવી શકાતો નથી અને જ્યારે ઉષ્ણપરીષદ અનુભવાય છે ત્યારે શીતપરીષદ અનુભવી શકાતો નથી. આવી જ રીતે જ્યારે ચર્યાપરીષદ

હોય ત્યારે નિષ્ઠાપરીષદ હોઈ શકે નહીં એવી જ રીતે નિષ્ઠાપરીષદ અનુભવાય ત્યારે ચર્ચાપરીષદની ગેરહાજરી હોય છે.

‘ભગવન! આઠે કર્મપ્રકૃતિઓ આંધનારને કેટલા પરીષદ કહેવામાં આવ્યા છે?’ ગૌતમ! બાવીસ પરીષદ કહેવામાં આવ્યા છે. ॥૧૧॥

જ્ઞાનાવરણ કર્મ કે નિમિત્ત સે હોને વાલે દો પરિષદોં કા નિરૂપણ

‘જ્ઞાનાવરણજ્ઞોદય’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—જ્ઞાનાવરણ કર્મ હોય ત્યારે પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાનપરીષદ હોય છે. ॥૧૨॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—આની અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે કે બાહર કષાયવાળા પ્રમત્તસંયત આદિમાં ક્ષુધા પિપાસા વગેરે બાવીસે—બાવીસ પરીષદ હોય છે. હવે કયા પરીષદ કયા કર્મના નિમિત્તથી થાય છે, એ પ્રતિપાદન કરીતા થકા સર્વપ્રથમ જ્ઞાનાવરણ કર્મના નિમિત્તથી થનારા પરીષદોનું વર્ણન કરીએ છીએ— જ્ઞાનાવરણીય કર્મના નિમિત્તથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાનપરીષદ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ કર્મના પ્રભાવ હોવાથી મુનિને ઉક્ત એ પરીષદ હોય છે. ॥૧૨॥

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—પહેલા એ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું કે બાહર સમ્પરાય અર્થાત્ સ્થૂળ કષાયવાળા પ્રમત્તસંયત વગેરેમાં ક્ષુધા પિપાસા વગેરે બાવીસ પરીષદ હોય છે, હવે કયા કર્મના નિમિત્તથી કયા-કયા પરીષદ થાય છે એ બતાવીએ છીએ અને અનુક્રમમાં સર્વપ્રથમ જ્ઞાનાવરણ કર્મ જનિત પરીષદોનો ઉદ્દેશ્ય કરીએ છીએ—

જ્ઞાનાવરણીય કર્મના નિમિત્તથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષદ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનના આવરણને જ્ઞાનાવરણ કહે છે, તેની વિઘ્નમાનતામાં અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ હોવાથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાનપરીષદ થાય છે. ભગવતીસૂત્રના આઠમાં શતકના આઠમાં ઉદ્દેશકમાં કહેવામાં આવ્યું છે—

પ્રશ્ન—ભગવન! જ્ઞાનાવરણ કર્મ હોય ત્યારે કેટલા પરીષદ હોય છે ?

ઉત્તર—એ પરીષદ હોય છે પ્રજ્ઞાપરીષદ અને જ્ઞાનપરીષદ આ જ્ઞાન-પરીષદ જ અન્યત્ર અજ્ઞાનપરીષદ કહેવાય છે. ॥૧૩॥

દર્શન મોહનીય અન્તરાય કર્મ કે ઉદય સે શ્રમણ મેં દર્શન ઓર  
અલાલ પરીષહ કી ઉત્પત્તિ કા નિરૂપણ

‘દંષણ મોહજિજ્ઞા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—દર્શનમોહનીય અને લાલાન્તરાય કર્મના નિમિત્તથી દર્શન પરીષહ અને અલાલપરીષહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧૩૩।

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી સંયમી મુનિમાં પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન નામના બે પરીષહોનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું; હવે દર્શનમોહ અને અન્તરાય કર્મના ઉદયથી શ્રમણમાં દર્શન તેમજ અલાલ પરીષહો હોવાનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—

દર્શનમોહનીય અને લાલાન્તરાય કર્મના નિમિત્તથી દર્શન અને અલાલ-પરીષહ થાય છે અર્થાત્ દર્શનમોહનીય કર્મ અને અન્તરાય કર્મની હાજરી હોવાથી યથાક્રમ દર્શન અને અલાલ પરીષહ હોય છે તાત્પર્ય એ છે કે દર્શનમોહનીય કર્મવાળા સંયતને દર્શન પરીષહ અને લાલાન્તરાય કર્મવાળા શ્રમણને અલાલ પરીષહ હોય છે. આ રીતે દર્શનપરીષહ દર્શન મોહનીયનું કાર્ય છે અને અલાલપરીષહ લાલાન્તરાયનું કાર્ય છે. સરાંશ એ છે કે દર્શનમોહ કર્મથી દર્શનપરીષહ અને લાલાન્તરાય કર્મથી અલાલપરીષહની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૧૩૩।

તત્ત્વાર્થનિરુપિત્તા—અગાઉ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું કે જ્ઞાનાવરણ કર્મના નિમિત્તથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાનપરીષહોની ઉત્પત્તિ થાય છે, હવે દર્શનમોહનીય કર્મથી અને લાલાન્તરાય કર્મથી ક્રમશઃ દર્શનપરીષહ અને અલાલપરીષહ ઉત્પન્ન થાય છે—એ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

દર્શનમોહનીય કર્મ અને લાલાન્તરાય કર્મ હોય, ત્યારે અનુક્રમથી દર્શનપરીષહ અને અલાલપરીષહ થાય છે, આવી રીતે દર્શનમોહનીય કર્મને ઉદય થવાથી અલાલપરીષહ થાય છે. શ્રી ભગવતીસૂત્રના આઠમાં શતકના આઠમાં ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે—

પ્રશ્ન—દર્શનમોહનીય કર્મ હોવાથી, ભગવન્ ! કેટલા પરીષહ હોય છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! એક દર્શનપરીષહ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રશ્ન—ભગવન્ ! અન્તરાય કર્મ હોય ત્યારે કેટલા પરીષહ હોય છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! એક અલાલપરીષહ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ રીતે દર્શનમોહ કર્મથી યુક્ત મુનિને દર્શનપરીષદ અને લાલાન્ત-  
રાય કર્મવાળા મુનિને અલાભપરીષદ સહન કરવો પડે છે. ॥૧૩॥

## ચારિત્રમોહનીય કર્મ કે નિમિત્ત સે હોનેવાલે સાત પરિષદોં કા કથન

‘ચરિત્રમોહિજ્જે સત્તપરીસહા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી અચેલ, અરતિ આદિ સાત  
પરીષદ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૧૪॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં અ’વ્યુ’ કે દર્શન-  
મોહનીય અને લાલાન્તરાય કર્મના નિમિત્તથી દર્શનપરીષદ અને અલાભપરીષદ  
ઉત્પન્ન થાય છે, હવે ચારિત્ર મોહનીય કર્મના નિમિત્તથી થનારા અચેલ,  
અરતિ આદિ સાત પરીષદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી અચેલ, અરતિ આદિ સાત પરીષદ  
થાય છે જે આ પ્રમાણે છે—(૧) અચેલ (૨) અરતિ (૩) સ્ત્રી (૪) નિષઘા  
(૫) આક્રોશ (૬) યાચના (૭) સત્કાર પુરસ્કાર આ રીતે ચારિત્ર મોહનીય  
કર્મના ઉદયથી અચેલપરીષદ, અરતિપરીષદ, સ્ત્રીપરીષદ નિષઘાપરીષદ,  
આક્રોશપરીષદ, યાચનાપરીષદ અને સત્કાર પુરસ્કાર પરીષદ ઉત્પન્ન થાય છે.

શંકા—અચેલ, અરતિ, સ્ત્રી, આક્રોશ, યાચના અને સત્કાર પુરસ્કાર  
પુરૂષવેદ આદિના ઉદયથી થાય છે આથી તેમને મોહોદય હેતુક કહી શકાય  
છે, પરન્તુ નિષઘાપરીષદને મોહોદયહેતુક કેવી રીતે કહી શકાય ?

સમાધાન—ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી પ્રાણિઓને દુઃખ પહોંચા-  
ડવાતું પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિષઘા પ્રાણિપીડાનો પરિહાર કરવા  
માટે છે, આથી તેને મોહ નિમિત્તક કહી શકીએ છીએ. જેમાં નિષીદન-  
ઉપવેશન અર્થાત્ શેકાતું ઝેત્રવું વગેરે કરવામાં આવે તે નિષઘા કહેવાય

છે. ચારિત્ર મોહનીય કર્મના-ઉદ્યતી ભવના ઉદ્યતી તે સ્થાનનું સેવન કરવામાં આવે છે આથી નિષઘાપરીષદ મોહહેતુક છે. ૧૧૪૧।

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—પહેલા અતાવવામાં આવ્યું છે કે દર્શનમોહનીય અને લાલાન્તરાય કર્મનો ઉદ્ય થવાથી ક્રમથી દર્શનપરીષદ અને અલાલ-પરીષદો થાય છે હવે ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી સાત પરીષદ થાય છે, આથી તેમનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહીએ છીએ—

ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ઉદ્ય થવાથી સાત પરીષદ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે:-(૧) અચેલ (૨) અરતિ (૩) સ્ત્રી (૪) નિષઘા (૫) આક્રોશ (૬) યાચના (૭) સત્કારપુરસ્કાર ચારિત્રમોહનીય કર્મ દર્શનમોહનીયથી ભિન્ન છે. મૂળગુણો અને ઉત્તરગુણોથી સમ્પન્નતા હોવી ચારિત્ર કહેવાય છે, તેનો નિરોધ કરનાર કર્મ ચારિત્રમોહનીય છે. આ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ઉદ્ય થવાથી અરતિ વગેરે સાત પરીષદ થાય છે. જુગુપ્સા મોહ કર્મના ઉદ્યથી અચેલ પરીષદ થાય છે, અરતિકર્મના ઉદ્યથી અરતિપરીષદ થાય છે, પુરુષવેદના ઉદ્યથી સ્ત્રીપરીષદ થાય છે, ક્રોધના ઉદ્યથી આક્રોશપરીષદ થાય છે, માનના ઉદ્યથી યાચનાપરીષદ થાય છે અને લોભના ઉદ્યથી સકરપુરસ્કરપરીષદ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભગવતીસૂત્રના શતક ૮ના ઉદ્દેશક ૮માં કહ્યું છે—‘ભગવન્ ! ચારિત્ર-મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી કેટલા પરીષદ હોય છે ?

ઉત્તર—‘જૈતમ ! સાત પરીષદ ઉત્પન્ન થાય છે, તે આ રીતે—(૧) અરતિ (૨) અચેલ, (૩) સ્ત્રી (૪) નિષઘા (૫) યાચના (૬) આક્રોશ અને (૭) સત્કાર પુરસ્કાર ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ઉદ્ય થવાથી આ સાત પરીષદ થાય છે. ૧૧૪૧।

‘વેયણિજ્જે સેસા ઇકકારસપરીસહા’

સૂત્રાર્થ—શેષ અગીયાર વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. ॥૧૫૫॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી અચેલ, અરતિ, સ્ત્રી, નિષદ્યા આદિ સાત પરીષહ થાય છે, હવે વેદનીય કર્મના ઉદયથી થનારા અગીયાર પરીષહોનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

શેષ અગીયાર પરીષહ વેદનીય કર્મનો ઉદય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે—(૧) ક્ષુધા (૨) પિપસા (૩) શીત (૪) ઉષ્ણ (૫) (૫) હંશમશક (૬) ચર્યા (૭) શર્યા (૮) વધ (૯) તૃણસ્પર્શ અને (૧૧) મલપરીષહ. ॥૧૫૫॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—પહેલા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનમોહનીય, ચારિત્રમોહનીય અને અન્તરાય કર્મના નિમિત્તથી થનારા પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન, દર્શન અલાભ, અચેલ, અરતિ આદિ અગીયાર પરીષહોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે હવે વેદનીય કર્મના ઉદયથી થનારા અવશિષ્ટ ક્ષુધા પિપસા આદિ પરીષહોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

વેદનીય કર્મનો ઉદય થવાથી આકીના અગીયાર પરીષહ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે—અનુક્રમથી ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ, હંશમશક એ પાંચ, તથા ચર્યા, શર્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મલ એ છઃ—આ પ્રમાણે અગીયાર પરીષહ થાય છે આ રીતે પૂર્વાકિત પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન, દર્શન અલાભ, અચેલ, અરતિ, સ્ત્રી, નિષદ્યા, આક્રોશ, યાચના અને સત્કારપુરસ્કાર આ અગીયાર પરીષહોમાંથી આકી રહી ગયેલા—ક્ષુધા, પિપાસા, શીત, ઉષ્ણ,

દંશમશક, ચર્યા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મલ આ અગીયાર પરીષદ્ વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. આ જ અગીયાર પરીષદ્ તીર્થંકર ભગવાન્ કેવળીમાં પણ હોય છે, કારણ કે કેવળી ભગવાનમાં ચાર ઘાતિ કર્મોના પ્રભાવ રહેતો નથી, ફક્ત ચાર અઘાતિ કર્મ જ રહે છે. તેમાંથી વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉકત અગીયાર પરીષદ્ થાય છે એ તો અગાઉ કહેવામાં આવીું છે. આ રીતે વેદનીય કર્મોના ઉદય થવાથી અગીયાર પરીષદ્ હોય છે. ભગવતીસૂત્રમાં શતક ૮ ઉદ્દેશક ૮માં કહ્યું છે—

પ્રશ્ન-ભગવન્ ! વેદનીય કર્મના ઉદયથી કેટલા પરીષદ્ થાય છે ?

ઉત્તર-ગૌતમ ! અગીયાર પરીષદ્ ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ રીતે પાંચ અનુક્રમથી શરૂઆતના તથા ચર્યા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મલ પરીષદ્ એ બધાં મળીને અગીયાર પરીષદ્ વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આ રીતે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનમોહનીય, ચારિત્રમોહનીય અને અન્તરાય રૂપ ચાર ઘન ઘાતી કર્મોના ઉદયથી પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન, આદિ અગીયાર પરીષદ્ થાય છે અને વેદનીય કર્મના ઉદયથી ક્ષુધા પિપાસા આદિ અગીયાર પરીષદ્ થાય છે. ૧૧૧૫૧

એક જીવ કો એક હી કાલ મેં હોને વાલે પરીષદોં કા કથન

‘इकस्मि जीव जुगवं एगादि’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—એક જીવમાં, એકી સાથે, એકથી લઈને ઓગણીસ પરીષદ્ સુધી હોઈ શકે છે. ૧૧૧૬૧

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પહેલા પ્રતિપાદન કરવામાં આવીું કે વ્યસ્ત અને સમસ્ત રૂપથી ક્ષુધા પિપાસા વગેરે બાવીસ પરીષદ્ યથાયોગ્ય કોઈ સ્થળે ચોઈ કોઈ જગાએ અગીયાર કયાંક સાત અને કોઈ સ્થળે બાવીસે-બાવીસ હોય છે, હવે એ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ કે એક જીવમાં એક જ સમયે, એકથી માંડીને ઓગણીસ પરીષદ્ હોઈ શકે છે—



એક જીવમાં એકી સાથે એકથી લઇને વધુમાં વધુ ઓગણીસ પરીષદ સુધી હોઈ શકે છે. કદાચિત્ ક્ષુધા પિપાસા આદિમાંથી કોઈ એક જ હોય છે, ક્યારેક બે ઉત્પન્ન થાય છે તો ક્યારેક ત્રણ, આવી રીતે ક્યારેક વધુમાં વધુ ઓગણીસ સુધી હોઈ શકે છે. એકી સાથે બાવીસે-બાવીસ પરીષદ કોઈમાં પણ હોઈ શકતાં નથી કેમકે વિરોધી પરીષદોનું એકી સાથે રહેવું શક્ય નથી-જ્યારે શીતવેદના થાય છે. ત્યારે ઉષ્ણવેદના થઈ શકે નહીં આ બંનેમાંથી કોઈ એક જ પરીષદ હોય છે.

આવી જ રીતે શય્યા નિષઘા અને ચર્યા આ ત્રણમાંથી એક જ પરીષદ હોઈ શકે છે કારણ કે આ પણ પરસ્પર વિરોધી છે. આ રીતે આ પાંચ પરીષદોમાંથી એક આત્મામાં એકી સાથે કોઈ બે પરીષદ જ હોય છે. આ બંનેમાં શેષ સત્તર પરીષદો ઉમેરી દેવાથી વધુમાં વધુ ઓગણીસ પરીષદ એક સાથે એક આત્મામાં હોય છે-અર્થાત્ કોઈને એક, કોઈને બે, કોઈને ત્રણ, એ રીતે ઓગણીસ પરીષદ સુધી હોવું સંભવિત છે.

શંકા-પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષદ પણ પરસ્પર વિરોધી છે, આથી આ બંનેમાંથી એકી સાથે એક આત્મામાં એક જ હોવું ભેઈ એ ?

સમાધાન-પ્રજ્ઞાપરીષદ શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષા અને અજ્ઞાનપરીષદ અવધિ-જ્ઞાનની અપેક્ષાથી સમજવાના છે. આ બંને પરીષદ એક આત્મામાં એક સમયે હોઈ શકે છે આથી પરસ્પર વિરોધી નથી. ૧૧૬૧

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—ક્ષુધા પિપાસા આદિ બાવીસ પરીષદોમાંથી સૂક્ષ્મ-સરપરાય અને છન્નસ્થ વીતરાગમાં ચૌદ પરીષદ હોય છે. કેવળી અહંન્ત લગવાનમાં અગીયાર પરીષદ ભેવામાં આવે છે ઈત્યાદિ વ્યસ્ત અને સમસ્ત રૂપમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આબુધું છે હવે એ પ્રાતપાદન કરીએ છીએ કે એક આત્મામાં, એક જ સમયમાં, એકથી લઇને વધારેમાં વધારે ૧૯ ઓગણીસ પરીષદ સુધી ભેવામાં આવે છે. એક જીવમાં એક સાથે એકથી લઇએ ઓગણીસ પરીષદ સુધી હોઈ શકે છે અર્થાત્ કોઈ આત્મામાં કોઈ સમયે ક્ષુધા આદિ બાવીસ પરીષદોમાંથી કોઈ એક જ પરીષદ હોય છે, કદાચિત્ બે પરીષદ હોય છે, કદાચિત્ ત્રણ એક સાથે થઈ જાય છે, આવી રીતે ક્યારેક કોઈ આત્મામાં અધિકથી અધિક ઓગણીસ પરીષદ સુધી હોઈ શકે છે.

એક જ કાળમાં, એક જ જીવમાં શીત અને ઉષ્ણ બંને પરીષદ સાથે-સાથે હોતાં નથી, કારણ કે એ બંને પરસ્પરમાં અત્યન્ત વિરોધી છે. આવી જ રીતે ચર્યા, શય્યા અને નિષઘા પરીષદોમાંથી કોઈ એક પરીષદ જ હોઈ શકે છે, ત્રણે નહીં, કારણ કે એ પણ પરસ્પર વિરોધી છે. આ રીતે શીત અને ઉષ્ણમાંથી કોઈ એક તથા ચર્યા નિષઘા અને શય્યા પરીષદમાંથી કોઈ

એક જીવમાં એક સાથે થઈ શકે છે. બાકીના જે સત્તર પરીષદો છે તે બધા જ એક જીવમાં એકી સાથે હોઈ શકે છે. આ રીતે કુલ ઓગણીસ પરીષદ એકી સાથે, એક જીવમાં સંભવી શકે છે.

કોઈ આત્મામાં કોઈ સમયે એક જ પરીષદ જોવામાં આવે છે, કોઈમાં એકી સાથે બે હોઈ શકે છે, કોઈમાં ત્રણ અને કોઈમાં ચાર સંભવી શકે છે. આ રીતે ઓગણીસ પરીષદ સુધી એકી સાથે એક આત્મામાં હોઈ શકે છે. વીસ, એકવીસ અગર બાવીસ-બાવીસ પરીષદ કોઈ આત્મામાં એકી સાથે હોઈ શકતાં નથી, એનું કારણ પહેલાં જ બતાવી દેવામાં આવ્યું છે કે શીત અને ઉષ્ણમાંથી એક તથા શય્યા, નિષદ્યા અને ચર્યામાંથી કોઈ એક જ પરીષદ હોય છે. આ રીતે બાવીસમાંથી ત્રણ પરીષદ એવાં થઈ જાય છે. શીત ઉષ્ણમાં સહાનવસ્થાન (એકી સાથે ન રહી શકવું) વિરોધ છે. તેઓ એકબીજાનો પરિહાર કરીને જ રહી શકે છે.

આ રીતે શય્યા, નિષદ્યા અને ચર્યામાંથી કોઈ એકનો સદ્ભાવ હોવાથી બંનેનો અભાવ થઈ જાય છે. અગર શય્યા પરીષદ હશે તો નિષદ્યા અને ચર્યા પરીષદ હોઈ શકે નહીં અને જ્યારે ચર્યાપરીષદ હોય ત્યારે શય્યા અને નિષદ્યા પરીષદ હોઈ શકતા નથી.

શંકા-પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન પરીષદમાં સહાનવસ્થાન નો વિરોધ છે આથી બંનેમાંથી પણ એક આત્મામાં એકી સાથે એક જ પરીષદ હોવો જોઈએ.

સમાધાન-પ્રજ્ઞાપરીષદ શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષાથી છે અને અજ્ઞાનપરીષદ અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષાથી આથી આ બંનેમાં પારસ્પરિક વિરોધ નથી અને બે વિરોધ નથી તો બંને એકી સાથે હોઈ શકે છે.

આ રીતે બાવીસ પરીષદોમાંથી એકથી લઈને ઓગણીસ પરીષદ સુધી એક આત્મામાં એકી સાથે હોઈ શકે છે એક જ આત્મામાં, એક જ કાળમાં વીસ, એકવીસ અથવા બાવીસ પરીષદ હોઈ શકતાં નથી આ વિષયમમાં યુક્તિ અગાઉ કહેવામાં આવી ગઈ છે. ॥૧૬॥

આ પહેલાં મહારંભ, મહાપરિશ્રદ આદિ નરકાયુ, તિર્યંચાયુ અને મનુષ્યાયુના કારણોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હતું, ત્યાં એ પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું કે સ્વભાવની મૃદુતાથી મનુષ્યાયુનો આસ્રવ થાય છે. આ આયુષ્યોના આસ્રવને રોકવા માટે વ્રતોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ અથવા વ્રતોના સદ્ભાવમાં જ આ પરીષદ હોય છે આથી વ્રતોનો અધિકાર હીએ છીએ પરંતુ સમ્યક્ત્વ વગર વ્રત થઈ શકે નહીં આથી સર્વપ્રથમ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવીએ છીએ-

મૂલમ્-જિનવચણસદ્દર્શન સમ્મત્તં ॥૧૭॥

સૂત્રાર્થ-જિનવચનોમાં શ્રદ્ધા રાખવી સમ્યક્ત્વ છે. ॥૧૭॥

મૂલમ્-હિંસાદિહિતો વિરઈ વયં ૧૮

સૂત્રાર્થ-હિંસા આદિ પાપોથી નિવૃત્ત થવું વ્રત કહેવાય છે. ૧૧૮૥

મૂલમ્-તં સઠ્ઠઓ દેસઓ મહં-અણૂય ૧૯

સૂત્રાર્થ-વિરતિ યે પ્રકારની છે-સર્વાવિરતિ અને દેશવિરતિ સર્વાવિરતિને મહાવ્રત કહે છે, દેશવિરતિને અણૂવ્રત કહે છે. ૧૧૯૬

મૂલમ્- સઠ્ઠઓ અણગારસ, તે પંચ, દેસઓ આગરિસ, તે વારસ ૧૨૦

સૂત્રાર્થ-સર્વાવિરતિ અણૂગાર સાધુને હોય છે તે પાંચ છે. દેશવિરતિ ૩૫ વ્રત ગ્રહસ્થ શ્રાવકને હોય છે. તે બાર હોય છે. ૧૨૦

મૂલમ્-તાઈં વારસ, અણૂવ્વચ, ગુણવ્વ-સિક્કલાવયમેયા ૧૨૧

સૂત્રાર્થ-અણૂવ્રત, ગુણૂવ્રત અને શિક્ષાવ્રતના લેદથી શ્રાવકના વ્રત બાર પ્રકારના છે. ૧૨૧

મૂલમ્-તત્થ અણૂવ્વચાઈં પંચ ધૂલ-હિંસા-મુસાવાય-તેણિક્ક-મેહુણ-પરિગ્ગહવિરમણમેયા ૧૨૨

સૂત્રાર્થ-અણૂવ્રત પાંચ છે-(૧) રથૂળહિંસા વિરમણ (૨) રથૂળમૃષાવાહ વિરમણ (૩) રથૂળસ્તેય વિરમણ (૪) રથૂળમૈથુન વિરમણ અને (૫) રથૂળ-પરિગ્રહ વિરમણ. ૧૨૨

મૂલમ્-ગુણવ્વચાઈં તિન્નિ, દિસિવ્વચ-લ્લભોગ પરિભોગ પરિમાણ અણદુવ્વહ વિરમણમેયા ૨૩

સૂત્રાર્થ-ગુણૂવ્રત ત્રણ છે-દિશાવ્રત, ઉવલોગ પરિભોગ પરિમાણ અને અનર્થદન્ડ વિરમણ. ૧૨૩

મૂલમ્-સિક્કલાવચાઈં ચત્તારી, સામાહ્ય-દેસાવગાસિય-પોસહોવવાસઅતિ-હિંસંવિભાગમેયા ૨૪

સૂત્રાર્થ—શિક્ષાતત ચાર છે—સામાયિક, દેશાવકાશિક, પૌષ્ઠોપવાસ અને અતિથિસંવિભાગ. ૧૨૪૧।

મૂલમ્—પમત્તજોગા પાળાઙ્વાયા હિંસા ૧૧૨૫।

સૂત્રાર્થ—પ્રમાદયુક્ત યોગથી પ્રાણોનો અતિપાત કરવો હિંસા છે. ૧૧૨૫।  
તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હતું કે મહારંભ અને મહાપરિશ્રદ આદિ નરકાયુ તિર્યંચાયુ અને મનુષ્યાયુના આસ્ત્રવ છે. મહારંભ અને મહાપરિશ્રદ આદિમાં હિંસા અવશ્ય હોય છે આથી અમે હિંસાનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ—

પ્રમત્ત યોગથી પ્રાણોનો અતિપાત કરવો હિંસા છે. પ્રમાદથી યુક્ત આત્મા પ્રમત્ત કહેવાય છે. કષાયના નિમિત્તથી થનારા આત્માના પરિણામ વિશેષને પ્રમાદ કહેવામાં આવે છે, અથવા કષાય જ પ્રમાદ છે કારણ કે તે પ્રમાદનું કારણ છે. જે પ્રમાદી હોય તે અથરા વિવેક વગર, વગર સમભ્યે—વગર વિચાર્યે પ્રવૃત્તિ કરનાર આત્મા પ્રમત્ત છે અથવા જેને તીવ્ર કષાયનો હૃદય થાય તેમજ જે હિંસાના કારણોમાં સ્થિત થઈને પણ ધૂર્તતા કપટ અથવા દંભથી ચતના કરતો હોય, પારમાર્થિક રૂપથી નહીં તેને પ્રમત્ત કહે છે અથવા જે પાંચ પ્રકારના પ્રમાદોથી યુક્ત હોય તે પ્રમત્ત કહેવાય છે. પાંચ પ્રમાદ આ પ્રમાણે છે—

દારૂ ઇન્દ્રિયોના વિષય, ક્રોધાદિ કષાય, નિદ્રા અને વિકથા, આ પાંચ પ્રમાદ જીવને સંસારમાં અર્થાત્ જન્મ-મરણના ચક્રાવામાં પાડનારા કહ્યાં છે.

પ્રમત્ત આત્માનો યોગ અર્થાત્ મન વચન કાયાનો વ્યાપાર પ્રમત્તયોગ કહેવાય છે. પ્રમત્તયોગથી ઇન્દ્રિય આદિ દશ પ્રાણોનો યયાસંભવ વિયોગ કરવા હિંસા છે. ૧૧૨૫।

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પૂર્વસૂત્રમાં બતાવવામાં આવ્યું હતું કે મહારંભ, મહાપરિશ્રદ આદિ શબ્દથી પંચેન્દ્રિયવધ, દારૂ માંસનું સેવન કરવું—નારક, તિર્યંચ અને મનુષ્યગતિ આદિનાં કારણ છે. મહારંભ અને મહાપરિશ્રદ આદિમાં હિંસાનું હેતુ અનિવાર્ય છે, આથી અહીં હિંસાનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ—

પ્રમત્ત યોગથી પ્રાણોનો વિયોગ કરવો હિંસા છે. પ્રમત્તયોગ અર્થાત્ દારૂ વિષય આદિ પાંચ પ્રમાદોથી યુક્ત આત્માના વ્યાપારથી પ્રાણોનો જે વિયોગ થાય છે તેને હિંસા કહે છે. પ્રમાદ પાંચ છે જેવાં કે—

‘મદ્ય વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા, આ પાંચ પ્રમાદ જીવને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનારા છે. ૧૧૧।

સીધું આદિ દારૂને મદ્ય કહે છે જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ કહેલ છે. સ્પર્શન,

રસના દ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયોના વિષય સ્પર્શ આદિ પાંચ છે. ક્રોધ આદિ કષાય ચાર છે. નિદ્રા પાંચ પ્રકારની છે—નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સયાનર્ધિ સ્ત્રીકથા, ભક્તકથા (ભોજન સંબંધી કથા) દેશકથા અને રાજકથાના ભેદથી વિકથાના ચાર ભેદ છે. આ રીતે પ્રમાદના ઝોગણીસ ભેદ છે. આના કારણે આત્મામાં રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ થાય છે.

જે આત્મા પ્રમાદયુક્ત હોય છે તે પ્રમત્ત કહેવાય છે. પ્રમત્તના યોગ અર્થાત્ વ્યાપાર અથવા ચેષ્ટાને પ્રમત્તયોગ કહે છે. પ્રમત્ત આત્માની ચેષ્ટાથી પ્રાણોનો વિયોગ થવો હિંસા છે. પ્રમત્તયોગને પ્રાપ્ત થઈને પ્રાણાતિપાત કરતો થકો આત્મા હિંસાને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રાણ દશ છે—પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન, વચન, કાયા, પ્રાણાપાન અને આયુ આ દ્રવ્યપ્રાણ કહેવાય છે અને પૃથ્વિકાય આદિમાં યથાયોગ રૂપથી જોવામાં આવે છે, અર્થાત્ એકેન્દ્રિયોમાં ચાર, દ્વીન્દ્રિયોમાં છ, તેઠ્ઠન્દ્રિયમાં સાત ચતુરિન્દ્રિયમાં આઠ, અસંજી પચ્ચેન્દ્રિયમાં નવ અને સંજી પચ્ચેન્દ્રિયમાં દશ પ્રાણ હોય છે કલ્પે પણ છે—

પાંચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણ બળ (મનોબલ, વચન બળ કાયબલ) ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ અને આયુ આ દશ પ્રાણ, ભગવાને કહ્યા છે. આમાંથી કોઈનો પણ વિયોગ કરવો હિંસા છે. ॥૧॥

અથવા આત્માના જે પરિણામ (અધ્યવસાય)થી પ્રાણોનો નાશ થાય છે તેને હિંસા કહે છે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે તે પ્રમત્ત જીવ જ હિંસક હોય છે, જે પ્રમાદથી રહિત છે તે હિંસક હોતો નથી. પ્રમાદી પુરૂષ આપ્તજનો દ્વારા પ્રણીત આગમની પરવા કરતો નથી, ઋષિપ્રણીત આગમથી પ્રતિકૂળ વ્યવહાર કરે છે, કાયા આદિને સ્વચ્છન્દ રૂપથી વ્યાપાર કરે છે અને અજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હોય છે. તે ખમિત પ્રાણીઓના પ્રાણોના વિનાશ કરે છે.

હિંસા બે પ્રકારની છે-દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસા પ્રાણિના પ્રાણોનો વિયોગ કરવો દ્રવ્યહિંસા છે અને આત્માનું મલીન પરિણામ હોવું ભાવહિંસા છે. જે મુનિ પ્રાણુતિપાતથી નિવૃત્ત થઈ ગયા છે, યતનાપૂર્વક વિચરણ કરી રહ્યા હોય અને જીવોની રક્ષામાં સાવધાનીવાળા રહે છે, તેમના પગ મુકવાથી જો કોઈ જીવનો ઘાત થઈ જાય તો તે કેવળ દ્રવ્યહિંસા છે, ભાવહિંસા નહીં. અધ્યવસાયપૂર્વક જે પ્રાણુતિપાત કરવામાં આવે છે તે ભાવહિંસા છે. કોઈ શિકારી ક્રોધ આદિ કષાયને તાબે થઈ રહ્યો હોય, તેણે હરણને મારવા માટે શરસંધાન ઠયું હોય અને બાણ છોડયું હોય પરંતુ આ હરમ્યાન હરણ એક જગાએથી અન્ય સ્થળે દોડી ગયું અને પેલું બાણ તેને વાગ્યું નહોય તો પણ આ રીતે પ્રાણુતિપાત ન થયો દ્રવ્યપ્રાણોનું વ્યપરોપણ થયું નહીં અને આથી દ્રવ્યહિંસા થઈ નહીં તેમ છતાં શિકારીનું ચિત્ત અશુદ્ધ અર્થાત્ હિંસામય હોવાથી તેને હિંસાનું પાપ તો લાગે જ છે. શિકારીના આત્માની પરિણતિ હિંસામય છે, આથી આયુષ્યનું પ્રગાઠ બંધન હોવાથી હરણ તે સ્થળેથી નાસી ગયું અને શિકારીને પ્રયત્ન સફળ થયો નહીં તો પણ તેનું ચિત્ત તો હિંસક જ છે. કદાચિત્ શિકારી દ્વારા છોડાયેલું તીર લક્ષ્ય પર વાગી જાય અને હરણને વધ થઈ જાય-આવી પરિસ્થિતિમાં દ્રવ્ય અને ભાવ-બંને પ્રકારની હિંસા થાય છે. આ રીતે પ્રમત્ત યોગથી તે શિકારીની પ્રાણુતિપાત રૂપ હિંસા હોય છે. ૧૨૫।

‘અસત્ત્વામિહાણં મુસાવાયો ।

સૂત્રાર્થ—અસત્ય કહેવું મૃષાવાદ છે ॥૨૬॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—આ પહેલા પ્રમત્ત યોગથી પ્રાણુનો અતિપાત કરવો હિંસા છે, આ રીતે હિંસાના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આ.૦યુ, જે પ્રાણુતિપાત વિરમણતનું વિરોધી છે હવે બીજા વ્રતવિરોધી મૃષાવાદ રૂપ અસત્યનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ—

અસત્ય ભાષણ કરવું મૃષાવાદ કહેવાય છે. ‘સત્’ શબ્દનો પ્રશંસા રૂપ અર્થ છે. જે ‘સત્’ ન હોય તે ‘અસત્’ અર્થાત્ અપ્રશસ્ત ‘અસત્’થી જે યુક્ત હોય તેને અસત્ય કહે છે અર્થાત્ અનૃત ઋતનો અર્થ છે સત્ય, ઋત ન હોય તે અનૃત અર્થાત્ પ્રશસ્તતાથી રહિત પ્રમત્ત યોગથી અસત્ય કહેવું મૃષાવાદ છે. આ રીતે અપ્રશસ્ત વચનનું કથન કરવું મૃષાવાદ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે વચન હિંસાત્મક છે તે અસત્ય છે. જે વચન કાનોને કર્કશ લાગે છે, મનમાં કાંટાની જેમ ખુંચે છે, હૃદયને નિષ્કુર ભાસે છે, મનમાં દુઃખ ઉપજાવે છે, જે વિલાપ જેવું છે—વિરૂદ્ધ પ્રલાપ જેવું છે, વિરૂદ્ધ છે, પ્રાણીના વધ અથવા બંધનનો પિતા છે, વૈરવૃત્તિવાળું છે, કલહ વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે, ત્રાસોત્પાદક છે, આચાર્ય ઉપાધ્યાય અથવા ગુરૂ વગેરેની અવજ્ઞા કરનાર હોય છે. આ બધું અનૃત કહેવાય છે. અનૃત ભાષણની ઇચ્છા કરવી તેમજ અનૃત બોલવાનો ઉપાય શોધવો એ પણ પ્રમત્ત-યોગના કારણે અનૃત જ છે, એમ સમજવું જોઈએ. ॥૨૬॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—હિંસાવિરતિ આદિ વ્રતોના વિરોધી હિંસા, અસત્ય, ક્ષતેય, મૈથુન પરિગ્રહમાંથી હિંસાનું સ્વરૂપ પહેલા કહેવાઈ ચયું છે હવે કૃમપ્રાપ્ત બીજા મૃષાવાદનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ—

પ્રમાદના યોગથી અસત્ય ભાષણ કરવું મૃષાવાદ છે. સત્ શબ્દ પ્રશંસાવાચક છે. સત્ અર્થાત્ પ્રશસ્તનો ભાવ સત્ય કહેવાય છે. જે સત્ય નથી તે અસત્ય અથવા અપ્રશસ્ત, આબું વચન મૃષાવાદી છે.

‘અભિધાન’ શબ્દ ભાવસાધન અથવા કરણસાધન સમજવો જોઈએ.

સારાંશ એ છે કે પ્રમાદયુક્ત પુરૂષ કાયયોગ વચનયોગ અને મનોયોગથી જે અસત્ વચનોથી પ્રયોગ કરે છે તે અનુત કહેવાય છે. અનુતને મૃષાવાદ પણ કહે છે. જેના ચિત્તમાં આવેશ ઉત્પન્ન થયો હોય એવો પ્રમાદી પુરૂષ પોતાને ગમતા અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરવા માટે અથવા હાથ, પગ, આંખો અને હોઠ આદિ અવયવોની મિથ્યા ચેષ્ટાઓ દ્વારા ખીળને છેતરે છે, વચનથી અસત્ય ભાષણ કરે છે, મનથી પણ એવું જ વિચારે છે કે ખીળને કેવી રીતે છેતરી શકાય, આ બધું અસત્ય છે. ક્લિત એ થયું કે નિન્દિત અથવા નિષિદ્ધ વચન અસદ્ભિધાન અથવા મૃષાવાદ કહેવાય છે.

મૃષાવાદ બે પ્રકારના છે—ભૂતનિહૂનવ અને અભૂતોદ્ભાવન જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે તેને અપલાય કરવો ભૂતનિહૂનવ છે, જેમ કે— આત્મા નથી, પરલોક નથી વગેરે કહેવું. કોઈ કોઈ શુભ અને અશુભ કર્મોના ફળ ભોગવનારા અને સ્મરણ કરનારા આત્મા નો જે હકીકતમાં વિદ્યમાન છે, નિષેધ કરે છે. આવા લોકો અજ્ઞાન અને મેહના કારણે મૂઠ છે. જીવોને પોતપોતાના કરેલા કર્મ અનુસાર જે સુખ અથવા દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તેના નિયામક ધર્મ-અધર્મ છે જેમને પુણ્ય અને પાપ કહે છે. આ બંને તત્ત્વ આત્મપ્રણીત આગમથી પ્રામાણિત છે તેમ છતાં કોઈ-કોઈ નાસ્તિક અજ્ઞાનના કારણે તેમનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી. આ ભૂતનિહૂવ અસત્ય છે.

આવી જ રીતે જે વસ્તુ છે જ નહીં તેનો સદ્ભાવ કહેવો એ અભૂતોદ્ભાવન અસત્ય સમજવું જોઈ એ. અભૂત અર્થાત્ અવિદ્યમાન વસ્તુને ભૂત અથવા વિદ્યમાન કહેવું અભૂતોદ્ભાવન છે જેવી રીતે કેઈ-કેઈ અજ્ઞાની અસંખ્યાતપ્રદેશી, પુદ્ગલોના ચય-ઉપચયની તસ્તમતા અનુસાર નિર્મિત શરીરમાં રહેવાના કારણે સંકોચ વિકાસશીલ રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ રહિત અને અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓથી યુક્ત આત્માનો સ્વીકાર નહીં કરીને અભૂત આત્મતત્ત્વનું કથન કરે છે. જેમ કે-કેઈ કહે છે કે આત્મા શ્યામાક (સામા)ના ચોખા જેવો છે, કેઈ કહે છે-અંગૂઠાના ટોચ ખરાખર છે, સૂર્યના જેવા વર્ણવળો છે, કિચાહીન છે. કિચાહીન હોવાનું કારણ આત્માની વિભુતા અર્થાત્ વ્યાપકતા છે. વ્યાપક હોવાને લીધે, આત્મામાં ગમન, આગમન, અવલોકન, ભોજન આદિ ક્રિયાઓનો જે મન વચન અને કાયાથી ઉત્પન્ન થાય છે-અભાવ છે એ પ્રમાણે કહેવું સત્ય નથી કારણ કે આત્માના વ્યાપક હોવા માટેનું કોઈ પ્રમાણ નથી માટે તેનું વ્યાપક હોવું શક્ય નથી. જો આત્મા સર્વવ્યાપી હોત તો બધે જ તેની ઉપલબ્ધિ પણ હોવી જોઈ એ આગર એમ કહી શકાય કે સુખદુઃખના ઉપભોગનું આયતન શરીર જ્યાં વિદ્યમાન હોય છે ત્યાં જ આત્માની ઉપલબ્ધિ હોય છે. જ્યાં શરીર ન હોય ત્યાં આત્મા પણ ન હોઈ શકે. આનુ સમાધાન એ છે કે અન્યત્ર પણ



પણ શરીર હોઈ શકે. કદાચિત્ કહી શકાય કે પોતાના જ ધર્મ-અધર્મ રૂપ અદૃષ્ટી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરની અન્દર જ સુખદુઃખનો ઉપલોગ થાય છે ખીબના શરીરમાં ખીબે આત્મા ઉપલોગ કરતો નથી પરન્તુ આમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી કારણ કે નિષ્ક્રીય હોવાના કારણે આત્મામાં ઉપલોગ ક્રિયા ઘટિત થઈ શકતી નથી. આ સિવાય આત્મા જો વ્યાપક છે તો અમુક ધર્મ-અધર્મ પોતાના છે, અમુક નહીં, એ જાતનો વ્યવહાર થઈ શકતો જ નથી. ક્રિયાશૂન્ય આત્મા સુક્તિની પ્રાપ્તિ આદિ માટે અનુષ્ઠાન પણ કરી શકતો નથી. આવી રીતે આત્માને નિષ્ક્રીય માનવો કોઈ પણ રીતે સુસંગત નથી.

આવી જ રીતે આત્માને ક્ષણભંગુર માનવો, વિજ્ઞાન માત્ર કહેવો, અથવા રૂપ આદિ પાંચ સ્કંધ રૂપ કહેવો. અથવા એકન્તતઃ અનિર્વચનીય માનવો, આ બધું અસત્ય છે, આ જ રીતે અન્યત્ર વસ્તુઓના વિષયમાં અસત્ય સમજી લેવું જોઈએ જેમ કે ગાયને ઘોડો કહેવો, ઘોડાને ગાય કહેવી, ચેર ન હોય તેને ચેર કહેવો વગેરે. આવી જ રીતે જે વચન હિંસાથી યુક્ત છે, કઠોર છે, પૈશુન્ય, શકંતા, દંભ છળ-કપટથી ભરેલું છે તે વચન સત્ય હોવા છતાં પણ વર્જ્ય છે કારણ કે તે સાવધ છે. દશવૈકાલિક સૂત્રના સાતમાં અધ્યયનમાં કહ્યું છે-

વિવેકવાન શ્રમણ એવી ભાષાનો પ્રયોગ ન કરે જે સત્ય હોય તો પણ ખોટવા માટે યોગ્ય ન હોય, જે સત્યામૃષા (સાચી-જુઠી મિશ્રભાષા) હોય, મૃષા હોય અથવા જ્ઞાનીપુરૂષોએ જેનું આચરણ ન કર્યું હોય. ॥૧॥

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે-‘જે વચન રાગરૂપી રોગથી યુક્ત હોય, જે તત્તરી હૂર અર્થાત્ વાસ્તવિકતા વગરનું હોય અથવા સાવધ હોય તે બધાને જ્ઞાની અસત્ય કહે છે.’ ॥૧॥

ખીબે પણ આવું જ કહ્યું છે.-અસત્ વચન અનૃત કહેવાય છે જિનેન્દ્ર લગવાને અસત્ વચન ચાર પ્રકારના કહેલા છે, જેમાંથી સદ્જાતનો પ્રતિષેધ અને અસત્ભૂતનું ઉદ્ભાવન પણ છે.’ ॥૧॥ દા.ત. ઘટો નથી. સસલાનું શીંગડું છે. વગેરે ગર્હિત વચન અસત્ કહેવાય છે અથવા સત્ને પણ અન્યથા કહેવું વર્જ્ય છે આ પ્રકારના બધાં વચન અનૃત છે. આ ઉપરથી એ સાબિત થવું કે પ્રમત્તયોગથી અસત્ ભાષણ કરવું મૃષાવાદ કહેવાય છે. અસત્ય ભાષણ સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારના છે અને બધાં જ દ્રવ્ય ઓના વિષય હોય છે. દ્રવ્ય લોકલોકાવચ્છિન્ન છે. કાલરાત્રિ-દિવસ રૂપ છે, ભાવથી રાગદ્વેષ અને મોહ રૂપમાં પરિણત આત્મા સમજવો જોઈએ. ॥૨૬॥

‘અદિષ્ટનાદાણં તેજિક્ક’

સૂત્રાર્થ—અદત્ત દાન સ્તેય કહેવાય છે, ૧૧૨૭૦।

તાત્પર્યાર્થીપિકા - હિંસા, અસત્ય, સ્તેય, મૈથુન અને પરિશ્રદ્ધ આ પાંચ અવ્રતોમાંથી પ્રાણ્યાતિપાત અને અવ્રતનું વિશદ સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે હવે ક્રમપ્રાપ્ત સ્તેયનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ-

પ્રમાદના યોગથી સ્વામી દ્વારા નહીં આપવામાં આવેલી વસ્તુને ગ્રહણ કરવી સ્તેય કહેવાય છે. અને જ અદત્તાદાન અથવા ચૌર્ય કહે છે. જે લોકો દ્વારા સ્વીકૃત હોય, બધાની પ્રવૃત્તિનું ગોચર હોય પરંતુ જેને તેના માલિકે આપેલું ન હોય, તે વસ્તુનો પ્રમાદયોગથી સ્વીકાર કરવો, સ્વીકારવાની ઇચ્છા કરવી અથવા સ્વીકારવાનો ઉપાય વિચારવો સ્તેય કહેવાય છે આથી બીજા વડે અદત્ત હોવા છતાં પણ કર્મો અને અકર્મોનું ગ્રહણ કરવું સ્તેય કહેવાતું નથી કારણ કે આત્માના પરિણામ સ્થિતિય તેમને કોઈ દેતા નથી. ત્રણ લોકમાં ભરેલા અણુઓની વર્ગણાઓનો કોઈ માલિક નથી આથી તેમને ગ્રહણ કરવામાં ચોરાનો વ્યવહાર થતો નથી. જ્યાં આપ-લેનો વ્યવહાર સંભવ હોય ત્યાં જ સ્તેયનો વ્યવહાર થાય છે કારણ કે સૂત્રમાં ‘અદત્ત’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

શંકા-અણુગાર ભિક્ષા અર્થે ગામ, નગર આદિમાં ભ્રમણ કરે છે ત્યારે તે રસ્તામાં તથા દ્વાર આદિમાં પ્રવેશ કરે છે તેને પણ અદત્ત દાનનો દોષ લાગવો જોઈ એ.

સમાધાન- રસ્તો તથા દ્વાર બધાને માટે ખુલ્લા હોય છે, આથી તેમને ઉપયોગ કરવામાં અદત્તાદાનનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો નથી. એટલું ખરું કે સાધુ બંધ દ્વારને ઉઘાડીને તેની અંદર પ્રવેશ કરતા નથી, કારણ કે તે ઉઘાડું હોતું નથી. અથવા ‘પ્રમત્તયોગાત્’ અર્થાત્ પ્રમાદ યુક્ત પુરૂષના યોગથી ‘આ પદનો અહીં પણ અધ્યાહાર હોય છે. આનું તાત્પર્ય એ થયું કે પ્રમત્તયોગથી અદત્તનું આદાન એ જ સ્તેય છે, માત્ર ગલી અથવા દ્વારમાં પ્રવેશ કરનારો ભિક્ષુ પ્રમત્તયોગવાળો હોતો નથી, આથી તેને અદત્તા-

દાનને પ્રસંગ પણ આવતો નથી. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે જ્યાં આગળ આત્માની સંદેશભાવથી મલિકે નહીં આપેલી વસ્તુ સ્વીકારવામાં પ્રવૃત્તિ હોય છે તે જ બાહ્ય વસ્તુનું ગ્રહણ થાય કે ન થાય તે પણ સ્તેય કહેવાય છે. અદત્ત પાંચ પ્રકારના છે—(૧) દેવાદત્ત (૨) ગુરુઅદત્ત (૩) રાજાદત્ત (૪) ગાથાપતિ—અદત્ત અને (૫) સાધાર્મિક અદત્ત. ૧૨૭૧।

તત્વાર્થનિયુક્તિ—હિંસા આદિ પાંચ અવતોમાંથી પહેલા હિંસાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, ત્યારબદ્ધ મૃષાવાદના સ્વરૂપનું કથન પણ કરવામાં આવ્યું હવે ક્રમપ્રાપ્ત સ્તેયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા માટે કહીએ છીએ—  
માલિક દ્વારા અપ્રદત્ત વસ્તુનું પ્રમત્ત યોગથી ગ્રહણ કરવું અદત્તાદાન, અથવા સ્તેય કહેવાય છે. જે આપવામાં આવ્યું હોય તે ‘દત્ત’ કહેવાય છે. અહીં કર્મના અર્થમાં ‘કૃત’ પ્રત્યય થયો છે, કર્તાને જે કરવા માટે પ્રિય હોય તે કર્મ કહેવાય છે. ‘આ મારી છે’ આ સ્વરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવેલી વસ્તુ દેવ આદિ પાંચમાંથી કોઈ વડે જે કોઈને આપવામાં આવે છે તે દત્ત કહેવાય છે. પરન્તુ જે વસ્તુ દેવેન્દ્ર આદિ દ્વારા પરિગૃહીત છે પણ દત્ત નથી, તેનો હવાલો લેવો, સ્વેચ્છાથી ધારણ કરવું, દૂરાગ્રહ અથવા બળા-હારથી તેની સામે અથવા ચેરીથી લઈ લેવું એ સ્તેય છે. દેવેન્દ્ર આદિ દ્વારા પરિગૃહીત અને આપવામાં આવતી હોય તેવી શય્યા ભોજન, પાણી, યાત્ર, વસ્ત્ર આદિ ઉપધિ અનેષણીય છે અને તીર્થંકર ભગવાને આગમમાં તેની આજ્ઞા ન આપી હોય તે તેને ગ્રહણ કરવું એ પણ સ્તેય છે. આ રીતે બીજાના દ્વારા પરિગૃહીત પણ અનેષણીય વસ્તુ જે તે આપતો હોય તે—અદત્તાદાન ન હોવા છતાં પણ તેને ગ્રહણ કરવું સ્તેય જ ગણાય. કારણ કે શાસ્ત્રમાં અનેષણીય આદિનું ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રનો તે પ્રતિષેધ બળવાન છે, આથી જે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ છે તેનું ગ્રહણ કરવું સ્તેય છે. શાસ્ત્ર પણ જ્ઞાનાત્મક છે. આત્માનું પરિણામ વિશેષ જ છે. તે શાસ્ત્ર રૂપ જ્ઞાનપરિણામનું પરિણામી આત્માથી અલોદનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે આથી ‘પર’ શબ્દથી તેનું ગ્રહણ કરવું શક્ય છે આશય—સારાંશ એ થયો કે શાસ્ત્ર રૂપ પર-આત્મા દ્વારા અદત્તને ગ્રહણ કરવું અદત્તાદાન જ છે. ધનઘાતિ કર્મોના ક્ષય કરી નાખનારા ભગવાનના ઉપદેશથી ભાવશ્રુત રૂપ પરિણામ જેનામાં ઉત્પન્ન થયું છે, એવા ગણધર તથા પ્રત્યેક પુદ્ગલ સ્થવિર પણ અનેષણીય આદિનો નિષેધ કરમાવે છે.

અદત્ત-દાન દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ તથા ભાવના લેદથી ચાર પ્રકારના છે. જ્યારે તણખતા જેવા દ્રવ્યોનો પણ કે જેનો બીજાઓએ ગ્રહણ કરી રાખ્યા હોય અથવા ગ્રહણ કરી રાખ્યા ન હોય, વગર આપે ગ્રહણ કરવા—સ્તેય છે તે પછી સુવર્ણરત્નમણિ અને પદ્મરાગ મણિ વગેરેની તો વાત જ શું કરવી ?

અદ્યમાણ અને ધાર્યમાણ દ્રવ્યો જ આપી શકાય છે આથી તેને દ્રવ્યના એક દેશવિષયક જ સમજવા બોધ્યે સમસ્ત દ્રવ્ય વિષયક સમજવા બોધ્યે નહીં. ભાવાર્થ એ છે કે અહણ અને ધારણ સક્ષાત્ રૂપથી પુદ્ગલ દ્રવ્ય અને શરીરોનું હોય છે, જીવોનું જે અહણ થાય છે તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય દ્વારા જ થાય છે, સાક્ષાત્ રૂપથી નહીં. પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્રના ત્રીજા આસ્રવદ્વારમાં કહ્યું છે—‘અહત્તનો અર્થ સ્તેય થાય છે.’

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે—‘જે વસ્તુ બીજા દ્વારા આપવામાં આવેલી ન હોય તેમજ શાસ્ત્રમાં જેનો નિષેધ કર્યો હોય, તેનું અહણ કરવું બોધ્યે નહીં, પછી ભલે તે દાંત ખોતવાની સળી જ કેમ ન હોય.’ ॥૨૭॥

‘અષમચેરં મૈથુનં’ ॥૨૮॥

સૂત્રાર્થ—અપ્રહાયર્યનું પાલન ન કરવું મૈથુન છે. ॥૨૮॥

### મૈથુનકા નિરૂપણ

તત્ત્વાર્થદીપિકા—હિંસા આદિ અત્રતોમાંથી પૂર્વસૂત્રોમાં અનુક્રમથી હિંસા, અને મૃષાવાદના નિરૂપણ પછી સ્તેયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે ચોથા મૈથુન અત્રતની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

જેનું પાલન કરવાથી અહિંસા આદિ ધર્મ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રહાય કહેવાય છે. જેના વડે પ્રહાયનું આચરણ કરવામાં આવે તે પ્રહાયર્ય જેમાં પ્રહાયર્ય ન હોય તે અપ્રહાયર્ય અર્થાત્ મૈથુન કહેવાય છે. ॥૨૮॥

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—પહેલા પ્રાણુતિપાત આદિ પાંચ અત્રતોમાંથી ક્રમથી હિંસા, મૃષાવાદ અને સ્તેયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમપ્રાપ્ત મૈથુનના સ્વરૂપનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—

પ્રહાયર્યના અભાવને અપ્રહાયર્ય કહે છે. આત્મા લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશોની બરાબર હોવાથી બૃહત્-વિશાળ છે, આથી તેને પ્રહાય કહે છે, તેનું ચરણ અર્થાત્ સેવન કરવું પ્રહાયર્ય છે. મૃત્યુ સુધી સ્ત્રી આદિનું સેવન ન કરવું, ચિત્તની બહિર્મુખ વૃત્તિ ન હોવી પ્રહાયર્ય છે, આથી કૃત, કારિત અને અનુમોહન એ ત્રણ કારણો સહિત મન, વચન અને કાયાના યોગથી—કામિની વિષયનો ત્યાગ કરવો પ્રહાયર્ય કહેવાય છે. એનાથી ઇન્દ્રિયદ્વારનું સંવર થાય છે. આત્મામાં જ વૃત્તિ થાય છે, તેમજ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. જે પ્રહાયર્યથી વિપરીત છે તે અપ્રહાયર્ય જે પુરૂષ વિવેકશાળી છે અને વિવેકના બળથી જેના રાગ વગેરે વિકાર શાન્ત થઈ ગયા છે, તે અપ્રહાયર્યનો સર્વથા જ ત્યાગ કરી દે છે. પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રના ચોથા આસ્રવદ્વારમાં કહ્યું છે—અપ્રહાયર્ય મૈથુન કહેવાય છે. ॥૨૮॥

‘મુચ્છા પરિગ્રહો’ ॥૨૯॥

સૂત્રર્થ—મૂર્છાભાવ પરિશ્રદ છે. ॥૨૯॥

તત્વાર્થટીપિકા—હિંસા આદિ પાંચ અવતોમાંથી પહેલા અનુક્રમથી હિંસા, અસત્ય, સ્તેય અને મૈથુનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આન્યું હવે પાંચમાં અવત પરિશ્રદના સ્વરૂપનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—

મૂર્છા પરિશ્રદ છે અર્થાત્ ‘આ મારૂં છે’ એ રીતે મમતા જેનું લક્ષણ છે, જે મનની અભિગ્રાવા રૂપ છે, ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘોડા, મણિ અને રત્ન આદિ ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને, રાગાદિના તથા ઉપધિઓનું સંરક્ષણ, અર્જન અને સંસ્કાર વગેરે જેના લક્ષણ છે. એવી મમતારૂપ આસક્તિ અથવા લોભને પરિશ્રદ કહે છે. આ રીતે શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોપકરણો સિવાય બીજી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો મૂર્છા છે—શાસ્ત્રોક્ત વસ્તુઓમાં પણ જે મમત્વ હોય તો તે પણ મૂર્છારૂપ પરિશ્રદ છે. કહ્યું પણ છે—

‘પોતાના પૂર્વોપાર્જિત પાપકર્મના ઉદ્વચ્છી બાહ્ય પરિશ્રદથી વિહીન દ્રશિદ્ર માણસો આ લોકમાં ઘણી સંખ્યામાં છે, પરન્તુ, આલ્યન્તર પરિશ્રદ અર્થાત્ મમત્વના ત્યાગી જીવ હુલંભ છે. ॥૧॥

મોહના સમાનાર્થક ‘મૂર્છા’ ધાતુથી આ પ્રકરણમાં અભિવ્વંગ રૂપ મમત્વ અર્થ લેવામાં આન્યો છે કારણ કે પરિશ્રદનું પ્રકરણ છે. આશંકા થઈ શકે કે આવો અર્થ કરવાથી તો બાહ્ય વસ્તુ પરિશ્રદ જ કહેવાશે નહીં, ઉપર જણાવેલા પ્રકારથી આલ્યન્તર પરિશ્રદનું જ ગ્રહણ થઈ શકે છે. આનું સમાધાન એ છે કે આલ્યન્તર પરિશ્રદ જ મુખ્ય છે અને તેને જ અહીં મુખ્ય રૂપથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. બાહ્ય વસ્તુનું ન હોવા છતાં પણ જે કોઈનામાં મમતાભાવ વિદ્યમાન છે તો તે પરિશ્રદી જ છે.

શંકા—તો શું બાહ્ય પરિશ્રદ એ પરિશ્રદ નથી ?

સમાધાન—આમ કહેવું ઠીક નથી. મમતાનું કારણ હોવાથી બાહ્ય વસ્તુ પણ પરિશ્રદ જ છે.

શંકા—જો ‘આ માફ’ છે’ એ જાતના સંકલ્પને પરિશ્રદ્ધ કહેવામાં આવે તો જ્ઞાન આદિ પણ પરિશ્રદ્ધ કહેવાશે કારણ કે રાગાદિ પરિણામની જેમ તમનામાં પણ ‘આ માફ’ છે’ એવો સંકલ્પ કરવામાં આવે છે.

સમાધાન—અહીં પણ ‘પ્રમત્તયોગાત્’ (પ્રમત્તયોગથી) આ પદની અનુવૃત્તિ છે આથી દોષ આવતો નથી.

આ રીતે જ્ઞાન, દર્શન તેમજ ચારિત્રથી સમ્પન્ન અપ્રમાદી મુનિમાં મોહનો અભાવ હોવાથી મૂર્છા હોતી નથી આથી તેની નિષ્પરિશ્રદ્ધતા સિદ્ધ છે. આ સિવાય જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રહેય નથી તેઓ આત્માના સ્વભાવ છે આથી પરિશ્રદ્ધ નથી. આનાથી ઉદ્દટ્ટ, રાગાદિ કર્મના ઉદ્દયને અધીન છે, તેઓ આત્માના સ્વભાવ નથી આથી હેય છે. આથી રાગાદિમાં જે સંકલ્પ છે તે પરિશ્રદ્ધ કહેવાય છે.

સમસ્ત દોષોનું મૂળ મમત્વરૂપ પરિશ્રદ્ધ જ છે. ‘આ માફ’ છે’ એ જાતનો સંકલ્પ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે વસ્તુઓનું સંરક્ષણ, ઉપાર્જન અથવા સંસ્કાર આદિ કરવામાં આવે છે અને એમ કરવાથી અવશ્ય જ હિંસા થાય છે અને થશે પણ આ માટે માણસ મૃષા લાપણુ કરે છે, ચોરી કરે છે અને મૈથુન ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને પછી એ પાપોના ફળ સ્વરૂપ નરક આદિમાં દુઃખોની હારમાળા ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૨૬॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—હિંસા આદિ અપ્રતોમાંથી ક્રમાનુસાર હિંસા, મૃષાવદ્, સ્તેય, અને મૈથુનના સ્વરૂપની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી ગઈ હવે પંચમાં અપ્રત પરિશ્રદ્ધની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

મૂર્છા પરિશ્રદ્ધ છે. પ્રમાદના યોગથી જેના કારણે આત્મા મૂર્છિત થઈ જાય તે મૂર્છા તેને લોભની પરિણતિ, મમત્વબુદ્ધિ, અભિવંગ, આસક્તિ વગેરે કહે છે. આ લોભ પરિણતિ રૂપ મૂર્છાથી આત્મા મૂઠ જની જાય છે, વિવેકથી ભ્રંટ થઈ જાય છે વિવેકભ્રંટ આત્મા વિશિષ્ટ લોભને વશીભૂત

થઈને અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરવા માંડે છે અને કર્તાવ્ય-અકર્તાવ્યના વિચારથી શૂન્ય થઈ જાય છે. તેની બુદ્ધિ બહેર બની જાય છે, ચિત્તવૃત્તિ તૃષ્ણાને તબે થઈ જાય છે. તે ગુણ-અવગુણનો વિચાર કરતો નથી અને આંધળા તથા બહેરાના જેવી ચેષ્ટા કરે છે

અથવા.-‘મૂર્છા મોહસ્તુચ્છયદોઃ’ વ્યાકરણના આ વિધાન અનુસાર મૂર્છાનો અર્થ સમુચ્છય છે જેનો આશય એ છે કે લોભને વશીભૂત થયેલો આત્મા જેના કારણે-હિંસા વગેરે દોષોનો સમૂહ બની જાય છે, તે મૂર્છા છે. બધાં દોષોમાં લોભ મુખ્ય છે. લોભી માણસ હિંસા, અસત્ય, ચોરી વગેરે સઘળાં પાપોમાં નિઃશંક થઈને પ્રવૃત્તિ કરે છે લોભને તાબે થઈને દિકરો ખાપનો પણ વધ કરી નાખે છે, સગો ભાઈ, ભાઈનું ખુન કરી નાખે છે, પિતા પુત્રના પ્રાણ હરે છે, પત્ની પતિના પ્રાણ હરી લે છે અને પતિ પત્નીને જીવ લઈ લે છે, વિશેષ શું કહી શકાય ?

એવી જ રીતે માતા, પહેલ વગેરે પણ લોભને વશ થઈને ઘોર અનર્થ કરી બેસે છે. લોભગ્રસ્ત થઈને લોકો ખોટી સાક્ષી આપે છે. લોભને લઈને મિથ્યા ભાષણ કરે છે. લોભની વિશેષતા ના કારણે જ લુટારા માર્ગમાં પથિકાને લૂંટી લે છે ચોર લોકો રાતનો મહેલ, પ્રાકાર, દિવાલ વગેરે ખેંદીને બધું જ લૂંટી જાય છે. સંસારમાં એવો કોઈ ભાવ, બહાર કે અંદર રહેલો, કે નજીક હોય, દૂર હોય અથવા પ્રિયદર્શન, ભાવ નથી કે જેને લોભી માણસ સ્વેચ્છાપૂર્વક છોડી દે !

લોભ સર્પ જેવો છે. આનાથી મનુષ્યોને અત્યંત અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે અનેક પ્રકારના દુરાચારોમાં ફસાય છે. વધુ તો શું કહી શકાય ? પતંગીયુ, હાથી, હરણ, ભમરો અને માછલી તિર્યંચ આ બધાં પણ લોભથી ગ્રસ્ત થઈને એક એક ચક્ષુ, સ્પર્શન, શબ્દ, ગંધ અને રસની તૃષ્ણાથી દુર્બી થઈને બન્ધનને પ્રાપ્ત થાય છે અને માર્યા જાય છે, જો એક-એક ઇન્દ્રિયને વશ થનારાની આવી દશા થાય છે તો પાંચે ઇન્દ્રિયોનો ભોગ ભોગરનારા લોભગ્રસ્ત મનુષ્યોનું શું કહેવું ? કહ્યું પણ છે-

પતંગ (પતંગીયુ) માતંગ (હાથી) કુરંગ (હરણ) ભૂંગ (ભમરો) અને મીન (માછલી) આ પાંચે પ્રકારના જીવ એક-એક ઇન્દ્રિયના વિષયના કારણે માર્યા જાય છે તો જે પ્રમાદી પુરૂષ પાંચે ઇન્દ્રિયોને વશ થઈ જાય છે તેનો નાશ કેમ નહીં થાય ? ॥૧॥

આ રીતે વિષયોમાં લલચ ઈને વિવેકી પુરૂષો પણ સન્માર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે એ લોભની વિચિત્રતા છે. ‘આ લોભરૂપ મર્યા જ પરિગ્રહ કહેવાય છે. મૂર્છા બે પ્રકારની હોય છે-આભ્યંતર વિષયોમાં તથા બાહ્ય વિષયોમાં આભ્યંતર વિષય ચૌદ પ્રકારના છે.-રાગ-દ્વેષ-ક્રોધ, માન-માયા-લોભ-મિથ્યા દર્શન-હાસ્ય-રતિ-અરતિ-લય-શોક જુગુપ્સા અને વેદ આવી

રીતે અભ્યન્તર પરિગ્રહ પણ ચૈદ પ્રકારનો સાબિત થાય છે. બાહ્ય વિષય અનેક પ્રકારના છે-જેમ કે, વાસ્તુ (મંગલ, દુકાન આદિ.) ક્ષેત્ર (ખેતર), ધન, ધાન્ય, શર્યા, આસન, યાન, કુખ્ય બેપગા ત્રણપગા, ચારપગા, વામણ વગેરે આ બધા ચિત્તના પરિણમન રૂપ મૂર્છાના વિષય છે. ઉપર રાગ દ્રેષ આદિ જે આભ્યન્તર વિષય કહેવામાં આવ્યા છે તે પરિગ્રહના કારણે હોવાથી મૂર્છા કહેવાય છે. વાસ્તુ ક્ષેત્ર આદિ જે બાહ્ય વિષય છે. અજ્ઞાનના કારણે તેમનામાં મમત્વભાવ ધારણ કરવામાં આવે છે આથી તેઓ કલુષિત ચિત્ત આત્માની જન્મ-મરણની પરંપરાને સુદૃઢ કરે છે. આથી તેમને પરિગ્રહકહેલાં છે.

લોભયુક્ત ચિત્તવૃત્તિર્થ જેનું પરિગ્રહણ કરવામાં આવે સ્વીકાર કરવામાં આવે તે પરિગ્રહ હુકીતમાં તે આત્માનું લોભ કષાય રૂપ પરિણામ છે. જેવી રીતે હિંસા પ્રમત્તયોગના સદ્ભાવના કારણે આત્મામાં રાગ-દ્રેષ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે તેવી જ રીતે મૂર્છા પણ રાગ-દ્રેષ મોહના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે પરન્તુ જે પુરૂષ પરિગ્રહની ભાવનાથી સદા રહિત થઈ ચૂક્યો છે તેમજ જેના મન વચન કાયાનો વ્યાપાર પ્રમાદ વગરનો છે તેને સંયમના ઉપકારક વસ્ત્ર આદિ ઉપધિ, શર્યા, આહાર, શરીર આદિમાં જેની અનુભતિ આગમમાં આપવામાં આવી છે, મૂર્છા થતી નથી. દશવૈકાલિકસૂત્રના છઠા અધ્યયનની અઠારમી ગાથામાં કહ્યું છે-

સાધુજન જે પણ વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળો અને પગલૂંછણીયા ધારણ કરે છે, અથવા કામમાં લે છે, તે બધાં સંયમ તથા લબ્ધના હેતુસર જ સમજવા જોઈએ. ॥૧૧॥

યોગ્ય ઉપકરણોની અનુપસ્થિતિમાં ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ થતો નથી આથી નિર્ગ્રન્થ પણ જે શાસ્ત્રવિહિત, સંયમના ઉપકારક વસ્ત્ર પાત્ર આદિ ઉપકરણ તથા શર્યા આદિ ગ્રહણ કરે તો તેમાં પરિગ્રહનો દોષ લાગતો નથી. વસ્ત્ર પાત્ર આદિ ઉપકરણ મોક્ષનાં સાધન છે, અહિંસા આદિ વ્રતોનું પાલન કરવામાં સમર્થ છે, આગમમાં તેમની આજ્ઞા ફરમાવવામાં આવેલી છે તો પણ વિવેકહીન માણસો તેમનું ગ્રહણ કરતાં નથી પરન્તુ તેઓ પણ આહાર, શરીર અને શિષ્ય વગેરેનું ગ્રહણ તો કરે જ છે તેમને તેઓ શું માને છે? શું એ પરિગ્રહણ નથી? તેમની માન્યતા અનુસાર તેઓ પણ પરિગ્રહી છે.

શંકા-શું પરિગ્રહમાં અદ્ય-બહુત્વકૃત વિશેષતા સંભવીત છે?

સમાધાન-એવું માની લઈએ તો દરિદ્રની પાસે થોડું ધન હોય છે અને મહાન સમ્પત્તિશાળી શેઠની પાસે અઠગક દ્રવ્ય હોય છે, આથી દરિદ્રને અપરિગ્રહી અને મહાન સમ્પત્તિશાળીને પરિગ્રહી કહી શકાય નહીં. આથી ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ બધાંએ એવું જ સ્વીકારવું જોઈએ કે



મૂર્છા જ પરિગ્રહ છે. તે મૂર્છાંરૂપ પરિગ્રહ ચેતન એકેન્દ્રિય, બેદન્દ્રિય, તેદન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય પદાર્થોમાં, અચેતન વાસ્તુ તથા હીરા-અવેરાતમાં, રાગ વગેરે આત્મિક પરિણામો તથા બાહ્ય અને આલ્યન્તર દ્રવ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ દ્રવ્ય કોઈ જગ્યાએ માત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ હોય છે જ્યારે ક્યાંક આત્મપ્રદેશોથી યુક્ત હોય છે. દ્રવ્યના ગ્રહણથી તે પરિગ્રહ ચાર પ્રકારનો છે-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના ભેદથી દ્રવ્યથી વાસ્તુ-ક્ષેત્ર આદિ વિષયક થાય છે, ક્ષેત્રથી ગામ નગર વગેરેથી અવચ્છિન્ન દ્રવ્ય વિષયક થાય છે, કાલથી રાત્રિ-દિવસ આદિથી વ્યવચ્છિન્ન દ્રવ્ય વિષયક થાય છે અને વિશિષ્ટ વસ્તુની ઉપલબ્ધિમાં થાય છે. જો ઉત્કૃષ્ટ ઉપલંબન હોય તો ઉત્કૃષ્ટ મૂર્છા થાય છે, તથાવિધ વસ્તુનું ઉપલંબન જો મધ્યમ હોય તો મધ્યમ મૂર્છા થાય છે અને જઘન્યમાં જઘન્ય મૂર્છા થાય છે. આ મૂર્છાના અનેક પર્યાયવાચક નામ છે જેમ કે-ઈચ્છા, પ્રાર્થના, કામ, અભિલાષા, કાંક્ષા, ગાદ્ય, લોભ વગેરે આમાંથી ઈચ્છાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- 'નિર્ઘન પુરૂષ સો રૂપીઆની કામના કરે છે, જેની પાસે સો છે તેને હનર-હનરપતિ લાખની અભિલાષા કરે છે, લક્ષાધિપતિ રાજા બનવા ચાહે છે, રાજા ચક્રવર્તી બનવાના મનોરથ સેવે છે, ચક્રવર્તી ઈન્દ્રપદ પામવાની કામના રાખે છે, ઈન્દ્ર પ્રહલલોક પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા સેવે છે, પ્રહ્લા વિષ્ણુનું પદ મળે એવું ઈચ્છે છે તો વિષ્ણુ શિવ-મહાદેવ બનવાનો મનસુખો સેવે છે. આ તૃષ્ણાનો કોઈ ઈડો જ નથી.' ॥૧॥

દશવૈકાલિકસૂત્રના છઠાં અધ્યયનની ૨૧મી ગાથામાં કહ્યું છે- 'મૂર્છાને પરિગ્રહ કહેલ છે.' ॥૨૯॥

### પાંચ અણુવ્રત કા નિરૂપણ

'एषहितो देसजो' ઇત્યાદિ  
સૂત્રાર્થ-આ હિંસા આદિ અવ્રતોથી એકદેશથી નિવૃત્ત થવું પાંચ અણુવ્રત છે. ॥૩૦॥

- ‘દિસિમજ્જાયકરણં દિસિવયં’ ઇત્યાદિ  
સૂત્રાર્થ—દિશાઓની મર્યાદા કરવી દિગ્વ્રત છે. ॥૩૧॥
- ‘હવમોગપરિમોગ’ ઇત્યાદિ  
સૂત્રાર્થ—ઉપલોગ અને પરિલોગની વસ્તુઓનું પરિમાણ કરવું ઉપલોગ પરિલોગ પરિમાણવ્રત કહેવાય છે. ॥૩૨॥
- ‘ળીહેઝય પાણિપીઢા’ ઇત્યાદિ  
સૂત્રાર્થ—નિર્ઘૃત પ્રાણી-પીડા ઉત્પન્ન કરવામાં વિરત થઈ જવું અનર્થ-હનડવિરમણ વ્રત કહેવાય છે. ॥૩૩॥
- ‘સઞ્જીવેસુ સમભાવો સામાઙ્યં’ ઇત્યાદિ  
સૂત્રાર્થ—મધ્યાં શુભે ઉપર સમભાવ રાખવો સામાયિક વ્રત છે. ॥૩૪॥
- ‘દિસિવયસંક્રોઓ દેસાવગાસિયં’ ઇત્યાદિ  
સૂત્રાર્થ દિશાવ્રતને (મર્યાદિત સમય માટે) સંકુચિત કરવું દેશાવકાશિક-વ્રત કહેવાય છે. ॥૩૫॥
- ‘ધમ્મવુટ્ટીણ વસણં પોસહોવવાસો’ ઇત્યાદિ  
સૂત્રાર્થ—ધર્મની પુષ્ટિને માટે વાસ કરવો પૌષ્ટીપવાસ છે. ॥૩૬॥
- ‘સમણાણં પ્રસણિજ્જા’ ઇત્યાદિ  
સૂત્રાર્થ—સાધુઓને એષણીય આહારનું દાન આપવું અતિથિસંવિભાગ-વ્રત છે. ॥૩૭॥
- ‘મારણંતિય સંલેહણા જોસિઓય’ ઇત્યાદિ  
સૂત્રાર્થ—વ્રતી પુરૂષ મારણાન્તિક સંલેહણાનું પણ્ય સેવન કરે છે. ॥૩૮॥

### મારણાન્તિક સંલેખના ડા નિરૂપણ

તત્ત્વાર્થટીપિકા—ગૃહસ્થ શ્રાવક આરવ્રતોથી સમ્પન્ન હોવાના કારણે દેશવ્રતી કહેવાય છે એ હકીકત પૂર્વસૂત્રમાં કહેવામાં આવી છે. હવે એ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ કે તે વ્રતી શ્રાવક મારણાન્તિક સંલેહણાને પણ્ય આરાધક હોય છે—

દેશવ્રતી શ્રાવક પાંચ આણવ્રતો, ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતોથી સમ્પન્ન હોવાના કારણે મારણાન્તિક સંલેહણાને પણ્ય આરાધક હોય છે. અર્થાત્ ભવનો અન્ત કરનાર, કાયા તથા કષાયને કૃશ કરવા રૂપ સંલેહણાનું સેવન કરે છે.

પોતાના આત્માના પરિણામ અનુસાર ઉપાર્જિત આયુ, ઇન્દ્રિયો અને બળોને ક્ષય થવો મરણ કહેવાય છે. મરણ રૂપ અન્તને મરણાન્ત કહે છે. મરણાન્ત જેનું પ્રયોજન છે તેને મારણાન્તિકી કહે છે, આવી સંલેહણા

મારણાન્તિક સંલેહણા છે. મમ્ અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારથી લેહન કરવું અથવા કૃશ કરવું સંલેહણા છે. ઉપત્તસ વગેરે દ્વારા કાયાને કૃશ કરવી બાહ્ય સંલેહણા છે અને તપ તથા સંયમ દ્વારા ક્રોધ આદિ કષાયોને પાતળા પાડવા આન્તરિક સંલેહણા છે. આ રીતે કાયા તથા કષાયોનો સમ્યક્ પ્રકારે લેહન કરવું અથવા કૃશ કરવું સંલેહણા છે. વ્રતી શ્રાવક આ મારણાન્તિક સંલેહણાનું પણ પ્રેમપૂર્વક સેવન કરે છે. સૂત્રમાં પ્રયુક્ત 'ચ' શબ્દથી એમ સમજવાનું છે કે તે મારણાન્તિક સંલેહણાના પણ આરાધક હોય છે. અહીં 'અન્ત' શબ્દ । ગ્રહણથી તદ્દલવમરણ્ય ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

શંકા—મારણાન્તિક સંલેહણાનું સેવન કરનાર ગ્રહસ્થ આત્મહત્યાના દોષનો ભાગી હોવો ભેદ એ, કારણ કે તે સ્વેચ્છપૂર્વક જ પોતાના આયુષ્ય, ઇન્દ્રિય નેમજ બળનો વિનાશ કરવા માટે કાયા વગેરેનું શોષણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

સમાધાન—આ પ્રમાણે નથી. વ્રતી ગ્રહસ્થ અપ્રમત્ત હોવાના કારણે કાયા વગેરેને કૃશ કરવામાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ આત્મઘાતના પાપનો ભાગીદાર થતો નથી. હિંસાપદનો અર્થ પ્રમત્તયોગથી પ્રાણોનો નાશ કરવો એમ થાય છે, પરન્તુ વ્રતધારી શ્રાવક રાગ દ્વેષ અને મોહના અભિનિવેશથી રહિત હોય છે, આથી તેનામાં પ્રમાદનો યોગ થતો નથી. જે પુરૂષ રાગ, દ્વેષ અને મોહથી આવિષ્ટ ઘઈને ઝેર, શસ્ત્ર, ક્ષંસા, અગ્નિસ્નાન, કૂવામાં પડવું, તળાવમાં ડૂબી જઈને જીલ કચરીને—એવા પ્રયોગો કરીને આત્મહત્યા કરે છે તે જ આત્મઘાતક કહેવાય છે. આવી રીતે સંલેહણને અંગિકાર કરનારા વ્રતી પુરૂષને રાગ-દ્વેષ આદિનો અભાવ નહીં હોવાના કારણે આત્મઘાતનું પાપ લાગતું નથી. કહ્યું પણ છે—

'જેને રાગાદિની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેને આગમમાં અહિંસક કહેવામાં આવ્યો છે. રાગાદિની ઉત્પત્તિ જ હિંસા છે એમ જિનેન્દ્ર ભગવાને ભાષેલું છે.'

ઘરમાં આગ લાગવાથી જ્યારે સર્વસ્વના વિનાશનો અવસર ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે તે ઘરનો માલિક તે આગને ઓલવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરન્તુ જ્યારે તેને ઓલવવામાં તે સફળ થતો નથી, ત્યારે રત્ન આદિ મૂલ્યવાન પદાર્થોની જ રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એવી જ રીતે એવી સાથે કાયાનો વિનાશ ઉપસ્થિત થવાથી વ્રતી શ્રાવક વ્રત શીલ આદિ ગુણોનું રક્ષણ કરતો થકો આત્મઘાતક કહી શકાતો નથી. ॥૩૮॥

તત્વાર્થનિયુક્તિ—પહેલા કહેવામાં આવ્યું કે બાર વ્રતધારી ગ્રહસ્થ શ્રાવક શીલ સંપત્તિથી સમ્પન્ન હોય છે હવે એ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ કે પૂર્વોક્ત શ્રાવક ભવનો અન્ત કરનારી કાયા-કષાય સંલેહણાનો પણ આરાધક હોય છે—

આ પૂવેક્રમ બર વ્રતધારી ગૃહસ્થ મારણાન્તિક સંલેહણાનું પણ પ્રીતિપૂર્વક સેવન કરનારો હોય છે. 'ચ' શબ્દના પ્રયોગથી એવું સમજવું જોઈએ કે બારવ્રતોથી સમ્પન્ન હોવા છતાં પણ શ્રવક મારણાન્તિક સંલેહણાનો આરાધક હોય છે.

અહીં મરણનો અર્થ છે—સમ્પૂર્ણ આયુનો ક્ષય થવો અહીં ક્ષણે-ક્ષણે થનારા આવીચિમરણને ગૃહણ કરવું જોઈએ નહીં. 'અન્ત' પદથી તદ્દત્તલ-વમરણ સમજવું ઘટે. મરણને જ મરણાન્ત કહે છે, અર્થાત્ મૃત્યુકાળ અથવા મોતનું પાસે આવવું. આવી રીતે તદ્દત્તલવ રૂપ મરણાન્તિક સંલેહના છે. જેના વડે કાયા તથા ક્ષાય વગેરેનું સંલેહન કરાય-કૃશ કરાય તેને સંલેહણા કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે કાયા તથા કાષાયને પાતળા પાડનાત તપશ્ચર્યા સંલેહણા કહેવાય છે. આમાં પણ કાયાને કૃશ કરનારી તપશ્ચર્યા બાહ્ય સંલેહણા છે જ્યારે ક્રોધ વગેરે કષાયોને કૃશ કરનારનું તપ આભ્યન્તર સંલેહણા છે. કથું પણ છે—

ચાર વર્ષ સુધી વિચિત્ર તપ કરે. ચાર વર્ષ સુધી વિગાયનો ત્યાગ કરીને તા કરે, બે વર્ષ સુધી એકાંતર આયાંબિલ કરે, એક વર્ષ અવિકૃષ્ટ અને એક વર્ષ સુધી વિકૃષ્ટ તપ કરે. આ રીતે સંલેહણાનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ બાર વર્ષનો કહેવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી પોતાની શક્તિ મુજબ માસ અથવા અડધા માસ પરિમાણવાળી આગમોકત બાર વર્ષની વ્યવસ્થાથી જ સંલેહણાનો કાળ સમજવાનો છે.

સાધુ તથા શ્રવકે આ સંલેહણા મરણપર્યન્ત અવશ્ય જ કરવી જોઈએ. આ દુષ્પ્રમકાળના દોષથી, સંહનનની દુર્મળતાના દોષથી તથા દેવતા મનુષ્યો તથા તિર્યંચો દ્વારા જનિત તથા પોતાનાથી જ ઉત્પન્ન થનારા ઉપસર્ગોના દોષથી તથા દશ પ્રકારના ધર્મવિષયક શ્રમણના આવશ્યક કર્તવ્ય અને પ્રત્યુ-પેક્ષણ વગેરેના હાસને જોઈને અને શ્રમણોની વૈયાવચ્યા અને પૌષ્ઠોપવાસ વગેરે ગૃહસ્થના કર્તવ્યોની ઝાટ જોઈને, વ્રતી ગૃહસ્થ મૃત્યુને હુંકડું આવેલું જાણીને, મરણના ઇંડા બરાબર બત્રીસ ઠાળીયાના આહારમાં ક્યારેક કરવા યોગ્ય અવમૌદર્ધ. ઉપવાસ, છઠ્ઠ, અકૃમ, અર્ધમાસ અમણ આદિથી શરીરને કૃશ કરીને, લોહી-માંસ આદિનો અપચય કરીને ક્રોધ આદિ કષાયોને દેશ-વટો આપીને, સર્વસાવધવિરતિ રૂપ પાંચ મહાવ્રતોને અંગીકાર કરીને, મહા-વ્રતોથી સમ્પન્ન થઈને અનદાન, અશનપાન, ખાધ તથા સ્વાદિષ્ટ આહારનો મન, વચન કાયા રૂપ ત્રણે યોગથી ત્યાગ કરીને, સમાધિ અનુસાર જીવનપર્યન્ત ભાવાનુપ્રેક્ષામાં તત્પર રહીને, અંગિકાર કરેલા મહાવ્રત આદિની

સ્મૃતિ રૂપ સમાધિની બહુલતાવાળો થઇને આત્મધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનથી મુક્ત થઇને જેઓ મારણાન્તિક સંલેહણાનું સેવન કરે છે, તે પરમ પુરુષાર્થ મોક્ષનો આરાધક હોય છે.

શંકા—જો આ પ્રમાણે જ હોય તો મારણાન્તિક સંલેહણા કરનાર પોતાની રાજ્યપુશીથી જ પોતાના આયુષ્ય વગેરેનો વિનાશ કરે છે અથવા આત્મહત્યાના પાપનો ભાગીદાર ગણાવેા જોઈએ.

સમાધાન—સંલેહણા કરનાર પ્રમાદહીન હોવાના કારણે આત્મધ તના પાપનો ભાગી થતો નથી રાજ્યદ્વેષ તથા મોહના અભિનિવેશથી મુક્ત હોવાના કારણે તેનામાં પ્રમાદના યેગનો અભાવ છે. તે તો વ્રતાદિ ગુણોના રક્ષણ કાળે જ આ પ્રમાણેનું અનુષ્ઠાન કરે છે ઔપપાતિકસૂત્રના પૃષ્ઠમાં સૂત્રમાં કહ્યું—‘અપચ્છિમમારણાન્તિક સંલેહનાજોસણા-ઝારાહ્ણા’ ॥૩૮॥

સૂત્રાર્થ—ગૃહસ્થ આરવ્રતોનો ધારક હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વોક્ત સમ્યક્ત્વસહિત આર વ્રતોથી જે યુક્ત હોય છે તે જ ગૃહસ્થ ‘શ્રાવક’ કહેવાય છે. ॥૩૯॥

### સમ્યગ્દષ્ટિ કે પાંચ અતિચાર કા નિરૂપણ

‘સમ્પત્તસ્સ સંકાઙ્ગયા પંચઅઙ્ગારા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—સમ્યક્ત્વના શંકા વગેરે પાંચ અતિચાર છે. ॥૪૦॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પહેલા બતાવવામાં આવ્યું કે આર વ્રતોનો ધારક ગૃહસ્થ શ્રાવક કહેવાય છે કારણ કે શ્રાવકત્વ વ્રતસમ્પન્નતાથી જ થાય છે અને જે વ્રતી હોય છે તે અવશ્ય સમ્યક્દર્શનથી સમ્પન્ન હોય છે. મૂળ તથા ઉત્તરગુણોના આધારભૂત તત્ત્વશ્રદ્ધાનના અભાવમાં જેનું મન શંકા વગેરે દોષોથી દૂષિત છે, તે ચોક્કસપણે વ્રતધારી થઈ શકતો નથી, વ્રતપણું

સમ્યક્દર્શન મૂળક છે ત્રતી નિશ્ચિતપણે પ્રદાવાન જ હોય છે. સમ્યક્ત્વ શુદ્ધિ હોય તો જ ત્રતોની શુદ્ધિ થાય છે. નિરતિચાર સમ્યક્ત્વ હોય ત્યારે જ ત્રતી યથ શકાય છે આથી સમ્યક્ત્વના અતિચારોનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

સમ્યક્ત્વના શંકા વગેરે પાંચ અતિચાર છે. ‘આદિ’ પદથી કાંક્ષા, વિચિ-કિત્સા, પરપાષંડ પ્રશંસા અને પરપાષંડ સંસ્તવ અતિચારોનું અડબણ થાય છે. મોહનીય કર્મની વિચિત્રતાથી આત્મપરિણતિ વિશેષ મલીનતા રૂપ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે આથી નિશંકિતત્વ આદિથી સમ્યક્દર્શનની વિશુદ્ધિ થાય છે અને શંકા કાંક્ષા વિચિકિત્સા વગેરેથી સમ્યક્દર્શનની અશુદ્ધિ થાય છે.

અહંત ભગવાન દ્વારા ઉપદિષ્ટ તત્ત્વોમાં સર્વદેશથી અથવા એક દેશથી સંશય કરવો એ શંકા કહેવાય છે. સમ્યક્ત્વમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા નહીં કરતા, નિશંક યથને સમ્યક્ત્વની રક્ષા કરવી જોઈએ. એકદેશથી અથવા સર્વદેશથી મિથ્યાદર્શનની અભિલાષા કરવી કાંક્ષા દોષ છે. આ મહાન તપશ્ચર્યા તથા દાન વગેરેનું કોઈ ફળ મળશે કે નહીં, એ રીતે ધર્મકરણીના ફળને સંશય કરવો વિચિકિત્સા છે, જે ધર્મ સર્વજ્ઞ દ્વારા ઉપદિષ્ટ નથી તેમાં ગુણોનું આરોપણ કરવું પરપાષંડ પ્રશંસા છે. સર્વજ્ઞ દ્વારા અનુપદિષ્ટ ધર્મને અથવા મિથ્યાદિષ્ટિને પરિચય કરવો પરપાષંડ-સંસ્તવ છે અથવા તેમનો સદ્ભૂત અને અસદ્ભૂત ગુણોને પ્રકટ કરનારું વચન પરપાષંડસંસ્તવ છે.

વાસ્તવમાં તો સમ્યક્દર્શનમાં અતિચાર આઠ છે, પરંતુ ત્રણ અતિ-ચારોનો પરપાષંડ, પ્રશંસા અને પરપાષંડ સંસ્તવમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે, આથી સમ્યક્ત્વના પાંચ અતિચાર કહેવામાં આવ્યા છે. આમાં સમાયેલા ત્રણ અતિચાર આ પ્રમાણે છે—દોષનુપગૂહના, અસ્થિરીકરણ અને અવત્સલ્ય આમનો પ્રશંસા અને સંસ્તવમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જે પુરૂષ મનથી મિથ્યાદિષ્ટિઓની પ્રશંસા કરે છે તે મૂઠમતિ સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર તથા તપ રૂપ રત્નચતુષ્ટયથી વિભૂષિત પુરૂષોના પ્રમાદ તથા અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારા દોષોનું ઉપગૂહન કરતો નથી—તેના ઉપર ઢાંક-પીંછોડો કરતો નથી, સમ્યક્દર્શન વગેરેમાં તેમનું સ્થિરીકરણ કરતો નથી, વાત્સલ્ય તો એક બાળુએ રહ્યું, તે શાસનની પ્રભાવના પણ કેવી રીતે કરશે ? આવી રીતે—પરપાષંડપ્રશંસા અને પરપાષંડ સંસ્તવમાં અનુપગૂહન વગેરે દોષો અન્તર્ગત થઈ જાય છે. આગળ ઉપર ત્રતોનાં પાંચ-પાંચ અતિચાર કહેવામાં આવશે, એવા અનુરોધથી પણ પ્રશંસા અને સંસ્તવમાં જ ત્રણ અતિચારોનો સમા-વેશ કરીને સમ્યક્ત્વના પાંચ અતિચાર જ કહેવામાં આવ્યા છે. ॥૪૦॥

તત્વાર્થનિચુકિત—પહેલા કહેવામાં આવ્યું હતું કે બાર ત્રતોનો ધારક

ગૃહસ્થ જ શ્રાવકવ્રતી હોય છે. મિથ્યાદર્શન શક્ય છે આ કારણે સમ્યગ્દષ્ટિ જ વ્રતી ગ્રહસ્થ હોય છે. કેઈને મેહનીય કર્મની વિશિષ્ટ અવસ્થાથી સમ્યક્ત્વમાં પાંચ અતિચાર હોય છે તેમની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ-

સમ્યક્ત્વના શંકા વગેરે પાંચ અતિચાર હોય છે. 'આદિ' શબ્દથી કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, પરપાષંડપ્રશંસા અને પરપાષંડસંસ્તવ નામના અતિચારોને ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

અતિચારનો અર્થ છે--ઉલ્લંઘન-મર્યાદાભંગ મેહનીય કર્મની વિચિત્રતાથી ઉત્પન્ન થનાર આત્માની પરિણતિ અતિચાર કહેવાય છે. આ રીતે સમ્યક્-દર્શનના પાંચ અતિચાર છે--શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, પરપાષંડપ્રશંસા અને પરપાષંડસંસ્તવ, આગમમાં પ્રતિપાદિત, તીર્થ'કર ભગવાન દ્વારા કથિત શુવાદિ તત્ત્વોમાં, શુભ-અશુભ આદિ તત્ત્વોના જ્ઞાતા, ભાવપૂર્વક ભગવાનના શાસનને અંગીકાર કરનારો, અહંન્ત કથિત તત્ત્વમાં શ્રદ્ધાળુ સમ્યક્દષ્ટિને પણ એવો સંશય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે કે-'આત્મા, અસંખ્યાતપ્રદેશી છે અથવા નિરવયવ હોવાથી અપ્રદેશી છે!' આ શંકા અતિચાર છે. આવશ્યકમાં કહ્યું છે-'સંશય કરવો શંકા છે' પરંતુ દર્શનની ઈચ્છા કરવી કાંક્ષા અતિચાર છે. ધર્મ ક્રિયાના રૂપમાં સંદેહ રાખવો વિચિકિત્સા અતિચાર છે.

મિથ્યાદર્શન ત્રણ પ્રકારનું છે--અભિગૃહીત, અનભિગૃહીત અને સંશય મિથ્યાદર્શન કહ્યું પણ છે-

જે શુભ સૂત્રોક્ત એક પદ અથવા અક્ષર પ્રત્યે પણ અરૂચિ કરે છે, તે ભલે ખાકીના બધાં ઉપર રૂચિ રાખતો હોય, તો પણ તેને મિથ્યાદષ્ટિ જ ગણવો જોઈએ. ૧૧૧।

એવી જ રીતે-સૂત્રમાં કહેલાં એક અક્ષર પર પણ અરૂચિ રાખવાથી મનુષ્ય મિથ્યાદષ્ટિ થઈ જાય છે. સૂત્ર તેમજ જિનાશા પ્રમાણુ નથી એવું તે સમજે છે. ૧૧૧।

એક પણ પદાર્થમાં સંદેહ હોય તો અહંન્ત ભગવાન તરફ વિશ્વાસનો વિનાશ થઈ જાય છે, આથી શંકાશીલ પુરૂષ મિથ્યાદષ્ટિ છે. તે ભવગતિ-એનો મૂળ હેતુ છે. ૧૨।

આથી મુમુક્ષુ પુરૂષે શંકારહિત થઈને જિનવચન સર્વાંથા સત્ય જ છે એવું સમજવું જોઈએ કારણ કે તે સર્વજ્ઞ અને વીતરાગ દ્વારા કહેવાયું છે. કહ્યું પણ છે-'તે જ સત્ય અને અસંદિગ્ધ છે જે જિનેન્દ્રોએ કહ્યું છે. છન્નસ્થ શુભવતું જ્ઞાન નખળું હોય છે, તેની ઈન્દ્રિયો સતેજ હોતી નથી આ દોષોને લીધે તે બધાં પદાર્થોના સ્વરૂપ નો નિશ્ચય કરી શકતો નથી.

આ લોક તેમજ પરલોક સંબંધી શબ્દ આદિ વિષયોની ઈચ્છા કરવી

કાંક્ષા પદનો અર્થ થાય છે જેમ કે-બુદ્ધે ભિક્ષુઓને સ્નાન, અનાજ, પાણી, આમ્હાદન તથા શર્યા વગેરેનું સુખ લોગવતા થકા કલેશરહિત ધર્મનેા ઉપદેશ આપ્યો છે. બીજાઓએ પણ સાંસારિક વિષયલોગો સંબંધી સુખ કાજે જ ધર્મનેા ઉપદેશ આપ્યો છે તથા સ્વર્ગ અને રાજ્ય સુખની પ્રાપ્તિ અર્થે દિવ્યરૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ અને સ્પર્શ આદિ વિષયક ઉપદેશ આપ્યો છે. ચાલો ત્યારે બુદ્ધશાસનનેા જ સ્વીકાર કરી લઈએ ! આ રીતે આ લોક અથવા પરલોક સંબંધી શબ્દ આદિ વિષયોની પ્રાપ્તિની અભિલાષા કરવી કાંક્ષા અતિચાર છે.

વાસ્તવમાં તો અન્ય શાસન, દર્શન તથા તત્ત્વની ઈચ્છા કરવી કાંક્ષા છે, જે આવી આકાંક્ષા કરે છે તે ગુણ-દોષોનેા વિચાર કર્યા વગર જ સાંસારિક સુખની અભિલાષા કરે છે. પરન્તુ આ લોક સંબંધી અથવા પારલૌકિક સુખ નાશવત છે. તેનેા અન્ત કરૂણ છે, તે દુઃખોથી મિશ્રિત હોય છે, આથી કયાયોથી કલુષિત હોવાના કારણે તથા ભવપરમ્પરણે-વધારનાર હોવાથી અહર્નન્ત ભગવાને તેની મનાઈ ફરમાવેલ છે. નિષિદ્ધ અનુબંધાન જે ભાવપૂર્વક કરવામાં આવે તો તે-સિદ્ધાંતના ઉલ્લંઘનના કારણે સમ્યક્ત્વને દૂષિત કરે છે, કહ્યુ પણ છે-‘અન્ય-અન્ય દર્શનોનું ગ્રહણ કરવું કાંક્ષા છે’ અહર્નન્ત ભગવાનના સિદ્ધાંતનેા તો દશવૈકાલિકસૂત્રના નવમાં અધ્યયનના ચોથા ઉદ્દેશકમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે-‘નો ઇહલોચટ્ટાણ’ વગેરે વાક્યોમાં કહ્યું છે, જેનેા સારાંશ એ છે કે સ્વાધ્યાય, તપશ્ચર્યા વગેરે કેઈ પણ ધર્મ-નુબંધાન આ લોક સંબંધી લાભ ખાતર કરવા ન જોઈએ, પારલૌકિક લાભ (સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ આદિ) માટે ન કરવા તેમજ યશ-કીર્તિ વગેરે મેળવવા માટે પણ ન કરવા, માત્ર કર્મોને ખપાવવાના હેતુથી કરવા જોઈએ. કર્મનિર્જરા શિવાય અન્ય કોઈ પણ લાભની આશાથી ધર્માચરણ કરવું જોઈએ નહીં, જે આમ થાય તો જ ઐકાન્તિક, આત્યન્તિક અને અવ્યાખાધ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવું વિચારીને સાધુ અથવા શ્રાવકે અન્ય દર્શનની આકાંક્ષા કરવી જોઈએ નહીં.

વિચિકિત્સા એક પ્રકારનેા મતિવિભ્રમ છે. કોઈ-કોઈ યુક્તિ આગમ-સંગત અર્થમાં પણ બુદ્ધિ બ્રાન્ત થઈ જાય છે. જેમ કે-રેતીના કોળીયા જેવું સ્વાદ વગરનું આ તપશ્ચર્યાનું તથા લોચ આદિતું ન જાણે ભવિષ્યમાં કોઈ ફળ પ્રાપ્ત થશે કે કેમ ! આ માત્ર નિષ્ફળ કબ્ટ તો નથી જેનાથી નિર્જરા-ફળની પ્રાપ્તિ ન થાય સંસારમાં બંને પ્રકારની ક્રિયાઓ જોવામાં આવે છે-કોઈ સફળ થાય છે, કોઈ નિષ્ફળ ખેડૂત ખેતી કરે છે તો કદી તે સફળ થાય છે, ક્યાંદે નિષ્ફળ પણ નીવડે છે. આ રીતે સામાન્ય રૂપથી બંને પ્રકારની ક્રિયાઓ જોવામાં આવે છે આથી બુદ્ધિમાં ભ્રમણા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.



અત્રે એવી આશંકા ન કરવી જોઈએ કે વિચિકિત્સા પણ એક પ્રકારની શંકા જ છે, શંકાથી જુદું નથી. કારણ કે શંકા અને વિચિકિત્સાના વિષય જુદા જુદા હોય છે. શંકા સમ્પૂર્ણ અથવા કોઈ એક પદાર્થમાં થાય છે આથી તેના વિષય દ્રવ્ય-ગુણ છે, વિચિકિત્સા ક્ષણમાં સન્દેહ કરવાથી થાય છે આ કારણે બંનેમાં ભેદ છે. વિચિકિત્સા થવાથી મિથ્યાત્વના પુદ્ગલોથી અનુવિદ્ધ મતિ ભ્રમણ કરે છે-સર્વપ્રવચનમાં સ્થિર ન હોઈને અસ્થિર થઈ જાય છે.

આ રીતે આ શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા આદિ મિથ્યાદર્શનના જ રૂપ છે તેા પણ આમાંથી કોઈ-કોઈ પાર્થકય છે. આથી જ આ બધાં સમ્યક્ત્વના અતિચાર કહેવાયા છે.

પરપાષંડપ્રશંસા અને પરપાષંડસંસ્તવ, અહંન્ત લગવાન્તા શાસનથી ભિન્ન, અભિગૃહીત અને અનભિગૃહીતના ભેદથી બે પ્રકરના મિથ્યાદંષ્ટિથી યુક્ત ક્રિયાવાદિઓ, અક્રિયાવાદિઓ, અજ્ઞાનવાદિઓ અને વિનયવાદિઓની પ્રશંસા રૂપ અને પરિચય રૂપ છે, અર્થાત્ મિથ્યાદંષ્ટિઓની પ્રશંસા કરવી પરપાષંડપ્રશંસા છે અને તેમની સાથે પરિચય કરવો પરપાષંડસંસ્તવ છે. આ બંને પણ સમ્યક્દર્શનના અતિચાર છે. લાવપૂર્વક ધીજાના અથવા પોતાના ગુણોનો પ્રકર્ષ પ્રકટ કરવાને-પ્રશંસા કહે છે અને સોપધિક અથવા નિરૂપધિક ગુણવચનને સંસ્તવ કહે છે. અભિમુખગૃહીત દંષ્ટિ અભિગૃહીતા દંષ્ટિ છે જેમ કે-‘આ જ તત્ત્વ છે’ એ જાતના સૌગત આદિના વચન બધા પ્રવચનોને સમીચીન સમજવું અનભિગૃહીત મિથ્યાદંષ્ટિ કહેવાય છે.

મોહનીયકર્મની વિચિત્રતાના કારણે તથા નયો અનન્ત હોવાથી મિથ્યાદર્શન અનેક પ્રકારના હોય છે. કોઈ-કોઈ ક્રિયાવાદી હોય છે ક્રિયા કર્તાને અધીન છે, કર્તા વગર તે થઈ શકતી નથી. આ રીતે આત્માથી અધિષ્ઠિત શરીરમાં સમવાય સંબંધથી ક્રિયા રહે છે. એવું સ્વીકારનાર અને આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરનારા ક્રિયાવાદી કહેવાય છે. તેમના એકસો એંશી (૧૮૦) ભેદ છે. આ ભેદ આ રીતે નિષ્પન્ન થાય છે-(૧) જીવ (૨) અજીવ (૩) બન્ધ (૪) પુણ્ય (૫) પાપ (૬) આસ્રવ (૭) સંવર (૮) નિર્જરા (૯) મોક્ષ આ નવ પદાર્થોમાંથી પ્રત્યેકની સાથે જીવ છે, સ્વતઃ નિત્યકાળથી ઈત્યાદિ રૂપથી બનનારા વીસ ભેદોનો નવ પદાર્થની સાથે ગુણાકાર કરવાથી એકસો એંશીની સંખ્યા થઈ જાય છે. અક્રિયાવાદિ નાસ્તિકોના એંશી ભેદ છે. ઈત્યાદિ ચારે મળીને અભિગૃહીત મિથ્યાદંષ્ટિઓના કુલ ત્રણસો ત્રેસઠ (૩૬૩) ભેદ હોય છે. આમાં આત્માનું અસ્તિત્વ નહીં સ્વીકારનારા અક્રિયાવાદી એંશી (૮૦) છે, અજ્ઞાનવાદિઓના સડસઠ (૬૭) ભેદ છે અને વૈનયિકોના બત્રીસ ભેદ છે.

અક્રિયાવાદિઓના લેહ આ રીતે થાય છે-‘જીવ નથી સ્વતઃ કાળથી’ અને ‘જીવ નથી પરતઃ કાળથી’ આ રીતે જીવને લઈને ખાર લેહ થાય છે. આ રીતે અજીવ આદિ છ પદાર્થોના પણ ખાર-ખાર લેહ સમજી લેવા જોઈએ. તેમના મતે પુણ્ય અને પાપનો સદ્માવ નથી; આથી સાત પદાર્થોના જ ખાર-ખાર લેહ હોવાથી ચોર્યાસી (૮૪) લેહ થઈ જાય છે. પરન્તુ જેઓ આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. તેમના મતે પુણ્ય અને પાપની પણ સત્તા હોવાથી નવ પદાર્થ છે અને પ્રત્યેકને લઈને વીસ-વીસ લેહ થાય છે આથી, તેમના એકસો એંશી લેહ છે જેમ કે-‘જીવ સ્વતઃ નિત્યકાળથી’ કાલવાદિઓનું કહેવું છે કે આત્મા સ્વરૂપથી નિત્ય છે કાળથી નહીં. એવી જ રીતે ધંધર-વાદિઓનો ખીજો વિકલ્પ સમજી લેવો જોઈએ. ત્રીજો વિકલ્પ આત્મવાદિઓનો છે. તેમનું કથન છે કે ‘આ બધું’, જે જગતમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પુરૂષ-સ્વરૂપ જ છે. નિયતિને માનનારાઓનો ચોથો વિકલ્પ છે. પાંચમા સ્વભાવ-વાદિ છે. આ રીતે ‘સ્વતઃ’ શબ્દથી પાંચ વિકલ્પ થાય છે. ‘પરતઃ’ શબ્દથી પણ આ જ પાંચ લેહ થાય છે. આ દશેની ‘નિત્ય’ અને ‘અનિત્ય’ની સાથે ચેજના કરવાથી જીવ તત્ત્વને લઈને વીસ લેહ નિષ્પન્ન થાય છે. એવી જ રીતે શેષ અજીવ આદિ આઠ પદાર્થોને લઈને વીસ-વીસ લેહ હોવાથી બધાં મળીને એકસો એંશી લેહ થઈ જાય છે.

વગર વિચાર્યે અને સમજીને કરેલા કર્મબંધને નિષ્ક્રમ માનનારા અજ્ઞાનવાદિઓના મતે, જીવ આદિ નવ તત્ત્વોને અનુક્રમથી સ્થાપિત કરવામાં આવે છે અને પ્રત્યેકની નીચે (૧) સત્ત્વ (૨) અસત્ત્વ (૩) સદસત્ત્વ (૪) અવાચ્યત્વ (૫) સદ્વાચ્યત્વ (૬) અસદવાચ્યત્વ (૭) સદસદવાચ્યત્વ એ સાત ભંગ સ્થાપિત કરવામાં આવે છે આ રીતે એક-એક તત્ત્વને લઈને સાત-સાત વિકલ્પ હોવાથી ૮x૭=૬૩ વિકલ્પ સિદ્ધ થાય છે. આ ત્રેસઠ વિકલ્પોમાં ઉત્પત્તિના ચાર વિકલ્પ સત્ત્વ, અસત્ત્વ, સદસત્ત્વ અને અવાચ્યત્વને ઉમેરી દેવાથી સડસઠ લેહ થઈ જાય છે જેમ કે-જીવ સત્ છે એ કૌણ જાણે છે, જીવ અસત્ છે કૌણ જાણે છે ! વગેરે એવી જ રીતે કૌણ જાણે છે કે સત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે, અસત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે, સદસત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે અથવા અવાચ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે ?

વૈનયિકોના બત્રીસ લેહ છે. તેમની માન્યતા એવી છે કે કાયાથી, વચનથી, મનથી અને દાનથી એ રીતે ચાર પ્રકારથી (૧) સુર (૨) નૃપતિ (૩) મુનિ (૪) જ્ઞાનિ (૫) સ્થવિર-વૃદ્ધ (૬) અધમ (૭) માતા અને (૮) પિતા આ આઠેની વિનયવૈયાવૃત્ત્ય કરવા જોઈએ. તે લોકો એમની પૂજા કરે છે. આ રીતે આઠનો ચાર સાથે ગુણાકાર કરવાથી (૩૨) બત્રીસ લેહ થાય છે.

અનભિગૃહીત મિથ્યાદૃષ્ટિ એવી ભાવના ભાવે છે કે-સંસાર સમ્બન્ધી વિષયલોગના સુખમાં રમ્યાપરમ્યા રહેનાર પુરૂષો માટે મોક્ષનું સુખ વ્યર્થ છે. ઉત્તમ ઐશ્વર્ય અને સમ્પત્તિથી પરિપૂર્ણ અભિજનોમાં આરોગ્યતાથી યુક્ત જન્મ પ્રાપ્ત થાય એટલું જ પુરતું છે. આ પ્રકારની ભાવનાના કારણે તે સઘળાં દેવતાઓ અને બધાં વ્રતધારીઓમાં સમાન ભાવ અને ઉદાસીનતા રાખે છે.

આવી રીતે આત્માનું અસ્તિત્વ માનનારા ક્રિયાવાદિઓની આત્માનું અસ્તિત્વ નહીં માનનારા અક્રિયાદિઓની તથા અજ્ઞાનવાદિઓની પ્રશંસા કરવી પરપાષંડપ્રશંસા છે, જેમ કે-‘આ પુણ્યશાળી છે, આ સત્યપ્રતિજ્ઞ છે આ સન્માર્ગ’ બતાવવામાં પ્રવીણ છે, એમનો જન્મ સાર્થક છે’ વગેરે.

તેમની સાથે-સાથે એક સ્થાને નિવાસ કરવાથી તથા પરસ્પરમાં વાર્તાલાપ કરવાથી થનારો પરિચય સંસ્તવ કહેવાય છે. એક સાથે નિવાસ કરવાથી તથા પરસ્પરમાં વાર્તાલાપ કરવાથી થનારો પરિચય સંસ્તવ કહેવાય છે. એક સાથે નિવાસ કરવાથી, તેમની પ્રક્રિયાઓને સાંભળવાથી અને ક્રિયાઓને જોવાથી અવિચલ બુદ્ધિવાળા પુરૂષની દૃષ્ટિ તેમજ વિચારમાં ભેદ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જેમની બુદ્ધિ અસ્થિર છે તેમનું તો કહેવું જશું? આ કારણે જ ભગવાન્ તીર્થંકરે પાર્શ્વસ્થો (શિથિલાચારિઓ) તેમજ સ્વચ્છન્દાચારિઓની સાથેના સહવાસનો નિષેધ કર્યો છે. એવાની સાથે એક રાત્રિ પણ સહવાસ કરવાથી સમ્યક્દૃષ્ટિ ચાલી જાય છે આથી કુતીર્યિકૈની પ્રશંસા કરવી અને તેમની સાથે પરિચય કરવો સમ્યક્દર્શનની મહીનતાનું કારણ છે-ભૂષ્ટતાનું કારણ છે આ માટે જ એ બંનેને અતિચાર કહેવામાં આવ્યા છે. ત્રિપાસક-દશાંગસૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનમાં કહ્યું છે-‘સમ્યક્ત્વના પાંચ સુખ્ય અતિચર જાણવા જોઈએ. તે આ મુજબ છે-શંકા, કાંસા, વિચિકિત્સા, પરપાષંડપ્રશંસા અને પરપાષંડસંસ્તવ. 11૪૦11

‘પદમસ અણુવ્યસસ વંધ-વહ્ચ્છવિષ્ટેયાહયા પંચ અહ્યારા’ ઇત્યાદિ સૂત્રાર્થ—પ્રથમ અણુવ્રતના બંધ, વધ, છવિચ્છેદ આદિ પાંચ અતિચાર છે. ॥૪૧॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં સમ્યક્ત્વના શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, પરપાષંડપ્રશંસા અને પરપાષંડસંસ્તવ એ પાંચ અતિચારોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે અતિચારનું પ્રકરણ હોવાથી પાંચ અણુવ્રતો તથા દિગ્વ્રતો આદિ ૭ (સાત) શિક્ષાવ્રતોનાં પાંચ-પાંચ અતિચારોનું ક્રમશઃ પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—

અહિંસા જેનું લક્ષણ છે અને સ્થૂળપ્રાણાતિપાત વિરમણ જેનું સ્વરૂપ છે એવા પ્રથમ વ્રતના પાંચ અતિચાર છે—બન્ધ, વધ, છવિચ્છેદ આદિ ઇષ્ટ દેશમાં ગમનનો નિરોધ અથવા ગાઠ બન્ધન ‘બન્ધ’ કહેવાય છે. ચાબૂક, લાકડી, સોટી વગેરેથી પ્રાણિઓને આઘાત કરવો વધ છે—પ્રાણોનો નાશ નહીં, કારણ કે અણુવ્રતી આની પહેલા જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે (પ્રાણાતિપાતથી વ્રતનો સર્વથા ભંગ થઈ જાય છે અને સર્વથા ભંગ થઈ જવો અતિચાર નહીં પણ અનાચાર છે) નાક અથગ કાનનો અગ્રભાગ અથવા અન્ય કોઈ અવયવનું છેદન કરીને શરીરના સૌન્દર્યને નષ્ટ કરવું છવિચ્છેદ છે. ‘આદિ’ શબ્દથી અતિભારારોપણ અને ભક્તપાનવ્યવસ્થેદ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. જે જેટલો ભાર વહન કરવા માટે સમર્થ છે તેમની ઉપર તેથી અધિક ભાર લાદી દેવો અતિભારારોપણ કહેવાય છે. ગાય, ભેંસ આદિ પ્રાણિઓને યોગ્ય પ્રમાણમાં આનાજ પાણી નહીં આપીને તેમને ભૂખ-તરસનું કષ્ટ પહોંચાડવું ભક્તપાનવ્યવસ્થેદ કહેવાય છે. આ અહિંસા લક્ષણ પ્રથમ અણુવ્રતનાં પાંચ અતિચાર છે. એમના સેવનથી અહિંસાણુવ્રત આંશિકરૂપથી ખંડિત થઈ જાય છે. ॥૪૧॥

તત્ત્વાર્થનિરુકિત—પૂર્વસૂત્રમાં સમ્યક્ત્વના શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, પરપાષંડપ્રશંસા અને પરપાષંડ સંસ્તવ અતિચાર પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યા. અતિચારનું આ પ્રકરણ હોવાથી હવે સ્થૂળપ્રાણાતિપાત વગેરેના તથા દિગ્વ્રત આદિના પાંચ-પાંચ અતિચારોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ. સર્વપ્રથમ એક દેશ અહિંસારૂપ પ્રથમ અણુવ્રતના પાંચ અતિચાર કહીએ છીએ—

પ્રથમ અણુવ્રતના બંધ, વધ, છવિચ્છેદ આદિ પાંચ અતિચાર છે. તેમાંથી દોરડા વગેરેથી બંધનું બન્ધ કહેવાય છે. ચાબૂક, લાકડી વગેરેથી મારવું વધ કહેવાય છે અને શરીરની સુંદરતાને નાશ કરવા માટે નાક કાન આદિ શરીરના અવયવોનું છેદન કરવું છવિચ્છેદ કહેવાય છે. ‘આદિ’ શબ્દથી અતિભારારોપણ અને ભક્તપાનવ્યવસ્થેદનું ગ્રહણ થાય છે. આ પાંચ સ્થૂળ-પ્રાણાતિપાત વિરમણ નામના પ્રથમ અણુવ્રતના અતિચાર છે અને તેના એક દેશભંગના કારણ હોય છે.

ઉપાસકદશાંગના પ્રથમ અધ્યયનમાં કહ્યું છે-શ્રમણોપાસકે સ્થૂળપ્રાણાતિ-  
પાત વિરમણના પાંચ મુખ્ય અતિચાર જાણવા જોઈ એ પરન્તુ તેનું આચરણ કરવું  
જોઈ એ નહીં. આ અતિચાર આ પ્રમાણે છે-ખન્ધ, વધ, છવિચ્છેદ, અતિભાર  
અને લક્ષ્મણપાનવિચ્છેદ કોઈની ઉપર તેની શક્તિથી વધારે ખોળે લાદવો અતિભાર  
અથવા અતિભારોપણ નામક અતિચાર છે અને પોતાના તાબા હેઠળના જીવને  
વખત થયે ભોજન-પાણી ન આપવા લક્ષ્મણપાનવિચ્છેદ અતિચાર છે. ॥૪૧॥

‘ઘીયસ્સ અણુઠ્ઠવયસ્સ સહસ્સન્નમ્મજ્જાણાણાણા પંચ અજ્જારા’ ઈત્યદિ  
સૂત્રાર્થ-ખીજા અણુવ્રતના સહસ્રાભ્યાખ્યાન આદિ પાંચ અતિચાર છે. ॥૪૨॥  
તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં સ્થૂળપ્રાણાતિપાત વિરતિ રૂપ અણુવ્રતના  
ખન્ધ, વધ, છવિચ્છેદ, અતિભાર અને લક્ષ્મણપાનવિચ્છેદ, એ પાંચ અતિચારોનું  
પ્રરૂપણ કરવામાં આન્યું, હવે ખીજા અણુવ્રતના સહસ્રાભ્યાખ્યાન આદિ પાંચ  
અતિચારોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ-

સ્થૂળમૃષાવાદ વિરમણ નામક ખીજા અણુવ્રતના સહસ્રાભ્યાખ્યાન આદિ  
પાંચ અતિચાર હોય છે. ‘આદિ’ શબ્દથી રહસ્ય ભ્યાખ્યાન, સ્વદારમંત્રલેદ,  
મૃષોપદેશ અને કૂટલેખકરણ નામના અતિચારોનું પ્રહણ કરવું જોઈએ.

આવેશને વશીભૂત થઈને વગર વિચાર કર્યે જ એકદમ કોઈની ઉપર  
મિથ્યાદોષારોપણ કરી નાખવું સહસ્રભ્યાખ્યાન કહેવાય છે જેમ કે-તું ચોર  
છે, આ ડાકણ છે. વગેરે રહસ્ય અર્થાત્ એકાન્તમાં જે થાય તે રહસ્ય કહેવાય  
છે. તેમાં મિથ્યા અભિયોગ કરવો રહસ્યાભ્યાખ્યાન છે. પોતાની પત્નીએ  
વિશ્વાસ રાખીને જે કહ્યું હોય તે અન્ય પ.સે જાહેર કરી દેવું સ્વદાર-  
મંત્રલેદ કહેવાય છે મિથ્યાઉપદેશ આપવો મૃષોપદેશ છે. અર્થાત્ આ લોક  
સંબંધી અભ્યુદય અથવા પરલોક સંબંધી મોક્ષ વગેરેના વિષયમાં શંકાશીલ  
કોઈ પુરૂષના પૂછવાથી, તત્ત્વાર્થને ન જાણતા હોવા છતાં પણ હિંસાયુક્ત  
વિપરીત ઉપદેશ આપવો એ મૃષોપદેશ છે. અસદ્ભૂત સત્યનું લેખન કરવું  
અર્થાત્ ખીજાને દેતરવા માટે ખીજાની મોહર વગેરેથી યુક્ત લીપિનું અનુકરણ  
કરવું અથવા ખોટા દસ્તાવેજ ખાતાવહી વગેરે લખવા કૂટલેખકરણ કહેવાય  
છે. કોઈની થાપણ ઓળવવી ન્યાસાપહાર છે. સહસ્રાભ્યાખ્યાન આદિ સ્થૂળ  
મૃષાવાદ વિરમણ વ્રતના આ પાંચ અતિચાર જાણવ યોગ્ય છે પરન્તુ  
આચરવા યોગ્ય નથી. ॥૪૨॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—એકદેશ હિંસાત્યાગ રૂપ પ્રથમ અણુવ્રતના પાંચ  
અતિચારોનું પ્રરૂપણ પહેલા કરવામાં આન્યું છે. હવે ક્રમપાત્ર મ્થૂળમૃષાવાદ  
વિરમણ નામના ખીજા અણુવ્રતના સહસ્રાભ્યાખ્યાન આદિ પાંચ અતિચારોની

મરૂપણા કરીએ છીએ-

બીજા અણુવતના સહસાભ્યાખ્યાન આદિ પાંચ અતિચાર છે. મૃષોપદેશ અર્થાત્ અસત્ય ઉપદેશ બીજા દ્વારા કોઇને છેતરવો અથવા જાતે જ બીજાને છેતરવો મૃષોપદેશથી વિરત થવું જેનું લક્ષણ છે એવા બીજા અણુવતના સહસાભ્યાખ્યાન આદિ પાંચ અતિચાર છે.

વિચાર કર્યા વગર જ, આવેશને તાબે થઈને એકદમ કોઈ ઉપર મિથ્યાદોષારોપણ કરી નાખવું સહસાભ્યાખ્યાન કહેવાય છે કે ઈના રહસ્યને અર્થાત્ છાની વાતને જાહેર કરી દેવું રહસ્યાભ્યાખ્યાન છે. પોતાની પત્નીની વિશ્વાસપૂર્વક કહેવામાં આવેલી શુભ વાતને બીજા આગળ જાહેર કરી દેવી સ્વહારમંત્રલેહ કહેવાય છે. મૃષોપદેશ અનેક પ્રકારના હોઈ શકે છે જેમ કે- કોઈએ સંદેહને વર્ષભૂત થઈને કોઈ જીવાદિના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો, પરંતુ તેનો યથાર્થ ઉત્તર આપતો નથી પરંતુ અયથાર્થ ઉત્તર આપે છે તો તેનું વચન મૃષોપદેશ છે. એવી જ રીતે વિવાદરૂપ કલહ હોવાથી ત્યાં જ અથ- અન્યત્ર કોઈ એકને છેતરવાનો ઉપદેશ આપવો એ પણ મૃષોપદેશ છે. આવી રીતે જુગાર આદિ સંબંધી કપટ યુક્ત વચન પણ મૃષોપદેશમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

ખોટો લેખ લખવો કૂટલેખક્રિયા છે. બીજાની મુદ્રા અથવા હરતાક્ષર સ્વરૂપ લેખ લખી લેવો, ખોટો દસ્તાવેજ અથવા ખાતાવહી લખવા વગેરે બધાનો કૂટલેખન ક્રિયામાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

પાછી લેવા માટે જે થાપણ રાખવામાં આવે છે, તેને ન્યાસ કહે છે. થાપણરૂપે રાખવા આવેલા ધન અથવા રોકડ આદિ છીનવી લેવા-તે આપવામાં ઇન્કાર કરવો ન્યાસાપહાર છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે વચન દ્વારા ન્યાસ-થાપણ-નું અપહરણ કરવામાં આવે છે તે વચન ન્યાસાપહાર કહેવાય છે. વધારે રાખેલી થાપણને ઓછા સ્વરૂપે પરત કરવા સંબંધીનું વચન ન્યાસાપહાર છે આવી રીતે સહસાભ્યાખ્યાન આદિ સ્થૂળમૃષાવાદ વિરમણ વતના અતિચાર છે. જે આત્માની વિશિષ્ટ પરિણતિ રૂપ છે.

આ પાંચ અતિચાર માત્ર જાણવા યોગ્ય છે પરંતુ વ્રતલંગના કારણ હોવાથી આચરણીય નથી. કારણ કે લગવાનની એવી આજ્ઞા છે કે-‘પાંચ અતિચાર જાણવા જોઈએ, તેમનું આચરણ કરવું જોઈએ નહીં.’

અહીં આ સંગ્રહગાથા છે. અત્રે લક્ષ્ય અને લક્ષણથી યુક્ત પાંચ અતિચાર કહેવામાં આવે છે-

‘સહસાભ્યાખ્યાન, રહસ્યાભ્યાખ્યાન, સ્વહારમંત્રલેહ, મૃષોપદેશ અને કૂટલેખ, આ પાંચ અતિચારોના નામ છે.’ આ પાંચેનું સ્વરૂપ હવે પછી કહેવામાં આવે છે-

(૧) વિચાર કર્યા વગર જ બીજા પર મિથ્યાદોષારોપણ કરવું સહસા-  
ભ્યાખ્યાન અતિચાર આગમમાં કહેલ છે, જેમ કે-તૂં ચોર છું, તૂં નીચ છું વગેરે.

(૨) એકાન્તમાં મિત્રોએ કોઈ ગુપ્ત મંત્રણા કરી છે, એવું મિથ્યાદોષા-  
રોપણ કરવું રહસ્યાભ્યાખ્યાન કહેવાય છે.

(૩) પોતાની સ્ત્રી અથવા મિત્ર વગેરેની છાની વાતને જાહેર કરવી  
સ્વહારમંત્રલેહ છે.

(૪) અભ્યુદય અથવા નિશ્ચેયસના વિષયમાં શંકાશીલ કોઈ પુરૂષ  
દ્વારા પ્રશ્ન પૂછવાથી, વારતવિક સત્યને ન જાણતા છતાં મિથ્યા ઉત્તર  
આપવો મિથ્યોપદેશ કહેવાય છે.

(૫) બીજાને છેતરવાના આશયથી, હાથચાલાકીથી, બીજાના હસ્તાક્ષરોની  
નકલ કરવી કૂટલેખક્રિયા છે. ॥૧-૭॥

ઉપાસકદશાંગના પ્રથમ અધ્યયનમાં કહ્યું છે-સ્થૂળમુષાવાદ વિરમણ  
વ્રતના પાંચ અતિચાર જાણવા યોગ્ય જરૂર છે પરંતુ આચરવા યોગ્ય નથી  
આ અતિચાર આ પ્રમાણે છે-સહસાભ્યાખ્યાન, રહસ્યાભ્યાખ્યાન, સ્વહારમંત્ર-  
લેહ, મૂષોપદેશ અને કૂટલેખકરણ. ॥૪૨॥

### ત્રીસરે અણુવ્રત કે સ્તેનાહતાદિ પાંચ અતિચારોં કા નિરૂપણ

‘તદ્વ્યસ્સ તેહોહહાહ્યા પંચ અહ્યારા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ-સ્તેનાહૃત વગેરે ત્રીજા અણુવ્રતના અતિચાર છે. ॥૪૩॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં ક્રમપ્રાપ્ત સ્થૂળમુષાવાદ વિરમણ વ્રત  
નામના બીજા અણુવ્રતના સહસાભ્યાખ્યાન આદિ પાંચ અતિચાર અતાવવામાં  
આવ્યા હવે ક્રમપ્રાપ્ત સ્થૂળસ્તેય વિરમણ નામના ત્રીજા અણુવ્રતના સ્તેનાહૃત  
આદિ પાંચ અતિચારોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ-

ત્રીજા રથૂળ અદત્તાદાન (વિરમણુ નામના અણુવતના પાંચ અતિચાર છે- (૧) સ્તેનાહુત (૨) તસ્કરપ્રયોગ (૩) વિરૂદ્ધરાજ્યાતિક્રમ (૪) કૂટતુલાકૂટમાન અને (૫) તત્પ્રતિરૂપક વ્યવહાર આ પાંચ અતિચાર આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરનારા આત્માના પરિણામ વિશેષ છે. એમનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે-

(૧) સ્તેનનો અર્થ ચોર છે. ચોરા દ્વારા ચોરી કરીને લવાયેલા સોના ચાંદી વગેરે દ્રવ્યને લોભને વશ થઈને ઓછા કિંમતે ખરીદી લેવું સ્તેનાહુત અતિચાર છે.

(૨) તસ્કરો અર્થાત્ ચોરાને પ્રેરણા આપવી, જેમ કે-‘તમે પારકા ધનનું હરથુ કરો વગેરે કહીને તેમને ઉત્સાહિત કરવા, ચોરી માટે પ્રેરિત કરવા સ્તેનપ્રયોગ છે.

(૩) યોગ્ય અથવા ન્યાયસંગતથી વિપરીત કોઈ અન્ય પ્રકારથી ગ્રહણ કરવું અતિક્રમ કહેવાય છે. રાજાની આજ્ઞા વગેરેનો સ્વીકાર કરવો, તેનાથી વિરૂદ્ધ કાર્ય ન કરવું. વિરૂદ્ધ રાજ્યમાં અતિક્રમ કરવું વિરૂદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મિત્ર રાજ્યનું અપમાન કરનાર અને પર રાષ્ટ્રના માટે ઉપકારક વ્યવહાર, વિરૂદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ છે.

(૪) અનાજ વગેરે જોખવાનું લાકડા વગેરેથી બનેલું માપ-માન કહેવાય છે. ત્રાજવા આદિને ઉન્માન કહે છે. નાના-ઉન્માનથી બીજાને અનાજ અથવા સુરઘું વગેરે આપવું અને મોટા વડે પોતાના માટે લેવું, આ જાતનો વ્યવહાર કૂંતુલાકૂટમાન કહેવાય છે.

(૫) અસલી વસ્તુમાં બનાવટી ચીજ લેખવી દઈ ને તેને મૂળ વસ્તુના રૂપમાં વેચી તત્પ્રતિરૂપકવ્યવહાર કહેવાય છે. જેમ કે બનાવટી ચાંદી જેવા તાંબા અને રૂપાથી બનાવવામાં આવેલા સિક્કાઓથી ઠગાઈ કરવા માટે ક્ય-વિક્રય વ્યવહાર કરવો. તાંબાથી બનાવેલા, ચાંદી-સોનાથી બનાવેલા અને તાંબા તથા રૂપાથી બનાવેલા સિક્કા હિરણ્ય જેવા હોય છે. આવા સિક્કા કોઈ-કોઈ પુરૂષ, લોકોને છેતરવા માટે બનાવે છે. તે જ સિક્કાઓને પ્રતિરૂપક (નકલી) કહે છે. તે પ્રતિરૂપકોથી ક્ય-વિક્રય વ્યવહાર કરવો પ્રતિરૂપ-વ્યવહાર કહેવાય છે.

તસ્કરપ્રયોગ આદિ એ પાંચે રથૂળસ્તેય વિરમણુ નામના ત્રીજા અણુવતના અતિચાર છે. આથી રથૂળઅદત્તાદાન ત્રિરતિ નામના ત્રીજા અણુવતના, તસ્કરપ્રયોગ આદિ પાંચ અતિચારોથી બચીને તેમનું પાલન કરવું જોઈએ. ॥૪૩॥

તત્વાર્થનિર્ચુકિત - પહેલા રથૂળમૃષાવાદ વિરતિ નામના બીજા અણુવતના મૃષોપદેશ આદિ પાંચ અતિચારોનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે ક્રમપ્રાપ્ત રથૂળસ્તેય વિરમણુ નામક ત્રીજા અણુવતના સ્તેન હુત આદિ પાંચ અતિચારોની પ્રરૂપણા કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે-



સ્તેન હૂત આદિ પાંચ અતિચાર ત્રીજા અણુવ્રતના છે. 'આદિ' શબ્દથી તસ્કરપ્રયોગ, વિરૂદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ, કૂટતુલાકૂટમાન અને તત્પ્રતિરૂપક વ્યવહારનું અહુષ્ટ થાય છે. આ રીતે આ પાંચ અતિચાર આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરનારા પરિણામ વિશેષ છે. એમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

(૧) સ્તેનો અર્થાત્ ચોરો દ્વારા ચોરીને લાવેલા સુવર્ણ-વસ્ત્ર આદિ પદાર્થોને કીમત ચૂકવ્યા વગર જ અથવા ઓછામાં ઓછી કીમતમાં લઈ લેવા સ્તેન હૂતાદાન અતિચાર છે. આ પ્રમાણે કરવામાં અનેક જોખમો હોય છે આથી તેમનો ત્યાગ કરવામાં જ શ્રેય છે.

(૨) ચોરી કરતા ચોરને પ્રેરણા કરવી તસ્કરપ્રયોગ છે જેમ કે તૂં દ્રવ્ય આદિ ચોરી લે, આ રીતે ચોરી કરવા માટે પ્રેરણા આપવી અથવા ચેરીની આજ્ઞા આપવી તસ્કરપ્રયોગ છે અથવા પરકીય દ્રવ્યના અપહરણના ઉપકરણ-કાતરવું વગેરેના પ્રયોગને તસ્કરપ્રયોગ કહે છે. અણુવ્રતીએ આવા ઉપકરણ ન તો ખનાવવા જોઈએ અથવા ન વેચવા જોઈએ.

(૩) પરસ્પર વિરોધી બે રાજ્યોનું રાજ્યાતિક્રમ ઉલ્લંઘન કરવું વિરૂદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ છે. કેઈ એક રાજ્યના નિવાસી લોભ અથવા ઇર્ષ્યાના કારણે બીજાના રાજ્યમાં વસ્તુઓનો કથ-વિક્રય કરે છે અથવા અન્ય રાજ્યના નિવાસી બીજાના રાજ્યમાં વગર રાજ્યે ચાલ્યા જાય છે. આ રીતે વિરૂદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ સમજવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે પરસ્પર વિરોધી રાજ્યો દ્વારા કરવામાં આવેલી વ્યવસ્થાને અનાદર કરીને દાન-આદાન વગેરે કરવા સ્તેય (ચોરી) છે આથી આ પ્રમાણે ન કરવું જોઈએ.

(૪) સેર, મણુ આદિ તથા લોકડા વગેરેના ખનાવેલા માપ, માન કહેવાય છે અને ત્રાજવા વગેરે ઉન્માન કહેવાય છે. નાના માન-ઉન્માનથી બીજાને અનાજ અથવા સુવર્ણ વગેરે આપવા અને પોતાના માટે મોટાને ઉપયોગ કરવો, આ કૂટતુલાકૂટમાન કહેવાય છે. છેતરવાના આશયથી ખોટું જોખવું અથવા માપવું યોગ્ય નથી.

(૫) સોના-ચાંદી વગેરેમાં તેના જ જેવી અન્ય કેઈ ધાતુનું સન્મિશ્રણ કરીને સોના-ચાંદીના રૂપમાં વેચાણ કરવું અથવા કેઈ પણ વસ્તુમાં મિશ્રણ કરીને વેચવું તત્પ્રતિરૂપક વ્યવહાર કહેવાય છે. સુવર્ણ જેવો વર્ણુ વગેરે હોય છે. તે જ પ્રકારના અન્ય દ્રવ્યોને પ્રયોગ વિશેષથી વર્ણુ, વજન આદિથી યુક્ત દ્રવ્ય તૈયાર કરવા સુવર્ણની પ્રતિરૂપક ક્રિયા છે. એવી જ રીતે ચાંદી ખનાવટી તૈયાર કરી લેવી એ પણ તત્પ્રતિરૂપકક્રિયા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જ અન્ય વસ્તુઓના વિષયમાં સમજી લેવું જોઈએ—જેમ કે શીંગડા સહિત ગાય આદિના શીંગડાં, અગ્નિપકવ, અધોમુખ, સીધા અથવા વાંકા, ધાર્યા મુજબના કરી શકાય છે કે જેથી તે ગાય વગેરે કંઈ જુદાં જ લાસે ! શીંગડા વગેરે આ પ્રમાણે કરી દેવાથી સરળતાથી તે ગાય ઓળખી શકાતી

નથી અને ખીજને વેચી શકાય છે. છદ્મરૂપતા ઉત્પન્ન કરવી વ્યાજ્ઞકરણ કહેવાય છે. અણુવ્રતધારીએ આ પ્રમાણે કરવું જોઈએ નહીં.

આવી રીતે સ્તેનાહૃત આદિ પાંચ સ્થૂળસ્તેય વિરમણ અણુવ્રતના અતિચાર છે. અણુવ્રતીએ આ પાંચે અતિચારોને વજ્ય' ગણવા જોઈએ. આ અતિચારોનો પારત્યાગ કરીને સ્થૂળસ્તેય વિરમણ રૂપ ત્રીજા અણુવ્રતનું સમીચીન રૂપથી પાલન કરવું જોઈએ. ઉપાસક દશાંગના પ્રથમ અધ્યયનમાં કહ્યું છે-‘સ્થૂળ અદત્તાદાન વિરમણ વ્રતના પાંચ અતિચાર જાણવા જોગ છે પરન્તુ આચરવા યોગ્ય નથી. આ અતિચારો આ પ્રમાણે છે-સ્તેનાહૃત, તસ્કરપ્રયોગ વિરૂદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ કૂટજુલાકૂટમાન, તત્પ્રતિ રૂપક વ્યયહાર. ॥૪૩॥

### ચોથે અણુવ્રત કે પાંચ અતિચાર કા નિરૂપણ

‘અવસ્થાસ્મ ઇત્તરિયા પરિગઢિયા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ-ઈત્વરિકાપરિગૃહીતાગમન આદિ ચતુર્થ અણુવ્રતનાં પાંચ અતિચાર છે. ॥૪૪॥

તત્વાર્થટીપિકા—પહેલા ક્રમપ્રાપ્ત ત્રીજા અણુવ્રત સ્થૂળસ્તેય વિરમણ વ્રતના તસ્કરપ્રયોગ આદિ પાંચ અતિચાર પ્રરૂપિત કરવામાં આવ્યા હવે ક્રમપ્રાપ્ત ચોથા સ્થૂળ મૈથુન વિરમણ વ્રતના ઇત્વરિકાપરિગૃહીતાગમન આદિ પાંચ અતિચારોનું કથન કરીએ છીએ-

સ્થૂળમૈથુન વિરમણ રૂપ ચોથા અણુવ્રતના ઇત્વરિકા પરિગૃહીતાગમન વિગેરે પાંચ અતિચાર જાણવા જોઈએ. આ અતિચારો આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરવાવાળા પરિણામ વિશેષ છે. આ પાંચ અતિચાર આ મુજબ છે-

(૧) ઇત્વરિકાપરિગૃહીતાગમન (૨) અપરિગૃહીતાગમન (૩) અનંગકીડા (૪) પર-વિવાહકરણ અને (૫) કામલોગતીત્રાલિગ્રાપ આ પાંચે અતિચારોનું સ્વરૂપ નિમ્નલિખિત છે.

(૧) ઇત્વરિકા અર્થાત્ અલ્પવયસ્કા અથવા નાની (કાચી) વયની જો કે તેનું વેવીશાળ થઈ ગયું છે અથવા વિવાહિત થવાથી કોઈની પત્ની થઈ ચૂકી છે તો પણ દારકર્મ માટે સર્વથા અસમર્થ છે. તેની સાથે ગમન કરવું ઇત્વરિકાપરિગૃહીતાગમન છે.

(૨) જે વાગૂદત્તા છે પરન્તુ જે વિવાહિત નથી તે અપરિગૃહીતા કહેવાય છે. તેની સાથે ગમન કરવું અપરિગૃહીતાગમન કહેવાય છે.

(૩) સંલોગના અંગો સિવાયના અન્ય અંગોથી કીડા કરવી અનંગકીડા કહેવાય છે.

(૪) પોતાના સન્તાન સિવાયના ખીજઓનો વિવાહ કરાવવો પરવિવાહકરણ કહેવાય છે.

(૫) કામલોગની ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષા થવી કામલોગતીત્રાભિલાષ અતિચાર છે. પોતાની પત્ની સાથે વધારે કામસેવનની ઇચ્છા રાખવાથી પણ આ અતિચાર લાગે છે. કામોત્તેજક વાણીકરણ આદિ પ્રયોગ કરીને, ખરજવાને ખજવાળવાની રાફે, કામલોગની ઘણી શક્તિ સંપાદન કરીને કામલોગની ઇચ્છાને વધારવી એ પણ કામલોગતીત્રાભિલાષ છે. આત્મા તેમજ મનમાં મલીનતાં ઉત્પન્ન કરવાના દારણો-આ અતિચાર છે.

આ રીતે આ પરવિવાહકરણ આદિ સ્વદારસંતોષ રૂપ સ્થૂ મૈથુન વિરતિ લક્ષણવાળા ચોથા અણુવ્રતના અતિચાર છે. આ કારણે ચોથા અણુવ્રતના ધારકે પરવિવાહકરણ આદિ પાંચ અતિચારોનો પરિહાર કરીને સ્વદારસંતોષ વ્રતનું સમ્યક્પ્રકારથી પાલન કરવું જોઈએ. અન્યથા પરવિવાહકરણ આદિ પાંચ અતિચારોનું સેવન કરવાથી ચોથું અણુવ્રત ખંડિત (દૂષિત) થઈ જાય છે. ભગવાને અતિચારના વિષયમાં કહ્યું છે-‘અતિચાર જાણવા યોગ્ય જરૂર છે પણ આચરણમાં મૂકવા યોગ્ય નથી.’ ॥૪૪॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પૂર્વસૂત્રમાં ક્રમપ્રાપ્ત ત્રીજા અણુવ્રત સ્થૂળસ્તેય વિરમણ વ્રતના તસ્કરપ્રયોગ આદિ પાંચ અતિચારોનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમપ્રાપ્ત, સ્થૂળમૈથુન વિરમણ, જે સ્વદારસંતોષાત્મક છે, તે ચોથા અણુવ્રતના ઇત્વરિકાપરિગૃહીતાગમન આદિ પાંચ અતિચારોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ-

ચોથા સ્વદારસંતોષ રૂપ સ્થૂળમૈથુન વિરમણ વ્રતના ઇત્વરિકા પરિગૃહીતાગમન આદિ પાંચ અતિચાર જાણવા યોગ્ય છે-(૧) ઇત્વરિકા પરિગૃહીતાગમન (૨) અપરિગૃહીતાગમન (૩) અનંગક્રીડા (૪) પરવિવાહકરણ અને (૫) કામલોગતીત્રાભિલાષ આ પાંચ અતિચાર આત્માને મલીન કરનારાં દુષ્પરિણામ છે. એમનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે-

(૧) ઇત્વરિકા અર્થાત્ અદ્વપવચસ્ક અથવા કાચી વચવાળી સ્ત્રી તે પરિગૃહીતા અર્થાત્ વિવાહિત થઈ ચૂકી હોય તેા પણ તેની સાથે ગમન કરવું ઇત્વરિકાપરિગૃહીતા કહેવાય છે. (૨) જેનું વાગ્દાન થઈ ગયું હોય તે અપરિગૃહીતા કહેવાય છે, અર્થાત્ જેની સાથે સગપણ થઈ ગયું છે પરંતુ લગ્ન ન થયું હોય એવી સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવું અપરિગૃહીતાગમન છે. (૩) કામલોગના અંગો સિવાયના અન્ય અંગોથી ક્રીડા કરવી અનંગક્રીડા અતિચાર છે.

(૪) પોતાના સન્તાન સિવાય બીજાનો વિવાહ સંબંધ જોડવો પરવિવાહકરણ કહેવાય છે.

(૫) શબ્દ આદિ કામલોગોની તીવ્ર અભિલાષા રાખવી કામલોગતીત્રાભિલાષ અતિચાર છે. પોતાની પત્ની સાથે નિરંતર ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા

રાખવાથી પણ આ અતિચાર લાગે છે. કામોત્તેજક વાણીકરણ આદિનો પ્રયોગ કરીને ખરબહુ ખજવાળવાની માફક અતિશય કામલોગની શક્તિ સમ્પાદિત કરવી એ પણ આ અતિચારનો લાગ ગણાય છે. આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરવાના કારણે આ અતિચાર કહેવાય છે.

સ્થૂળમૈથુન વિરમણુ-અણુવ્રતી શ્રાવકે ઇત્વરિકા પરિગૃહીતાગમન આદિ પાંચ અતિચારોનો ત્યાગ કરીને સ્વદારસંતોષ નામક અણુવ્રતનું સમ્યક્ પ્રકારથી પાલન કરવું જોઈએ. ઉપાસકદશાંગના પ્રથમ અધ્યયનમાં કહ્યું છે-‘સ્વદારસંતોષ વ્રતના પાંચ અતિચાર જાણવા જોઈએ પરંતુ તેમનું આચરણ કરવું જોઈએ નહીં. આ પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે છે-ઇત્વરિકા-પરિગૃહીતાગમન અપરિગૃહીતાગમન, અનંગકીડા પરવિવાહકરણ અને કામલોગતીપ્રાભિલાષ- ॥૪૪॥

### પાંચવે અણુવ્રત કે પાંચ અતિચાર કા નિરૂપણ

‘પંચમસ્ત્ર સ્તિત્વત્થપ્પમાણાઙ્કમાઙ્કયા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—પાંચમાં પરિગૃહપરિમાણુવ્રતના ક્ષેત્રવાસ્તુ પ્રમાણાતિક્રમ આદિ પાંચ અતિચાર છે. ॥૪૫॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં ક્રમપ્રાપ્ત ચોથા અણુવ્રત સ્થૂળમૈથુન નિવૃત્તિ રૂપ તથા સ્વદારસંતોષાત્મક ઇત્વરિકાપરિગૃહીતાગમન આદિ પાંચ અતિચારોનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમપ્રાપ્ત સ્થૂળપરિગૃહવિરમણુ રૂપ પાંચમાં અણુવ્રતના ક્ષેત્રવાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમ આદિ પાંચ અતિચારોનું પ્રતિ-પાલન કરીએ છીએ—

પાંચમાં સ્થૂળપરિગૃહવિરતિ નામક અણુવ્રતનાં પાંચ અતિચાર છે જેવા કે—(૧) ક્ષેત્રવાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમ (૨) હિરણ્યસુવણું પ્રમાણાતિક્રમ (૩) ધન-ધાન્યપ્રમાણાતિક્રમ (૪) દ્વિપદ્યતુપદપ્રમાણાતિક્રમ અને (૫) કુપ્યપ્રમાણા-

તિકમ આ અતિચાર આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરવાવાળા દુષ્પરિણામ છે. એમનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે છે-(૧) ક્ષેત્ર અર્થાત્ ખેતર જ્યાં ધાન્યની ઉપજ થાય છે, વસ્તુ અર્થાત્ નિવાસ કરવાતું મકાન આશય એ છે કે ઉઘાડી જમીન ખેતર કહેવાય છે અને ખાંધેલી જમીનને વસ્તુ કહે છે.

(૨) ચાંદી વગેરે ધાતુઓ, જેનાથી લેવડ-દેવડનો વ્યવહાર થાય છે, હિરણ્ય કહેવાય છે અને સુવર્ણનો અર્થ કંચન છે, જેને સોનું કહે છે.

(૩) ગાય, ભેંસ, હાથી, ઘોડા વગેરે ધન કહેવાય છે અને ડાંગર ત્રીહિ અર્થાત્ ચોખા વગેરેને ધાન્ય કહે છે.

(૪) ઠાસી, ઠાસ વગેરેને દ્વિપદ તથા ગાય ભેંસ આદિને-ચતુષ્પદ કહે છે.

(૫) ત્રાંબુ, લોહું, કાંસુ વગેરે કુપ્ય કહેવાય છે. આ ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, હિરણ્ય, સુવર્ણ, ધન, ધાન્ય, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ અને કુપ્યના પ્રમાણના અત્યન્ત લોભને વશીભૂત થઈને ઉલ્લંઘન કરવું પાંચમા વ્રતના અતિચાર છે. 'હું આટલો જ પરિચ્છે રાખીશ, આથી વિશેષ નહીં,' આવી રીતે મર્યાદિત ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, ધન, ધાન્ય આદિ સંબંધી પ્રમાણથી વધારે ગ્રહણ કરવું પાંચમાં અણુવ્રતધારી શ્રાવક દ્વારા ત્યાગ કરવામાં આવે છે આથી તે નિયત પ્રમાણથી અધિક ક્ષેત્ર-વાસ્તુ આદિનું ગ્રહણ કરવું અતિચાર છે આ કારણે સ્થૂળપરિચ્છે વિરમણ નામક પાંચમા અણુવ્રતના ધારક શ્રાવકે પ્રમાણથી વધારે ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, ધન, ધાન્ય, હિરણ્ય અને સુવર્ણનો પરિત્યાગ કરતો થકો પાંચમા અણુવ્રતનું સમ્યક્ પ્રકારે પાલન કરે.

આમાં ત્રીહિ આદિ ધાન્ય અઠાર પ્રકારના હોય છે. કહ્યું પણ છે- (૧) ગોધૂમ (ઘઉં), (૨) શાલિ (ચોખા) (૩) યવ (જવ) (૪) સર્ષવ (સરસવ) (૫) માષ (અડદ) (૬) મુદ્ગ (મગ) (૭) શ્યામાક (સામે) (૮) કંચુ (૯) તિલ (તલ) (૧૦) કૌદ્રવ (કૌદરા) (૧૧) રાજમાષ (૧૨) કીનાશ, (૧૩) નાલ (૧૪) મઠ (૧૫) વૈણ્વ (૧૬) આઠકી (૧૭) સિમ્બા (૧૮) કળથી (ચણા) વગેરે એ અઠાર ધાન્ય છે. ॥૧॥ આમાંથી કીનાશનો અર્થ થાય છે લાંગલ ત્રિપુટ, નાલ મકુષ્ઠને કહે છે, મઠ વૈણ્વ છારિને કહે છે અને માઠકીનો અર્થ તુવેર છે. 'તુવર, ચણા, અડદ, મગ, ઘઉં, ચોખા અને જવ આને પુદ્ધિમાન લોકો સપ્તધાન્ય કહે છે. તલ, શાલિ અને જવને ત્રિધાન્ય કહે છે. ॥૪૫॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—આની પહેલા ચોથા સ્થૂળમૈથુન વિરતિ નામક ચોથા અણુવ્રતના ઇત્વરિકાપરિગૃહીતાગમન આદિ પાંચ અતિચાર કહેવામાં આવ્યા છે હવે ક્રમપ્રાપ્ત સ્થૂળપરિચ્છે પરિમાણનામક પાંચમાં અણુવ્રતના જેને ઇચ્છા પરિમાણ પણ કહે છે. પાંચ અતિચારોનું પ્રજ્ઞપણ કરીએ છીએ-

પાંચમા ઇચ્છાપરિમાણ અથવા સ્થૂળપરિગૃહ વિરમણ વ્રતના પાંચ અતિચાર છે-(૧) ક્ષેત્રવાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમ (૨) હિરણ્યસુવર્ણપ્રમણાતિક્રમ (૩) ધનધાન્યપ્રમાણાતિક્રમ (૪) દાસીદાસદ્વિપદ ચતુષ્પદપ્રમાણ તિક્રમ અને (૫) કુખ્યપ્રમાણાતિક્રમ આ પાંચ અતિચાર આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરનારા હુપરિણ્ણિતિ રૂપ છે.

ક્ષેત્ર-વાસ્તુથી લઈને કુખ્ય પર્યાન્તનો 'આટલો જ પરિગ્રહ મને કહ્યે છે, એથી વિશેષ નહીં' એ રીતે પહેલા પચ્ચક્રખાણ કરીને જે પણ પ્રમાણ રાખ્યું છે, તેનું ઉદ્દલધન કરવું અર્થાત્ પહેલા સ્વીકારેલા પ્રમાણથી તે વસ્તુઓ વધુ પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરવી પ્રમાણાતિક્રમ કહેવાય છે. આમાંથી ક્ષેત્રનો અર્થ છે-ધાન્યની ઉત્પત્તિની ભૂમિ અર્થાત્ ખેતર, ખેતર જે પ્રકારના હોય છે. સેતુક્ષેત્ર અને કેતુક્ષેત્ર નિવાસ કરવા માટેની ઠાંકેલી જમીન વાસ્તુ કહેવાય છે. તેના ત્રણ ભેદ છે-ખાત, ઉચ્છિત તેમજ ઉભયરૂપ જમીન ઉપર આધારિત આદિને ખાત-વાસ્તુ કહે છે, મહેલ મકાન વગેરે ઉચ્છિત કહેવાય છે અને તલધરની ઉપર ખનાવેલા મહેલ-મકાન આદિ ઉભયરૂપ કહેવાય છે. પચ્ચક્રખાણ કરવાના સમયે ક્ષેત્ર-વાસ્તુનું પરિમાણ ક્યું કે-આટલા ખેતર અને મકાન હું રાખીશ, આનાથી વધારે ન રાખવાના હું પચ્ચક્રખાણ ધારણ કરું છું-જીવું ત્યાં સુધી, એક વર્ષ સુધી અથવા ચાર માસ સુધી આ રીતે પચ્ચક્રખાણ કરેલાં ક્ષેત્ર અને વાસ્તુના પ્રમાણથી અધિક, તેજ મર્યાદામાં ગ્રહણ કરવા, સ્થૂળપરિગ્રહ વિરમણ અથવા ઇચ્છાપરિમાણ રૂપ વ્રતના અતિચાર છે.

ધનનો આશય છે, ગાય, ભેંસ, હાથી, ઘોડા, ઘેટાં, બકરાં, ઉંટ, ગધેડા વગેરે ચોપગા અને ધાન્યનો અર્થ છે ઘઉં, ડાંગર, જવ, ચોખા, મગ, અડદ, તલ, કોદરા વગેરે પાંચમા અણુવ્રતના ધારક શ્રાવકે આ બંને મર્યાદિત જ રાખવા જોઈએ. પ્રમાણથી અધિક ધન-ધાન્યનું ગ્રહણ સ્થૂળ-પરિગ્રહવિરતિ અણુવ્રતના અતિચાર છે.

હિરણ્ય, રજત આદિ ધાતુઓને કહેવામાં આવે છે. તેનાથી બનેલા ભતભતના પાત્ર વગેરે પણ હિરણ્ય જ કહેવાય છે. સુવર્ણનો અર્થ કાંચન છે. ઉપલક્ષણથી ઇન્દ્રનીલમણિ, મરકતમણિ, પદ્મરાગમણિ તથા રત્ન વગેરે પણ સમજી લેવા જોઈએ. આ હિરણ્ય, સુવર્ણ વગેરેનું જે પ્રમાણ અંગીકાર કરેલ છે, તેથી વધારે તેમનું ગ્રહણ કરવાથી પાંચમા અણુવ્રતના અતિચાર થઈ જાય છે.

આવી જ રીતે દાસી દાસ આદિ દ્વિપદ તથા ગાય ભેંસ આદિ ચોપગાનું પૂર્વકૃત પરિમાણથી અધિક તેમનું ગ્રહણ કરવું એ પણ પાંચમાં અણુવ્રતના અતિચાર છે.

એ જ પ્રમાણે કાંસુ, તાંબુ, લોહું, સીસુ, રંગા, માટી આદિના પાત્રોનું જે પરિમાણ ક્યું હોય, તેનાથી વધુ ગ્રહણ કરવાથી પાંચમાં વ્રતના અતિચાર

લાગે છે. આથી પાંચમા અણુવ્રતના ધારકે ક્ષેત્રવાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમ આદિ પાંચ અતિચારોનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ અન્યથા ક્ષેત્ર-વાસ્તુ વગેરેને પ્રમાણથી અધિક ગ્રહણ કરવાથી ઇચ્છાપરિમાણુવ્રતનું પાલન થશે નહીં. ઉપાસકદશાંગના પ્રથમ અધ્યયનમાં કહેવામાં આવ્યું છે-શ્રમણોપાસકે ઇચ્છાપરિમાણુવ્રતના પાંચ અતિચાર જાણવા જોઈએ પરન્તુ તેમનું આચરણ કરવું જોઈએ નહીં. આ પાંચ અતિચાર આ પ્રમાણે છે-(૧) ધન-ધાન્ય પ્રમાણાતિક્રમ (૨) ક્ષેત્ર-વાસ્તુપ્રમાણાતિક્રમ (૩) હિરણ્ય-સ્વર્ણપ્રમાણાતિક્રમ (૪) દ્વિપદ-ચતુષ્પદ-પ્રમાણાતિક્રમ અને કુપ્યપ્રમાણાતિક્રમ. ॥૪૫॥

‘દિસિન્વચસ્સ હહ્હદિસિ’ ઇત્યાદિ

### દિગ્વિરત્યાદિ સાત શિક્ષાવ્રત કે પાંચ પાંચ અતિચારોં કા નિરૂપણ

સૂત્રાર્થ-દિશાવ્રતના ઉર્ધ્વદિશાપ્રમાણાતિક્રમ આદિ પાંચ અતિચાર જાણવા જોઈએ. ॥૪૬॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—આનાથી પહેલા સ્થૂળપ્રાણાતિપાતવિરમણ આદિ પાંચ અણુવ્રતોના ક્રમથી પાંચ-પાંચ અતિચારોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, હવે દિગ્વ્રત આદિ સાત ગુણુવ્રત તથા શિક્ષાવ્રતોમાંથી પ્રત્યેકના પાંચ-પાંચ અતિચારોનું નિરૂપણ કરવા માટે સર્વપ્રથમ પહેલા દિગ્વ્રત નામક ગુણુવ્રતના પાંચ અતિચારો કહીએ છીએ-

દિગ્વિરતિ નામક ગુણુવ્રતરૂપ શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચાર છે-(૧) ઉર્ધ્વદિશા-પ્રમાણાતિક્રમ (૨) અધોદિશાપ્રમાણાતિક્રમ (૩) તિર્યગ્દિશાપ્રમાણાતિક્રમ (૪) ક્ષેત્રવૃદ્ધિ અને (૫) સ્મૃતિ-અન્તર્ધાન આ પાંચ અતિચાર આત્માને મલીન બનાવનારા દુષ્પરિણામ છે,

આમાંથી પૂર્વ આદિ દિશાઓમાં ગમન વગેરે કરવાની જે મર્યાદા આંધી છે, તે મર્યાદા અર્થાત્ પરિમાણતું ઉલ્લંઘન કરવું દિગતિક્રમ કહેવાય છે. દિગતિક્રમ ત્રણ પ્રકારતું છે. ઉર્ધ્વદિગતિક્રમ અધોદિગતિક્રમ અને તિર્યં-ગદિગતિક્રમ પર્વત આદિની ઉપર મર્યાદાથી બહાર બઢવાથી ઉર્ધ્વદિશાના પ્રમાણતું ઉલ્લંઘન થાય છે. કૂવા વગેરેમાં નીચે ઉતરવાથી અધોદિશાના પ્રમાણતું ઉલ્લંઘન થાય છે. ગૂફા આદિમાં પ્રવેશ કરવાથી તિર્છીદિશાના પ્રમાણતું ઉલ્લંઘન થાય છે. આવી જ રીતે અભિગ્રહ આદિ કરીને દિશાની જે મર્યાદા આંધી હોય તેને લોભ વગેરે કોઈ કારણોસર વધારી દેવી ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ છે જેમ કે-માન્યખેટ નગરમાં સ્થિત કોઈ શ્રાવકે અભિગ્રહ કરીને પરિમાણ કરી લીધું કે હું અમુક નગરીનું ઉલ્લંઘન કરીશ નહીં. પાછળથી તેને ખમર પડી કે તે નગરીનું ઉલ્લંઘન કરીને આગળ જવાથી વેપારમાં ઘણો લાભ થશે એવું જાણીને ત્યાં જવાની ઇચ્છા કરવી અને કોઈ અન્ય દિશાની મર્યાદામાં ઘટાડો કરીને તે બાજુના ક્ષેત્રની મર્યાદામાં વધારો કરી તે તરફ જવું ક્ષેત્રવૃદ્ધિ છે. આ અતિક્રમ પ્રમાદથી, મેહથી અથવા અસંગથી થાય છે એવું સમજવું જોઈએ, એવી જ રીતે અગ્રહ કરેલી દિશા મર્યાદાને ભૂલી જવું સ્મૃત્યન્તર્ધાન કહેવાય છે. આ પાંચ દિશાન્તના અતિચાર છે. આ પાંચ અતિચારોથી બચીને દિગ્વ્રતધારી શ્રાવકે સમ્યક્ પ્રકારથી દિગ્વ્રતનું પાલન કરવું જોઈએ. ॥૪૬॥

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—પૂર્વોક્ત પ્રકારથી પ્રાણાતિપાત વિરતિ આદિ પાંચ અણુવ્રતોમાંથી પ્રત્યેકના પાંચ-પાંચ અતિચારોનું ક્રમથી પ્રતિપાદન કર્યું, હવે દિશાવ્રત આદિ સાત શિક્ષાવ્રતોના પાંચ-પાંચ અતિચારોનું અનુક્રમથી પ્રતિ-પાદન કરવા માટે સર્વપ્રથમ દિશાવ્રત રૂપ શિક્ષાવ્રતના પાંચ અતિચારોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

આર વ્રતોમાં છઠાં, ગુણુવ્રતમાં પહેલાં, દિગ્વિરતિ સ્વરૂપ દિશાવ્રતના ઉર્ધ્વદિક્ષપ્રમાણાતિક્રમ આદિ પાંચ અતિચાર છે. તે આ પ્રમાણે છે—(૧) ઉર્ધ્વદિક્ષપ્રમાણાતિક્રમ (૨) અધોદિક્ષપ્રમાણાતિક્રમ (૩) તિર્યંકદિક્ષપ્રમાણાતિક્રમ (૪) ક્ષેત્રવૃદ્ધિ અને (૫) સ્મૃત્યન્તર્ધાન આ પાંચ અતિચાર આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરે છે અને એક પ્રકારના હુબ્પરિણામ છે.

દિશાઓમાં ગમન કરવા માટે પહેલાં જે અભિગ્રહ ધારણ કરેલ હોય અર્થાત્ જે મર્યાદા નક્કી કરી હોય, તેનું ઉલ્લંઘન કરવું દિશાપ્રમાણાતિક્રમ કહેવાય છે. દિશાપ્રમાણાતિક્રમ ત્રણ પ્રકારના છે—ઉર્ધ્વદિશાપ્રમાણાતિક્રમ, અધોદિશા પ્રમાણાતિક્રમ અને તિર્યંગદિશા પ્રમાણાતિક્રમ ઉર્ધ્વદિશામાં પર્વત, વૃક્ષ આદિ ઉપર ચઢવા માટે કરેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું ઉર્ધ્વ-દિક્ષપ્રમાણાતિક્રમ કહેવાય છે. પૂર્વકૃત અધોદિશાના પ્રમાણથી આગળ કૂવા,



વાવ આદિમાં ઉતરવું અધોદિક્ પ્રમાણાતિક્રમ કહેવાય છે. એવી જ રીતે તિર્થીદિશામાં જવાની જે મર્યાદા પહેલા નક્કી કરી હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરીને આગળ વધવું તિર્યંકદિક્ પ્રમાણાતિક્રમ છે.

એક દિશામાં સો યોજન સુધી જવાની મર્યાદા કરી હોય અને બીજી કોઈ દિશામાં દશ યોજન સુધી જવાની મર્યાદા કરી હોય—કદાચિત્ તે બીજી દિશામાં દશ યોજનની આગળ જવાનું પ્રયોજન આવી પડે તો પૂર્વોક્ત સો યોજનમાંથી દશ યોજન ઓછી કરી તે દિશામાં વધારો કરવો અર્થાત્ બીજી દિશામાં દશને બદલે વીસ યોજન સુધી જવું ક્ષેત્રવૃદ્ધિ અતિચાર છે.

બાંધેલી મર્યાદાનું સ્મરણ ન રહેવું. ભૂલી જવું સ્મૃત્યન્તર્ધાન છે.

આ રીતે દિગ્વિવરતિરૂપ પ્રથમ દિગ્વ્રતના પાંચ અતિચાર જાણવા જોઈએ. ગૃહસ્થ શ્રાવકે ઉર્ધ્વદિક્ પ્રમાણાતિક્રમ આદિ પાંચે અતિચારોથી બચીને દિશાવિરતિ રૂપ પ્રથમ ગુણવ્રતનું સમ્યક્ પ્રકારથી પાલન કરવું જોઈએ. ઉપાસકદશાંગના પ્રથમ અધ્યયનમાં કહ્યું છે—દિશાવ્રતના પાંચ અતિચાર જાણવા યોગ્ય છે, આચરણ કરવા યોગ્ય નથી. તે આ પ્રમાણે છે—ઉર્ધ્વદિક્ પ્રમાણાતિક્રમ, અધોદિક્ પ્રમાણાતિક્રમ, તિર્યંકદિક્ પ્રમાણાતિક્રમ ક્ષેત્રવૃદ્ધિ અને સ્મૃત્યન્તર્ધાન. ॥૪૬॥

## ઉપલોગ પરિલોગ પરિમાણવ્રત કે અતિચાર કા નિરૂપણ

‘ઉવભોગપરિભોગપરિમાણસ્ત’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—ઉપલોગપરિલોગ પરિમાણ વ્રતના સચિત્તાહાર આદિ પાંચ અતિચાર છે. ॥૪૭॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વ સૂત્રમાં દિગ્વ્રતના ઉર્ધ્વદિક્ પ્રમાણાતિક્રમ આદિ પાંચ અતિચાર બતાવવામાં આવ્યા છે હવે ક્રમપ્રાપ્ત, બાર વ્રતોની અપેક્ષા સાતમાં અને ગુણવ્રતોની અપેક્ષા બીજા ઉપલોગપરિલોગપરિમાણ વ્રતના સચિત્તાહાર આદિ પાંચ અતિચારોનું કથન કરીએ છીએ—

ઉપલોગપરિલોગ પરિમાણ વ્રતના પાંચ અતિચાર છે જે વસ્તુ એકવાર લોગવી શકાય તે ઉપલોગ કહેવાય છે જેમ કે અનાજ, પાણી, માળા, ચન્દન વગેરે જે વસ્તુ વારંવાર લોગવી શકાય તેને પરિલોગ કહે છે. જેમ કે—વસ્ત્ર—આભૂષણ આદિ આ બંનેની મર્યાદા બાંધવી ઉપલોગપરિલોગ પરિમાણ કહેવાય છે. ઉપલોગપરિલોગ બે પ્રકારના છે—લોજનથી અને કર્મથી—આમાંથી લોજનથી જે ઉપલોગ પરિલોગ છે અને અશન, પાન, ખાદિમ, સ્વાદિમ, વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરેનું પરિમાણ કરવું જેનું લક્ષણ છે તે સાતમાં વ્રતના પાંચ અતિચાર છે—(૧) સચિત્તાહાર (૨) સચિત્તપ્રતિબદ્ધાહાર (૩) અપકુ-

વૌષધિલક્ષણ (૪) દુષ્પદ્મવૌષધિલક્ષણ (૫) તુચ્છૌષધિલક્ષણ આ પાંચ અતિચાર આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરનારા દુષ્પરિણામ છે. એમનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-

(૧) જે ચિત્ત સહિત હોય તે સચિત્ત કહેવાય છે અથવા ચેતનાવાનું દ્રવ્ય તેનો આહાર કરવો સચિત્તાહાર નામક ઉપલોગપરિલોગ પરિમાણ વ્રતનો પ્રથમ અતિચાર છે.

(૨) સચિત્તથી મજેલું અથવા અડકેલો આહાર સચિત્તપ્રતિબદ્ધ આહાર કહેવાય છે. આ ઉપલોગ પરિલોગ પરિમાણ વ્રતનો બીજો અતિચાર છે.

(૩) જે ડાંગર-ચોખા વગેરે અનાજ પાકયું ન હોય, તે અપકવ કહેવાય છે તેનું લક્ષણ કરવું અપદ્મવૌષધિલક્ષણ નામક ત્રીજો અતિચાર છે.

(૪) જે ઘણી મુશ્કેલીથી પાકે (રંધાય) તે દુષ્પદ્મ અર્થાત્ ઘણા સમય સુધી અગ્નિ ખાળવાથી રંધાતી વસ્તુ જેમ કે-અડદ, ચણા વગેરે અનાજ, ગુવાર અથવા ચોળા વગેરેની સીંગ જેના રંધાવાથી એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે આ પાકી હશે કે કેમ? આવી દુષ્પદ્મ વૌષધિનું લક્ષણ કરવું દુષ્પદ્મવૌષધિ લક્ષણ નામક અતિચાર છે. આમા આરંભની અધિકતા હોય છે અને મિશ્ર હોવાની શંકા થતી રહે છે આથી એની અતિચારમાં ગણતરી કરવામાં આવી છે આ ચોથો અતિચાર છે.

(૫) જે તુચ્છ હોય અર્થાત્ જેમાં વિરાધના ઘણી હોય અને જેનાથી તૃપ્તિ અદ્ય થતી હોય એવા મોસંખી, સીતાફળ આદિને તુચ્છૌષધિ કહે છે. તેનું લક્ષણ કરવું તે તુચ્છૌષધિ લક્ષણ છે. તુચ્છૌષધિને સારી પેઠે રાંધી પણ લેવાય તો પણ તેમાં ખાદ્ય અંશ એછો હોય છે અને ફેંકી દેવા લાયક ભાગ વધુ હોય છે આથી એને અતિચાર કહેલ છે.

કર્મથી ઉપલોગ પરિલોગ પંદર કર્મદાન છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) અંગારકર્મ (૨) વનકર્મ (૩) શાકટિકર્મ (૪) લાડીકર્મ (૫) ફેંટીકર્મ (૬) દન્તવાણિજ્ય (૭) લાક્ષવાણિજ્ય (૮) રસવાણિજ્ય (૯) વિષવાણિજ્ય (૧૦) કેશવાણિજ્ય (૧૧) યંત્રપીડનકર્મ (૧૨) નિર્લાંછનકર્મ (૧૩) દવાશિક્ષાપન (૧૪) સરૌહૃદતડાગશોષણ અને (૧૫) અસતીજનપોષણ આ પંદર કર્મદાન કહેવાય છે જેનાથી ભારે કર્મોનું આદાન-ગ્રહણ થાય છે તેમને કર્મદાન કહેવાય છે. શ્રમણોપાસક આ પંદર કર્મદાનોને સ્વયં ગ્રહણ કરતાં નથી, બીજા પાસે તે કરાવતાં નથી અને કરનારાએને અનુમોદન આપતા નથી કર્મતઃ ઉપલોગ પરિલોગપરિમાણ વ્રતના આ પંદર અતિચાર છે. આમાં અગ્નિનો આરંભ ઘણો થાય છે, જંગલ કપાવાય છે અને છકાયના જીવોની હિંસા થાય છે અને અનર્થોની પરંપરા ઉત્પન્ન થાય છે આથી એમને અતિચાર કહેવામાં આવ્યા છે. એની વિસ્તારયુક્ત વ્યાખ્યા ઉપાસકદશાંગ-

સૂત્રમાં, મારા વડે રચિત ‘અગારધર્મસંજ્ઞાવિની’ નામની ટીકામાં, આનંદ-  
શ્રાવકના વ્રતચક્રણ પ્રકરણમાં, એકાવનમાં સૂત્રમાં જોઈ જવા ભલામણ છે. ૧૧૪૭૧

તત્ત્વાર્થનિચુક્રિત—નિર્ધારિતક્રમ અનુસાર આ સૂત્રની તત્ત્વાર્થનિચુક્રિત  
કહેવી જોઈએ, પરંતુ તે તત્ત્વાર્થદીપિકા ટીકામાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે  
આથી તેમાં જ સમજી લેવી જોઈએ. ૧૧૪૭૧

### અનર્થદંડ વિરમણવ્રત કે અતિચાર કા નિરૂપણ

‘અળથદ્વણ વેરમણવ્રતસ’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—કન્દર્પકૌકુચ્ય આદિ અનર્થદંડ વિરમણવ્રતના પાંચ અતિ-  
ચાર છે. ૧૧૪૮૧

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં ઉપલોગ પરિલોગ વિરમણ નામક સાતમાં  
વ્રતના સચિત્તાહાર આદિ પાંચ અતિચાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા છે,  
હવે ક્રમપ્રાપ્ત અનર્થદંડ વિરમણ નામના આઠમાં વ્રતના પાંચ અતિચારોનું  
પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

અનર્થદંડ વિરમણ વ્રતના પાંચ અતિચાર છે—(૧) કન્દર્પ (૨) કૌકુચ્ય  
(૩) મૌખ્ય (૪) સંયુક્તાધિકરણ અને (૫) ઉપલોગાતિરિક્ત આ અતિ-  
ચારોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

(૧) રાગભાવના ઉદ્વેગથી કામોદીપક, હાસ્યયુક્ત, અસભ્ય અને અશ્લીલ  
વચનોનો પ્રયોગ કરવો કન્દર્પ કહેવાય છે.

આ જ વચનવ્યાપાર અને ઠંઠા-મસ્કરી મોહનીય કર્મના ઉદયના  
આવેશથી જ્યારે શારીરિક કુચ્છેષ્ટાઓથી યુક્ત હોય છે. જેમાં વચનનો  
વ્યાપાર ગૌણ અને કાયાનો વ્યાપાર મુખ્ય હોય છે ત્યારે કૌકુચ્ય અર્થાત્  
કુત્સિત સંકેચન આદિ ક્રિયાથી યુક્ત પુરૂષનો ભાવ કૌકુચ્ય કહેવાય છે.  
વિદૂષક જેવી ચેષ્ટાઓની માફક મુખ, નાક, જીભ, નેત્ર આદિને કુરૂપ  
બનાવીને ખીબાઓને હસાવવા કૌકુચ્યનો આશય છે.

(૩) ધૂળતાથી પરિપૂર્ણ, અનર્ગલ, નિરર્થક, એલફેલ બબડવું મૌખ્ય કહેવાય છે.

(૪) જેના કારણે આત્માને દુર્ગતિનો અધિકારી બનાવવામાં આવે તે અધિકરણ કહેવાય છે અર્થાત્ ઉબલ, મૂશળ, ઘંટી, વાંસલો, કુહાડો વગેરે શસ્ત્રો એમને લેગા કરીને કાર્ય કરવા યોગ્ય બનાવવું સંયુક્તાધિકરણ છે. સાંખેલું વગેરે સ્વતંત્રપણે કોઈ કાર્ય કરી શકતું નથી પરંતુ મૂશળના સંયોગથી જ કરી શકે છે એવી જ રીતે વાંસલો વગેરે પણ હાથાનો સંયોગ હોવાથી જ પોતાનું કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય છે, હાથા વગર નહીં. આ કારણે સાંખેલા આદિને મૂશળ આદિથી સંયુક્ત કરવા સંયુક્તાધિકરણ સમજવા જોઈએ. સંયુક્તાધિકરણ હિંસાનો હેતુ હોવાથી અતિચાર છે.

(૫) ઉપલોગ અને પરિલોગના ચોખ્ખથી અધિક વસ્તુને શ્રદ્ધ કરવું ઉપલોગ પરિલોગાતિરિક્ત અતિચાર છે. એકવાર લોગવવાની વસ્તુ ઉપલોગ કહેવાય છે અને વારંવાર લોગવવા યોગ્ય વસ્તુને પરિલોગ કહે છે. એમની વિપુલતા ઉપલોગપરિલોગાતિરિક્ત અતિચાર છે.

આ પાંચે કન્દર્પ આદિ અનર્થદંડ વિરમણ વ્રતના અતિચાર છે આથી વ્રતધારીએ કન્દર્પ આદિથી બચીને અનર્થદંડ વિરમણવ્રતનું પાલન કરવું જોઈએ. ॥૪૮॥

તત્ત્વાર્થનિર્યુક્તિ—પહેલા ક્રમપ્રાપ્ત દ્વિતીય ગુણવ્રત-ઉપલોગપરિલોગ પરિમાણના સચિત્તાહાર, આદિ પાંચ અતિચારોનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમગત અનર્થદંડ વિરમણ વ્રત નામક ત્રીજા ગુણવ્રતના પાંચ અતિચારોનું કથન કરીએ છીએ—

અનર્થદંડ વિરમણ વ્રતના પાંચ અતિચાર છે—(૧) કન્દર્પ (૨) કૌકુચ્ય (૩) મૌખ્ય (૪) સંયુક્તાધિકરણ અને (૫) ઉપલોગપરિલોગાતિરિક્ત આ પાંચે અતિચાર આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરનારા દુષ્પરિણામરૂપ છે. એમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

(૧) કન્દર્પ અર્થાત્ કામ જે વચન કન્દર્પનું કારણ હોય છે તે પણ કન્દર્પ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઠંડા-મરકરીથી યુક્ત અસહ્ય અને અશિષ્ટ વચનપ્રયોગ કરવા કન્દર્પ અતિચાર છે. (૨) ભ્રમર, નેત્ર, હોઠ, અને મુખ વગેરેને વિકૃત કરીને, બીજાને હસાવવા કાજે વિદૂષકની માફક જે જે શારીરિક ચેષ્ટા કરવામાં આવે છે તેને કૌકુચ્ય કહે છે. કૌકુચ્ય ઘણી રીતે કરી શકાય છે કારણ કે તે ભાટ અને ચારણોની વિદમ્બના-ક્રિયાની જેવું હોય છે અન્યથા કુત્સિત કુચ્ય અર્થાત્ ભ્રમર, નેત્ર, નાસિકા, આદિના સંકેચનની ક્રિયાથી યુક્ત, તેનો ભાવ કૌકુચ્ય કહેવાય છે. (૩) મુખરનો

લાવ મૌખ્ય' કહેવાય છે. ચપલતા, ધૃષ્ટતાથી યુક્ત અસભ્ય, અનર્ગલ અને અસરબદ્ધ પ્રલાપ આદિ એના રૂપ છે. (૪) પ્રયોજનનો વિચાર કર્યા વગર જ અધિકરણનું સંયોજન કરવું અર્થાત્ મૂશળ, દાતરડું, લોહું, શસ્ત્ર, ઘંટી, શિલા, ઉખલ, ડાંડો (હાથો) આદિ દ્વારા સંયોજન કરવું—આમને પરસ્પર યથા-યોગ્ય સંયુક્ત કરીને કામ કરવા યોગ્ય બનાવવું. (૫) જે વસ્તુ એકવાર કામમાં લગાડવામાં આવે તે ઉપલોગ કહેવાય છે જેમ કે—અશન, પાન, માળા, અન્ન કુંકુમ, કસ્તુરી વગેરે જે પદાર્થ ફરી-ફરી કામમાં લગાડાય તે વસ્ત્ર, આભુ-પણુ આદિને પરિલોગ કહે છે. આ ઉપલોગ પરિલોગને યોગ્ય વસ્તુઓને અર્થ વગર વધારે લેગા કરી રાખવું ઉપલોગપરિલોગાતિરિક્ત અતિચાર છે.

આવી રીતે (૧) કન્દર્પ (૨) કૌકુચ્ય (૩) મૌખ્ય (૪) સંયુક્તાધિકરણ અને (૫) ઉપલોગપરિલોગાતિરિક્ત, આ પાંચ અનર્થદંડ વિરતિ નામક ત્રીજા ગુણવ્રતનાં અતિચાર છે.

કામવાસનાથી પ્રેરિત, રાગયુક્ત, અસભ્ય અને અશલીલ વ્યવેશનો પ્રયોગ કરવો કન્દર્પ નામક અતિચાર છે. અસ્પષ્ટ વર્ણુ જેમાં સંલગાય એવા હાસ્ય કૌકુચ્ય કહેવાય છે. આ બંને મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી થાય છે. તેમાં કામના દુષ્ટ વ્યાપારની પ્રધાનતા હોય છે અને વ્યવપ્રયોગ ગૌણ હોય છે. પૂર્વાપર સંબંધથી રહિત અનર્ગલ બકવાટ મૌખ્ય કહેવાય છે તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પ્રયોજન ન હોવા છતાં પણ ગડબડગોટાળા ભર્યો પ્રલાપ કરવો—વધારે પડતું ભોલવું મૌખ્ય છે. જેના કારણે આત્મા નરક આદિ દુર્ગતિનો અધિકારી બને છે તેને અધિકરણ કહે છે ઉખલ, મૂશળ, ઘંટિ, વાંસલો, કુહાડો વિગેરે શસ્ત્ર અધિકરણ છે. ઉખલ વગેરે એકલું કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે સમર્થ હોતું નથી પરંતુ મૂશળ આદિની સાથે યથોચિત સંયોગ થવાથી જ તે પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. એવી જ રીતે વાંસલો વગેરે પણ દંડ (હાથો)ના સંયોગથી જ છેદન આદિ ક્રિયા કરી શકે છે, એકલું નહીં. આથી ઉખલ વગેરેનો મૂશળ આદિની સાથે સંયોગ કરવો સંયુક્તાધિકરણ કહેવાય છે. અનાજ, પાણી આદિ ઉપલોગ અને અલંકાર વસ્ત્ર આદિ પરિલોગ કહેવાય છે. જેટલા ઉપલોગ પરિલોગને યોગ્ય પદાર્થોની પોતાને માટે જરૂરીયાત હોય. તેથી અધિકનું ગ્રહણ કરવું ઉપલોગ પરિલોગાતિરિક્ત અતિચાર સમજવા જોઈએ.

અનર્થદંડ વિરતિ નામક વ્રતના ધારક શ્રાવકે કન્દર્પ આદિ પાંચે અતિચારોથી બચતા થકા સમ્યક્પ્રકારે ત્રીજા ગુણવ્રતરૂપ અનર્થદંડ વિરતિ વ્રતનું પાલન કરવું જોઈએ ઉપાસકદશાંગ સૂત્રનાં પ્રથમ અધ્યયનમાં કહ્યું છે—શ્રમણોપાસકે અનર્થદંડ વિરમણુ વ્રતના પાંચ અતિચાર બાણુવા જોઈએ પરંતુ

તેમનું આચરણ કરવું જોઈએ નહીં આ અતિચાર આ પ્રકારે છે-કન્દર્પ, કૌકુબ્ય, મૌખ્ય, સંયુક્તાધિકરણ અને ઉપલોગ પરિલોગાતિરિક્તત્વ. ॥૪૮॥

## સામાયિકવ્રત કે પાંચ અતિચારો કા નિરૂપણ

‘સામાયિક્સ મળદુષ્પણહાણાહ્યા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—સામાયિક વ્રતનાં મનઃદુષ્પ્રણિધાન આદિ પાંચ અતિચાર છે. ॥૪૯॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વ સૂત્રમાં ક્રમાગત અનર્થદણ્ડ વિરમણ વ્રતના કન્દર્પ આદિ પાંચ અતિચારોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું, હવે પ્રથમ શિક્ષાવ્રત અને આર વ્રતો પૈકીના નવમાં સામાયિક વ્રતના મનોદુષ્પ્રણિધાન આદિ પાંચ અતિચારોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

પૂર્વકથિક પહેલા શિક્ષાવ્રત સામાયિકના પાંચ અતિચાર છે—(૧) મનો-દુષ્પ્રણિધાન (૨) વચનદુષ્પ્રણિધાન (૩) કાયદુષ્પ્રણિધાન (૪) સામાયિકનું રમરણ ન રહેવું અને (૫) અનવસ્થિત રૂપથી સામાયિક કરવી. આ પાંચ અતિચાર આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરનારાં દુષ્પરિણામ છે.

પહેલા મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગના લેહથી ત્રણ પ્રકારના યોગ કહેવામાં આવ્યા છે, તેનું દુષ્ટ પ્રણિધાન કરવું અર્થાત્ સામાયિક રૂપ ધ્યાનના અવસર પર મન વચન કાયાને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ સહિત પ્રવર્તાવવા મનોદુષ્પ્રણિધાન વચનદુષ્પ્રણિધાન અને કાયદુષ્પ્રણિધાન છે. સામાયિક લીધી હોય ત્યારે નિષ્કુર તેમજ સાવધભાષાનો પ્રયોગ કરવો વચનદુષ્પ્રણિધાન છે. એવી જ રીતે શરીરથી દુષ્ટ અર્થાત્ સાવધ વ્યાપાર કરવો કાયદુષ્પ્રણિધાન છે જેમ કે—અપ્રમાર્જિત અને અપ્રતિલેખિત ભૂમિ પર હાથ-પગ વગેરે પ્રસારવા ચોથા અતિચાર છે સામાયિકની રમૃતિ ન રહેવી અર્થાત્ અમુક સમયની અંદર મેં સામાયિક કરી અથવા અમુક સમયે મારે સામાયિક કરવી છે અથવા કરીશ આ રીતે સામાયિકના સમયને વિસરી જવો. પાંચમો અતિચાર છે—સામાયિક અનવસ્થિત રૂપથી કરવી અર્થાત્ ક્યારેક સામાયિક કરવી, ક્યારેક ન કરવી, ક્યારેક સામાયિકનો સમય પૂરો થતાં અગાઉ જ સામાયિકવાળી લેવી આ રીતે સામાયિકના પાંચ અતિચાર ફલિત થાય છે—

(૧) શરીરના અવયવોની અર્થાત્ કાયાની અન્યથા પ્રવૃત્તિરૂપ દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરવી.

(૨) સંસ્કારહીન, આગમ, વર્ણ પદના પ્રયોગ રૂપ વચનની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરવી.

(૩) મનની ઉદાસીનતા રૂપ અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરવી. આ ત્રણ પ્રકારનાં

યોગદુષ્પ્રણિધાન છે.

(૪) સામાયિકનું સ્મરણ ન કરવું, એકાગ્રતા ન રહેવી, એ પણ ખખર ન પડે કે મેં શું વાંચ્યું છે અને શું નથી વાંચ્યું? આ રીતે મનની એકાગ્રતાનો અભાવ સ્મૃત્યકરણ સમજવું ઘટે.

(૫) સામાયિક અનવસ્થિત કરવી અર્થાત્ વ્યવસ્થિત રૂપે ન કરવી. આ રીતે મનોદુષ્પ્રણિધાન આદિ ધ્યાનવિશેષ રૂપ સામાયિક વ્રતના પાંચ અતિચાર છે. ॥૪૯॥

તત્ત્વાર્થનિચુક્રિત—પહેલા ક્રમના અનુસાર અનર્થદણ્ડવિરતિ નામક ત્રીજા ગુણવ્રતના કન્દર્પ આદિ પાંચ અતિચાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા. હવે ક્રમપ્રાપ્ત ખાર વ્રતો પૈકી નવમાં અને શિક્ષાવ્રતોમાના પહેલા સામાયિક વ્રતના મનોદુષ્પ્રણિધાન આદિ પાંચ અતિચારોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

સામાયિક વ્રતના યોગદુષ્પ્રણિધાન આદિ પાંચ અતિચાર છે—(૧) મનો-યોગદુષ્પ્રણિધાન (૨) વચનયોગદુષ્પ્રણિધાન (૩) કાયયોગદુષ્પ્રણિધાન (૪) સામાયિકની સ્મૃતિ ન રાખવી અને (૫) અનવસ્થિતપણે સામાયિક કરવી. આ પાંચ અતિચાર આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરનારા દુષ્પરિણામ છે.

પ્રણિધાનનો અર્થ છે—પ્રયોગ-વ્યાપાર દુષ્ટ પ્રણિધાન દુષ્પ્રણિધાન કહેવાય છે તે ત્રણ પ્રકારના છે—મનોદુષ્પ્રણિધાન, વચનદુષ્પ્રણિધાન અને કાયદુષ્પ્રણિધાન એમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

(૧) ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા વગેરેના કારણે ચિત્તમાં ભ્રમણા થવી અને ઘર સંબંધી સુકૃત તથા તથા દુષ્કૃતનો વિચાર કરવો મનોદુષ્પ્રણિધાન છે.

(૨) નિંકુર અને પાપયુક્ત ભાષાને પ્રયોગ કરવો વચનદુષ્પ્રણિધાન છે.

(૩) વગર પૂંજેલી અને વગર જોએલી જમીન પર હાથ-પગ આદિ શરીરના અવયવોને સ્થાપિત કરવા કાયદુષ્પ્રણિધાન છે.

(૪) સામાયિક કચારેક કરવી, કચારેક ન કરવી સમય પૂરો થતા અગાઉ જ સામાયિક પાળી લેવી, સામાયિક જ ભૂલી જવી ઇત્યાદિ સામાયિકનું સ્મૃત્યકરણ કહેવાય છે. ચિત્તની એકાગ્રતા ન રહેવી, સામાયિક સંબંધી સ્મરણ ન રહેવું, મારે સામાયિક કરવી છે કે નથી કરવી, મેં સામાયિક કરી કે નહીં, આ બધું સ્મરણ ન રાખવું સ્મૃત્યકરણ કહેવાય છે. મોક્ષના સાધનભૂત અનુષ્ઠાન સ્મૃતિસારક જ હોય છે.

(૫) નિયત સમયે સામાયિક ન કરવી અનવસ્થિત સામાયિક કરી એમ કહેવાય છે.

આ પ્રથમ શિક્ષાવ્રત સામાયિકના પાંચ અતિચાર છે. આથી વ્રતધારી શ્રાવકે મનોદુષ્પ્રણિધાન આદિ પાંચ અતિચારોના પરિત્યાગ કરતા થકા

સામાયિકવ્રતનું પાલન કરવું નેઈ એ. ઉપાસકદશાંગસૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનમાં કહ્યું છે—શ્રમણોપાસકે સામાયિકના પાંચ અતિચાર જાણવા નેઈએ પરન્તુ તેમનું આચરણ કરવું નેઈ એ નહીં. આ પાંચ અતિચાર આ મુજબ છે—(૧) મનોદુષ્પ્રણિધાન (૨) વચનદુષ્પ્રણિધાન (૩) કાયદુષ્પ્રણિધાન (૪) સામાયિકની સ્મૃતિ ન રાખવી અને (૫) અનવસ્થિતપણે સામાયિક કરવી. ॥૪૯॥

## દેશાવકાશિકવ્રત કે પાંચ અતિચારોં કા નિરૂપણ

‘દેસાવગાસિયસ્સ’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—દેશાવકાશિક વ્રતના આનયન પ્રયોગ આદિ પાંચ અતિચાર છે. ॥૫૦॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં સામાયિક નામક પ્રથમ શિક્ષાવ્રતના મનોદુષ્પ્રણિધાન આદિ પાંચ અતિચાર કહેવામાં આવ્યા છે. હવે ક્રમપ્રાપ્ત દ્વિતીય શિક્ષાવ્રતના, આર વ્રતોમાના દશમા દેશાવકાશિક વ્રતના આનયનપ્રયોગ આદિ પાંચ અતિચારોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

દેશાવકાશિક વ્રતના, જે શિક્ષાવ્રતોમાં ખીજુ છે, આનયનપ્રયોગ આદિ પાંચ અતિચાર છે. તે આ પ્રમાણે છે—(૧) આનયનપ્રયોગ (૨) પ્રેષણપ્રયોગ (૩) શબ્દાનુપાત (૪) રૂપાનુપાત અને (૫) બહિઃપુદ્ગલક્ષેપ આ પાંચ અતિચાર આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરનારા દુષ્પરિણામ રૂપ છે એમનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે છે—(૧) પહેલા જે દેશની મર્યાદા કરેલી છે તેમાં રહેલા કોઈ વ્રતી પુરૂષને કોઈ પ્રયોજન ઉપસ્થિત થઈ જાય ત્યારે તે બહારના પ્રદેશથી કોઈ વસ્તુને ‘લઈ આવો’ એ પ્રમાણે કહીને મંગાવે છે ત્યારે આનયન પ્રયોગ અતિચાર લાગે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં સ્થિત રહીને મર્યાદા બહારના નિષિદ્ધ ક્ષેત્રમાં રહેલી વસ્તુઓને



સંજ્ઞેગવશાત્ તેના અધિકારીને નિવેદન કરીને પોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં લાવવા, મગાવવા આનયનપ્રયોગ કહેવાય છે.

(૨) વ્રતમાં જેટલા દેશની મર્યાદા કરી હોય તેનાથી બહારના પ્રદેશમાં કોઈ કાર્યની સિદ્ધિ માટે નોકરને મોકલવો અને તેને કહેવું-‘તું જા અને આ પ્રમાણે કર આ પ્રેષણપ્રયોગ કહેવાય છે.’

(૩) એવી રીતે શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવું કે જેથી બીજાને સંભળાય તે શબ્દાનુપાત કહેવાય છે. છીંક ખાઈને અથવા ઉધરસ ખાઈને અથવા લોકમાં પ્રસિદ્ધ ટેલીફોન અથવા ટેલીગ્રાફ આદિ-યંત્રો દ્વારા પાડોશી વગેરેને સમજાવીને કાર્ય સમ્પાદન કરવા માટેની ચેષ્ટા કરવી શબ્દાનુપાત અતિચાર છે.

(૪) શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યા વગર જ, પ્રયોજનવશાત્ પોતાનો હાથ વગેરે બતાવવો કે જેથી મર્યાદિત ક્ષેત્રથી બહારના લોકો તેની નજીકમાં આવી જાય, આ રૂપાનુપાત અતિચાર છે.

(૫) માટીનું ઢેકું, ઇંટ, લાકડાનો કકડો આદિ પુદ્ગલોને મર્યાદિત ક્ષેત્રથી બહાર ફેંકવા અહિં:પુદ્ગલપ્રક્ષેપ કહેવાય છે. કોઈ એ અમુક દેશ સુધી જ જવાની મર્યાદા કરી હોય પરંતુ તેની બહારનું કામ આવી પડે ત્યારે તે જાતે બહાર જવામાં વ્રતનો લંગ થશે એમ સમજીને બીજાને સમજાવવા-સાવચેત કરવા માટે પથ્થર આદિ ફેંકે છે અને પથ્થર વગેરે ફેંકવાથી લોકો તેની પાસે આવી જાય છે. આ પુદ્ગલપ્રક્ષેપ અતિચાર છે.

આ આનયનપ્રયોગ આદિ પાંચ બીજા શિક્ષાવ્રત, દેશાવકાશિક વ્રતના અતિચાર છે. ॥૫૦॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત-પૂર્વસૂત્રમાં પ્રથમ શિક્ષાવ્રત સામાયિકના મનોદુષ્ટ શિષ્યોને આદિ પાંચ અતિચારોનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. હવે કેમપ્રાપ્ત દ્વિતીય શિક્ષાવ્રત, જે બાર વ્રતોમાં દશમું છે અને જેનું નામ દેશાવક શિક છે તેના આનયનપ્રયોગ આદિ પાંચ અતિચારોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ-

દેશાવકાશિક વ્રતના પાંચ અતિચાર છે-(૧) આનયનપ્રયોગ (૨) પ્રેષણપ્રયોગ (૩) શબ્દાનુપાત (૪) રૂપાનુપાત અને (૫) પુદ્ગલપ્રક્ષેપ આ પાંચ અતિચાર આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી એક પ્રકારના દુષ્પરિણમન છે.

દિશાવ્રતમાં ખાંધેલી મર્યાદાને સીચિત સમય માટે પણ ઝોછી કરવી એ જ દેશાવકાશિક વ્રત છે. દેશાવકાશિક વ્રતમાં દેશની જે મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી હોય તેનાથી બહારની વસ્તુ મંગાવવા માટે ‘તમે આ લઈ આવો’ એ જાતનો સંદેશ વગેરે આપીને બીજાને વસ્તુ લાવવાની પ્રેરણા કરવી આનયનપ્રયોગ કહેવાય છે. કોઈને પરાણે મોકલવો પ્રેષણપ્રયોગ

કહેવાય છે. મર્યાદિત ક્ષેત્રનું ઉલ્લંઘન કરવાથી વ્રતનો લંગ થઈ જશે, એવો ભય લાગે અને મર્યાદિત ક્ષેત્રથી બહાર કોઈ કારણ આવી પડે ત્યારે આ પ્રમાણે કહેવું કે—‘તમે અવશ્ય ત્યાં જઈને મારી ગાય વગેરે લઈ આવો’ અથવા ‘મારું અમુક કાર્ય કરી આપો’ આવું કહીને નોકરને મોકલવો પ્રેષણપ્રયોગ છે.

આવી જ રીતે મર્યાદિત પ્રદેશથી બહાર કોઈ પ્રયોજન આવી પડવાથી વ્રતખંડનના ભયથી સ્વયં જઈ શકે તેમ ન હોય ત્યારે છીંક ખાઈને અથવા ઉધરસ ખાઈને મર્યાદા બહાર રહેલા પુરૂષોને ઇંશારો કરે છે. તે લોકો તેનો શબ્દ સાંભળીને એકદમ તેની પાસે આવી જાય છે. આમ કંવું શબ્દાનુપાત નામક અતિચાર છે.

શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યા વગર જ પ્રયોજનવશાત્ પોતાના શરીરના અવયવ હાથ અગર આંગળી વગેરે બીજાને બતાવે છે અને તે જોઈને લોકો તેની પાસે આવી જાય છે, આ રીતે રૂપાનુપતનશીલ હોવાથી આ અતિચાર રૂપાનુપાત કહેવાય છે.

પરમાણુ, દ્રવ્યણુકરકંઠ આદિ પુદ્ગલ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળના લેદથી અનેક પ્રકારના છે તેમાંથી બાહરાકાર સ્થૂળરૂપમાં પરિણત માટીના ઢેકા, ઇંટ, પથ્થરના ટુકડા આદિ પુદ્ગલોને ફેંકવા પુદ્ગલપ્રક્ષેપ કહેવાય છે. મર્યાદિત ક્ષેત્રથી બહારના પ્રદેશમાં પુદ્ગલોને ફેંકવા બહિષ્કૃતપ્રક્ષેપ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ શ્રાવકે દેશાવકાશિક વ્રતના અમુક પ્રદેશ સુધી જ જવાની મર્યાદા બાંધી ત્યાર બાદ તેને નિશ્ચિત પ્રદેશથી બહાર જવાનું કોઈ પ્રયોજન ઉપસ્થિત થઈ ગયું. વ્રતલંગના ભયથી તે જાતે ત્યાં જઈ શકતો નથી ત્યારે તે બાહ્યપ્રદેશના લોકોનું ધ્યાન પોતાની તરફ દોરવા માટે તે કાંકરી-પથ્થર વગેરે ફેંકે છે કે જેનાથી તે લોકો તેના સંકેતને સમજીને તેની પાસે આવી જાય. આ પ્રમાણે કરવું દેશાવકાશિકવ્રતનો બહિષ્કૃતપ્રક્ષેપ નામક અતિચાર છે.

આ પાંચ દ્વિતીય શિક્ષાવ્રત, દેશાવકાશિક વ્રતના અતિચાર જાણવા જોઈએ પરંતુ તેમનું આચરણ કરવું જોઈએ નહીં. આ અતિચાર આ પ્રમાણે છે—  
આનયનપ્રયોગ, પ્રેષણપ્રયોગ, શબ્દાનુપાત, રૂપાનુપાત અને બહિષ્કૃત-પ્રક્ષેપ. ॥૫૦॥

‘પોસહોવવાસસ અષ્ટલેહિય’ ઇત્યાદ્

સૂત્રાર્થ—અપ્રતિલેખિત-દુષ્પ્રતિલેખિત શય્યા સંસ્તારક આદિ પૌષઘોપ-વાસના પાંચ અતિચાર છે.

તત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં ક્રમાગત દ્વિતીય શિક્ષાવ્રત દેશાવકા-શિક્ષના આનયનપ્રયોગ આદિ પાંચ અતિચારોંનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. હવે ક્રમપ્રાપ્ત ત્રીજા શિક્ષાવ્રત પૌષઘોપવાસ વ્રતના અપ્રતિલેખિત-દુષ્પ્રતિલેખિત શય્યાસંસ્તારક આદિ પાંચ અતિચારોંની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

ત્રીજા શિક્ષાવ્રત પૌષઘોપવાસના પાંચ અતિચાર છે જે આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરવાવાળા દુષ્પરિણુમન રૂપ છે તેમના નામ આ પ્રમાણે છે (૧) અપ્રતિલેખિત-દુષ્પ્રતિલેખિત શય્યાસંસ્તાર (૨) અપ્રમાર્જિત-દુષ્પ્રમાર્જિત શય્યાસંસ્તાર (૩) અપ્રતિલેખિત-દુષ્પ્રતિલેખિત-ઉચ્ચારપ્રસવણભૂમિ (૫) પૌષઘોપવાસનું સમ્યક્ પ્રકારે અનનુપાલન આ પાંચ પૌષઘોપવાસ વ્રતના અતિચાર છે.

આમાંથી (૧) પથારી અને સંચારાનું પડિલેહન ન કરવું, અથવા અન્યમનસ્કલાવથી પડિલેહન કરવું પ્રથમ અતિચાર છે. (૨) પથારી અને સંચારાનું ખીલકુલ જ પ્રમાર્જન ન કરવું અથવા અન્યમનસ્ક થઈને પ્રમાર્જન કરવું ખીલે અતિચાર છે. (૩-૪) આવી જ રીતે ઉચ્ચારપ્રસવણભૂમિનું પડિલેહન-પ્રમાર્જન ન કરવું અથવા અન્યમનસ્ક થઈને પ્રતિલેખન-પ્રમાર્જન કરવું એ ત્રીજા તથા ચોથા અતિચાર છે. (૫) આગમોકત વિધિ અનુસાર પૌષઘવ્રતનું યોગ્ય રૂપથી પાલન ન કરવું અર્થાત્ વ્રતના સમયમાં આહારનું, શરીરસુશોભનનું, મૈથુન આદિ વિવિધ પ્રકારના વ્યાપારોના વિચાર-ચિન્તવન કરવું પાંચમો અતિચાર છે.

સાથરા વગેરેમાં જીવ-જન્તુ છે કે નહીં આ રીતે આંખના વ્યાપાર રૂપ જે અવલોકન છે તેને પ્રતિલેખન કહે છે. પ્રતિલેખન જ પ્રતિલેખિત

કહેવાય છે. જે પ્રતિલેખિત ન હોય અર્થાત્ જોવામાં ન આવ્યું હોય તે અપ્રતિલેખિત છે. સુવાળી પૂંજથી આદિ ઉપકરણ દ્વારા કરવામાં આવનાર સંશોધન આદિ પ્રમાર્જિત કહેવાય છે. પ્રમાર્જિતનો અભાવ અપ્રમાર્જિત છે. આ પાંચ પૂર્વોક્ત ત્રીજા શિક્ષાવ્રત પૌષ્ઠોપવાસ વ્રતના અતિચાર છે. આ કારણે વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરનાર શ્રાવકે અતિચારોથી બચતા થકા પૌષ્ઠોપવાસ વ્રતનું સમ્યક્ પ્રકારે પાલન કરવું જોઈએ. ॥૫૧॥

તત્ત્વર્થનિયુક્તિ—પહેલા દ્વિતીય શિક્ષાવ્રત દેશાવકાશિકના આનયન-પ્રયોગ આદિ પાંચ અતિચારોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. હવે પૌષ્ઠોપવાસ નામક ત્રીજા શિક્ષાવ્રતના અતિચારોનું કથન કરીએ છીએ—

પૌષ્ઠોપવાસના પાંચ અતિચાર છે—(૧) અપ્રતિલેખિત હુંપ્રતિલેખિત શય્યા-સંસ્તારક (૨) અપ્રમાર્જિત-હુંપ્રમાર્જિત શય્યાસંસ્તારક (૩) અપ્રતિલેખિત-હુંપ્રતિલેખિત-ઉચ્ચારપ્રસ્તવણભૂમિ (૪) અપ્રમાર્જિત-હુંપ્રમાર્જિત-ઉચ્ચાર-પ્રસ્તવણભૂમિ અને (૫) પૌષ્ઠવ્રતનું સમ્યક્ અનનુપાલન. (૧) શય્યા અને સંધારાનું સર્વથા જ પ્રતિલેખન ન કરવું અથવા અસાવધાનીથી પ્રતિલેખન કરવું પ્રથમ અતિચાર છે. (૨) શય્યા અને સંસ્તારકનું બિલકુલ પ્રમાર્જન ન કરવું અથવા અન્યમનસ્કભાવથી પ્રમાર્જન કરવું બીજા અતિચાર છે. (૩-૪) આવી જ રીતે ઉચ્ચારભૂમિ અને પ્રસ્તવણભૂમિનું પ્રતિલેખન અને પ્રમાર્જન ન કરવું અથવા સમ્યક્ પ્રકારથી પ્રતિલેખન પ્રમાર્જન ન કરવું ત્રીજા અને ચોથા અતિચાર છે. (૫) આગમોક્ત વિધિના અનુસાર પૌષ્ઠવ્રતનું સમ્યક્-પ્રકારથી પાલન ન કરવું, એ પૌષ્ઠવ્રતનેા પાંચમો અતિચાર છે.

શય્યા અને સંધારામાં ત્રસ અથવા સ્થાવર જીવ તો નથી એ જોઈ લેવું પ્રતિલેખન કહેવાય છે. રજોહરણ વગેરેની મદદથી પૂંજવું પ્રમાર્જન કહેવાય છે. પૌષ્ઠોપવાસ વ્રતના ધારક શ્રાવકે અપ્રતિલેખિત-હુંપ્રતિલેખિત શય્યાસંસ્તારક આદિ પાંચ અતિચારોથી બચતા થકા પૌષ્ઠોપવાસવ્રતનું પાલન કરવું જોઈએ. ઉપાસકદશાંગસૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનમાં કહ્યું છે— ‘પૌષ્ઠોપવાસ વ્રતના શ્રમણોપાસકે પાંચ અતિચાર જાણવા જોઈએ પરંતુ તેમનું આચરણ કરવું જોઈએ નહીં આ અતિચાર છે. (૧) અપ્રતિલેખિત-હુંપ્રતિલેખિત શય્યાસંસ્તાર (૨) અપ્રમાર્જિત-હુંપ્રમાર્જિત શય્યાસંસ્તાર (૩) અપ્રતિલેખિત-હુંપ્રતિલેખિત ઉચ્ચારપ્રસ્તવણભૂમિ અને (૫) પૌષ્ઠોપવાસનું સમ્યક્-અનનુપાલન. ॥૫૧॥

‘અતિહિસંવિભાગસ્સ સચિત્તણિક્ષેવણાઙ્ગયા પંચ અઙ્ગયારા’ ॥૫૨॥

સૂત્રાર્થ—અતિથિસંવિભાગવ્રતના સચિત્તનિક્ષેપ વગેરે પાંચ અતિયાર છે. ॥૫૨॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં પૌષ્ઠોપવાસ વ્રતના અપ્રતિદેખિત-દુષ્પ્રતિ-  
લેખિત શય્યાસંરતારક આદિ પાંચ અતિયારોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી હવે શ્રાવ-  
કના બારમાં અતિથિસંવિભાગ વ્રતના પાંચ અતિયારોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

પૂર્વોક્ત અન્તિમ શિક્ષાવ્રત અતિથિસંવિભાગ વ્રતના સચિત્ત નિક્ષેપણ  
આદિ પાંચ અતિયાર છે. તે આ પ્રમાણે છે—(૧) સચિત્ત નિક્ષેપણ (૨)  
સચિત્તપિધાન (૩) કાલાતિકેમ (૪) પરવ્યપદેશ અને (૫) માત્સર્ય આ  
પાંચ અતિયાર આત્માને મલીન બનાવનારા દુષ્પરિણુમન છે તેનો અર્થ  
આ પ્રમાણે થાય છે—

(૧) અશન આદિ આહારને નહીં આપવાની બુદ્ધિથી સચેત કમળપત્ર  
વગેરે પર રાખવો સચિત્ત નિક્ષેપણ છે અથવા સચેત ધાન્યપાત્ર વગેરેને  
અચેત આહાર વગેરે પર રાખવા અથવા ન આપવાની ભાવનાથી અચેતને  
સચેતની સાથે અથવા સચેતને અચેતની સાથે ભેળવી દેવું સચિત્તનિક્ષેપણ છે.

(૨) સચેત કમળપત્ર અથવા જળપાત્ર વગેરેથી અથવા સચેત અશન  
આદિથી અચેત આહાર વગેરેને ઠાંકી દેવું સચિત્ત પિધાન છે.

(૩) ગોચરીમાં—સાધુના સમયનું ઉદ્દલંઘન કરવું. સાધુને કમ્પમયે દાન  
આપવાનો ઉપક્રમ કરવો કે જેથી સાધુનો સત્કાર પણ થઇ જાય અને  
અશનાદિ પણ બચી જાય આ કાલાતિકેમ અતિયાર છે.

(૪) પોતાના અશન વગેરેને પારકું બતાવવું, પરવ્યપદેશ અતિયાર છે,  
જેમ કે સાધુને કહેવું કે આ ભોજન વગેરે મારું નથી, ખીજનું છે.

(૫) અન્ય દાતાના ગુણોને સહન ન કરવા માત્સર્ય નામક અતિયાર છે.

ઉપાસકદશાંગ સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનમાં કહ્યું છે—શ્રમણોપાસકે અતિથિ  
સંવિભાગ વ્રતના પાંચ અતિયાર જાણવા જોઈએ આ પાંચ અતિયાર આ  
પ્રમાણે છે—(૧) સચિત્ત નિક્ષેપણતા (૨) સચિત્ત પિધાનતા (૩) કાલાતિકેમ  
(૪) પરવ્યપદેશ અને (૫) માત્સરિતા. ॥૫૨॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—આની પહેલા, પાંચ અણુવ્રતોના, ત્રણ ગુણુવ્રતોના  
તથા ૪ ચારમાંથી ત્રણ શિક્ષાવ્રતોના પાંચ-પાંચ અતિયારોનું કથન કરવામાં  
આવ્યું છે હવે ચોથા શિક્ષાવ્રત અતિથિસંવિભાગના સચિત્તનિક્ષેપ આદિ પાંચ  
અતિયારોનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—

અન્તિમ શિક્ષાવ્રત અતિથિસંવિભાગના પાંચ અતિચાર છે-(૧) સચિત્ત-નિક્ષેપણ (૨) સચિત્તપિધાન (૩) કાલાતિક્રમ (૪) પરવ્યપદેશ અને (૫) માત્સર્ય આ પાંચ અતિચાર આત્મામાં મલીનતા ઉત્પન્ન કરવાવાળા દુષ્પરિણુમન રૂપ છે. તેમનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે-

(૧) સચિત્તનિક્ષેપણ-અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય રૂપ ચારે પ્રકારના આહારને કમળ અથવા કેળના સચેત પાંદડાં આદિની ઉપર અથવા ચોખા, જવ, ઘઉં, ડાંગર વગેરે ધાન્યની ઉપર, ન આપવાની બુદ્ધિથી રાખી દેવા.

(૧) અન્ન આદિ ચોખા (ભાત) તથા ખાદ્ય આદિ જે સચેતની ઉપર રાખેલા હોય છે, તેને સાધુ ગ્રહણ કરતા નથી. આથી હું તે અશનાદિ તેમની સમક્ષ ઉપસ્થિત કરીશ પણ તેઓ સ્વીકારશે. નહીં; આથી મને તો લાલ જ થશે, આમ જાણીને ગૃહસ્થ સચિત્તનિક્ષેપણ કરે તો અતિચાર લાગે છે.

(૨) સચિત્તપિધાન-સચેત સૂરણકન્દમૂળ, પત્ર, પુષ્પ આદિથી અશનપાન આદિ ચાર પ્રકારના આહારને ઠાંકી દેવો. અર્થાત્ સાધુને ન વહોરાવવાની ભાવનાથી ઠાંકી દેવું સચિત્તપિધાન અતિચાર છે કારણ કે સચેત વસ્તુથી આગ્રહાદિત આહારનો સાધુ ગ્રહણ કરતા નથી.

(૩) કાલાતિક્રમ-સાધુઓના ભિક્ષાકાળને ટાળીને, અર્થાત્ સાધુનો ભિક્ષાકાળ દિવસનો જ હોય આથી દાન ન આપવાની ઇચ્છાથી રાત્રિભોજન કરવું વગેરે-આ કાલાતિક્રમ ભિક્ષા ગ્રહણ કરનારા શ્રમણ માટે અપ્રીતિકર હોય છે અને આથી દાનનો અભાવ પણ થાય છે.

(૪) પરવ્યપદેશ-ઉપવાસ, છટ્કું અર્કમ વગેરેની તપસ્યા કરનારા અથવા નિત્ય ભોજન લેનાર શ્રમણતું ભિક્ષાર્થે ઉપસ્થિત થવા પર નજર સામે સ્પષ્ટ દેખાતાં અન્ન-પાણી આદિ આહારના વિષયમાં આ પ્રમાણે કહેવું કે-‘આ અનાજ-પાણી, ખીજનાં છે, મારા નથી એ આપવા માટે હું લાચાર છું. આ પરવ્યપદેશ નામક અતિચાર છે. હકીકતમાં તો તે આહાર ઇન્કાર કરનાર પેલા ગ્રહસ્થનો જ છે, ખીજનો નથી.

(૫) માત્સર્ય-શ્રમણ દ્વારા ભિક્ષાની યાચના કરવામાં આવે ત્યારે જે શ્રાવક ગુસ્સે થઈ જાય છે, શ્રમણનો અનાદર કરે છે અથવા યાચના કરવા છતાં પણ આપતો નથી તે મત્સર કહેવાય છે. મત્સરનો ભાવ માત્સર્ય છે અથવા ખીજના ગુણો સહન ન કરવા માત્સર્ય છે અથવા પેલા દ્રવિદ્રે દાન આપ્યું છે તો શું હું તેનાથી ઉતરતી કક્ષાનો છું? એ પ્રકારના માત્સર્ય ભાવથી દાન આપવું પણ માત્સર્ય કહેવાય છે અથવા કપાયથી કલુષિત ચિત્તથી શ્રમણોને દાન આપવું માત્સર્ય છે.

આ પાંચ અતિથિસંવિભાગ વ્રતના અતિચાર છે. ઉપાસકદશાંગસૂત્રના

પ્રથમ અધ્યયનમાં કહ્યું છે—અતિથિસંવિભાગ વ્રતના પાંચ અતિચાર જાણવા જોઈ એ પરન્તુ તેમનું આચરણ કરવું જોઈએ નહીં. આ અતિચાર આ છે—  
 (૧) સચિત્તનિદ્વેષણતા (૨) સચિત્તપિધાનતા (૩) કાલાતિકંમદાન (૪) પર-  
 વ્યપદેશ અને મત્સરતા. ॥૫૨॥

## મારણાંતિક સંલેખના કે પાંચ અતિચારોં કા નિરૂપણ

‘મારણાંત્રિય સંલેહનાજોસણા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—મારણાંતિકસંલેખનાજોષણાના ઇહલોકાશંસાપ્રયોગ આદિ પાંચ અતિચાર છે. ॥૫૩॥

તત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં અન્તિમ શિક્ષાવ્રત, બાર વ્રતોમાં બારમા અતિથિસંવિભાગના સચિત્તનિદ્વેષણ આદિ પાંચ અતિચારોંનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. બારવ્રતોનું પાલન કરતા થકા શ્રાવકને બ્યારે પોતાનું મરણ સમીપ છે તેવી ખાત્રી થાય ત્યારે અવસર આવવા પર સંલેખના અવશ્ય કરવી જોઈએ, સંલેખનાનો આશય છે—કષાય તથા કાયાને પાતળા પાડવાં આથી આ મારણાં-  
 ન્તિકસંલેખનાના જીવિતાશંસા આદિ પાંચ અતિચારોંનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—

જેનું સ્વરૂપ પહેલા કહેવામાં આવી ગયું છે અને તપ તથા સંયમ દ્વારા કાયા તથા કષાયને પાતળા પાડવા જેનું લક્ષણ છે તે મારણાંતિક-  
 સંલેખના જોષણાના પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે છે—(૧) ઇહલોકાશંસાપ્રયોગ  
 (૨) પરલોકાશંસાપ્રયોગ (૩) જીવિતાશંસાપ્રયોગ અને (૫) કામલોગાશંસા-  
 પ્રયોગ તેમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

(૧) ઇહલોકાશંસાપ્રયોગ—સંધારો ધારણ કર્યા બાદ આ લોક વિશે ઇચ્છા કરવી જેમ કે—મરણ પછી હું ચક્રવર્તી, રાજા અથવા તેનો મંત્રી બની જઈ, એ જાતની અભિલાષા કરવી.

(૨) પરલોકાશંસાપ્રયોગ—મૃત્યુ બાદ ઇન્દ્ર અથવા દેવ થવાની

અભિલાષા કરવી.

(૩) જીવિતાશંસાપ્રયોગ-આહર-સન્માન, લક્ષિત આદિના લોલથી જીવતા રહેવાની ઇચ્છા કરવી.

(૪) મરણાશંસાપ્રયોગ-ખરખચડી જમીન પર નિવાસ-કરવાથી, ભૂખ વગેરેની પીડાના કારણે અથવા માન-સન્માન ન મળવાથી 'હું ક્યારે મરી જાઉં' એ પ્રકારે મરણની કામના કરવી.

(૫) કામલોગાશંસાપ્રયોગ-કામ અર્થાત્ શબ્દ અને રૂપ તથા લોગ અર્થાત્ ગંધ, રસ અને સ્પર્શની કામના કરવી કામલોગાશંસાપ્રયોગ નામક અતિચાર છે. ૧૫૩૧

તત્વાર્થનિચુકિત—આની પહેલા પાંચ અભ્યુત્પત્તોના, ત્રણ ગુણ્યુત્પત્તોના અને ચાર શિક્ષાત્પત્તોનાં પાંચ-પાંચ અતિચારોનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે હવે આ મારણાન્તિક સંલેખના-જ્ઞેષણના પાંચ અતિચારોની પ્રરૂપણ કરીએ છીએ.

તપ અને સંયમ દ્વારા કાયા તથા કષાયોને પાતળા પાડવા જેનું લક્ષણ છે, તે મારણાન્તિકસંલેખના-જ્ઞેષણના ઇહલોકાશંસાપ્રયોગ આદિ પાંચ અતિચાર છે, આ પ્રમાણે-(૧) ઇહલોકાશંસાપ્રયોગ (૨) પરલોકાશંસાપ્રયોગ (૩) જીવિતાશંસાપ્રયોગ (૪) મરણાશંસાપ્રયોગ અને (૫) કામલોગાશંસાપ્રયોગ તેમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-

(૧) સંચારો ધારણ કર્યા બાદ, આવતા જન્મમાં મનુષ્યલોક સંબંધી અભિલાષા કરવી જેમ કે-હું ચક્રવર્તી રાજા અથવા રાજમંત્રી થઈ જાઉં, વગેરે આ ઇહલોકાશંસાપ્રયોગ છે. (૨) એવી જ રીતે હું ઇન્દ્ર અથવા દેવ થઈ જાઉં એવી કામના કરવી પરલોકાશંસાપ્રયોગ છે. (૩) સંચારા દરમિયાન મારી પૂજા તથા મહિમા ઘણા વધી રહ્યો છે આથી મારો સંચારો લાંબા સમય સુધી ખેંચાય તો સાડાં એ રીતે સંચારોમાં વધારે જીવવાની ઇચ્છા કરવી જીવિતાશંસાપ્રયોગ છે.

(૪) જીવિતાશંસાપ્રયોગથી વિપરીત મરણાશંસાપ્રયોગ સમજવો જેમ કે-મેં આજીવન અનશન અંગીકાર કરી લીધું છે તો પણ કોઈ મારો ભાવ પૂછતા નથી, કોઈ મારી પૂજા કરતું નથી, કોઈ આહર કરતું નથી, કોઈ તેના વખાણ કરતા નથી આ જાતની ભાવનાથી ચિત્તમાં એવો વિચાર ઉદ્ભવવો કે 'હું વહેલો મરી જાઉં તો સાડાં' આ મરણાશંસાપ્રયોગ છે. એવી જ રીતે કર્કશ જમીન પર રહેવાના કારણે કષ્ટ થાય અથવા ક્ષુધા આદિની વેદના દુઃખ આપી રહી હોય, રોગજનિત કષ્ટ થાય તેવા સંજોગોમાં, 'હાય હાય ! ક્યારે મરી જાઉં', જલદીથી મરી જાઉં તો સાડાં' આ રીતે વિચારવું એ પણ મરણાશંસાપ્રયોગ છે.

(૫) શ્રોત્ર અને ચક્ષુ ઇન્દ્રિયોના વિષય અર્થાત્ શબ્દ અને રૂપ કામ



કહેવાય છે અને સ્પર્શન, રસના (જીભ) તથા ઘ્રાણ્ય ધન્દ્રિયોના વિષય અર્થાત્ ગંધ, રસ અને સ્પર્શ લોગ કહેવાય છે. આ કામ અને લોગની ઇચ્છા કરવી કામલોગાશંસાપ્રયોગ છે. તાત્પર્ય એ છે કે મનોજ વિષયોની કામના કરવી કામલોગાશંસાપ્રયોગ છે.

‘આ રીતે પાંચ આણુવ્રતોના ત્રણ ગુણુવ્રતોના, ચાર શિક્ષાવ્રતોના તથા મારણાન્તિકસંલેખના જ્ઞેષણાના,’ બધાં મળીને તેર વ્રતોના પાંચ-પાંચ અતિચાર હોવાથી ૧૩×૫=૬૫ અતિચાર થયા આ બધાનું પ્રરૂપણ કરવામાં આંચુ’ આ બધાનો આણુવ્રતધારી અને સમશીલધારી શ્રાવકે ત્યાગ કરવો જોઈએ. જો કે સમ્યક્ત્વનાં પણ પાંચ અતિચાર છે આથી અતિચારોની સંખ્યા પાંસઠ નહીં સીત્તેર થાય છે, તો પણ સમ્યક્ત્વ, મહેલના પાયાની જેમ બધા વ્રતોનો આધાર છે. આથી વ્રતોના અતિચારોની સાથે તેના અતિચારોની ગણતરી કરવામાં આવી નથી. આ રીતે અનેક પ્રકારની ક્ષતિઓ હોવાથી સમ્યક્ત્વના તથા વ્રતો અને શીલોના પાંસઠ અતિચારોના વિષયમાં શ્રાવકે પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહીં, બલકે અપ્રમાદ જ ન્યાયસંગત છે. ॥૫૩॥

‘एपसिं विप्पजहणाओ वयसुद्धी’ ઇત્યાદિ  
સૂત્રાર્થ—આ પૂર્વોક્ત અતિચારોનો ત્યાગ કરવાથી મતની શુદ્ધિ થાય છે. ॥૫૪॥

### પાંચ મહાવ્રતો કા નિરૂપણ

‘एपसिं विप्पजहणाओ वयसुद्धी’ ઇત્યાદિ  
સૂત્રાર્થ—આ પૂર્વોક્ત અતિચારોનો ત્યાગ કરવાથી મતની શુદ્ધિ થાય છે. ॥૫૪॥

‘पाणाइवायाइहितो सव्वओ वेरमणं’ ઇત્યાદિ  
સૂત્રાર્થ—પ્રાણાતિપાદ આદિથી સર્વથા વિરત થવું પાંચ મહાવ્રત છે. ॥૫૫॥  
તત્ત્વાર્થ—દીપિકા—આ રીતે ગ્રહસ્થના બાર વ્રતોનું અતિચાર સહિત કથન કરવામાં આંચુ’ અને એ પણ બતાવી દેવામાં આંચુ’ કે અતિચારોનો

ત્યાગ કરવાથી જ વ્રતની શુદ્ધિ થાય છે. હવે પહેલા જે કહ્યું હતું—  
‘સઘ્વઞ્ચો મહં’ અર્થાત્ હિંસા આદિને પૂર્ણ રૂપથી જે ત્યાગ કરવામાં આવે  
છે તેને મહાવ્રત કહે છે જેથી હવે મહાવ્રતોનું કથન કરવામાં આવે છે—

પ્રાણાતિપાત આદિથી પૂર્ણ રૂપથી નિવૃત્ત થઈ જવું મહાવ્રત છે.  
મહાવ્રત પાંચ છે—(૧) પ્રાણાતિપાત (૨) મૃષાવાદ (૩) અદત્તાદાન (૪)  
અપ્રહાયર્ય અને (૫) પરિગ્રહથી સર્વથા વિરત થવું. પ્રાણાતિપાતનો અર્થ  
પ્રાણીની હિંસા મૃષાવાદનો અર્થ અસત્ય ભાષણ, અદત્તાદાનનો અર્થ ચોરી,  
અપ્રહાયર્યનો અર્થ મૈથુન અને પરિગ્રહનો અર્થ મૂર્છા છે. આ બધાંથી  
સર્વથા અર્થાત્ ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી વિરત થવું મહાવ્રત કહેવાય છે. ૧૧૫૫

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—આની અગાઉ અતિચારો સહિત બાર વ્રતોનું  
નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. બારવ્રતોનો ધારક શ્રાવક પણ પાછળથી મહાવ્રતી  
થઈ શકે છે આ સંબંધથી મોક્ષના કારણભૂત પાંચ મહાવ્રતોનું કથન  
કરવામાં આવે છે—

પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, અપ્રહાયર્ય અને પરિગ્રહથી  
સર્વાંશે—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી, ત્રણે કરણો અને ત્રણે યોગોથી સર્વથા  
નિવૃત્ત થવું મહાવ્રત છે.

કષાય આદિ પ્રમાદરૂપ પરિણામથી યુક્ત કર્તા આત્માદ્વારા, મન વચન  
અને કાયા વગેરે યોગના વ્યાપારથી દ્રવ્ય અને ભાવ બંને પ્રકારના કરણ  
(બંને કરવું), કારણ (કરાવવું) અને અનુભોદન રૂપ કાયવ્યાપારથી પ્રાણીનાં  
પ્રાણોની હિંસા કરવી પ્રાણાતિપાત છે. અસત્ય ભાષણ કરવું, અનૃત (જુઠું)  
વચન બોલવું, અલીક ભાષણ કરવું મૃષાવાદ કહેવાય છે. દત્તનો અર્થ થાય  
છે માલિકનું—પોતાનું આધિપત્ય જતું કરવું. જે દત્ત ન હોય તે અદત્ત  
કહેવાય છે. તે અદત્તને ગ્રહણ કરવું અદત્તાદાન કહેવાય છે. સ્ત્રીસંયોગ  
અથવા મૈથુન અપ્રહાયર્ય કહેવાય છે. મૂર્છા અર્થાત્ જેના માટે શાસ્ત્રની  
અનુમતિ નથી એવા સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર દ્રવ્ય આદિમાં મમત્વ  
ધારણ કરવું પરિગ્રહ છે.

આ પ્રાણાતિપાત આદિથી પૂર્ણતયા, ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી—  
મન વચન કાયાથી નિવૃત્ત થવું પાંચ મહાવ્રત છે. હિંસા આદિથી નિવૃત્ત  
થવું વ્રત કહેવાય છે. વ્રતમાં રહેલો પુરૂષ હિંસારૂપ ક્રિયાકાન્ડ કરતો નથી.  
આનાથી એવું સાબિત થયું કે તે અહિંસારૂપ ક્રિયાકલાપ જ કરે છે. ભાવાર્થ  
એ છે કે જે પ્રાણાતિપાદ આદિથી વિરત થાય છે તે શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓનું  
અનુષ્ઠાન કરે છે આથી સત્પ્રવૃત્તિ અને અસત્પ્રવૃત્તિ રૂપ ક્રિયા દ્વારા થનારાં  
કર્મ ક્ષય કરે છે અને કર્મોનો ક્ષય કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

અહીં એક બાબત સમજી લેવાની જરૂર છે—પ્રાણાતિપાતનો અર્થ છે—

પ્રાણવિયોજન પ્રાણ ઈન્દ્રિય આદિ દસ છે. તેમના જ સંબંધથી જીવ પ્રાણી કહેવાય છે. પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય, આ બધાં પ્રાણી છે. આ જીવોને જાણીને અને એમનામાં શ્રદ્ધા કરીને લાવથી પ્રાણાતિપાત ન કરવો જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનપૂર્વક ચારિત્ર કહેવાય છે. સત્ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ અને અસત્ અનુષ્ઠાનથી નિવૃત્ત તેનું લક્ષણ છે. મન, વચન, કાયા, કૃત, કારિત અને અનુભોદન આદિના ભેદથી ચારિત્ર અનેક પ્રકારના છે. સ્થાનાંગસૂત્રના પંચમ સ્થાનના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે— ‘પાંચ મહાવ્રત કહેવામાં આવ્યા છે તે આ મુજબ છે—સમસ્ત પ્રાણાતિપાતથી વિરત થવું, સમસ્ત મૃષાવાદથી વિરત થવું, સમસ્ત અદત્તાદાનથી વિરત થવું, સમસ્તમૈથુનથી વિરત થવું અને સમસ્ત પરિગ્રહથી વિરત થવું. આવશ્યક તેમજ દશવૈકલિક સૂત્રમાં પણ આ પ્રમાણે જ કહેવામાં આવ્યું છે. ॥૫૫॥

### પચ્ચીસ લાવનાઓં કા નિરૂપણ

‘તત્થેજ્જટ્ટં ઈરિયાહ્યા પળવીસં ભાવણાઓ’

સૂત્રાર્થ—વ્રતોની સ્થિરતા માટે ઈર્યાદિક પચ્ચીસ લાવનાઓ છે ॥૫૬॥  
તત્ત્વાર્થદીપિકા—અગાઉ એકઉદ્દેશથી હિંસાદિથી વિરતિરૂપ પાંચ અણુવ્રત આદિના લક્ષણ કહેવામાં આવ્યા છે હવે તે વ્રતોમાં સ્થિરતા લાવવાના આશયથી ઈર્યા વગેરે પચ્ચીસ લાવનાઓનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—  
પૂર્વાકત સ્થૂલપ્રાણાતિપાત વિરમણ વગેરે વ્રતોની સ્થિરતા માટે અર્થાત્ તેમને દ્રઢ કરવા માટે ઈર્યા વગેરે પચ્ચીસ લાવનાઓ કહેવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે છે—(૧) ઈર્યા અર્થાત્ યતનાપૂર્વક ગમન કરવું (૨) મનની પ્રશસ્તતા (૩) વચનની પ્રશસ્તતા (૪) એષણા (૫) આદાન નિક્ષેપ આ પાંચ પ્રથમ વ્રતની લાવનાઓ છે.

(૧) સમજી વિચારીને ખોલવું (૨) ક્રોધ ત્યાગ (૩) લોભત્યાગ (૪)

ભયત્યાગ અને (૫) હાસ્યત્યાગ, આ ણીજાતની પાંચ ભાવના છે.

(૧) અઠાર પ્રકારથી વિશુદ્ધ વસ્તીનું યાચનાપૂર્વક સેવન કરવું (૨) દરરોજ અવગ્રહની યાચના કરીને તૃષ્ણ કાષ્ઠ વગેરેને ગ્રહણ કરવા (૩) પાટ વગેરે માટે યજ્ઞ વૃક્ષ વગેરેનું છેદન ન કરવું (૪) સાધારણ પિણ્ડનું અધિક સેવન ન કરવું અર્થાત્ અનેક સાધુઓ માટેનો જે ભોગો કરેલો આહાર હોય તેમાંથી પોતાના ભાગે હોય તેનાથી વધુ ન લેવું અને (૫) સાધુઓની વૈયાવચ્ચ (સેવા) કરવી આ ત્રીજા વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ છે.

(૧) સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક વગરની વસતીમાં વાસ કરવો (૨) સ્ત્રીકથા ન કરવી (૩) સ્ત્રીના અંગોપાંગોનું અવલોકન ન કરવું (૪) પૂર્વ ભોગવેલા ભોગોનું સ્મરણ ન કરવું અને (૫) દરરોજ સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો પરિત્યાગ કરવો, આ ચોથા વ્રતની પાંચ ભાવના છે.

(૧) પ્રશસ્ત રૂપ (૨) રસ (૩) ગંધ (૪) સ્પર્શ અને (૫) શબ્દમાં રાગ તથા અપ્રશસ્ત રૂપાદિમાં દ્વેષ ધારણ ન કરવો એ પાંચ પાંચમાત્રતની ભાવનાઓ છે. બધી મળીને પચ્ચીસ ભાવનાઓ થાય છે ॥ ૫૬ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—અગાઉ સમ્પૂર્ણ પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ પાંચ મહાવ્રતોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી હવે આ વ્રતોની દ્રઢતાને માટે એક એક મહાવ્રતની પાંચે પાંચ ભાવનાઓ કહીએ છીએ

તે વ્રતોની સ્થિરતા માટે ઈર્ષ્યા આદિ પચ્ચીસ પ્રકારની ભાવનાઓનું સેવન કરવું જેઈએ અર્થાત્ સમ્પૂર્ણ પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ પાંચ અણુવ્રતો ને દઢ કરવા માટે પચ્ચીસ ભાવનાઓ કહેવામાં આવી છે જે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઈર્ષ્યાસામતિ (૨) મનોગુપ્તિ (૩) વચનગુપ્તિ (૪) એષણા (૫) આદાન નિક્ષેપણા (૬) આલોચ્ય સંભાષણ— સમગ્રી વિચારીને બોલવું (૭) ક્રોધનો ત્યાગ (૮) લોભનો ત્યાગ (૯) ભયનો ત્યાગ (૧૦) હાસ્યનો ત્યાગ (૧૧) અઠાર પ્રકારથી વિશુદ્ધ વસતીનું યાચનાપૂર્વક સેવન કરવું (૧૨) દરરોજ અવગ્રહની યાચના કરીને તૃષ્ણ કાષ્ઠ વગેરેનું ગ્રહણ કરવું (૧૩) પીઠ-પાટ વગેરે માટે યજ્ઞ વૃક્ષ વગેરે ન કાપવા (૧૪) સાધારણ પિણ્ડનું પોતાના ભાગથી વધારે સેવન ન કરવું (૧૫) સાધુઓની વૈયાવચ્ચ (શુશ્રૂષા) કરવી (૧૬) સ્ત્રી પશુ અને નપુંસકના સંસર્ગવાળી પથારી અને આસનના સેવનથી દૂર રહેવું (૧૭) રાગચુક્રત સ્ત્રીકથાનો ત્યાગ (૧૮) સ્ત્રીઓની મનોહર ઈન્દ્રિયોને ન જોવી (૧૯) પૂર્વે ભોગવેલા ભોગોનું સ્મરણ ન કરવું (૨૦) દરરોજ સ્વાદુ ભોજનનો ત્યાગ કરવો—કચારેક કચારેક ઉપવાસ વગેરે કરવા (૨૧-૨૫) મનોશ અને અમનોશ સ્પર્શ રસ, ગંધ, રૂપ તથા શબ્દ પર રાગ-દ્વેષ ન કરવો. આ પચ્ચીસ ભાવનાઓ છે.

આમાંથી પ્રારંભની પાંચ લાવનાઓ પ્રાણુતિપાત વિરમણુ વ્રતની બીજી પાંચ અસત્યવિરતિની ત્રીજી પાંચ સ્તેયવિરતિની, ચોથી પાંચ બ્રહ્મચર્ય વ્રતની અને પાંચમી પાંચ લાવનાઓ પરિશ્રદ્ધ વિરતિની છે.

આ લાવનાઓનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ચાલવામાં જતના રાખવી ઈર્થાસમિતિ છે. અર્થાત્ ચાર હાથ આગળની જમીનનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરીને સ્થાવર તેમજ ત્રસ જીવોની રક્ષા કરતા થકા અપ્રમત્ત લાવથી ગમન કરવું એ પ્રથમ લાવના છે. મનોગુપ્તિનો અર્થ છે. આર્તધ્યાન તથા શૈલ્પ ધ્યાનથી અળગા રહીને ધર્મધ્યાનમાં લીન થવું, વચનને ગોપવું અર્થાત્ મૌનવ્રત ધારણ કરવું વચનગુપ્તિ છે. એષણાના ત્રણ ભેદ છે—ગવેષણા, શ્રદ્ધૈષણા અને શ્રાસૈષણા જેઓ એષણા સમિતિથીરહિત હોય છે તે છએ કાયોનો વિરાધક હોય છે આથી જીવોની રક્ષા માટે એષણાસમિતિનું પાલન કરવું જોઈએ, ઔધિક અને ઔપચારિકના ભેદથી બંને પ્રકારની ઉપધિને ઉપાડવા તથા મૂકવામાં આગમ અનુસાર પ્રમાર્જન તથા પડિવેહણાનું ધ્યાન રાખવું આદાનનિક્ષેપણા સમિતિ છે.

પાત્રમાં પડેલા અથવા રાખેલા આહારને ચક્ષુ વગેરેનો ઉપયોગ લગાવીને, તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા અથવા બહારથી આવેલા જીવોની રક્ષા માટે અવલોકન કરવું જોઈએ. ઉપાશ્રયમાં આવીને ફરી એકવાર પ્રકાશવાળી જગ્યાએ એસીને આહાર-પાણીને સારી પેઠે જોઈ તપાસીને અજવાળું હોય એવી જગ્યાએ જ તેનો ઉપલોગ કરવો જોઈએ. આ છે આલોકિતપાન ભોજન લાવના આ પાંચ લાવનાઓથી સંપન્ન સાધુ સંપૂર્ણતયા પ્રાણુતિપાત વિરમણુવ્રતનું પાલન કરવામાં સમર્થ થાય છે.

મૂષાવાદ વિરમણુવ્રતની દૈહતા કાળે આ પાંચ લાવનાઓનું સેવન કરવું જોઈએ—‘અનુવીચિભાષણુ’ અહીં ‘અનુવીચિ’ શબ્દ દેશીય છે અને તેનો અર્થ થાય છે ‘વિચાર કરવો તાત્પર્ય એ થયું કે સમગ્રી વીચારીને યોલવું’ ‘અનુવીચિભાષણુ’ કહેવાય છે. વગર વિચાર્યે યોલનાર કવચિત્ મિથ્યાભાષણુ પણ કરતો હોય છે. આથી આત્માની લઘુતા વેર અને પીડા વગેરે આલોક સંબંધી ફોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને બીજના પ્રાણુની હિંસા થાય છે. આથી જે સમગ્રી -વિચારીને યોલે છે તે ક્યારેય પણ મિથ્યાભાષણુના પાપથી ખરડાતો નથી.

મોહનીયકર્મના ઉદ્દયથી ઉત્પન્ન થનારા દોષરૂપ તેમજ અપ્રીતિ લક્ષણુ ઘાળા ક્રોધનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ક્રોધ પ્રત્યાખ્યાનથી આત્માની નિરન્તર લાવના કરવી જોઈએ જે આવી લાવના ભાવે છે તે અસત્ય આદિથી બચી જાય છે. તૃષ્ણારૂપી લોભનો પણ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. જે લોભ પ્રત્યાખ્યાનથી આત્માને ભાવિત કરે છે તે મિથ્યાભાષી હોતો નથી આવી જ

રીતે ભય અથવા કાયરતાનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે તે કહી પણ અસત્ય બોલતો નથી. જે ડરપોક હોય છે તે મિથ્યાભાષણ પણ કરતો હોય છે જેમ કે આજે રાતે મને ચોર અથવા પિશાચ દેખાયા હતા. વગેરે આથી દરેકે પોતાની જાતને નિર્ભય બનાવવી જોઈએ મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન તથા લક્ષણવાળું હાસ્ય જે કરે છે તે પોતાની મશ્કરી કરતો થકો બીજાની પ્રતિમિથ્યાભાષણ પણ કરે છે. આથી હાસ્યના પ્રત્યાખ્યાનથી આત્માને પ્રભાવિત કરનાર સત્યવ્રતનું પાલન કરવા સમર્થ બને છે.

અસ્તેયવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ—સમજી વિચારીને અવગ્રહની યાચના કરવી જોઈએ અવગ્રહ પાંચ પ્રકારના છે—(૧) ઈન્દ્ર (૨) રાજ (૩) ગૃહપતિ (૪) શય્યાતર અને (૫) સાધર્મિકનો અવગ્રહ જ્યાં જે માલિક હોય ત્યાં તેની પાસે જ યાચના કરવી જોઈએ. જે માલિક નથી તેની પાસે યાચના કરવાથી દોષોની અધિકતા થાય છે. આથી સમજી-વિચારીને અવગ્રહની યાચના કરવી જોઈએ એવી ભાવના ભાવો જે આ જાતની ભાવના સેવે છે તે અદત્તાદાનમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી એકવાર માલિક દ્વારા પરિગ્રહનું પ્રદાન થવા છતાં વારંવાર અવગ્રહની યાચના કરવી ‘અભીક્ષુ-અવગ્રહ યાચના કહેવાય છે. રોગી વગેરે અવસ્થાઓમાં મળ-મૂત્રના ત્યાગ કરવાના પાત્ર તથા હાથ-પગ ધોવાના સ્થાનની યાચના ફરીવાર એ માટે કરવી જરૂરી છે કે જેથી માલિકના મનને વ્યથા ન પહોંચે એવી જ રીતે આટલું જ ક્ષેત્ર મારે ગ્રહણ કરવું છે એવો અભિગ્રહ ધારણ કરી લેવો જોઈએ તેમજ પીઠ પાટ વગેરે માટે પણ વૃક્ષ વગેરેનું ઇદન કરવું ન જોઈએ પરંતુ ગુરૂએ જેટલા આહારપાણીની અનુમતિ આપી હોય તેટલું ભોજનપાણી જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ ગુરૂની આજ્ઞાથી સ્વીકારેલા ભોજન પાણી પણ સૂત્રોક્ત વિધિ મુજબ જ ખાવા જોઈએ એવી જ રીતે ઔષધિક તેમજ ઔપચારિક ઉપધિ વસ્ત્ર વગેરે પણ ગુરૂની આજ્ઞા પૂર્વક વંદનપૂર્વક ગુરૂના વચનોની વિધિ અનુસાર જ કામમાં લેવા જોઈએ જે આ જાતની ભાવના ભાવે છે તે અસ્તેયવ્રતનું ઉલ્લંઘન કહી પણ કરતો નથી આવી જ રીતે સાધુની શુશ્રૂષા માટે પણ સમજી લેવું આ પાંચ અદત્તાદાન વ્રતની ભાવનાઓ છે.

બ્રહ્મચર્યવ્રતની ભાવનાઓ—બ્રહ્મચર્યવ્રતની પૂર્વેકત ભાવનાઓમાંથી સ્ત્રી-પશુનપુંસકસંસકત શયનાસનવર્જનનો અર્થ છે—દેવાંગના માનવસ્ત્રી જેવા કે ઘોડી, ગાય, ભેંસ, બકરી ઘેટી વગેરેના સંસર્ગવાળી પથારી તથા આસનને ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણકે તેનાથી અનેક પ્રકારની નુકશાનીઓ થાય છે, સ્ત્રી, પશુ, તથા નપુંસકનો સંસર્ગ ન હોવા છતાં પણ રાગયુક્ત સ્ત્રીકથાથી બચવું જોઈએ. સ્ત્રીકથા મો જનિત કષાય રૂપ પરિણતિથી યુક્ત હોય છે તથા તે રાગભાવને

ઉત્પન્ન કરે છે તે દેશ, ભતિ. કુળ, વેશભૂષા, વચનાલાપ, ગતિ, વિલાસ, વિભ્રમ બ્રહ્મંગ કટાક્ષ હાસ્ય પ્રભુય કલહ વગેરે રૂપ શૃંગારરસથી પરિપૂર્ણ થતી થતી ચિત્તને તેજ પ્રકારથી ક્ષુબ્ધ કરી દે છે જેમ કે વાવાઝોડાથી સમુદ્રની થતી ડામાડોળ સ્થિતી. આથી રાગ વધારનારી સ્ત્રીકથાનો ત્યાગ કરવો એ જ શ્રેયસ્કર છે એવી જ રીતે સ્ત્રીઓના ચાડ અંગોપાંગોનું અવલોકન પણ ત્યજી દેવું જોઈએ અને એવી ભાવના ભાવવી જોઈએ કે સ્ત્રીઓના સુંદર રતન-યુગ્મ વગેરેના અવલોકનથી વિરત ઘવામાં જ ભલું રહેલું છે અને સાધુ થતાં પહેલા ગૃહસ્થાવસ્થમાં કરેલી રતિકીડાના સ્મરણનો પણ ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. પૂર્વકાલીન કામકીડાના સ્મરણથી કામાગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈ ભય છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો શ્રેયસ્કર છે. પૌષ્ટિક લોજનનો પણ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. પૌષ્ટિક સિન્ધ અને મીઠાં દૂધ દહીં ગોળ ઘી ગોળ તેલ વગેરેના આહારથી મેઠ મજા શુક વગેરે ધાતુઓનો ઉપચય થાય છે અને આમ થવાથી પણ મોડની ઉત્પત્તિ થાય છે આથી નિરંતર અભ્યાસ રૂપથી સ્વાદુ લોજનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે આવા પ્રકારની ભાવના ભાવવી જરૂરી છે.

એવી જ રીતે બાહ્ય આભ્યન્તર પરિશ્રદ્ધથી શૂન્ય સાધુએ રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ અને શબ્દ એ પાંચ ઈન્દ્રિયના મનોજ વિષયોમાં રાગ અને અમનોજ વિષયોમાં દ્વેષ ન રાખવા જોઈએ.

સમવાયાંગસૂત્રના પરચીસમાં સમવાયમાં કહેવામાં અ.૦યું છે-પાંચ વ્રતોની પરચીસ ભાવનાઓ કહેવામાં આવી છે જે આ પ્રમાણે છે-(૧) ઈર્ષ્યાસમિતિ (૨) મનોગુપ્તિ (૩) વચનગુપ્તિ (૪) આલોકિતપાનલોજન (૫) આહાનભાણ્ડામત્ર નિદ્રેપચ્ચા સમિતિ (૬) અનુવીચિભાષણતા (૭) ક્રોધવિવેક (૮) લોભવિવેક (૯) ભયવિવેક (૧૦) હાસ્યવિવેક (૧૧) અવગ્રહ-અનુગ્રહણતા (૧૪) સાધર્મિક અવગ્રહ અનુજાય પરિભોગતા (૧૫) સાધારણ ભક્તપાનનો આજ્ઞા લઈને ઉપયોગ કરવો (૧૬) સ્ત્રી પશુ નપુંસકના સંસર્ગવાળા શયના-સનનો ત્યાગ કરવો (૧૭) સ્ત્રીકથાનો ત્યાગ (૧૮) સ્ત્રીઓની ઈન્દ્રિયોના અવલોકનનો ત્યાગ (૧૯) પૂર્વ લોગવેલ રતિકીડાનું સ્મરણ ન કરવું (૨૦) પૌષ્ટિક આહારનો ત્યાગ (૨૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયમાં રાગ ન કરવો (૨૨) ચક્ષુના વિષયમાં રાગ ન કરવો (૨૪) જીભ સ્વાદુ ઈન્દ્રિયના વિષયમાં રાગ ન કરવો અને (૨૫) સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયમાં રાગ ન કરવો ॥ ૫૬ ॥

‘હિંસાદિસુ વ્રમયલોતે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—હિંસા આદિ પાપોનું સેવન કરવાથી આલોક તેમજ પરલોકમાં ઘોર દુઃખ થાય છે અને ચારે ગતિઓમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે. ॥૫૭॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ પાંચ મહા-વ્રતોમાંથી પ્રત્યેકની પાંચ-પાંચ ભાવનાઓનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે બધાં વ્રતો માટે સમાન ભાવનાઓનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

હિંસા આદિ અર્થાત્ હિંસા, અનૂત, અદત્તાદાન, અપ્રહાયચ્ય અને પરિશ્રદ્ધ આ પાંચ આસ્રવોનું સેવન કરવાથી આલોકમાં તથા નારક વગેરે પર-લોકમાં ઘોર દુઃખો લોગવવા પડે છે એવી ભાવના રાખવી જોઈએ. કહેવાનો આશય એ છે કે ઈરાદાપૂર્વક હિંસા વગેરેનું સમરણ કરવાથી ઐહિક અને પારલૌકિક અનેક પ્રકારના અર્થોની પરમ્પરા ઉત્પન્ન થાય છે, નરક આદિ દુર્ગતિઓમાં તીવ્ર દુઃખનો અનુભવ કરવો પડે છે, એવી ભાવના કરવાથી જીવ પ્રાણાતિપાત આદિમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી હિંસા આદિમાં ઘોર દુઃખ જ દુઃખ છે અને તેના કારણે ચારે ગતિઓમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે. ॥૫૭॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—આની પૂર્વે વિરતિરૂપ મહાવ્રતોને અને દેશવિરતિ રૂપ અણુવ્રતોમાંથી પ્રત્યેકની પાંચ-પાંચ ભાવનાઓનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું, હવે બધાં વ્રતો માટે સાધારણ ભાવનાનું નિરાકરણ કરીએ છીએ—

હિંસા, અસત્ય, સ્તેય, અપ્રહાયચ્ય અને પરિશ્રદ્ધ, આ પાંચ આસ્રવોમાં પ્રવૃત્તિ કરનારાઓને આલોકમાં તથા નરક આદિ પરલોકમાં તીવ્ર યાતનાઓ ન લોગવવી પડે, આ પ્રકારની ભાવનાથી વ્રતીજીવ હિંસા આદિમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. જે હિંસા આદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને પ્રથમ તો આ જ લોકમાં અનેક અનર્થોનો સામનો કરવો પડે છે પછી નરક આદિમાં દારૂણ ક્ષણ લોગવવા પડે છે એ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ ચિન્તન કરવું જોઈએ હિંસાથી કેવું ઉન્નત દુઃખ થાય છે એ બતાવીએ છીએ—હિંસક જીવ સદૈવ ઉદ્દવેગ અને ત્રાસનું સામ્રાજ્ય ફેલાવે છે, તેનો વેશ ભીષણ હોય છે. તેના ભાલપ્રદેશ પર કરચળીઓ પડેલી રહે છે. તેની આંખોમાંથી ઇર્ષ્યા અને ક્રોધ રૂપી અગ્નિ વરસે છે. તે દાંતોથી હોઠ ચાવતો હોય છે અને પ્રાણિઓને ત્રાસ ઉપજાવતો હોય છે તે હમ્પેશાં દુશ્મનાવટ બાંધતો રહે છે. તે આ લોકમાં પણ લાડી તથા ચાબુકેથી ફટકારાય છે, હાથકડી તથા જંજીરોથી જકડાય છે, ફાંસીના માંચડે ચઢવાને પાત્ર બને છે અને વિવિધ પ્રકારના લાડી, ઇંટ આદિથી લોકો તેને મારે છે બીજા પણ અનેક પ્રકારનાં કલેશોને પ્રાપ્ત થાય છે.



હિંસક જીવ પ લોકમાં નરક આદિ દુર્ગતિઓ પ્રાપ્ત કરે છે, લોકમાં ગર્હિત અને નિન્દિત થાય છે. જે મનુષ્ય વિવેકના બળથી એવું સમજે છે કે પૂર્વજન્મમાં ઉપાર્જિત, અશુભ કર્મનું જ ફળ મને અભાગીયાને પ્રાપ્ત થયું છે હવે તો હિંસાથી વિરત થઈ જવામાં જ ભલું છે એ જાતનો દંઠ નિશ્ચય એના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

આવી જ રીતે હિંસા આદિ પાપોના કારણે નરક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ સંસાર અટવિમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. હિંસક નરક-નિગોદ વગેરેમાં જન્મ મરણાદિના અનન્તાનન્ત ઘેર અતિઘેર દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે.

જેમ હિંસક પુરૂષ અનર્થોને ભાગીદાર થાય છે તેવી જ રીતે અસત્ય-વાદી મનુષ્ય પણ અનર્થભાગી થાય છે. લોકમાં તેના વચનનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી. અસત્ય ભાષણના કારણે અસત્યભાષીની જીભ કાપી લેવામાં આવે છે, કાન કાપી લેવામાં આવે છે, નાક કાપી લેવામાં આવે છે આવી જ જાતના અન્ય ગર્હિત ફળ પણ લોગવવા પડે છે. તેને પરલોકમાં નરક આદિની તીવ્ર યાતનાઓ લોગવવી પડે છે. જે લોકો અસત્ય ભાષણથી ઉત્પન્ન થનારા દુઃખયુક્ત વૈરાતુઅંધવાળાઓ છે. તેઓ જિહ્વાદેહન આદિ પૂર્વોક્ત દોષોની અપેક્ષાએ પણ અધિક યાતના વધ બન્ધન આદિ દુઃખના હેતુઓને પ્રાપ્ત કરે છે જેમને આશય-અધ્યવસાય તીવ્ર હોય છે તે દીર્ઘ સ્થિતિ અને તીવ્ર અનુભાગવાળા અશુભ કર્મો બાધે છે અને પરલોકમાં નરક આદિની અશુભ અને તીવ્ર યાતનાઓને પ્રાપ્ત કરે છે આથી અસત્ય-ભાષણનું આવું વિષમ ફળ વિપાક મળે છે, એવી ભાવના કરતો થકો, આનાથી વિરત થઈ જવું એમાં જ શ્રેય છે. આ પ્રમાણે ચિન્તવન કરીને અસત્ય ભાષણથી નિવૃત્ત રહ જાય છે

જેવી રીતે હિંસા અને અસત્ય ભાષણ કરવાળાં દુઃખોને પ્રાપ્ત થાય છે તેવી જ રીતે પરદ્રવ્યનું અપહરણ કરનારો ચોર પણ દુઃખનો ભાગી થાય છે અને બધાને ઉદ્દેવેગ પહોંચાડે છે-જેનું ધન હરણ કરે છે તેને દુઃખ પહોંચાડે છે-આના ફળસ્વરૂપે તેને તાડન-પીડન, ચાણુકોનો માર હાથકડી-જંજીર વગેરેનું બન્ધન-હાથ-પગ-કાન-નાક અને હોઠોનું છેદન-ભેદન તથા સ્વસ્વ હરણ વગેરે લોગવવા પડે છે. તે પરલોકમાં નરક આદિની તીવ્ર વેદનાઓ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી સ્તેયથી વિરત થઈ જવું શ્રેયસ્કર છે, એવી ભાવના કરતો થકો ચોરીથી વિરત થઈ જાય છે.

જેવી રીતે પ્રાણાતિપાત, અસત્યભાષણ અને ચોરી કરનારા અનેક અનર્થોને પ્રાપ્ત થાય છે તેવી જ રીતે અબ્રહ્મચર્યનું સેવન કરનાર પણ સ્ત્રીઓના હાવ-ભાવ, વિભ્રમ વિલાસ આદિથી જેમનું ચિત્ત ડામાડોળ રહે છે, જેમની ઇન્દ્રિયો ચંચલ હોય છે તેમજ હલકા પ્રકારના વિષયોમાં રચેલી

પચેલી રહે છે, જે મનોરૂ શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શમાં લીન રહે છે, જે મહમસ્ત હાથીની માફક નિરંકુશ હોય છે અને ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિના વિચારથી રહિત હોય છે, તેઓ કોઈ પણ સ્થળે સુખ-શાન્તિ પ્રાપ્ત કરતા નથી. મોહથી અભિભૂત હોવાના કારણે કર્તવ્ય-અકર્તવ્યના વિવેકથી રહિત થઈ જાય છે અને દરેક કાર્યને સારું જ સમજીને તે કરવા તત્પર રહે છે જાણે તેઓને ભૂત ન વળગ્યું હોય ! પરસ્ત્રીગમનના કારણે આ લોકમાં બીજાઓની સાથે તેમનું વેર બંધાયેલું જાય છે. તેઓ લિંગચ્છેદન, વધ, બન્ધન અને સર્વસ્વાપહનણુ આદિ મુશ્કેલીઓને વહોરે છે. પરલોકમાં તેમને નરક આદિ ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી મૈથુનથી વિરત થઈ જવું શ્રેયસ્કર છે, એવી ભાવના કરતો થકો પુરૂષ તેનાથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે પરિગ્રહવાન પુરૂષ ઉપર ચોર વગેરે આક્રમણ કરે છે જેવી રીતે માંસનો ટુકડો ચાંચમાં દબાવનાર પક્ષી પર બાજ આદિ બીજા કાચા માંસનું ભક્ષણ કરનાર પક્ષી હુમલો કરે છે તેવી જ રીતે પરિગ્રહવાન પુરૂષને ચોર વગેરે પજવે છે. પરિગ્રહીને ધન આદિના ઉપાજનમાં કષ્ટ સહેવા પડે છે, ઉપાર્જિત કર્યા બદ તેનું રક્ષણ કરવાની ચિન્તા સવાર થાય છે અને રક્ષણ કરવા છતાં પણ જ્યારે તે નાશ પામે છે ત્યારે શોક-સન્તાપનો અનુભવ કરવો પડે છે. જેમ સુકા ઇંધણથી અગ્નિની તૃપ્તિ થતી નથી તેમ તૃષ્ણાવન પુરૂષ ધનથી કઠી પણ ધરાતો નથી. તે લોભથી ઘેરાયેલો રહેવાના કારણે કર્તવ્ય-અકર્તવ્યના વિવેકથી રહિત થઈ જાય છે અને પરિણામ સ્વરૂપ મહાન અનિષ્ટ પ્રાપ્ત કરે છે. પરલોકમાં તેને નરક આદિની તીવ્ર યાતનાઓ, સહન કરવી પડે છે. લોકો તેને ‘લોભી-કંબુસ-મખખીચૂસ’ વગેરે ઉપનામ લગાડીને તેને હડધૂત, કરે છે. આથી ‘પરિગ્રહથી વિરત થઈ જવું જ શ્રેયસ્કર છે. એવી ભાવના ભાવનાર પરિગ્રહથી વિરત થઈ જાય છે. જેનું ચિત્ત લોભરૂપી તૃષ્ણા પિશાચીનીને વશીભૂત થઈ જાય છે તે કોઈ જ અનર્થને જોઈ શકતો નથી. લોભની પકડમાં આવેલ મનુષ્ય ધન માટે સગા બાપની પણ હત્યા કરી બેસે છે, માતાનો જીવ પણ લઈ લે છે, પુત્રનો ઘાત કરવા માટે પણ તત્પર થઈ જાય છે, દ્રવ્ય કાજે ભાઈનું ખૂન કરી નાખવા ઇચ્છે છે, વધારે શું ફહી શકાય, પોતાની પ્રાણવલ્લભાની પણ હત્યા કરી નાખે છે. આ જાતના અન્યાય ઘણા બધા અનર્થ કરે છે. આ રીતે લોભથી અભિભૂત પ્રાણી કાર્ય-અકાર્યનો કંઈ પણ વિવેક કરતો નથી. જે પરિગ્રહના ઘણા બધાં દુઃપરિણામોનો વિચાર કરે છે તે તેનાથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

સાધકે હિંસા આદિમાં દુઃખની જ ભાવના કરવી જોઈએ. જેવી રીતે હિંસા આદિ પાંચે મને દુઃખજનક હોવાના કારણે અપ્રિય છે. તેવી જ રીતે વધ, બન્ધન, છેદન આદિના કારણે હિંસા વગેરે બધાંને અપ્રિય છે. આ જાતના આત્માનુભવથી હિંસા આદિમાં બધાના દુઃખની ભાવના કરતો થકો

પુરૂષ—‘પ્રાણાતિપાતથી વિરત થઈ જવું જ શ્રેયસ્કર છે’ એવી ભાવના ભાવતો હિંસા આદિથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

જેમ અસત્ય ભાષણથી મને મહાન્ દુઃખ થાય છે, તેવી જ રીતે બધાં પ્રાણિઓને અસત્ય ભાષણ અને મિથ્યાદેષારોપણથી આ લોકમાં ઘોર દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. અસત્યભાષી જ્યાં પણ જન્મ લે છે ત્યાં જ તેને અસત્ય ભાષણ દ્વારા મિથ્યા આરોપોનો શિકાર થવું પડે છે અને સદૈવ ઘોર દુઃખોના પાત્ર બનવું પડે છે. આવી ભાવના રાખનાર પુરૂષ અસત્યભાષણથી વિરત થઈ જાય છે.

આવી જ રીતે તસ્કર વગેરે દ્વારા પ્રિય ધનતું અપહરણ થવાથી મને દુઃખ થાય છે અથવા તો અગાઉ થવું હતું તેવી જ રીતે અન્ય પ્રાણિઓને પણ તેમના દ્રવ્યના અપહરણથી દુઃખ થાય છે અને આ રીતે આત્માનુભવથી ભાવના કરતો થકો અદત્તાદાનથી વિરત થઈ જાય છે.

મૈથુન પણ રાગ-દ્રેષમૂલક છે, હિંસા અદિની જેમ દુઃખજનક છે, લોક અને સમાજમાં તિરસ્કૃત છે. આ કારણે દુઃખજનક છે એવી ભાવના કરનાર તેનાથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

શંકા—સ્ત્રીઓના ઉપલોગમાં, તેમના અપરપાન આદિ સંસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતો વિશેષ પ્રકારનો સુખાનુભવ જ લૌકિક શાસ્ત્રકાર હિંદિમનાદની સાથે ઉચ્ચસ્વરથી ઘોષણા કરે છે અને તેમના શિષ્યો રાગાનુભારી વાદ્યોની જેમ તેમનું જ ગાન કરે છે. આવી સ્થિતિમાં તેને દુઃખરૂપ કેવી રીતે કહી શકાય ?

સમાધાન—જેવી રીતે ક્ષય અને કોઈ આદિ વ્યધિઓ ઔષધના પ્રયોગથી અને પરહેજના સેવનથી આંશિક રૂપથી મટી જાય છે તેમ જ વારં-વાર ઉથલા મારે છે, એવી જ રીતે કામ-વ્યાધિ પણ મૈથુન સેવનથી ક્યારેય પણ પૂર્ણતયા શાન્ત થયો નથી, અને ક્યારે પણ થશે નહીં કહ્યું પણ છે—

કામોના ઉપલોગથી કામ કદાપિ શાન્ત થતો નથી એટલું જ નહીં, પરંતુ જેમ ઘી હોમવાથી અગ્નિ અધિક પ્રજ્વલિત થાય છે તેવી જ રીતે કામસેવનથી, કામની અભિગ્રાહા અધિક ધિક વધતી જાય છે.

કર્મના ક્ષયોપશમ આદિ ક્ષેત્ર, કાળ, દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષા રાખે છે, તેનાથી આત્યન્તિક સુખની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. વાસ્તવમાં તેમનાથી થોડા સમય માટે દુઃખનું રોકાણ માત્ર થાય છે આથી મૂઠ લોકો તે દુઃખ પ્રતિબંધ અદ્ય અવસ્થાને જ સુખ માની ખેસે છે જેમ ખરજવાને ખંજોળનાર પુરૂષ તે સમયે દુઃખને જ સુખ સમજે છે તેવી જ રીતે મૈથુનનું સેવન કરનાર પુરૂષ મોક્ષના વિરોધી અને અનન્તાનન્ત સંસારબ્રમણના દુઃખને, જે આપાતરમણીય છે, માત્ર ઉપલકીયા દૃષ્ટિથી જ રમ્ય ભાસે છે, સ્પર્શસુખ

સમજે છે. આ કારણે જે મૈથુનમાં દુઃખરૂપતાની ભાવના કરે છે તે મૈથુનથી વિરત થઈ જાય છે.

એવી જ રીતે ધનાદિમાં મમત્ત્વ રાખનાર પરિશ્રદ્ધીજન ધન વગેરેની અપ્રાપ્તિમાં તેની અભિલાષાનું દુઃખ અનુભવે છે, તેની પ્રાપ્તિ થવાથી તેના રક્ષણનું દુઃખ ભોગવે છે અને રક્ષણ કરવા છતાં પણ જ્યારે તેનો વિનાશ થઈ જાય છે ત્યારે વિયોગજન્ય શોકનો અનુભવ કરે છે. જ્યારે ધન આદિ પ્રાપ્ત થતા નથી અને તેમને મેળવવાની અભિલાષા થાય છે ત્યારે દુઃખનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે તેમની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે ત્યારે રાજ, ચેર, અગ્નિ ઉંદર અને ભાગીદારો વગેરેથી તેનું રક્ષણ કરવામાં 'ઉદ્વિગ્ન' થઈ દુઃખને જ અનુભવ કરે અને જ્યારે તે ધન આદિ નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે તેના વિયોગનો અસહ્ય શોકાગ્નિ તેને પ્રજ્વળે છે આથી પરિશ્રદ્ધમાં દુઃખ જ છે, એવી ભાવના રાખનાર પુરૂષ પરિશ્રદ્ધથી મુક્ત થઈ જાય છે.

આવી રીતે પ્રાણાતિપાત, મૃષાભાષણ, સ્તેય, અબ્રહ્મચર્ય અને પરિશ્રદ્ધમાં, જે દુઃખની જ ભાવના કરે છે તે વ્રતી પાંચે વ્રતોમાં સ્થિર થાય છે. સ્થાનાંગસૂત્રના ચોથા સ્થાનના દ્વિતીય ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે—

‘સંવેદિની કથા ચાર પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. જેવી કે-(૧) દંડ-લોકસંવેદિની (૨) પરલોકસંવેદિની (૩) સ્વશરીરસંવેદિની અને (૪) પર-શરીરસંવેદિની એવી જ રીતે નિવેદિની કથા પણ ચાર પ્રકારની કહેવામાં આવી છે જેવી કે-(૧) આ લોકમાં કરવામાં આવેલા ખોટા કર્મો આ જ લોકમાં દુઃખરૂપ ફળવિપાકને ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) આ લોકમાં કરેલા ખોટાં કર્મો પરલોકમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. (૩) પરલોકમાં કરવામાં આવેલા ખોટાં કર્મો આ લોકમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે અને (૪) પરલોકમાં કરવામાં આવેલા ખોટા કર્મો પરલોકમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે અને (૧) આ લોકમાં કરેલા સુકૃત્યો આ લોકમાં સુખરૂપ ફળ પ્રદાન કરે છે. (૨) આ લોકમાં કરેલા સુકૃત્યો પરલોકમાં સુખરૂપ વિપાક ઉત્પન્ન કરે છે. (૩) પરલોકમાં કરવામાં આવેલા સુકૃત્યો આ લોકમાં સુખ ઉત્પન્ન કરે છે અને (૪) પરલોકમાં કરવામાં આવેલા સુકૃત્યો પરલોકમાં સુખ ઉત્પન્ન કરે છે.

જે કથા અર્થાત્ ધર્મદેશના સંસારની અસારતા પ્રદર્શિત કરીને મોક્ષની અભિલાષા ઉત્પન્ન કરે છે તે સંવેદિની કથા કહેવાય છે. એ રીતે જે કથા સંસારની અસારતા પ્રદર્શિત કરીને લવ્યજીવોમાં મોક્ષની અભિલાષા ઉત્પન્ન કરે છે તેને સંવેદિની કથા સમજવી જોઈ એ જેવી રીતે

કુમારી મલ્લીએ છ રાજાઓને પોતાની ઉપર અનુરક્ત બાણીને, તેમને સંસારની અસારતા બતાવીને મોક્ષની અભિલાષા ઉત્પન્ન કરી હતી કહ્યું પણ છે—

‘જે કથાને સાંભળવા માત્રથી મોક્ષની અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંવેદિની કથા કહેવાય છે, જેવી રીતે મલ્લીકુમારીએ ૬ (છ) રાજાઓને પ્રતિબોધ આપ્યો. ॥૧૧॥

જે કથા દ્વારા શ્રોતા વિષયભોગોથી વિરક્ત થાય છે તે નિર્વેદિની કથા કહેવાય છે કહ્યું પણ છે—

‘જે કથાના શ્રવણમાત્રથી વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે નિર્વેદિની કથા કહેવાય છે જેવી રીતે ભગવાન મહાવીરે શાલિભદ્રને ઉપદેશ આપ્યો. ॥૫૭॥

### સબ પ્રાણિયોં મેં મૈત્રિભાવના કા નિરૂપણ

‘સઙ્ગભૂયગુણાહિગ’ ઇત્યાહિ

સૂત્રાર્થ—સર્વ પ્રાણિઓ પ્રતિ મૈત્રી, અધિક ગુણુવાનો પર પ્રમોહ, કલેશ પામન રાઓ પર કંઠુ અને અવિનીતો પર મધ્યસ્થ ભાવ ધારણુ કરવો જોઈએ. ॥૫૮॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં ‘હિંસા વિરમણુ આહિ પાંચે’ વ્રતોની સાધારણુ ભાવના અર્થાત્ હિંસા આદિમાં આ લોકમાં અને પરલોકમાં ઘોર દુઃખનો વિચાર કરવો—એવી ભાવનાનું પ્રરૂપણુ કરવામાં આવ્યું હવે તે જ વ્રતની દઠતા માટે મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓનું વિવેચન કરીએ છીએ—

સર્વભૂત, ગુણુધિક્ષ, કિલક્ષ્યમાન અને અવિનીત પર અનુકંમથી મૈત્રી, પ્રમોહ, કાંઠુ અને મધ્યસ્થ ભાવ રાખવો જોઈએ અર્થાત્ સમસ્ત પ્રાણિઓ પર મૈત્રી ભાવના ભાવે, પોતાના કરતાં અધિક ગુણુવાનો પર પ્રમોહ ભાવના ભાવે અર્થાત્ તેમને જોઈને અતિશય હર્ષ અનુભવે, જે જીવ કલેશનો અનુભવ કરી રહ્યાં છે તેમના પ્રતિ કંઠુભાવનો અનુભવ કરે અને જેઓ અવિનીત અર્થાત્ શઠ છે તેમના તરફ મધ્યસ્થતા ઉઠાસીનતા અથવા ઉપેક્ષાવૃત્તિ ધારણુ કરે આ રીતે મૈત્રીભાવ આદિ ધારણુ કરવાથી કોઈની પ્રત્યે વેર-વિરોધ રહેતો નથી કહ્યું પણ છે—

‘પ્રભો ! મારો આત્મા પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ મૈત્રીભાવ ધારણુ કરે, ગુણુજનોની તરફ પ્રમોહભાવ ધારણુ કરે, કલેશ ભોગવનારા પર કંઠુભાવ ધારણુ કરે અને વિપરીત આચરણુ કરનારાઓ પર મધ્યસ્થતાનો ભાવ ધારણુ કરે. ॥૫૮॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—આની અગાઉ પ્રાણુતિપાત વિરમણુ આહિ પાંચ વ્રતોની સ્થિરતા માટે હિંસા આદિમાં અપાય અને અવધર્શનભાવના અને

હું:ખલાવનાનું નિરૂપણ કરવામાં અઃવ્યું હવે તે જ પ્રતોની પરમપરાથી સ્થિરતા માટે સર્વભૂત આદિમાં મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ-

સર્વભૂત, ગુણાધિક, કિલશ્યમાન અને અવિનીતોના પ્રતિ મૈત્રી, પ્રમોહ, કાર્ણ્ય અને માધ્યસ્થભાવ ધારણ કરવા જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે સમસ્ત પ્રાણિઓ તરફ મૈત્રીભાવ ધારણ કરે, પોતાના કે તાં અધિક ગુણવાનુ જનો તરફ પ્રમોહભાવ ધારણ કરે, જેઓ કલેશના પાત્ર બનેલા છે તેમના પ્રત્યે કાર્ણ્યભાવ ધારણ કરે અને અવિનીત જનો પ્રત્યે મધ્યસ્થભાવ ધારણ કરે.

બીજાના હિતનું ચિન્તન કરવું મૈત્રી છે અર્થાત્ સમસ્ત જીવો તરફ પોતાનો સ્નેહભાવ હોવો. અગર કોઈ પ્રમાદના કારણે કોઈ જાતનો અપહાર કરે તો પણ તેમના પર મૈત્રીભાવ ધારણ કરીને 'હું' એમનો મિત્ર છું અને આ મારો મિત્ર છે, હું મિત્રદ્રોહ કરીશ નહીં કારણ કે મિત્રનો દ્રોહ કરવો દુર્જનતાનું લક્ષણ છે. આથી હું અધાં પ્રાણિઓને ક્ષમા આપું છું" આ પ્રકારની સમસ્ત જીવો તરફ ભાવના રાખે. 'હું' સમ્યક્ મન વચન કાયાથી સમસ્ત પ્રાણિઓને સહન કરું છું' એવી ભાવનાથી વાસ્તવિક મિત્રતાની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જે પ્રાણિઓનો મેં અપકાર કર્યો છે, મિત્રના નાતે હું તેમનાથી ક્ષમાપના મેળવું છું. મારો સમસ્ત પ્રાણિઓ પર મૈત્રીભાવ છે, કોઈની સાથે વૈરભાવ નથી. આ વેરાનુબંધ જ્યારે વધે છે ત્યારે એમાંથી સેંકડો અનર્થોની શાખા-પ્રશાખાઓ ફૂટી નીકળે છે, માત્સર્ય આદિ દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે, આના અંકુર તીક્ષ્ણ પ્રજ્ઞા અને વિવેક રૂપી તરવારની ધાર વડે જ કાપી શકાય છે બીજા કોઈ કારણે તેનું ઉરઝેદન થઈ શકતું નથી. આનો જડમૂળથી પિનાશ મૈત્રીભાવના દ્વારા જ કરવો જોઈએ.

એવી જ રીતે જેઓ સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણોમાં અધિક છે તેમના પ્રત્યે પ્રમોહ અર્થાત્ હર્ષના અતિરેકને ધારણ કરે અર્થાત્ ગુણીજનોના દર્શનથી અત્યન્ત પ્રસન્ન થાય જે સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અથવા તપમાં અધિક-પોતાનાથી વધારે હોય તેમનું યથોચિત વંદન. સ્તવન, પ્રશંસા, વૈયાવૃત્ય, વગેરે કરવા, આદર-સત્કાર કરવા અને બધી ઈન્દ્રિયોથી આનંદની પરાકાષ્ટાને વ્યક્ત કરવી, પ્રમોહ કહેવાય છે. આમાંથી સમ્યક્ત્વનો અર્થ છે તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા કરવી ઈષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટથી નિવૃત્ત થવાના ધોધને જ્ઞાન કહે છે અને મૂળગુણો તથા ઉત્તરગુણોને ચારિત્ર કહે છે. બાહ્ય અને આભ્યન્તરના લેહથી તપના એ લેહ છે, આ સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણોમાં જે પોતાના કરતાં અધિક ઉત્કૃષ્ટ છે તેમના પ્રત્યે માનસિક હર્ષ પ્રગટ કરવો પ્રમોહ છે એક શ્રાવકની અપેક્ષા બીજા શ્રાવક અને એક મુનિની અપેક્ષા બીજા મુનિ આ ગુણોમાં અધિક હોય છે. શ્રાવકની અપેક્ષા મુનિમાં આ ગુણ અવશ્ય અધિક જોવા મળે છે. મુનિજને ગુણોત્કીર્તન વેળાએ એકાગ્ર થઈને

શ્રવણ કરવું, આંખેનું નાચી ઉઠવું, સમસ્ત શરીરમાં રોમાંચ જાગૃત થવો ઇત્યાદિ ચિહ્નોનાથી આ માનસિક હર્ષ પ્રગટ થાય છે. આ પ્રમેદથી આત્માને ભાવિત કરવો જોઈએ.

જેઓ કલેશ-કષ્ટનો અનુભવ કરી રહ્યા હોય એવા દીન, દુઃખી અનાથ અને વૃદ્ધ આદિ પર કૃષ્ણા ભાવથી આત્માને ભાવિત કરવો. કાઠ્ઠ્યનો અર્થ છે અનુકરણ, દીનપ્રાણી પર અનુગ્રહ, કૃપાદષ્ટિ જેઓ શારીરિક અથવા માનસિક વ્યથાઓથી પીડિત છે તેઓ દીન કહેવાય છે. આમાંથી જે પ્રાણી મિથ્યાદર્શન તથા અનન્તાનુબંધી આદિ મહાભોહથી ગ્રસ્ત છે, કુમતિ, કુશ્રુત અને પિલંગ જ્ઞાનથી વ્યાપ્ત છે, જેઓ ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટ પરિહાર કરી શકતા નથી અને અનેક દુઃખોથી પીડિત છે, જેઓ દીન, કૃપણ, બાલ તેમજ વૃદ્ધ છે, તેમના તર્ક હરહંમેશ કૃષ્ણાની ભાવના ભાવવી જોઈએ અને કૃષ્ણાની ભાવના કરતા થકા તેઓને મોક્ષનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ, દેશ-કાળ પ્રમાણે વસ્ત્ર, અનાજ, પાણી, આવાસ તથા ઔષધ આદિ દ્વારા તેમના પર અનુગ્રહ કરવો જોઈએ.

જેઓ અવિનયી-શઠ છે તેમના તર્ક માધ્યસ્થભાવ ધારણ કરવો જોઈએ. જેઓ શિક્ષણ ગ્રહણ કરવા લાયક છે તેઓ વિનેય કહેવાય છે અને જેઓ શિક્ષણને યોગ્ય ન હોય તેમને અવિનેય કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ જે સચેતન હોવા છતાં પણ લાકડા, દીવાલ અને પથરાની માફક, ગ્રહણ, ધારણ, ઇહા, અપોહથી શૂન્ય છે, મિથ્યાદર્શનથી ગ્રસ્ત છે અને દુષ્ટજનો દ્વારા ભલેરાયેલા છે તેમને અવિનેય સમજવા જોઈએ. આવા માણસો તર્ક ઉદાસીનભાવ ધારણ કરવો. જેવી રીતે ખારાપાટવળી જમીનમાં નાખેલું ખીજ નિષ્કળ નીવડે છે તેવી જ રીતે આવા લોકોને આપવામાં આવેલો ઉપદેશ નિષ્કળ જાય છે. તેનું કંઈ જ ફળ આવતું નથી આથી તેમના પર ઉપેક્ષાભાવ ધારણ કરવો એ જ યોગ્ય છે. કહ્યું પણ છે—‘બીજના હિતની ચિન્તા કરવી મૈત્રી છે, બીજના દુઃખોનું નિવારણ કરવું કૃષ્ણા છે, બીજના સુખને જોઈ સન્તોષ માનવો પ્રમેદ છે, અને પારકા દોષોની ઉપેક્ષા કરવી ઉપેક્ષા ભાવના છે. ॥૧॥

સૂત્રકૃતાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના પંદરમાં અધ્યયનની ત્રીજી ગાથામાં કહ્યું છે—‘પ્રાણિઓ પર મૈત્રી ધારણ કરો’ એ જ પ્રમાણે ઔપપાતિકસૂત્રના પ્રથમ સૂત્રના. ૨૦ માં પ્રકરણમાં પણ કહ્યું છે—સુપત્યાનન્દ-પ્રમેદ. આ જ સૂત્રમાં ભગવાનના ઉપદેશ પ્રકરણમાં કહ્યું છે. ‘સાણુક્ષોસ્યાઈ’ અર્થાત્ દયા-યુક્તતાથી આચારંગ શ્રુતસ્કંધના આઠમાં અધ્યયન, સાતમા ઉદ્દેશકની પાંચમી ગાથામાં કહ્યું છે—‘મધ્યસ્થ’ અને નિર્જરાની અપેક્ષા કરનાર શ્રમણ સમાધિનું અનુપાલન કરે. ॥૫૮॥

‘ચરિત્તં પંચવિહં’ इत्यादि ॥५९॥

સૂત્રાર્થ—ચારિત્ર પાંચ પ્રકારના છે—(૧) સામાયિક (૨) છેદોપસ્થાપનીય (૩) પરિહારવિશુદ્ધિ (૪) સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને (૫) યથાખ્યાત. ॥૫૯॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પહેલા પ્રતિપાદન કરવામાં આંચું હતું કે સમિતિ, શુભિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષદ્જય અને ચારિત્ર, સંવરના કારણ છે. આ સંવરના હેતુઓમાંથી ચારિત્રના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવા માટે તેના ભેદોનું નિદર્શન કરીએ છીએ—

પૂર્વોક્ત દશ પ્રકારના શ્રમણધર્મોના અન્તર્ગત સંયમાત્મક ચારિત્ર પાંચ પ્રકારના છે—(૧) સામાયિક (૨) છેદોપસ્થાપનીય (૩) પરિહાર વિશુદ્ધિક (૪) સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને (૫) યથાખ્યાત આવી રીતે ચારિત્ર પાંચ પ્રકારના સમજવા ભેધએ.

સમ અર્થાત્ સમત્વ અથવા રાગ-દ્વેષના અભાવના કારણે સમસ્ત જીવોને પોતાના જેવા સમજવા તે સમત્વના આય (લાભ)ને સમાય કહે છે અર્થાત્ વૃદ્ધિને પ્રમ થતી થકી શરદ ઋતુના અંદ્રમાની કળાઓની જેમ પ્રતિક્ષણે વિલક્ષણ જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ તે સમાય જેનું પ્રયોજન હોય તેને સામાયિક કહે છે, સામાયિક રૂપ, ચારિત્રને સામાયિક ચારિત્ર કહેવામાં આંચું છે. સમસ્ત સુખોના કારણ અને સમસ્ત પ્રાણીઓ પર આત્મતુલ્ય દર્શનરૂપ સમતાની પ્રાપ્તિ માટે સામાયિકનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે. આ સામાયિક ચારિત્ર બે પ્રકારના છે. નિયતકાલિક અને અનિયતકાલિક આમાંથી સ્વાધ્યાય આદિ સામાયિક ચારિત્ર નિયતકાલિક કહેવાય છે અને ઐર્થાપથિક અનિયતકાલિક સામાયિક ચારિત્ર છે.

પ્રમાદને કારણે હિંસા આદિ અપ્રતોના અનુષ્ઠાનને સર્વથા પરિત્યાગ



કયાં બાદ આગમોક્ત વિધિ અનુસાર પુનઃ વ્રતોનું આરોપણ કરવું છેદો-પસ્થાપનીય ચારિત્ર છે તેને સમ્યક્ પ્રતિક્રિયા રૂપ સમજવું જોઈએ. 'છેદોપસ્થાપન' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે. છેદ અર્થાત્ દિવસ, પખવા-ડિયું, મ.સ વગેરેની દિક્ષા ઓછી કરીને, ઉસ્થાપન અર્થાત્ ફરીવાર વ્રતોમાં આરોપણ કરવું 'છેદોપસ્થાપન' અથવા સંકલ્પ-વિકલ્પનો નિષેધ છેદોપસ્થાન ચારિત્ર કહેવાય છે.

પરિહારનો આશય છે પ્રાણાતિપાતથી નિવૃત્ત થવું. જે ચારિત્રમાં 'પરિહાર' દ્વારા વિશિષ્ટ શુદ્ધિ અર્થાત્ કર્મમળરૂપ કાલવતું પ્રક્ષાલન કરવામાં આવે છે તે પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર છે. જે બત્રીસ વર્ષના થઈ ગયો હોય, ચિરકાળ સુધી જેણે તીર્થકરના ચરણોની સેવા કરી હોય, જે પ્રત્યાખ્યાન નામક નવમા પૂર્વમાં કથિત આચારવસ્તુને જાતા હોય, ઉચ્ચ ચર્ચાવાન હોય, જે ત્રણે સંઘાઓને બચાવીને બે ગવ્યૂતિ ગમન કરે છે. એવા સંયમશીલ મુનિને પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર હોય છે.

જે અવસ્થામાં કષાય અત્યંત સૂક્ષ્મ રહી જાય છે તે અવસ્થામાં થનારું ચારિત્ર સૂક્ષ્મસાંપરાય ચારિત્ર કહેવાય છે. સાંપરાય શબ્દ કષાયનો વાચક છે.

મોહનીય કર્મનો સ્વર્થા ઉપશમ ક્ષય થવાથી જે ચારિત્ર પ્રકટ થાય છે તે યથાખ્યાતચારિત્ર છે. આ ચારિત્ર પરમઉદાસીનતામય અને જીવના સ્વભાવદશા રૂપ છે. આત્મનો જે શુદ્ધ સ્વભાવ છે તે જે ચારિત્રમાં કહેવામાં આવ્યું હોય, તે યથાખ્યાત ચારિત્ર આથી સંપૂર્ણ મોહનીય કર્મના ઉપશમથી અથવા ક્ષયથી આત્મસ્વભાવ રૂપ યથાખ્યાતચારિત્ર કહેવાય છે અને અથા-ખ્યાતચારિત્ર પણ કહે છે. તેનો આશય આ છે. પહેલાં ચારિત્રના જે આરાધક થયા છે. તેઓએ આત્માનું જે ઉદ્દૃષ્ટ ચારિત્ર કહ્યું છે એવું ચારિત્ર જીવે અગાઉ પ્રાપ્ત કર્યું ન હતું પરંતુ પાછળથી મોહનીય કર્મના ક્ષય અથવા ઉપશમ દ્વારા સંપાદન કરેલું છે. આ કારણે તે અથાખ્યાતચારિત્ર કહેવાય છે. 'અથ' શબ્દ આનન્તર્ય અર્થનો વાચક છે. આથી સમસ્ત મોહનીય કર્મના ક્ષય અથવા ઉપશમના અનન્તર જે ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય તે અથાખ્યાત-ચારિત્ર છે આ ચારિત્રની ઉપસ્થિતિમાં આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રકટ થાય છે ॥૫૯॥

તત્વાર્થનિયુક્તિ—પરેલાં સંવરના કર્મપ્રાપ્ત કારણ પરીપહજ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું. હવે ચારિત્રના, જે સંવરના કારણ કહેવાઈ ગયા છે, તેનાં ભેદોનું નિદર્શન કરીએ છીએ—

સંયમ રૂપ ચારિત્ર ૫ પ્રકારના છે—(૧) સામાયિક (૨) છેદોપસ્થાપનીય (૩) પરિહાર વિશુદ્ધિક (૪) સૂક્ષ્મસાંપરાય અને (૫) યથાખ્યાત આ રીતે (૧) સામાયિક ચારિત્ર (૨) છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર (૩) પરિહાર વિશુદ્ધિક

ચારિત્ર (૪) સૂક્ષ્મસાંપ્રસાય ચારિત્ર અને (૫) યથાખ્યાત ચારિત્ર આ ૫ પ્રકારના ચારિત્ર સમજવા બેઈએ.

આમાંથી સામાયિકનેા અર્થ છે સર્વ સાવધ યોગનેા ત્યાગ કરવેા. છેદોપસ્થાપનીય આદિ સામાયિકના જ વિશેષ રૂપ છે. ‘સમ’ નેા ‘આય’ અર્થાત્ લાભને ‘સમાય’ કહે છે. અને તેને જ સામાયિક કહે છે. સામાયિક બે પ્રકારનું છે. ઇત્વરકાલિક અને યાવબ્જીવિક પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ’કરેના શાસનમાં દીક્ષા લેવા પર ઇત્વરકાલિન સામાયિક ચારિત્ર થાય છે જે શસ્ત્રપરીણા અધ્યયન આદિનેા જ્ઞાતા હોય છે અને શ્રદ્ધા રાખે છે તે છેદોપસ્થાપન સંયમથી યુક્ત થઈ જાય છે. આથી તેનું ચારિત્ર ‘સામાયિક’ એ નામથી કહેવાતું નથી. આથી તે ઇત્વરકાલિક અર્થાત્ અદ્વકાલિક કહેવાય છે. વરચેના ખાર્વીસ તીર્થ’કરેના શાસન દરમિયાન તથા વિદેહ ક્ષેત્રના તીર્થ’કરેના શાસનમાં યાવબ્જીવિક સામાયિક ચારિત્ર થાય છે તે દીક્ષા અંગીકાર કરવાના સમયથી માંડીને મરણકાળ પર્યંત રહે છે. પહેલા અને છેલ્લા તીર્થ’કરેના શાસનમાં શિષ્યેના સામાન્ય પર્યાયનેા છેદ, વિશુદ્ધતર થવેા, સર્વસાવધ યોગ વિરતિમાં સ્થિત હોવું અને વિવિક્રતતર મહાવ્રતોમાં આરોપણ કરવું છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વપર્યાયમાં સ્થાપિત કરવું છેદોપસ્થાપન છે. તેના પછી બે લેદ છે-નિરતિચાર અને સાતિચાર જેણે વિશિષ્ટ અધ્યયનનેા અભ્યાસ કરી લીધેા છે તેને તથા જ્યારે મધ્યમતીર્થ’કરનેા કોઈ શિષ્ય ચરમતીર્થ’કરના શિષ્યેની પાસે જાય છે ત્યારે નિરતિચાર છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર કહેવાય છે. જે સાધુનેા મૂળગુણ નષ્ટ થઈ જાય છે તેને ફરીવાર દીક્ષા આપીને વ્રતોમાં આરોપિત કરવું સાતિચાર છેદોપસ્થાપનચારિત્ર છે. આથી આ બંને અર્થાત્ સાતિચાર અને નિરતિચાર છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ’કરના શાસનકાળ દરમિયાન જ થાય છે.

પરિહાર નામનું એક વિશેષ પ્રકારનું તપ છે. તેનાથી જે વિશુદ્ધ છે તે પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્ર કહેવાય છે. પરિહાર વિશુદ્ધિકચારિત્ર પછી બે પ્રકારના છે-નિવિંઠ માનક અને નિવિંઠકાયિક જેનું સેવન કરવામાં આવતું હોય તે નિવિંઠ માનક કહેવાય છે. અને જેનું સેવન થઈ ચૂક્યું છે તે નિવિંઠકાયિક કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના ચારિત્રનું સેવન કરનારા પછી નિવિંઠમાનક અને નિવિંઠકાયિક કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ વિશિષ્ટ તપશ્ર્ચાર્યા કરી રહ્યા છે તેઓ નિવિંઠ માનક અને જેઓ સેવન કરી ચૂક્યા છે તે નિવિંઠકાયિક કહેવાય છે.

નવ સાધુ મળીને પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્રનું સેવન કરે છે એમાંથી ચાર પરિહારિ હોય છે. અર્થાત્ તપ કરે છે, ચાર અનુપરિહારિ હોય છે.

અર્થાત્ તે તપસ્વીઓની વૈયાવચ્ચ કરે છે અને એક વાચનાચાર્ય હોય છે. જો કે તે બધા સાધુ વિશિષ્ટ શ્રુતના જ્ઞાતા હોય છે. તેા પણ તેમનામાંથી કોઈ એકને વિશિષ્ટ વાચનાચાર્ય નિયુક્ત કરી લેવામાં આવે છે. તથા વિલિન્ન કાળોમાં જેઓ શાસ્ત્રવિહિત તપનું સેવન કરે છે તેઓ પરિહારિ કહેવાય છે. તે અનુપરિહારિ હંમેશા આયંબિલ કરે છે અને તપસ્યામાં રહેલા પગિહારિ-ઓની પાસે રહીને તેમની સેવાચાકરી કરે છે. કલ્પસ્થિત પણ નિયત આયં-બિલ જ કરે છે પરિહારિઓનો તપ શ્રીમ્ જતુમાં અનુક્રમથી જઘન્ય ચતુર્થલક્રત, મધ્યમ, ષષ્ઠલક્રત અને ઉત્કૃષ્ટ અષ્ટમલક્રત હોય છે. વર્ષાઋતુમાં જઘન્ય અષ્ટમલક્રત, મધ્યમ, દશમલક્રત અને ઉત્કૃષ્ટ દ્વાદશ લક્રત છે, જ્યારે પારણાનો સમય આવે છે. ત્યારે અયંબિલથી જ પારણાં કરે છે. આ રીતે છ માસ સુધી તપ કરીને પરિહારિ અનુપરિહારિ થઈ જાય છે અને જેઓ અનુપરિહારિ હોય છે તેઓ પરિહારિ બની જાય છે. તે અનુપરિહારિ પણ પરિહારિ બની જઘને છ માસ સુધી તે જ તપ કરે છે. ત્યાર બાદ કલ્પ-સ્થિત એક સાધુ છ માસ સુધી પરિહાર તપ કરે છે તેનો એક અનુપરિહારિ હોય છે. તેમાંથી બીજા એક કોઈ કલ્પસ્થિત થાય છે. આ રીતે પરિહાર વિશુદ્ધ તપ ૧૮ માસમાં પરિપૂર્ણ થાય છે.

જ્યારે પરિહારવિશુદ્ધ તપ પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે ત્યારે કોઈ કોઈ પોતાની શક્તિ મુજબ પુનઃ તે તપનું અનુષ્ઠાન કરે છે. કોઈ જ્ઞાનકલ્પને અંગીકાર કરી લે છે જ્યારે કોઈ પોતાના ગમ્મમાં સામેલ થઈ જાય છે. સ્થિતકલ્પમાં, આઘ અને અંતિમ તીર્થકરના તીર્થમાં જ પરિહારવિશુદ્ધિક થાય છે, મધ્યના બાવીસ તીર્થકરોના શાસનમાં થતાં નથી.

સૂક્ષ્મસામ્પરાય ચારિત્ર કાંતો શ્રેણી ચઢતી વખતે થાય છે અથવા શ્રેણીથી પડતી વખતે થાય છે. શ્રેણી બે પ્રકારની હોય છે. ઉપશમ શ્રેણી અને ક્ષપક શ્રેણી મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓનું ઉપશમ કરતાં થકા ઉંચે ચઢવું ઉપશમ શ્રેણી છે. અને તેમનું ક્ષપણ કરતાં થકા આગળ વધવું ક્ષપક શ્રેણી છે. બંનેમાંથી કોઈ પણ શ્રેણીનો આરંભ અષ્ટમ ગુણસ્થાનવર્તી અપ્રમત્ત મુની જ કરે છે. ઉપશમ શ્રેણી કરનારા મુનિ જ્યારે આઠમાં ગુણસ્થાનથી નવમા અને નવમાંથી દશમાં ગુણસ્થાનમાં પહોંચે છે ત્યારે તેને સૂક્ષ્મ સંપરાયચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાર બાદ તે મુનિ અગિયારમા ગુણસ્થાનમાં પહોંચે છે. અને ત્યાં મોહનીય કર્મને એક અંતરમુહૂર્તને માટે પૂર્ણતયા ઉપશાન્ત કરે છે. પછી સંજ્જવલન કપાયનો ઉદ્દય થાય છે. અને શ્રેણી સંપન્ન મુનિ પુનઃ પડીને દશમાં ગુણસ્થાનમાં આવી જાય છે. તે સમયે પણ તેનો સૂક્ષ્મસામ્પરાય ચારિત્ર હોય છે.

ક્ષપક શ્રેણી કરવાવાળા મુનિ પણ જ્યારે દશમા ગુણુસ્થાનમાં પહોંચે છે ત્યારે તેને પણ સૂક્ષ્મસાંપરાય ચારિત્ર થાય છે. વિશેષતા એ છે કે ક્ષપક શ્રેણીવાળા દશમાંથી સીધા આરમા ગુણુસ્થાનમાં પહોંચીને અપ્રતિપાતિ થઈ જાય છે. તેનું પતન થતું નથી.

ઉપશમ શ્રેણીમાં અનંતાનુમંથી કષાય, દર્શનત્રિક, અપ્રત્યાખ્યાની કષાય, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય, પુરૂષવેદ-સ્ત્રીવેદ, નપુંસકવેદ, હાસ્યાદિ ષટક અને સંજ્ઞવલન કષાયનો ઉપશમ કરે છે જ્યારે ક્ષપક શ્રેણીવાળા આ પ્રકૃતિએનો ક્ષય કરે છે.

ઉપશમ શ્રેણીવાળા મુનિ જ્યારે અગીયારમા ગુણુસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે અંતર્મુહૂર્ત સમયને માટે તેને યથાખ્યાત ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે ક્ષપક શ્રેણીવાળા આ-મા ગુણુસ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને અપ્રતિપાતિ યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે.

તીર્થંકરો એ 'યથા' અર્થાત્ જોવું 'ખ્યાત' અર્થાત્ કહ્યું છે તેવું જ જે હોય તે 'યથાખ્યાત' કહેવાય છે. તીર્થંકરોએ કષાય રહિત સંયમ કહેલ છે. આ યથાખ્યાત ચારિત્ર અગીયારમાં અને આરમા ગુણુસ્થાનમાં થાય છે, આ ગુણુસ્થાનેમાં કષાય, ઉપશાન્ત અથવા ક્ષીણ થઈ જાય છે. આથી તેમનો ઉદ્ધય રહેતો નથી.

આ રીતે પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર સમજવા ઘટે જ્ઞાનાવરણીય આદિ ૮ પ્રકારના કર્મોના સમૂહને અપાવવા તેને ચારિત્ર કહે છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૮ મા અધ્યયનની બત્રીસ-તેત્રીસમી ગાથામાં કહ્યું છે-પહેલું સામ યિક્ક ચારિત્ર છે, બીજું છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર છે ત્યાર બાદ પરિહાર-વિશુદ્ધિક અને સૂક્ષ્મસાંપરાય છે પાંચમું ચારિત્ર યથાખ્યાત છે જે છત્રસ્થને અને જ્ઞાન લગવાનને પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મોના ચય-સમૂહને રિક્ત-નષ્ટ કરવાથી ચારિત્ર સંજ્ઞા સાર્થક થાય છે. ॥૫૯॥

## તપ કે ભેદ કથન

'તવો દુવિદ્ધે, બાહિરણ અર્ઘ્મિતરણ ચ' ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ-તપ એ પ્રકારના છે-બ્રાહ્મ અને આભ્યન્તર. ॥૬૦॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—અગાઉ તપને સંવરતું કારણ કહેવામાં આવ્યું હતું. હવે તે તપની પ્રરૂપણા કરવાને માટે પહેલાં તેના બ્રાહ્મ અને આભ્યન્તર ભેદોનું નિદર્શન કરીએ છીએ-

તપ એ પ્રકારના છે-બ્રાહ્મ તપ અને આભ્યન્તર તપ જે ૮ પ્રકારના કર્મોને તપાવે-બાળે છે તે તપ કહેવાય છે. સમયથી યુક્ત આત્માના શેષ આશયને શુદ્ધ કરવા માટે બ્રાહ્મ અને આભ્યન્તર તપનને તપ કહે છે.

શરીર અને ઇન્દ્રિયોને તપ:વવાના કારણે અથવા કર્મભજને દગ્ધ કરવાના કારણે પણ આ તપ કહેવાય છે.

બાહ્ય તપ અને આભ્યન્તર તપના ભેદથી તપ બે પ્રકારના છે. જે તપમાં બાહ્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષા રહે છે. તે બાહ્ય તપ અને અંત:કરણના વ્યાપારથી જ થવાના કારણે અને બાહ્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષા ન રાખવાને કારણે આભ્યન્તર તપ કહેવાય છે આતાપના આદિ કાયકલેશ રૂપ તપ બહારથી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી બાહ્ય તપ કહેવાય છે. અનશન આદિ પણ બાહ્ય તપ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત. વિનય આદિને આભ્યન્તર તપ કહે છે. અથવા જે તપ બીજાને પ્રત્યક્ષ થઈ શકે તે બાહ્ય અને જે સ્વપ્રત્યક્ષ જ હોય તે આભ્યન્તર તપ બંને તપના છ છ ભેદ છે. આથી બધા મળીને બાર પ્રકારના તપ છે. ॥૬૦॥

**તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—**પહેલાં એ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હતું કે કર્માસ્ત્રવનિરેધ રૂપ સંવરના કારણ સમિતિ, શુભિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષદ્-જય ચારિત્ર, અને તપ છે. આમાંથી સમિતિથી લઈને ચારિત્ર સુધીની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. હવે તપની પ્રરૂપણા કરવા માટે સર્વ પ્રથમ તેના બે ભેદોનું કથન કરીએ છીએ.

કર્મનિર્હંન રૂપ. તપ બે પ્રકારના છે. બાહ્ય અને આભ્યન્તર બાહ્ય તપ અનશન આદિ છ પ્રકારના છે. અને આભ્યન્તર તપ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત આદિના ભેદથી ૬ પ્રકારના છે. બંનેના મળીને બાર ભેદ થાય છે. આરાધના કરવામાં આવનાર આતાપના આદિ તપ કર્મોના આત્મપ્રદેશોથી પૃથક્ કરીને કાઢી નાખે છે અને અનશન, પ્રાયશ્ચિત્ત અને ધ્યાન આદિ તપ અવશ્ય જ કર્મોના આસ્ત્રવદ્વારને રોકે છે. તપસ્યા દ્વારા પૂર્વસંચિત કર્મોનો ક્ષય (નિર્જરા) થાય છે અને નવા કર્મોનો આસ્ત્રવ રોકાઈ જાય છે. આ રીતે તપ, સંવર અને નિર્જરા બંનેનું કારણ છે. ॥૬૦॥

‘બાહિરણ તવે છઠ્ઠિવહે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—બાહ્ય તપ છ પ્રકારના છે—(૧) અનશન (૨) અવમૌદર્ય (૩) ભિક્ષાચર્યા (૪) રસપરિત્યાગ (૫) કાયકલેશ અને (૬) પ્રતિસંહીનતા.

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં સંવરના કારણજૂત તપના બે લેહ કહેવામાં આવ્યા છે બાહ્ય તેમજ આભ્યન્તર હવે બાહ્ય તપના લેહોતું નિરૂપણ કરીએ છીએ—

બાહ્ય તપ છ પ્રકારના છે—(૧) અનશન (૨) અવમૌદર્ય (૩) ભિક્ષાચર્યા (૪) રસપરિત્યાગ (૫) કાયકલેશ અને (૬) પ્રતિસંહીનતા આમાંથી અશન, પાન, ખાધ અને સ્વપ્ન રૂપ ચાર પ્રકારના આહારનો પરિત્યાગ કરવો અનશન કહેવાય છે. ઉપવાસ, છઠ્ઠ, અઠ્ઠમ, ચૌકડું અને પંચોત્તું વગેરેના લેહથી અનશન અનેક પ્રકારના છે. ઇત્વરિક અનશન અને યાવજ્જીવન અનશનના લેહથી પણ અનશન બે પ્રકારના છે. ઇત્વરિક અનશન શ્રેણિતપ આદિના લેહથી ઘણી જાતના છે. એવી જ રીતે યાવજ્જીવન (મરણપર્યન્તક) અનશનના પણ સવિચાર, અવિચાર, નિહારિમ અનિહારિમના લેહથી અનેક લેહ છે. અનશન તપ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ લૌકિક કૃણથી અપેક્ષા ન રાખતા થકા સંયમની સિદ્ધિને માટે, રાગનો નાશ કરવા માટે, કર્મોનો વિનાશ કરવા કાળે, ધ્યાન તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે કરવામાં આવે છે.

સંયમ અને જ્ઞાન આદિની સિદ્ધિ માટે પોતાના આહારમાં જે ઘટાડો કરવામાં આવે છે તે અવમૌદર્ય તપ કહેવાય છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ભાવ અને પર્યાવના લેહથી તેના પાંચ લેહ સંયમની વૃદ્ધિ માટે સંયમ સંબંધી દોષોને શાન્ત કરવા માટે તથા સંતોષ અને સ્વાધ્યાય વગેરેની સિદ્ધિના

માટે કરવામાં આવે છે.

બિક્ષા માટે વિચરણ કરવું બિક્ષાચર્યા છે. આ આઠ પ્રકારના ગોચરાશ્ર, સાત એષણા તથા અન્ય અભિગ્રહ રૂપ છે. આનું બીજું નામ વૃત્તિપરિ-સંક્ષેપ' પણ જાણીતું છે.

ઇન્દ્રિયોના ઉન્માદનું તથા નિદ્રા આદિનો નિગ્રહ કરવા માટે દૂધ, દહીં, ઘી આદિ પૌષ્ટિક આહાર-પાણીનો, ત્યાગ કરવો રસપરિત્યાગ તપ છે. 'સ્ત્રીર દહી સરિમાઈ' ઉત્તરાધ્યયનમાં આહીં જે 'આદિ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેનાથી તીખા, કડવા અને કસાયેલા વગેરે રસોનું પણ ગ્રહણ કરી લેવું જોઈએ. ઇન્દ્રિયોની પ્રબળતાને દબાવવા કાળે, નિદ્રાવિજયને માટે તથા સ્વાધ્યાય આદિની સિદ્ધિ માટે દૂધ વગેરે પૌષ્ટિક રસોનો ત્યાગ કરવો રસપરિત્યાગ નામક ચોથું તપ છે.

શુભ પરિણામોને ઉત્પન્ન કરવા માટે અને મોક્ષસુખને પ્રાપ્ત કરવા માટે વીરાસન, ઉત્કુટકાસન વગેરે અઘરાં આસન કરવા કાયકલેશ તપ છે. આ પાંચમું તપ છે. આ તપનો હેતુ છે-શરીરિક કષ્ટને સહન કરવા, સુખમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન ન થવા દેવી અને પ્રવચનની પ્રભાવના.

પ્રશ્ન—પરીષદ અને કાયકલેશમાં શો ભેદ છે?

ઉત્તર—પરીષદ તે કષ્ટ છે જે પોતાની મેળે આવી પડે છે પરંતુ કાયકલેશ સ્વેચ્છાપૂર્વક ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે બંનેમાં આ તફાવત છે.

બહુ દ્રવ્યોની અપેક્ષા હોવાથી, બીજાઓને પ્રત્યક્ષ હોવાથી કાયકલેશ બાહ્ય તપ કહેવાય છે.

સંલીનતા ચાર પ્રકારની છે-(૧) ઇન્દ્રિયસંલીનતા (૨) કષયસંલીનતા (૩) યોગસંલીનતા અને (૪) વિવિકતચર્યાસંલીનતા ઇન્દ્રિયોનું ગોપન કરવું ઇન્દ્રિયસંલીનતા છે, કષાયના ઉદયનો નિરોધ કરવો કષાયસંલીનતા છે. મન વચન અને કાયાને અશુભ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત ન થવા દેવી યોગસંલીનતા છે અને એકાન્ત, જ્યાં લોકોનું આવાગમન ન હોય તથા જે સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસકથી રહિત હોય એવા શયનાસનનું સેવન કરવું વિવિકતચર્યા છે. આ પ્રતિસંલીનતા નામક છઠું બાહ્ય તપ છે. ॥૬૧॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પહેલાં કર્માન્નિરોધ રૂપ સંવરનું કારણ તપ છે, એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હતું. તે તપના બાર ભેદ છે-છ બાહ્ય તથા છ આભ્યન્તર એ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. હવે પ્રથમ બાહ્ય તપના છ ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ-

બાહ્ય તપ છ પ્રકારના છે-અનશન, અવમોહ્ય, ઉનોદરતા, બિક્ષાચર્યા, રસપરિત્યાગ, કાયકલેશ અને પ્રતિસંલીનતા જે તપ બહાર હોય અને બહારથી જાણી શકાય તે બાહ્ય તપ કહેવાય છે.

જે સાધક પ્રવચનમાં શ્રદ્ધા રાખતો થકો, પોતની શક્તિ મુજબ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને જાણતો થકો, દિવસ અને રાત્રિદરમ્યાન કરવા યોગ્ય ક્રિયાઓનો પરિત્યાગ ન કરતો થકો, અનશન વગેરે તપ કરે છે, તે કર્મ-નિર્જરાનો ભાગી થાય છે. પૂર્વાકૃત સત્તર પ્રકારના પૃથ્વીકાય સંયમ આદિતુ પાલન કરવા માટે અથવા પાંચ પ્રકારના સામાયિક ચારિત્ર આદિ રૂપ સંયમના પાલન માટે રસપરિત્યાગ આદિ તપ કરવામાં આવે છે. તપથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોના આત્મપ્રદેશોથી પૃથક્કરણ રૂપ પરિશાટન થાય છે.

અનશનો અર્થ છે-આહાર, તેનો ત્યાગ કરવો અનશન છે આના બે ભેદ છે-ઈત્વરિક અને યાવજ્જીવ ઈત્વરિક અનશન નૌકારશીથી લઈને ઉપવાસ વગેરે છ માસ સુધીનું હોય છે. યાવજ્જીવ અનશનના ત્રણ ભેદ છે-પાદપોષગમન ઈંગિતમરણ અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન પાદપોષગમનના બે ભેદ છે સંવ્યાધાત અને નિર્વ્યાધાત જેને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થઈ છે અને ઘોર વેદના થઈ રહી છે તે આયુષ્ય બલી હોવા છતાં પણ પ્રાણોની જે ઉત્ક્રાન્તિ કરે છે તે સંવ્યાધાત પાદપોષગમન છે. જે સાધુનું શરીર પ્રવળ્યા અને શિક્ષાપદ આદિના ક્રમથી ઘટપણથી જર્જરિત થઈ ગયું છે, તે ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરીને, પ્રશસ્ત ધ્યાનમાં ચિત્ત પરોવીને, જીવજન્તુઓ વગરની ભૂમિનો આશરો લઈને, પાદપ (વૃક્ષ)ની જેમ એક પડખેથી સુઈ જાય છે, હલન-ચલન તદ્દન બંધ કરી દે છે અને જીવનના અન્ત સુધી તે જ હાલતમાં સ્થિર રહે છે. આ નિર્વ્યાધાત પાદપોષગમન કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના અનશન પાદપોષગમન નામક છે.

શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાને ઈંગિત કહે છે, તેનાથી યુક્ત મરણ ઈંગિતમરણ સમજવું. આ અનશન વ્રતનો પણ તે જ સ્વીકાર કરે છે જે દીક્ષા અને શિક્ષાપદ આદિના ક્રમથી આયુષ્યને ક્ષીણ થયેલું સમજે છે. તે પોતાના ઉપકરણોને ગ્રહણ કરીને જીવ-જન્તુ વિહોણી ભૂમિભાગમાં ચાલ્યો જાય છે. એકલો જ ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી દે છે અને મર્યાદા બાંધેલી ભૂમિમાં જ ગમનાગમન કરે છે. આ રીતે સમ્યગ્જ્ઞાનમાં નિષ્ઠ થઈને સમાધિપૂર્વક પ્રાણોનો પરિત્યાગ કરી દે છે. ઈંગિતમરણ પરપરિકર્મથી વર્જીત હોય છે અર્થાત્ આમાં પણ બીજાથી કોઈ પ્રકારની સેવા-શુશ્રૂષા કરવામાં આવતી નથી.

ભક્તપ્રત્યાખ્યાન અનશન ગરુડમાં રહેલા સાધુ માટે હોય છે. ગરુડની અંદર રહેલો સાધુ કોઈ વાર ત્રણ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરે છે અને ક્યારેક ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરે છે. છેવટે સાથરા પર સુઈ જઈને, બધા પ્રકારના પચ્યખાણ કરીને, શરીર અને ઉપકરણ વગેરેમાં મમતાથી રહિત થઈને સ્વયં નમસ્કાર ગ્રહણ કરીને અથવા પાસે રહેતા



સાધુ દ્વારા કૃતવમસ્કાર થઈને પડખું બદલતો થકો સમાધિપૂર્વક કાળધર્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભક્તપત્યાખ્યાન અનશન છે.

(૨) ઉનોદરતાને અવમૌદ્ય કહે છે. અવમૌદ્ય તપના ચાર ભેદ છે—

(૧) જ્ઞાન્ય અવમૌદ્ય (૨) પ્રમાણપ્રાપ્ત અવમૌદ્ય (૩) અર્ધાવમૌદ્ય અને

(૪) ઉત્કૃષ્ટાવમૌદ્ય એક સીધથી લઈને એક કોળિયા સુધી આહાર એછો કરવો જ્ઞાન્ય-અવમૌદ્ય છે. પૂર્ણ આહાર બત્રીસ કોળિયા માનવામાં આવે છે

તેમાંથી ચોવીસ કોળિયા જ ખાવું પ્રમાણપ્રાપ્ત-અવમૌદ્ય છે. સોળ કોળિયા ખાવા અર્ધાવમૌદ્ય છે અને આઠ કોળિયાથી લઈને એક સીધ સુધી ખાવું ઉત્કૃષ્ટાવમૌદ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરિપૂર્ણ આહારમાંથી જેટ-જેટલો આહાર એછો કરવામાં આવે છે, તેટલું-તેટલું ઉત્કૃષ્ટાવમૌદ્ય તપ થાય છે.

(૩) ભિક્ષાચર્યાને વૃત્તિપરિસંક્ષેપ પણ કહે છે. આ અનેક પ્રકારની છે—

ઉત્ક્ષિપ્તચર્યા, નિક્ષિપ્તચર્યા આદિ ઉત્ક્ષિપ્ત અથવા નિક્ષિપ્ત સત્તુ કુદ્માપ ઓદન વગેરેમાંથી કોઈનો અભિગ્રહ લઈને ભિક્ષા માટે અટન કરવું અને

બીજી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો ભિક્ષાચર્યા કહેવાય છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને

ભવથી વિભક્ત વસ્તુઓનો અભિગ્રહ કરીને ભિક્ષાટન કરવું જોઈએ. અભિગ્રહ

દત્તિ તથા ભિક્ષુનો કરવામાં આવે છે, જેમ કે—આજે એક જ વસ્તુ ગ્રહણ

કરીશ અથવા બે અગર ત્રણનું જ ગ્રહણ કરીશ. આ રીતે ભિક્ષાની પણ

ગણના-મર્યાદા બાંધી લેવી જોઈએ. સત્તુ, કુદ્મપ અનાજ અથવા ઓદનને

ગ્રહણ કરવાના વિષયમાં અથવા છાશ આચાર્ય પર્ણક અથવા મંડકના

વિષયમાં અભિગ્રહ કરવો દ્રવ્યથી ભિક્ષાચર્યા છે. એક પગઉંબરા

બહાર અને બીજો અંદર હોય તો જ ભિક્ષા લઈશ આ જાતનો અભિગ્રહ

ક્ષેત્રજ્ઞબંધી ભિક્ષાચર્યા છે, જ્યારે બધાં જ ભિક્ષુકો આદ્યા જશે ત્યારે ભિક્ષા

ગ્રહણ કરીશ વગેરે કાળ સંબંધી અભિગ્રહ કરવો, કાળથી ભિક્ષાચર્યા છે

જે દાતા હસતા હસતા અથવા રડતા રડતા આહાર આપશે તો જ ગ્રહણ

કરીશ વગેરે અભિગ્રહ કરવો, ભાવથી ભિક્ષાચર્યા છે આવી રીતે આ દ્રવ્ય,

ક્ષેત્ર વગેરેમાંથી કોઈનો અભિગ્રહ કરીને શેષનો ત્યાગ કરવો એ વૃત્તિપરિ

સંખ્યાન રૂપ ભિક્ષાચર્યા તપ છે.

(૪) રસપરિત્યાગ તપ પણ અનેક પ્રકારના છે. દૂધ, દહીં આદિ

રસવિકૃતિઓનો ત્યાગ કરવો અને વિરજ્જ-નીરજ્જ રૂક્ષ આદિનો અભિગ્રહ

કેવલવો આ તપના જ અન્તર્ગત છે. જે રસી શકાય અર્થાત્ આસ્વાદન

કરી શકાય તેમને રસ કહે છે, જેવી રીતે દૂધ, દહીં, ઘી આદિ રસોનો

ત્યાગ રસપરિત્યાગ કહેવાય છે.

(૫) એકાન્ત, શારીરિક વ્યાધાતથી વર્જિત, સૂક્ષ્મ અને રથૂળ પ્રાણિ-

એથી રહિત અને સ્ત્રી, પશુ તથા નપુંસક જ્યાં ન હોય એવા સ્થાનમાં વાસ કરવો-સમાધિ માટે સુના ઘર અથવા પર્વતની ગુફા આદિમાં નિવાસ કરવો કાયકલેશ છે તેના અનેક લેહ છે, જેવાં કે-આતાપના લેવી, વીરાસન કરવું, ઉત્કુટુક આસન કરવા, એક જ પડખે શયન કરવું, દણ્ડાયત (દંડની જેમ લાંબા) થઈને શયન કરવું, જીર્ણશીર્ષ વસ્ત્રો રાખવા, અદ્યપમૂલ્ય વસ્ત્ર રાખવા, કૈશલેચ કરવો વગેરે.

(૬) સંલીનતા-આના ચાર લેહ છે-ઇન્દ્રિયસંલીનતા, ક્ષાયસંલીનતા, યોગસંલીનતા અને વિવિક્તચર્યા ઇન્દ્રિયોની અશુભ પ્રવૃત્તિ ન થવા દેવી ઇન્દ્રિયસંલીનતા, ક્ષાયોની પ્રવૃત્તિ ન થવા દેવી ક્ષાયસંલીનતા અને યોગોની અશુભ, પ્રવૃત્તિ ન થવા દઈ શુભ પ્રવૃત્તિ કરવી યોગસંલીનતા છે. સ્ત્રી આદિથી વર્જિત શયન-આસનનું સેવન કરવું વિવિક્તચર્યા નામક સંલીનતા છે.

આ રીતે છ પ્રકારના બાહ્ય તપથી સંસાર તરફથી આસક્તિનો ત્યાગ થાય છે, શારીરિક લઘુતા આવે છે, ઇન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે, સંયમનું રક્ષણ થાય છે અને જ્ઞાનાવરણ વગેરે આઠ કર્મોની નિર્જરા થાય છે. ॥૬૧॥

### આભ્યન્તર તપ કે લેહ કા નિરૂપણ

અર્ચિતરણ તવે છત્તિવહે' ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ-આભ્યન્તર તપના છ લેહ છે-(૧) પ્રાયશ્ચિત્ત (૨) વિનય (૩) વૈયાવૃત્ય (૪) સ્વાધ્યાય (૫) ધ્યાન અને (૬) વ્યુત્સર્ગ. ॥૬૨॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા-પહેલા બાહ્ય અને આભ્યન્તર એમ તપના બે લેહ કહેવામાં આવ્યા હતા. આમાંથી પૂર્વસૂત્રમાં બાહ્ય તપના લેહોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોયે આભ્યન્તર તપના છ લેહોનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહીએ છીએ-

(૧) પ્રાયશ્ચિત્ત (૨) વિનય (૩) વૈયાવૃત્ય (૪) સ્વાધ્યાય (૫) ધ્યાન અને (૬) વ્યુત્સર્ગ, આ છ પ્રકારના આભ્યન્તર તપ છે. આ પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે

મનને અંકુશમાં રાખનારાં છે, આ કારણે એમને આભ્યન્તર કહેવામાં આવ્યા છે. ‘પ્ર’ અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટ (ઉત્કૃષ્ટ) ‘અય’ અર્થાત્ અપ્રશસ્ત-શુભંકર વિધિને ‘પ્રાય’ કહે છે જેનો અર્થ ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર પ્રકૃષ્ટ ચિત્તવાળા સાધુપુરુષોનું ‘ચિત્ત’ જેમાં હોય તે ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ કહેવાય છે. આત્મશુદ્ધિ કરનાર ક્રિયા. વિશેષને પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે અથવા ‘પ્રાયઃ’નો અર્થ અપરાધ છે. તે ‘ચિત્ત’ અર્થાત્ શોધનને પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. કહ્યું પણ છે-‘પ્રાયઃ’નો અર્થ થાય છે લોક અને ચિત્તનો અર્થ થાય છે-તેનું મન ચિત્તની શુદ્ધિ કરનાર કૃત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે. ॥૧॥

દીક્ષાપર્યાયમાં જ્યેષ્ઠ મુનિ આદિનો આદર કરવો વિનય છે. કાયિક વ્યાપારથી અથવા અન્ય દ્રવ્યોથી ઉપાસના કરવી વૈયાવૃત્ય છે. શરીરથી પીડિત મુનિના પગ દબાવરા અથવા અન્ય પ્રકારથી તેમની આરાધના કરવી વૈયાવૃત્ય છે. જ્ઞાન લાવના મટે મૂળસૂત્રોનું પઠન કરવું સ્વાધ્યાય છે. ચિત્તને એકાગ્ર કરવું ધ્યાન છે અર્થાત્ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન કરવું ધ્યાન તપ કાયાની ચેષ્ટાનો પરિત્યાગ કરવો વ્યુત્સર્ગ છે. ॥૬૨॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—પહેલાં તપને સંવરના કારણે રૂપ કહેવામાં આવ્યું. તપના એ લેહ છે—બાહ્ય તથા આભ્યન્તર બાહ્ય તપના અનશન આદિ છ લેહ છે એ પહેલા સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવી ગયું છે, હવે આભ્યન્તર તપના છ લેહ કહીએ છીએ—

આભ્યન્તર તપના છ લેહ છે—(૧) પ્રાયશ્ચિત્ત (૨) વિનય (૩) વૈયાવૃત્ય (૪) સ્વાધ્યાય (૫) ધ્યાન અને (૬) વ્યુત્સર્ગ આરીતે પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય; ધ્યાન અને વ્યુત્સર્ગ આ છ આભ્યન્તર તપ કહેવાય છે. તેમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રાયશ્ચિત્ત—મૂળ અથવા ઉત્તરગુણોમાં કોઈ અતિયાર લાગ્યો હોય તેમજ તે ચિત્તને કલુષિત બનાવતો હોય તો તેની શુદ્ધિ કાજે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે, પાપનો છેદ (વિનાશ) કરવાના કારણે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

(૨) વિનય—જેના સેવનથી જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ પ્રકારના કર્મ વિનીત-હર થાય છે, તે વિનય તપ છે.

(૩) વૈયાવૃત્ય—શ્રુતના ઉપદેશ અનુસાર શુભ વ્યાપારવાનનો લાભ અથવા કર્મ વૈયાવૃત્ય કહેવાય છે અર્થાત્ પોતાના કર્મોની નિર્જરા માટે ઉદાસીન મુનિની સેવા-શુશ્રૂષા કરવી વૈયાવૃત્ય તપ કહેવાય છે.

(૪) સુ અર્થાત્ સમીચીન રૂપથી-મર્યાદા સહિત-કાળ-વેળાનો પરિહાર

કરીને અથવા પોરસીતું ધ્યાન રાખીને મૂળસૂત્રનું અધ્યયન અથવા પઠન કરવું સ્વાધ્યાય છે.

(૫) ધ્યાન-જેના વડે વસ્તુનું ચિન્તન કરવામાં આવે તે ધ્યાન અને આત્મધ્યાન અને સૌંદર્યધ્યાનનો ત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. આ પાંચમું આભ્યન્તર તપ છે.

(૬) શયન અથવા સ્થાનકમાં અર્થાત્ ઉભા થઈને કે બેસીને, કાયા સંબંધી ચેષ્ટાઓનો ત્યાગ કરવો વ્યુત્સર્ગ છે.

આ છ પ્રકારના આભ્યન્તર તપ છે. ॥૬૨॥

## દશ પ્રકાર કે પ્રાયશ્ચિત્ત કા નિરૂપણ

‘પાયશ્ચિત્ત દસભિઃ’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—પ્રાયશ્ચિત્ત દશ પ્રકારના છે—(૧) આલોચન (૨) પ્રતિક્રમણ (૩) તદુભય-આલોચન-પ્રતિક્રમણ (૪) વિવેક (૫) વ્યુત્સર્ગ (૬) તપ (૭) છેદ (૮) મૂળ (૯) અનવસ્થાપ્ય અને (૧૦) પારાંચિક. ॥૬૩॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય આદિનાં લેહથી છ પ્રકારના આભ્યન્તર તપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, તેમાં પ્રથમ આભ્યન્તર તપ પ્રાયશ્ચિત્તના દશ લેહોનું અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—

પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થાત્ આત્મશુદ્ધિકારક ક્રિયાના દશ લેહ છે—(૧) આલોચન (૨) પ્રતિક્રમણ (૩) ઉભય-આલોચન-પ્રતિક્રમ (૪) વિવેક (૫) વ્યુત્સર્ગ (૬) તપ (૭) છેદ (૮) મૂળ (૯) અનવસ્થાપ્ય અને (૧૦) પારાંચિક આ રીતે (૧) આલોચન (૨) પ્રાયશ્ચિત્ત (૨) પ્રતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત્ત (૩) તદુભય-પ્રાયશ્ચિત્ત (૪) વિવેકપ્રાયશ્ચિત્ત (૫) વ્યુત્સર્ગપ્રાયશ્ચિત્ત (૬) તપ:પ્રાયશ્ચિત્ત (૭) છેદપ્રાયશ્ચિત્ત (૮) મૂળપ્રાયશ્ચિત્ત (૯) અનવસ્થાપ્યપ્રાયશ્ચિત્ત અને (૧૦) પારાંચિકપ્રાયશ્ચિત્ત આ રીતે દશ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(૧) આલોચન-આચાર્ય અને ઉપાધ્યયની રૂમરૂ પોતાના પ્રમાદનું દશ

દોષોથી રહિત નિવેદન કરવું આલોચન કહેવાય છે અર્થાત્ એકાન્તમાં બેઠેલા, પ્રસન્નચિત્ત, દેશ-કાળ અને દોષના સ્વરૂપના જ્ઞાતા ગુરૂની સન્મુખ, વિનયપૂર્વક વચનાભાવથી રહિત ઘઠને, બાળકની માફક સરળ બુદ્ધિથી શિષ્યનું પોતાના અપરાધોનું નિવેદન કરવું આલોચન નામક પ્રાયશ્ચિત્ત સમજવું.

(૨) પ્રતિક્રમણ-‘મિચ્છામિ દુક્કલં’ એમ વહીને પ્રતિક્રિયા પ્રકટ કરવી. ગુરૂની અનુમતિથી શિષ્ય જ પ્રતિક્રમણ કરે.

(૩) તદુભય-કોઈ અતિચારની શુદ્ધિ માટે આલોચન અને પ્રતિક્રમણ એ બંનેનું અનુષ્ઠાન કરવું તદુભય પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં શુદ્ધ હોવા છતાં પણ અશુદ્ધ હોવાની શંકા અથવા ભ્રમ થાય અથવા અશુદ્ધ પણ શુદ્ધ રૂપથી નક્કી થઈ જાય, ત્યારે આલોચન-પ્રતિક્રમણ એમ બંને કરવામાં આવે છે.

(૪) વિવેક-દોષયુક્ત અન્ન, પાણી, ઉપકરણ આદિને ત્યાગ કરવો વિવેક નામક પ્રાયશ્ચિત્ત છે. જે વસ્તુને ત્યાગ કરી દીધો હોય તે પોતાના પાત્રમાં પડી જાય અથવા મોઢામાં આવી જાય અથવા જે વસ્તુનું ગ્રહણ કરવાથી લોભ આદિ કષાયોની ઉત્પત્તિ થાય છે તે વસ્તુને ઉત્સર્ગ-ત્યાગ કરી દેવો વિવેક નામક પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(૫) વ્યુત્સર્ગ-નિયમિત સમય સુધી કાયા, વચન અને મનને ત્યાગ કરવો કાયોત્સર્ગ અથવા વ્યુત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(૬) તપ-અનશન, અવમૌઢ્ય, ભિક્ષાર્યા રસપરિત્યાગ, વિવિક્ત શય્યાસન અને કાયકલેશ રૂપ છ પ્રકારના તપ કરવા તપ નામક પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(૭) છેદ-દિવસ, પક્ષ, માસ આદિની ઠીક્ષાનું છેદન કરવું અર્થાત્ તેને ઓછા કરી નાખવા છેદ નામક પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(૮) મૂળ-નવેસરથી મહાવ્રતનું આરોપણ કરવું મૂળ નામક પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(૯) અનવસ્થાપ્ય-જેનું સેવન કરવાથી થોડા સમય સુધી વ્રતોમાં અનવસ્થાપ્ય કરીને પાછળથી જેનું આચરણ કરવાથી દોષની નિવૃત્તિ થવાથી વ્રતોમાં સ્થાપિત કરવામાં આવે તે અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

(૧૦) પારાચિક-જે પ્રાયશ્ચિત્તમાં લિંગ (વેશ), ક્ષેત્ર, કાળ અને તપથી પારાચિક અર્થાત્ બહાર કરી નાખવામાં આવે છે તે પારાચિક નામક પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે. ॥૬૩॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પહેલા બાહ્ય અને આભ્યન્તર ભેદથી તપના બે ભેદ કહેવામાં આવ્યા છે તેમાંથી આભ્યન્તર તપના છ ભેદોમાં પહેલો પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવવામાં આવેલ છે. તેના દશ ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ-

પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થાત્ ચારિત્ર સંબંધી લાગેલા દોષની શુદ્ધિ માટે કરવામાં

આવતી તપસ્યા વિશેષ દશ પ્રકારની છે-

(૧) આલોચન (૨) પ્રતિક્રમણ (૩) તદુભય (૪) વિવેક (૫) વ્યુત્સર્ગ (૬) તપ (૭) છેદ (૮) મૂળ (૯) અનવસ્થાપ્ય અને (૧૦) પારાચિત આ દશ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્ત છે. એમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-

(૧) આલોચન-એકાન્તમાં સ્થિત, પ્રસન્નચિત્ત, દોષ, દેશ તથા કાળના સ્વરૂપના જ્ઞાતા ગુરૂની સમક્ષ, શિષ્ય વિનયપૂર્વક આલોચનાના દશ દોષોથી બચીને પોતાના પ્રમાદનું નિવેદન કરે છે-પોતાના દોષને પ્રકટ કરે છે તે આલોચના નામક પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે. સ્થાનાંગસૂત્રના દશમાં સ્થાનમાં દશ દોષોના સંબંધમાં કહેવામાં આવેલ છે-

આકરિપિત, અનુમાનિત, દંષ્ટ, ખાદર, સૂક્ષ્મ, છત્ર, શબ્દાકુલ, બહુજન, અવ્યક્ત અને તત્સેવી નામના દશ દોષ આલોચનાના સમજવા જેઠાં એ. એમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-

(૧) ગુરૂને ઉપકરણ વસ્ત્ર આદિ આપીને, તેમના ચિત્તમાં પોતાની તરફ અનુકર્યા ઉત્પન્ન કરીને, આલોચના કરવી આકરિપિત નામક દોષ છે.

(૨) વચનથી અનુમાન કરીને, આલોચના કરવી અનુમાનિત દોષ છે.

(૩) લોકોએ જે દોષને જેઠાં લીધા હોય તેની જ આલોચના કરવી દંષ્ટ નામક દોષ છે.

(૪) સ્થૂળ દોષની જ આલોચના કરવી ખાદર દોષ છે.

(૫) સૂક્ષ્મ-નાના સરખા અપરાધની આલોચના કરવી સૂક્ષ્મ દોષ છે.

(૬) છન્ન-કોઈ પુરૂષ દ્વારા દોષ પ્રકટ કરતી વખતે આ પ્રમાણે કહેવું કે-‘જેવો દોષ એને લાગ્યો છે તેવો જ મને પણ લાગ્યો છે’ આ રીતે પ્રચ્છન્ન (ગુપ્ત) રૂપથી દોષને બહાર કરવું એ છન્ન નામક દોષ છે.

(૭) જ્યારે શોરબકૌર થઈ રહ્યો હોય ત્યારે પોતાના દોષને પ્રકાશિત કરવા, જેને ગુરૂ પણ સારી પેઠે સાંભળી ન શકે, આ શબ્દાકુલ નામક દોષ છે.

(૮) એક જ અપરાધની અનેકની સામે આલોચના કરવી બહુજન-નામક દોષ છે.

(૯) જે અવ્યક્ત હોય અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રનો જે જ્ઞાતા નથી એવાની સામે આલોચના કરવી અવ્યક્ત દોષ છે.

(૧૦) જે દોષની આલોચના કરવાની હોય તે જ દોષનું સેવન કરનાર સાધુની સમક્ષ તે દોષની આલોચના કરવી તત્સેવી નામક દોષ છે,

આ રીતે આલોચન દશ દોષોથી રહિત દ્વયાશ્રય અથવા ત્રયાશ્રય હોય છે જેમ કે-કોઈ અતિચારને બહાર કરવા માત્રથી શુદ્ધિ થઈ બાક છે યથા- જે સાધુ શાસ્ત્રવિહિત આચારનું પરિપાલન કરે છે, મોક્ષને માટે પ્રયત્ન-શીલ છે, અવશ્ય કરવા યોગ્ય પડિલેહન, પ્રમાજન, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય,

તપસ્યા, આહાર, વિહાર અને મુનિવંદણા આદિ કર્યોમાં ઘણા ઉપયોગ રાખતો હોય, સ્થૂળ અતિચારોથી બચતો રહે છે તે પોતાના સૂક્ષ્મ પ્રમાદને માટે જો આલોચના કરી લે છે તે તો તેથી જ શુદ્ધ થઈ જાય છે. તેને કોઈ અન્ય પ્રાયશ્ચિત્તની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

(૨) પ્રતિક્રમણ-અતિચારોની અભિમુખતા ત્યાગીને વિપરીત ચાલવું પ્રતિક્રમણ છે. જે સાધુ મિથ્યા દુષ્ટિત ઘઈને પોતાના પશ્ચાત્તાપને પ્રકટ કરે છે અને કહે છે-‘મેં સૂત્ર વિરૂદ્ધ આ દૂષિત કર્મ કર્યું છે, સ્વચ્છન્દ, ભાવથી ચારિત્રની વિરાધના કરી છે, સૂત્રને અનુકૂળ કર્યું નથી’ અને આ પ્રમાણે કહીને જે પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને પછી તે દૂષિત કૃત્યથી વિપરીત કથન કરે છે કે-‘આવું ફરી ક્યારે પણ કરીશ નહીં’ એ પ્રકારના પચ્ચખાણ કરવા પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે.

(૩) તદુભય-આનો આશય છે આલોચના અને પ્રતિક્રમણ બંને આલોચના અને પ્રતિક્રમણની હમણા જ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. પહેલા આલોચના પછી શુદ્ધી આણી પ્રતિક્રમણ કરવું આલોચનપ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. જે મુનિ સંભ્રમ અથવા ભયથી આતુર છે. એકાએક ઉપયોગ-શૂન્યતાને કારણે પોતાને વશ રહેતો નથી અને જે દુષ્ટ ચિન્તન, દુષ્ટ ભાષણ તેમજ દુષ્ટચેષ્ટાથી યુક્ત છે તેના માટે આ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

(૪) વિવેક-શુદ્ધ-અશુદ્ધ અન્ન-પાણી વગેરેના પૃથક્કરણ કરવું અર્થાત્ અશુદ્ધ અન્ન-પાણી આદિને ત્યાગ કરવો વિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ત્યાગપરિણતિરૂપ આ વિવેચન ભાવશુદ્ધિ સ્વરૂપ છે, વિશોધનરૂપ છે, પ્રત્યુ-પેક્ષણરૂપ છે. આ વિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત દૂષિત આહાર, પાણી, ઉપકરણ, ઔપ-ગ્રહિત ઉપધિ, શર્યા તથા આસન આદિના વિષયમાં થાય છે. આથી જે

વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરવાથી લૌભાહિક કષાયોની ઉત્પત્તિ થાય છે આ બધાનો ત્યાગ કરવો વિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત છે. જેમ કોઈ ઉપયોગવાનું ગીતાર્થ મુનિએ પ્રથમ અન્ન વગેરે ગ્રહણ કરી લીધા, પાછળથી તે દૂષિત જણાય તો તેનો ત્યાગ કરી દેવો વિવેક પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(૫) વ્યુત્સર્ગ-વિશિષ્ટ પ્રકારના ઉત્સર્ગને વ્યુત્સર્ગ કહે છે. અર્થાત્ શરીર, વચન અને મનના વ્યાપારોનો ઉપયોગપૂર્વક નિરોધ કરવો વ્યુત્સર્ગ છે. આવી રીતે મર્યાદિત સમયને માટે શરીરના, વચનના અને મનના વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો વ્યુત્સર્ગ નામક પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આને ‘કયોત્સર્ગ’ પણ કહે છે.

(૬) તપ-પૂર્વોક્ત અનશન આદિ છ પ્રકારના બાહ્ય તપ-પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

શંકા-પ્રાયશ્ચિત્ત આભ્યન્તર તપ છે, તે અનશન આદિ બાહ્ય તપ રૂપ કઈ રીતે હોઈ શકે ? બંને એક કેવી રીતે હોઈ શકે ? બંનેમાં પરસ્પર વિરોધ છે.

સમાધાન-આત્મામાં ખેદજનક હોવાના કારણે આને પણ આભ્યન્તર કહેવામાં આવે છે. આથી કોઈ વિરોધાભાસ નથી (આમ પણ બાહ્ય અને અન્ન આભ્યન્તર તપમાં પારસ્પરિક વિરોધ નથી, બાહ્ય તપ પણ પરિણામ વિશેષથી આભ્યન્તર બની જાય છે અને આભ્યન્તર તપ પણ બાહ્ય બની શકે છે.)

(૭) છેદ-કેટલાંક દિવસ પક્ષ અથવા માસની દીક્ષાનું છેદન કરવું અર્થાત્ તેમાં ઘટાડો કરી દેવો છેદ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, મહાવ્રતોનાં આરોપણ-કાળથી માંડીને જે દીક્ષાકાળ છે તેમાંથી થોડાં દિવસ, પક્ષ અથવા માસનો દીક્ષાકાળ ઓછો કરી દેવો છેદ કહેવાય છે. જે દિવસે મહાવ્રતોનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું તે દીક્ષાદિવસ આદિ પર્યાય કહેવાય છે તેમાં પાંચ આદિનો છેદ થાય છે. દાખલા તરીકે-કોઈની દીક્ષા પર્યાય દશ વર્ષની છે તો અપરાધ મુજબ તેમાંથી કદાચિત્ પંચકરછેદ થાય છે, કદાચિત્ દશકરછેદ થાય છે. વધારેમાં વધારે છ માસનું છેદપ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે.

(૮) મૂળ-નવેસરથી ફરીવાર દીક્ષા આપવી મૂળ પ્રાયશ્ચિત્ત છે જ્યારે કોઈ સાધુ સંકલ્પપૂર્વક પ્રાણાતિપાત કરે ત્યારે જ આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે, ચતુર્થ આસ્રવ-મૈથુનનું સેવન કરે અથવા ઉત્કૃષ્ટ મૃષાવાદ આદિનું સેવન કરે.

(૯) અનવસ્થાપ્ય-જે સાધુએ અતિચારનું સેવન કર્યું છે. પરન્તુ તેના પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપ તપવિશેષનું સેવન કર્યું નથી, તે વ્રતારોપણ માટે યોગ્ય હોતો નથી તેની આ અયોગ્યતા અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત છે. દોષનું સેવન કરવાથી થોડા સમય સુધી તે સાધુ વ્રતારોપણ માટે યોગ્ય રહેતો નથી, છેલ્લે જ્યારે તપસ્યા કરી લે છે અને દોષની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે ત્યારે વ્રતોમાં તેને સ્થાપિત કરવામાં આવે છે.



(૧૦) પારાંચિક- આ દશમું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. જેનાથી મોટું કોઈ બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત હોય નહીં, અર્થાત્ જે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત છે તે પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે, અથવા જે પ્રાયશ્ચિત્તના સેવનથી અપરાધી પોતાના અપરાધને છેડે પહોંચી જાય, અર્થાત્ શુદ્ધ થઈ જાય તે પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત, અહીં એ સમજી લેવું જોઈએ કે જેને અનાચારનું સેવન કયું છે તેને લિંગ, ક્ષેત્ર અને કાળથી બહાર કરીને, ત્યાર બાદ, પુનઃ દીક્ષિત કરવામાં આવે છે. જાતિ અને કુળથી સમ્પન્ન કોઈ-કોઈ જ આ પ્રાયશ્ચિત્તનો કદાચિત્ સ્વીકાર કરે છે. જે સાધુ ગરુડની અધિષ્ઠાત્રી (પ્રવર્તિની), રાજરાણી અથવા કોઈ શેઠાણીની સાથે સંગમ કરે છે, અથવા જે સ્ત્યાનર્થિ નિદ્રાવાન થાય છે અને પોતાના મૃત ગુરૂના દાંતને કષાયાવિષ્ટ થઈને ઉખાડવા જેવો ઘોર અનાચાર કરે છે, તેને જ આ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે. ॥૬૩॥

### વિનયરૂપ આલ્યન્તર તપ કે લેદ કા નિરૂપણ

‘વિળ્લ સત્તવિદ્દે જાણદંસણ’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ-વિનય સાત પ્રકારનો છે-(૧) જ્ઞાન (૨) દર્શન (૩) ચારિત્ર (૪) મન (૫) વચન (૬) કાયા અને (૭) લોકોપચાર. ॥૬૪॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વિનય વૈયાવૃત્ય આદિ છ પ્રકારના આલ્યન્તર તપોમાંથી પ્રાયશ્ચિત્તના આલોચન પ્રતિક્રમણ આદિ દશ લેદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમપ્રાપ્ત વિનય નામક આલ્યન્તર તપના લેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ-

જેના વડે જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ પ્રકારના કર્મ-રજ વિનીત કરવામાં આવે-હૂર કરવામાં આવે તેને વિનય કહે છે. તે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, મન, વચન, કાયા અને લોકોપચારના લેદથી સાત પ્રકારનો છે અર્થાત્

તેના સાત લેહ છે—(૧) જ્ઞાનવિનય (૨) દર્શનવિનય (૩) ચારિત્રવિનય (૪) મનોવિનય (૫) વચનવિનય (૬) કાયવિનય અને (૭) લોકોપચારવિનય.

આજસ ખંખેરીને દેશ, કાળ, દ્રવ્ય અને ભાવ આદિ સંબંધિ શુદ્ધિ કરીને, બહુમાનપૂર્વક, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું, જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો, જ્ઞાનનું સ્મરણ આદિ કરવું જ્ઞાનવિનય કહેવાય છે. જ્ઞાનવિનયના પાંચ લેહ છે—મતિજ્ઞાનવિનય, શ્રુતજ્ઞાનવિનય, અવધિજ્ઞાનવિનય, મનઃપર્યવજ્ઞાનવિનય અને કેવળજ્ઞાનવિનય.

શંકા—કાંક્ષા આદિ દોષોથી રહિત થઈને તત્ત્વાર્થ પર શ્રદ્ધા કરવી દર્શનવિનય છે. આના બે લેહ છે—શુશ્રૂષણા અને અનત્યાશાતના,

જ્ઞાન—દર્શન સમ્પન્ન પુરૂષમાં જો ચારિત્ર જણાય તો તેના પ્રત્યે ભાવપૂર્વક અત્યન્ત ભક્તિ કરવી અને સ્વયં ભાવપૂર્વક ચારિત્રનું અનુષ્ઠાન કરવું ચારિત્રવિનય છે. ચારિત્રવિનય પાંચ પ્રકારના છે—સામાયિક ચારિત્રવિનય, છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રવિનય, પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્રવિનય સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્રવિનય અને યથાખ્યાત ચારિત્રવિનય આ રીતે જ્ઞાન અને દર્શનથી યુક્ત પુરૂષનું ચારિત્રમાં મન પરોવાઈ જવું ચારિત્રવિનય છે.

આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય આદિ પરોક્ષ હોય તો તેમના શુભોત્તું સ્મરણ વગેરે કરવું મનોવિનય કહેવાય છે. મનોવિનયના બે લેહ છે—પ્રશસ્તમનોવિનય અને અપ્રશસ્તમનોવિનય.

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય આદિ પરોક્ષ હોય તો પણ વચનથી તેમનાં શુભોત્તું કીર્તન કરવું વગેરે વચનવિનય છે. પ્રશસ્ત તેમજ અપ્રશસ્તના લેહથી આ પણ બે પ્રકારના છે—

આવી જ રીતે કાયવિનય પણ સમજવો—આચાર્ય આદિ પરોક્ષ હોય તો પણ તેમને કાયાથી—હાથ વગેરેથી અંજલિક્રિયા કરવી આદિ કાયવિનય છે. પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્તના લેહથી આના પણ બે લેહ છે.

લોકવિષયક શ્રદ્ધાપૂર્વક નમ્રતા હોવી લોકોપચારવિનય છે. આના સાત લેહ છે—અભ્યાસવૃત્તિતા અર્થાત્ ગુરૂની સાંનિધ્યમાં રહેવું; પરછન્દાનુવર્તિતા—બીજાની ઇચ્છાને સમજી લઈ ને તદ્ અનુસાર કાર્ય કરવું વગેરે.

વિનયનું વિસ્તારપૂર્વક લેહાનુલેહ સહિત વર્ણન ‘ઔપપાતિક’ સૂત્રની મારા વડે રચાયેલી ‘પીયૂષવર્ષિણી’ ટીકામાં, ત્રીસમાં સૂત્રની વ્યાખ્યામાં જોઈ લેવા ભલામણ છે. ॥૬૪॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—છ પ્રકારના આભ્યન્તર તપમાં પરિગણિત પ્રથમ લેહ પ્રાયશ્ચિત્તના આલોચન પ્રતિક્રમણ આદિ દશ લેહોત્તું વર્ણન પૂર્વસૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમ પ્રાપ્ત દ્વિતીય આભ્યન્તર તપ વિનયની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ પ્રકારના કર્મરૂપી રજને દૂર કરનારી નમ્રતાને વિનય કહે છે, તેના સાત ભેદ છે—જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, મન, વચન, કાયા અને લોકોપચાર અર્થાત્ (૧) જ્ઞાનવિનય (૨) દર્શનવિનય (૩) ચારિત્રવિનય (૪) મનોવિનય (૫) વચનવિનય (૬) કાયાવિનય અને (૭) લોકોપચારાવનય.

આમાંથી જ્ઞાનવિનયના પાંચ ભેદ છે—મતિજ્ઞાનવિનય, શ્રુતજ્ઞાનવિનય, અવધિજ્ઞાનવિનય, મનઃપર્યાવજ્ઞાનવિનય અને કેવળજ્ઞાનવિનય સન્માનપૂર્વક જ્ઞાન પ્રહણ કરવું. જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો, જ્ઞાનનું સ્મરણ વગેરે કરવું જ્ઞાનવિનય છે. જ્ઞાનવિનયના હોવાથી મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ જ્ઞાનોમાં ખટુમાનપૂર્વક શક્તિનું આધિક્ય થાય છે, જ્ઞાનના સ્વરૂપની શ્રદ્ધા થાય છે અને જ્ઞાનના વિષય પર પણ શ્રદ્ધા થાય છે. શ્રુતજ્ઞાનમાં વિશિષ્ટતા ઉત્પન્ન થાય છે. કહ્યું પણ છે—

કાળ, વિનય, ખટુમાન, ઉપધાન અનિહ્નવ શબ્દ અર્થ અને ઉભય શબ્દાર્થ—આ આઠ પ્રકારના જ્ઞાનવિનય છે.

શંકા વગેરે દોષોથી રહિત તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા દર્શનવિનય કહેવાય છે. શુશ્રૂષણા અને અનત્યાશાતનાના ભેદથી તે બે પ્રકારનો છે. તીર્થંકર દ્વારા પ્રણીત ધર્મની અશાતના ન કરવી તથા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, શૈક્ષ-ગ્લાન તપસ્વી, સાધર્મિક, કુળ, ગણ, સંઘ અને મનોજ્ઞ શ્રમણોની અશા-તના ન કરવી તથા પ્રશમ, સંવેગ, વૈરાગ્ય, અનુકરણ અને આસ્તિક્ય આ સમ્યગ્દર્શનવિનય છે.

જ્ઞાન-દર્શનવાન પુરૂષના ચારિત્રનું જ્ઞાન થવાથી તે પુરૂષનો અતિશય આદર કરવો તથા દ્રવ્ય-ભાવથી સ્વયં ચારિત્રનું અનુષ્ઠાન કરવું ચારિત્રવિનય છે. ચારિત્રવિનયના પાંચ ભેદ છે—સામાયિક ચારિત્રવિનય છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર-વિનય, પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્રવિનય, સૂક્ષ્મસામ્પરાયિક ચારિત્રવિનય અને યથાખ્યાત ચારિત્રવિનય આ સિવાય પૂર્વોક્ત સામાયિક આદિના સ્વરૂપની શ્રદ્ધા સહિત અનુષ્ઠાન વિધિથી પ્રરૂપણા કરવી ચારિત્રવિનય છે.

આચાર્ય આદિ પરોક્ષ હોય તો પણ મનથી, વચનથી તેમજ કાયાથી તેમનો વિનય કરવો અનુક્રમે મનોવિનય, વચનવિનય અને કાયાવિનય કહેવાય છે.

ઉપચરણને ઉપચાર કહે છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક નમ્રતારૂપ ક્રિયા વિશેષ ઉપચાર કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે લૌકિક વ્યવહારમાં નમ્રતા અને સૌજન્ય દાખવવા લોકોપચારવિનય છે. અભ્યાસવૃત્તિતા, પરછન્દાનુવર્તિતા આદિના ભેદથી આના સાત ભેદ છે.

ભેદ-પ્રભેદની સાથે વિનયનું વિસ્તૃત વર્ણન મારા વડે રચાયેલી 'ઔપપાતિક સૂત્રની પીયૂષવર્ષિણી' ટીકામાં, ત્રીસમાં સૂત્રની વ્યાખ્યામાં (પાના નં. ૨૫૭-૨૭૨) પર જોઈ લેવા ભલામણ છે. ॥૬૪॥

## વૈયાવૃત્ય કે ભેદોં કા નિરૂપણ

સૂત્રાર્થ-વૈયાવૃત્ય દશ પ્રકારની છે-(૧) આચાર્ય (૨) ઉપાધ્યાય (૩) સ્થવિર (૪) શૈક્ષ (૫) ગ્લાન (૬) તપસ્વી (૭) સાધર્મિક (૮) કુળ (૯) ગણુ તથા (૧૦) સંઘની વૈયાવૃત્યના ભેદથી. ॥૬૫॥

તત્ત્વાર્થ-દીપિકા—પહેલા આભ્યન્તર તપના પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય આદિ છ ભેદ કહેવામાં આવ્યા. તેમાંથી આલોચન, પ્રતિક્રમણુ આદિ દશ ભેદ પ્રાયશ્ચિત્તના તથા જ્ઞાનવિનય, દર્શનવિનય, ચારિત્રવિનય આદિ દશ ભેદ વિનયના કહેવામાં આવેલ છે હવે ક્રમપ્રાપ્ત ત્રીજા આભ્યન્તર તપ વૈયાવૃત્યના આચાર્ય વિનય, ઉપાધ્યાયવિનય આદિ દશ ભેદોની પ્રરૂપણા કરવા માટે કહીએ છીએ-નિર્જરા રૂપ શુભ વ્યાપારવાળાઓને વ્યાવૃત્ત કહે છે, વ્યાવૃત્તનો ભાવ અથવા કર્મ વૈયાવૃત્ય કહેવાય છે જેનો અર્થ એ થાય કે સેવા કરવી વૈયાવૃત્યના દશ ભેદ છે-(૧) આચાર્યની સેવા કરવી આચાર્ય વૈયાવૃત્ય છે (૨) ઉપાધ્યાયની સેવા કરવી ઉપાધ્યાય વૈયાવૃત્ય છે (૩) સ્થવિર અર્થાત્ વૃદ્ધ મુનિની સેવા કરવી સ્થવિર વૈયાવૃત્ય છે (૪) ગ્રહણુ-આસેવન રૂપ શિક્ષણુનો જે અભ્યાસ કરતો હોય એવા નવદીક્ષિત મુનિની સેવા કરવી ગ્લાનવૈયાવૃત્ય છે (૬) માસખમણુ આદિ તપસ્યા કરનાર તપસ્વીની સેવા કરવી તપસ્વી વૈયાવૃત્ય છે. (૭) સાધર્મિક અર્થાત્ સમાન સમાચારીવાળા સાધુની સેવા કરવી સાધર્મિક વૈયાવૃત્ય છે. (૮) અનેક કુળના સમૂહને ગણુ કહે છે કુળની સેવા કરવી કુળવૈયાવૃત્ય છે. (૯) અનેક ગણુના અર્થાત્ મુનિઓના સમૂહની સેવા કરવી ગણુવૈયાવૃત્ય છે. (૧૦) સંઘની અર્થાત્ સાધુ, સાધવી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધસંઘની સેવા કરવી સંઘવૈયાવૃત્ય છે. આ દશ પ્રકારનું વૈયાવૃત્ય તપ છે. વૈયાવૃત્યથી સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે, પ્રવચન સંબંધી શંકા-કાંક્ષા વગેરેની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે અને પ્રવચનવાત્સલ્ય પ્રકટ થાય છે. ॥૬૫॥

તત્ત્વાર્થ-નિચુકિત—આ અગાઉ, પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય આદિ છ પ્રકારના આભ્યન્તર તપમાંથી દશ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તના તથા સાત પ્રકારના વિનયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમપ્રાપ્ત વૈયાવૃત્યના આચાર્યવૈયાવૃત્ય, ઉપાધ્યાય વૈયાવૃત્ય આદિ દશ ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ-

જે નિર્જરા આદિ શુભવ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત છે અને શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત ક્રિયા વિશેષના અનુષ્ઠાનમાં તત્પર છે, તેનો ભાવ અથવા કર્મ વૈયાવૃત્ય

કહેવાય છે. તેને યથાયોગ્ય ક્ષેત્ર-વસતિ-પ્રત્યવેક્ષણ, લત્ત-પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઔષધ, લેષજ, શરીર શુશ્રૂષા આદિ રૂપ સમજવું જોઈએ અર્થાત્ આ બધા વડે સેવા કરવી વૈયાવૃત્ય છે. સંવ્યના લેદથી વૈયાવૃત્યના દશ લેદ છે-(૧) આચાર્ય (૨) ઉપાધ્યાય (૩) સ્થવિર (૪) શૈક્ષ (૫) ગ્લાન (૬) તપસ્વી (૭) સાધર્મિક (૮) કુળ (૯) ગણ અને (૧૦) સંઘનું વૈયાવૃત્ય જે સ્વયં પાંચ આચાર્ય રૂપ ધર્મનું પાલન કરે છે અને ખીજાઓ મારફતે પાલન કરાવે છે આચાર્ય કહેવાય છે. તેના વૈયાવૃત્યને આચાર્યવૈયાવૃત્ય કહે છે. (૨) ઉપાધ્યાયની સેવા કરવી ઉપાધ્યાયવૈયાવૃત્ય છે. (૩) સ્થવિર અર્થાત્ વય, દીક્ષાપર્યાય તથા શ્રુતથી જે વૃદ્ધ છે તેમની સેવા કરવી સ્થવિર વૈયાવૃત્ય છે. (૪) એક દિવસથી લઈને છ માસ સુધીના દીક્ષિત નવદીક્ષિત અથવા શૈક્ષ કહેવાય છે તેનું વૈયાવૃત્ય શૈક્ષવૈયાવૃત્ય છે. (૫) ગ્લાન અર્થાત્ રોગી, જે વ્યાધિથી પીડિત હોય, વૈયાવૃત્ય ગ્લાનવૈયાવૃત્ય કહેવાય છે. (૬) ઉપવાસ, છઠ, અઠમ આદિ વિવિધ પ્રકારનું તપશ્ચરણ કરનાર તપસ્વી કહેવાય છે તેનું વૈયાવૃત્ય તપસ્વિવૈયાવૃત્ય છે. (૭) સાધર્મિક+અર્થાત્ સમાન સમાચારીવાળા સાધુની સેવા કરવી સાધર્મિકવૈયાવૃત્ય છે. (૮) કુળ-અનેક સાધુઓના સમૂહને કુળ કહે છે, અનેક કુળના સમૂહને ગણ કહે છે. અનેક ગણના સમૂહને સંઘ કહે છે કુળની સેવા કરવી કુળવૈયાવૃત્ય છે. (૯) ગણ-અનેક ગણની અર્થાત્ સુનિઓના સમૂહની સેવા કરવી ગણવૈયાવૃત્ય છે. (૧૦) સંઘ-સાધુ-સાધવી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘની સેવા કરવી સંઘવૈયાવૃત્ય છે.

પૂર્વોક્ત આચાર્ય આદિની, આહાર-પાણીથી, વસ્ત્ર-પાત્રથી, ઉપાશ્રય, પીઠ, ફળક, શય્યા અને સંધારા વગેરે મોક્ષના સાધનોથી સેવા કરવી કાન્તાર આદિ વિષમ સ્થાનોથી, ખાડો, ફૂલો, કંટક આદિથી યુક્ત સ્થળોથી બચાવવા, ભ્રુવર, અતિસાર, ઉધરસ શ્વાસ વગેરેનું કષ્ટ હોય ત્યારે સેવા કરવી-ઔષધ-લેષજ લાવીને આપવા વગેરે વૈયાવૃત્ય કહેવાય છે. ॥૬૫॥

‘સન્જ્ઞાપ્ત પંચવિદ્ધે’ ઈત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ-સ્વાધ્યાય તપ પાંચ પ્રકારનું છે-(૧) વાચના (૨) પૃચ્છના (૩) પરિવર્તના (૪) અનુપ્રેક્ષા અને (૫) ધર્મકથા. ॥૬૬॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વ સૂત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ છ પ્રકારના આભ્યન્તર તપમાંથી ત્રીજા વૈયાવૃત્યતપના દશ ભેદો-આચાર્યવૈયાવૃત્ય, ઉપાધ્યાયવૈયાવૃત્ય આદિનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમાગત ચોથા સ્વાધ્યાય તપના વાચના, પૃચ્છના આદિ પાંચ ભેદોનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ-

મર્યાદાપૂર્વક અર્થાત્ અસન્નમયને ટાળીને, પોરસી વગેરેનો ખ્યાલ રાખતા થકા અધ્યાય-અધ્યયન કરવું અર્થાત્ મૂળપાઠ લખવો, સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારના છે-વાચના, પૃચ્છના, પરિવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા એમનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે છે-(૧) નિર્દોષસૂત્ર, અર્થ અને સૂત્રાર્થ બંનેનું આદાન-પ્રદાન કરવું વાચના છે. (૨) સન્દેહનું નિવારણ કરવા માટે અથવા નિશ્ચિત અર્થની દેહતા માટે શાસ્ત્રના અર્થને જાણતા હોવા છતાં પણ ગુરૂ સમક્ષ પ્રશ્ન કરવો પૃચ્છના છે. (૩) જાણી ગયેલા સૂત્ર આદિની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી, તેને ફરી ફરીવાર જોઈ જવું પરિવર્તના છે. (૪) જોનો અર્થ જાણી લીધો હોય તે સૂત્રનું મનથી ચિન્તન કરવું અનુપ્રેક્ષા છે. (૫) અહિંસા આદિ ધર્મની પ્રરૂપણા કરવી ધર્મકથા છે. આ પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાય જાણવા જોઈએ. ॥૬૬॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—છ પ્રકારના આભ્યન્તર તપમાંથી પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય અને વૈયાવૃત્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ચોથા આભ્યન્તર તપ સ્વાધ્યાયના વાચના આદિ પાંચ ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ-

મર્યાદાપૂર્વક અર્થાત્ અસન્નઝાયકાળ વગેરેને ટાળી દઈને અથવા પોરસી આદિનું ધ્યાન રાખીને મૂળસૂત્રનું પઠન સ્વાધ્યાય કહેવાય છે-તેના પાંચ ભેદ છે-(૧) વાચના (૨) પૃચ્છના (૩) પરિવર્તના (૪) અનુપ્રેક્ષા (૫) ધર્મકથા શિષ્યોને આગમનો અર્થ જાણાવવો વાચના છે અથવા કાલિક અને ઉત્કાલિકના આલાપોનું પ્રદાન કરવું વાચના સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. સંશયનું નિવારણ કરવા માટે અથવા નિશ્ચિત અર્થની દેહતા માટે સૂત્ર અથવા અર્થના વિષયમાં આચાર્યને પ્રશ્ન પૂછવો પૃચ્છના છે. જાણી ગયેલા સૂત્ર અને અર્થનું

પુનઃ પુનઃ પઠન કરવું પરિવર્તના છે. જાણેલા અર્થાનું વારંવાર ચિન્તન કરવું અનુપ્રેક્ષા છે અને શ્રુત અને ચારિત્ર રૂપ ધર્મનેા ઉપદેશ આપવો ધર્મકથા છે. ભગવતી સૂત્રના ૨૫માં શતકના ૭માં ઉદ્દેશકના ૮૦૨ સૂત્રમાં કહ્યું છે—સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારના કહેવામાં આંચા છે—વાચના પ્રતિપૃચ્છના, પરિવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા આવી જ રીતે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં પણ કહેવામાં આંચું છે. આમ સ્વાધ્યાય શબ્દથી વાચના આદિ પાંચેયનું શ્રલ્ષ્ટ કરવું જોઈ એ. ॥૬૬॥

## ધ્યાનકે સ્વરૂપ નિરૂપણ

‘અગત્તચિત્તાવદ્વાણં જ્ઞાણં’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—એક જગ્યાએ ચિત્તનું સ્થિર થવું ધ્યાન છે. ॥૬૭॥

તત્ત્વાર્થદોષિકા—પહેલા છ પ્રકારના આભ્યન્તર તપોમાંથી પ્રાય-શ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય તપ અને સ્વાધ્યાયનું ક્રમથી નિરૂપણ કરવામાં આંચું હવે ક્રમાગત ધ્યાન નામક આભ્યન્તર તપનું પ્રરૂપણ કરવા માટે કહીએ છીએ—

પરિણામની સ્થિરતા ધ્યાન છે. અભિપ્રાય એ છે કે અન્તર્મુદ્ધૃત્ કાળ પર્યન્ત ચિત્તનું એકાગ્ર રહેવું ધ્યાન કહેવાય છે. આ ચિત્ત જાણેલા અર્થાનું અવલમ્બન કરતું થકું ચંચળ રહે છે, આથી તેને બીજા બધાં વિષયોથી મુક્ત કરીને કોઈ એક જ વિષયમાં પરોવી દેવું—અને ચારે બાજુએથી ચિત્ત વૃત્તિનેા નિરોધ કરવો ધ્યાન છે.

ધ્યાન ચાર પ્રકારના છે—આત્મધ્યાન રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને શુક્લ-ધ્યાન આહીં આત્મધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનને છોડી દઈ ધર્મધ્યાન અને શુક્લ-ધ્યાન એ બે ધ્યાન જ સમજવાના છે કારણ કે આ મોક્ષમાર્ગનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે જ્યારે આત્મધ્યાન તથા રૌદ્રધ્યાન મોક્ષોપયોગી નહીં પણ

તેના અવરોધક છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીસમાં અધ્યયનની પચ્ચીસમી ગાથામાં કહ્યું છે—સમાધિમાન્ પુરૂષ આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનોનો પરિત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન ધ્યાવે જ્ઞાની પુરૂષ આને જ ધ્યાન કહે છે. ॥૬૭॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પૂર્વસૂત્રમાં છ આભ્યન્તર તપોમાંથી ક્રમપ્રાપ્ત સ્વાધ્યાયનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે પાંચમાં આભ્યન્તર તપ ધ્યાનની પ્રરૂપણ કરવા માટે કહીએ છીએ—

કોઈ એક જ લક્ષ્ય વસ્તુમાં ચિત્તનું સ્થિર થવું અર્થાત્ વાયુરહિત સ્થાનમાં રહેલા દીવાની જ્યોતની સમાન ચિત્તનું એકાગ્ર રૂપમાં સ્થિર થઈ જવું ધ્યાન કહેવાય છે. આ રીતે એક વસ્તુનું અવલમ્બન કરનાર, નિશ્ચલ, સ્થિરતાથી યુક્ત છન્નસ્થ વિષયક અધ્યવસાન ધ્યાન સમજવું જોઈએ. જેને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તેમનામાં મનોવ્યાપાર હોતો નથી કારણ કે તે સમસ્ત કરણોથી નિરપેક્ષ હોય છે.

ધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે—આર્ત્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન આર્ત્તધ્યાન અને રૌદ્ર ધ્યાનને છોડીને અહીં ધર્મ અને શુકલ ધ્યાનને જ તપમાં પરિગણિત કરવા જોઈએ કારણ કે આ જ એ ધ્યાન મોક્ષ સાધનામાં ઉપયોગી થાય છે—આર્ત્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન નહીં.

ધ્યાનને કાળ જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુદૂર્ત છે. આનાથી વધુ સમય સુધી મોહનીય કર્મના અનુભાવથી અથવા સંકલેશના કારણે ધ્યાનમાં સ્થિરતા રહી શકતી નથી. ભગવતી સૂત્રના પચ્ચીસમાં શતકના છઠા ઉદ્દેશકના ૭૦૭માં સૂત્રમાં પુલાક વગેરેના વિષયમાં કહ્યું છે—

પ્રશ્ન—ભગવન્ ! કેટલા કાળ સુધી સ્થિર પરિણામવાળા રહે છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુદૂર્ત સુધી.

સ્થાનાંગસૂત્રની ટીકામાં ચોથા સ્થાનના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે—

છન્નસ્થોના ચિત્તની સ્થિરતા એક વસ્તુમાં અન્તર્મુદૂર્ત સુધી રહી શકે છે. આ ચિત્ત સ્થિરતા જ ધ્યાન છે. કેવળીના યોગોનો નિરોધ થઈ જવો ધ્યાન કહેવાય છે. ॥૬૭॥



‘તં ચ ચતુર્વિધં’ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—ધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે—આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુકલ. ॥૬૮॥  
તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં મોક્ષના સમ્યક્ત્વ આદિ સાધનોમાં, મુખ્ય હોવાના કારણે, ધ્યાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ધ્યાનના ચાર ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

જેનું સ્વરૂપ પહેલા કહેવામાં આવ્યું તે ધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે—(૧) આર્તધ્યાન (૨) રૌદ્રધ્યાન (૩) ધર્મધ્યાન અને (૪) શુકલધ્યાન ઋત અથવા અર્તિથી અર્થાત્ દુઃખના કારણે જે ધ્યાન થાય છે તે આર્તધ્યાન કહેવાય છે. રૂદ્ર અર્થાત્ ક્રૂરનું જે કર્મ છે તે રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે પૂર્વોક્ત ધર્મથી જે યુક્ત હોય તે ધર્મધ્યાન છે. ધર્મધ્યાન પરંપરાથી મોક્ષનું કારણ હોય છે અર્થાત્ મોક્ષનું ગૌણ કારણ છે. શુકલધ્યાન તે જ ભવમાં મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ છે. ઉપશમ શ્રેણીની અપેક્ષાથી શુકલધ્યાન ત્રીજા ભવમાં મોક્ષદાયક હોય છે. શુકલધ્યાન શુચિગુણના યોગથી શુકલ કહેવાય છે. ॥૬૮॥

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—આની અગાઉ ઇહા આભ્યન્તર તપ ધ્યાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હવે ધ્યાનના ભેદોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ—ધ્યાનના ચાર ભેદ છે—(૧) આર્તધ્યાન (૨) રૌદ્રધ્યાન (૩) ધર્મધ્યાન અને (૪) શુકલધ્યાન આમાંથી જે ધ્યાન દુઃખના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે અને દુઃખાનુબન્ધી હોય છે તે આર્તધ્યાન કહેવાય છે. જે ધીજને સતાવે તે દુઃખનું કારણ રૂદ્ર કહેવામાં આવે છે, તેનાથી ઉત્પન્ન અથવા તેનું જે કર્મ હોય તે રૌદ્ર કહેવાય છે અથવા હિંસારૂપ પરિણુત આત્મા રૂદ્ર અને તેનું ધ્યાન રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. ક્ષમા આદિ દશ પ્રકારના ધર્મથી જે યુક્ત હોય તે ધર્મ, આવું ધર્મયુક્ત ધ્યાન એ ધર્મધ્યાન શુકલ અર્થાત્ નિર્મળ, સકળ કર્મોના ક્ષયનું કારણ હોવાથી—શુચિ—વિશુદ્ધ અથવા અષ્ટવિધ કર્મરૂપ દુઃખ શુચિ કહેવાય છે તેનો જે નાશ કરી નાખે છે તે શુકલ આવું ધ્યાન શુકલધ્યાન છે.

ભગવતીસૂત્રના પચ્ચીસમાં શતકનાં સાતમાં ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે—‘ધ્યાન ચાર કહેવામાં આવ્યા છે—આર્તધ્યાન રૌદ્રધ્યાન ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન. ॥૬૮॥

‘ધમ્મસુકાઈ મોક્ષહેતુણો’ ધત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન મોક્ષના કારણ છે. ॥૬૬॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા પ્રાયશ્ચિત્ત આદિના લેહથી છ પ્રકારના આભ્યન્તર તપનું ક્રમશઃ નિરૂપણ કર્યા બાદ છટ્ટા આભ્યન્તર તપ ધ્યાનના આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુકલના લેહથી ચાર પ્રકાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા આમાંથી પ્રથમ બે સંસારના કારણ છે જ્યારે છેલ્લા બે મોક્ષના કારણ છે એ પ્રતિપાદન કરવાના આશયથી કહીએ છીએ—

પૂર્વોક્ત ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન મોક્ષના સાધન છે. પ્રારંભના બે અર્થાત્ આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન સંસારના કારણ છે. અન્તિમ બેને બે મોક્ષના સાધન કહેવામાં આવ્યા તેા પારિશેવ્ય ન્યાયથી આરંભના બે સંસારના કારણ સ્વયં જ સાબિત થઈ ગયા કારણ કે મોક્ષ અને સંસારથી અતિરિક્ત અન્ય કોઈ પ્રકાર નથી. આ બેના સિવાય ત્રીજું કશું જ સાધ્ય નથી ॥ ૬૬ ॥

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—પૂર્વસૂત્રમાં ધ્યાન નામક આભ્યન્તર તપના ચાર લેહ—આર્ત, રૌદ્ર ધર્મ અને શુકલ, વિશદ રૂપથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યા છે. હવે એ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ કે તે ચાર લેહોમાંથી અન્તિમ મોક્ષના કારણ છે અને શરૂઆતના બે સંસારના કારણ છે.

પૂર્વોક્ત ચાર પ્રકારના ધ્યાનો માંથી અન્તિમ બે અર્થાત્ ધર્મ ધ્યાન અને શુકલધ્યાન મોક્ષના કારણ છે અને આર્ત ધ્યાન તથા રૌદ્રધ્યાન સંસારના કારણ છે ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન દેવગતિ અને મુક્તિ બંનેના કારણ છે એકલી મુક્તિનું કારણજ નથી પરંતુ આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન એકાન્તતઃ સંસારના જ કારણ છે. તે મોક્ષના કારણ કદાપિ હોઈ શકતા નથી.

નારકઆદિના લેહથી સંસાર ચાર પ્રકારનો છે. આમતો, રાગ દ્વેષ અને મોહ સંસારના કારણ છે. પરંતુ તેમનાથી અનુગત આર્ત—રૌદ્ર ધ્યાન પણ તીવ્રતમ રાગ દ્વેષ અને મોહ વાળા પુરૂષને થાય છે આથી તે બંને પણ ભવબ્રમણના કારણ છે ઉત્તરાધ્યયનના ત્રીસમાં અધ્યયનની પાંત્રીસમી ગાથામાં કહ્યું છે.—

સમાધિમાન પુરૂષ આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરીને ધર્મ અને શુકલધ્યાન ધ્યાવે જ્ઞાનીબન આને જ ધ્યાન કહે છે.

સાબિત થયું કે ચાર પ્રકારના ધ્યાનોમાંથી આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન ભવબ્રમણના કારણ છે. જ્યારે ધર્મધ્યાન તથા શુકલધ્યાન મોક્ષના કારણ છે. આમાંથી પ્રત્યેકના અવાન્તર લેહોનું કથન આગળ જતા કરવામાં આવશે ॥૬૬॥

‘અદૃશ્યાણં ચત્ત્વિહં’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થઃ— આત્મધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે. અમનોજ્ઞ સામ્પ્રયોગ વિપ્રયોગ સ્મૃતિ વગેરે ॥ ૭૦ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલાં આત્મ રોદ્ર ધર્મ અને શુકલના લેહથી ધ્યાન ચાર પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે હવે પ્રથમ આત્મધ્યાનના પશુ ચાર લેહોનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

આત્મધ્યાનના ચાર લેહ છે—(૧) અમનોજ્ઞસમ્પ્રયોગ—વિપ્રયોગ—સ્મૃતિ (૨) મનોજ્ઞવિપ્રયોગ સમ્પ્રયોગ સ્મૃતિ (૩) આત્મકસમ્પ્રયોગ વિપ્રયોગ સ્મૃતિ અને (૪) આસેવિત—કામલોગસમ્પ્રયોગ વિપ્રયોગસ્મૃતિ

અમનોજ્ઞ વસ્તુને સંયોગ થવાથી તેના વિયોગને માટે ચિન્તન કરવું સંકલ્પપ્રબંધ થવું જેમકે કયા ઉપાયથી આનાથી માફ પિન્ડ છુટે એવું વારંવાર ચિન્તન કરવું અમનોજ્ઞ સમ્પ્રયોગ વિપ્રયોગસ્મૃતિ નામક આત્મધ્યાન કહેવાય છે. જે મનને પ્રિય ન લાગે તે અમનોજ્ઞ અમનોજ્ઞ વસ્તુ ચેતન પણ હોય છે અને અચેતન પણ, ચેતન જેમકે કુરૂપ દુર્ગંધિત શરીરવાળી અને અસુંદર પત્ની વગેરે તથા લય અને ત્રાસજનક શત્રુ, સાપ વાઘ વગેરે અચેતન અમનોજ્ઞ જેવાકે ઝેર શસ્ત્ર, કાંટો વગેરે કારણકે આ બધા દુઃખદાયક હોય છે.

ખીલુ આત્મધ્યાન મનોજ્ઞ વિપ્રયોગ સંપ્રયોગસ્મૃતિ છે. આનો અર્થથાય છે મનોજ્ઞ અર્થાત ઇન્દ્રિય શબ્દ આદિ અને પુત્ર પત્ની ધન વગેરેનો વિયોગ થવાથી તેમના સંયોગને માટે ચિન્તન કરવું.

ત્રીજો લેહ આત્મકસમ્પ્રયોગ વિપ્રયોગ ચિન્તા છે. અહીં આત્મકનો અર્થ છે રોગ વાયુ આદિના પ્રકોપથી રોગના ઉત્પન્ન થવાથી તેના વિયોગને માટે ચિન્તન કરવું આ રોગ કેવી રીતે મટી જાય આવો વિચાર કરવો ત્રીજું આત્મ ધ્યાન છે.

તાત્પર્ય એ છે કે રોગી, જે રોગની વેદનાથી પીડિત છે. જેની ધીરજનો અંત આવી ગયો છે. તે વેદનાનો સંયોગ થવાથી વિચારે છે કઈ રીતે મારી વેદનાનો છુટકારો થશે? આવું કહીને હાથ વડે માથું કૂટે છે. ચીસાચીસ પાડે છે. આંસુ વહેવડાવે છે અને ચિન્તન કરતો હોય છે કે આ પાપ રૂપ વ્યાધિ મને પરેશાન કરી રહી છે. ત્યારે આનો અંત આવશે? આ ત્રીજા આત્મધ્યાનનો લેહ છે.

ચોથું આત્મધ્યાન સેવેલા કામલોગના વિયોગનું ચિન્તન કરવું એ છે જે લોગોની ઇચ્છાઓથી પીડિત છે તે એવું વિચારે છે કે કયાંય એમ ન અને કે આનો વિયોગ થઈ જાય આ ચિન્તન ચોથું આત્મધ્યાન છે અથવા લવિચ્ય સંબંધી કામલોગોનું ચિન્તન કરવું ચોથું આત્મધ્યાન સમજવું જોઈએ ॥૭૦

તત્ત્વાર્થનિર્ચુક્રિતઃ—પૂર્વસૂત્રમાં છટ્ઠા આભયન્તર તપ ધ્યાનના ચાર ભેદ કહેવા આર્ત્તરૌદ્રધર્મ અને શુકલધ્યાન હવે તેમાંથી પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભેદ બતાવતા થકાં પ્રથમ આર્ત્તધ્યાનના ચાર ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ

ઋતનો અર્થ દુઃખ છે. જે ઋતનું કારણ હોય અથવા ઋતથી ઉત્પન્ન થાય તે આર્ત્ત. આર્ત્ત અર્થાત્ દુઃખિતનું ધ્યાન આર્ત્તધ્યાન કહેવાય છે. વળી કહ્યું પણ છે

રાભ્ય, ઉપલોગ, શયન, આસન, વાહન, સ્ત્રી, ગંધ મણિ, રત્ન તથા આભૂષણ આદિમાં મોહની તીવ્રતાથી જે અતીવ આકાંક્ષા થાય છે. તેને ધ્યાનવેત્તા આર્ત્તધ્યાન કહે છે ॥ ૧ ॥

આર્ત્તધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે—(૧) અમનોજ્ઞસમ્પ્રયોગ વિપ્રયોગ સ્મૃતિ (૨) મનોજ્ઞસમ્પ્રયોગ વિપ્રયોગ સ્મૃતિ (૩) આતંકસમ્પ્રયોગ વિપ્રયોગ સ્મૃતિ અને (૪) પરિષેવિત કામલોગસમ્પ્રયોગ વિપ્રયોગ સ્મૃતિ એમનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે છે—

(૧) અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થવાથી તેના વિયોગને માટે ચિંતન કરવું — આ અનિષ્ટ વસ્તુથી કઈ રીતે મારો છુટકારો થાય? આવું ચિંતન કરવું પ્રથમ આર્ત્તધ્યાન છે.

(૨) ઈષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થવાથી એવું વિચારવું કે ક્યાંય આનો વિયોગ ન થઈ જાય એ બીજું આર્ત્તધ્યાન છે.

(૩) પિત્ત આદિના પ્રકોપથી રોગની વેદના ઉપજે—શૂળ ઉત્પન્ન થઈ જાય માથું ધ્રુજવા માંડે અથવા તાવ આવી જાય ત્યારે એમના વિયોગના વિષયમા ચિંતન કરવું અર્થાત્ કઈ રીતે આનો વિનાશ થાય એવો વિચાર કરવો ત્રીજું આર્ત્તધ્યાન છે.

(૪) કામલોગો પ્રાપ્ત થયા પછી તેમનો વિયોગ ન થાય એ જાતનું ચિંતન કરવું ચોથું આર્ત્તધ્યાન છે.

આ ચારે પ્રકારના આર્ત્તધ્યાન લક્ષણ આકન્ઠ રૂદ્ધ આદિ છે જેનાથી એ જાણી શકાય છે કે આ માણસ આર્ત્તધ્યાન કરી રહ્યો છે. આર્ત્તધ્યાની પોતાના મ્હાન મુખને હથેળી ઉપર વાળી લે છે, આકન્ઠ કરે છે, શોક કરે છે, સંતપ્ત થાય છે અને કોઈ કોઈ વાર શબ્દ ઉચ્ચાર કર્યા વગર આંસુ સારે છે. આ બધા આર્ત્તધ્યાનના પ્રકટ લક્ષણ છે. ભગવતી સૂત્રના પચ્ચીસમાં શતકના સાતમાં ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે— આર્ત્તધ્યાન ચાર પ્રકારના

કહેવામાં આવ્યા છે -- (૧) અમનોજ વસ્તુનો સંયોગ થવાથી તેના વિયોગ નો વિચાર કરવો (૨) મનોજ વસ્તુનો વિયોગ થવાથી તેના સંયોગને માટે ચિન્તા કરવું (૩) કેઈ જાતનો રોગ ઉત્પન્ન થવાથી તેમાંથી છુટકારો મેળવવાની ચિન્તા કરવી અને (૪) સેવિત કામલોગોને સંયોગ થવાથી કયાંય તેનો વિયોગ ન થઈ જાય એવો વિચાર કરવો આર્તધ્યાનના ચાર લક્ષણ કહેવામાં આવ્યા છે -- (૧) કન્દન કરવું - બરાડા પાડવા (૨) શોક કરવો (૩) રૂદન કરવું અને (૪) આંસૂ વહાવવા ॥ ૭૦ ॥

### અભિરત આદિ કો આર્તધ્યાન હોને કા પ્રતિપાદન

‘તં ચ અભિરય દેસવિરય’ इत्यादि

સૂત્રાર્થ--આર્તધ્યાન, અવિરત દેશવિરત અને પ્રમત્ત સંયતને થાય છે ॥૭૧॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા--- પહેલા આર્તધ્યાનના સ્વરૂપ અને તેના ચાર ભેદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય એ બતાવીએ છીએ કે આ ચાર પ્રકારના આર્તધ્યાન કેને કેને થાય છે ?

પૂર્વોક્ત ચાર પ્રકારના આર્તધ્યાન અવિરત દેશવિરત અને પ્રમત્ત સંયતને થાય છે. અહીં અવિરત શબ્દથી અસંયત સમ્યક્ દ્રષ્ટિ સુધીનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. એક દેશ સંયતી સંયતાસંયત કહેવાય છે. પ્રમાદથી યુક્ત મહાવ્રતધારી સાધુ પ્રમત્ત સંયત કહેવાય છે.

આમાંથી અવિરત અને દેશવિરતમાં ચાર પ્રકારના આર્તધ્યાન જોવામાં આવે છે કારણકે તેમનાં અસંયત રૂપ પરિણામ હોય છે. પ્રમત્તસંયતોમાં અપ્રાપ્ત પ્રિય વસ્તુ સમ્પ્રયોગ ચિન્તા રૂપ અર્થાત્ કામલોગોની અભિલાષા રૂપ થોથા આર્તધ્યાનને છોડીને શેષ ત્રણ આર્તધ્યાન પ્રમાદના ઉદ્વેગથી કેઈ કેઈ વાર જોવા મળે છે અને કહાયિત્ ન પણ હોય. ॥ ૭૧ ॥

તત્ત્વાર્થનિરૂપિત-પહેલા આર્તધ્યાનના સ્વરૂપ અને ભેદોનું કથન કરવામાં

આવ્યું હવે એ બતાવીએ છીએ કે ચારે પ્રકારના આત્મધ્યાનકોને કોને થાય છે ?—

ચારે પ્રકારના આત્મધ્યાન અવિરત, દેશવિરત અને પ્રમત્ત સંયતને થાય છે. આ રીતે પ્રથમ ગુણસ્થાનથી ચોથા ગુણસ્થાનક સુધીના બધા 'અવિરત શબ્દથી કહેવામાં આવનારા જીવો'ને પંચમગુણસ્થાનવર્તી સંયતા સંયતોને અર્થાત્ દેશસંયતોને તથા છટ્ટઠા ગુણસ્થાનમાં રહેલા પ્રમત્તસંયતોને આત્મધ્યાન થાય છે. અપ્રમત્તસંયત આદી જે છટ્ટઠા ગુણસ્થાનથી ઉપર હોય છે, તેમનામાં આત્મધ્યાન જોવામાં આવતું નથી.

જે જીવને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ન હોય પરન્તુ અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયથી દેશસંયમ પણ પ્રાપ્ત ન હોય તે અવિરત સમ્યગ્દ્રષ્ટિ કહેવાય છે. આહી નબ્નો અલ્પ અર્થમાં પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વળી કહ્યું પણ છે.—

જે કષાય જીવના અલ્પ પ્રત્યાખ્યાનને પણ રોકે છે. તેમને અપ્રત્યાખ્યાન કષાય કહે છે. આ રીતે આહી નબ્ન અલ્પ અર્થમાં સમજાવેા જોઈએ. ૧૨।

અથવા જે પ્રત્યાખ્યાન ન હોય કિન્તુ તેના જેવું જ હોય, તે અપ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે. જેવી રીતે અપ્રાહ્મણ કહેવાથી પ્રાહ્મણના જેવા કોઈ અન્ય પુરૂષ નો જ ઓધ થાય છે ॥ ૨ ॥

સમ્યગ્દર્શન ત્રણ પ્રકારનું છે — (૧) ઔપશમિક (૨) ક્ષયોપશમિક અને (૩) ક્ષયિક આમાંથી એક પણ સમ્યગ્દર્શન જેનામાં જોવામાં આવે તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ કહેવાય છે.

સંયતાસંયતને દેશવિરત કહે છે, તે એક દેશથી અર્થાત્ આંશિક પણે હિંસા આદિ પાપોથી નિવૃત્ત થાય છે, આથી તેને સંયત કહે છે અને તે સૂક્ષ્મ સાવધથી વિરત ન હોવાના કારણે અસંયત પણ કહેવાય છે. આવી રીતે તે સંયતાસંયત છે. સંયતાસંયત જીવ અવિરત સમ્યગ્દ્રષ્ટિના સ્થાનથી અસંખ્યાત અધિક વિશુદ્ધસ્થાનોને પ્રાપ્ત થાય છે. અપ્રત્યાખ્યાન કષાયનો ક્ષયોપશમ થઈ જવાથી પણ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ઉદય થવાના કારણે તેમાં સકલ પ્રત્યાખ્યાન થતું નથી. આ કારણે તેને દેશવિરત કહે છે. કહ્યું પણ છે —

અવિરત સમ્યગ્દ્રષ્ટિના સ્થાનથી અનેક (અસંખ્યાત) વિશુદ્ધસ્થાનો પર પૂર્વેકત વિધિથી તે અરોહણ કરે છે.

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો જ્યારે ઉપશમ અથવા ક્ષય કરે છે. ત્યારે તેની દેશવિરતિમાં અલ્પ ણુદ્ધિ હોય છે. ॥ ૨ ॥

જ્યારે તે અગાઉની જેમ અસંખ્યાત વિશુદ્ધિસ્થાનો પર અરોહણ કરે છે ત્યારે તેનો પણ ક્ષયોપશમ થઈ જાય છે ॥ ૩ ॥

ત્યારે તે જીવને બાર પ્રકારનો શ્રાવકધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે જેમાં અણુવન પાંચ ગુણવન ત્રણ અને શિક્ષવન ચાર હોય છે અને તે શ્રાવકધર્મ શુદ્ધ હોય છે ॥ ૪ ॥

પ્રત્યાખ્યાનની અભિલાષા કરવા છતાં પણ જેના ઉદ્દયથી શક્ય પ્રત્યાખ્યાન ન થઈ શકે તેને સામાન્યતઃ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય કહેવામાં આવ્યા છે. ॥ ૫ ॥

હવે પ્રમત્તસંયતની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ જ્યારે દેશવિરત શ્રાવક દેશવિરતિ સ્થાનથી અસંખ્યાત વિશુદ્ધિ સ્થાનો પર આરૂઢ થાય છે અને ત્રીજા માયા કષાયની આધકતાની સાથે ક્ષયોપશમ કરે છે, ત્યારે સર્વસાવધયે ગના પ્રત્યાખ્યાન રૂપ વિરતિ ઉત્પન્ન થાય છે. કહ્યું પણ છે--

દેશવિરત પણ દેશવિરતિ સ્થાનથી વિશિષ્ટ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈને પૂર્વે ત વિધિ અનુસાર અનેક સ્થાનાન્તરોને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનામા સર્વવિરતિ ની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારબાદ તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ક્ષય અથવા ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમથી છેદોપસ્થાપનીય અથવા સામાયિક ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરી લે છે ॥ ૧ - ૩ ॥

જે શ્રમણ સર્વવિરતિને પ્રાપ્ત કરી ચુક્યો છે, જે પાંચ મહાવ્રતો સમિતિઓ અને ગુમ્તિઓથી સમ્પન્ન છે, જેણે કષાયો અને ઇન્દ્રિયોને નિગ્રહ કરીને અસ્ત્રાનો નિરોધ કર્યો છે, નિર્વેદ આદિ ભાવનાઓથી જેનો સંવેગ સ્થિર થઈ ગયેલ છે. જે પૂર્વોક્ત બાર પ્રકારના બાહ્ય અને આભ્યન્તર તપ ધારા સંચિત કર્મોની નિર્જરા કરવામાં ઉદ્યુક્ત છે. સૂત્ર અનુસાર યતનાચાર કરે છે. એવા સાધુ જ્યારે સંકલેશ સ્થાનથી અથવા વિશુદ્ધ સ્થાન થી અન્તમુદૂર્ત બાદ બદલાય છે. ત્યારે સંજવલન કષાયના ઉદ્દયથી ઇન્દ્રિય વિકથા પ્રમાદથી યોગના અપ્રશસ્ત વ્યાપારથી કુશળ કર્મોમાં અનાદર થવાથી સંકલેશકાળમાં પ્રમત્તસંયત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે છદ્દા અને સાતમા ગુણસ્થાનોનું પરસ્પર પરિવર્તન થતું રહે છે. આમાંથી કોઈ એક ગુણસ્થાનમાં અન્તમુદૂર્ત કાળ સુધી રહીને બીજામાં ચાલ્યો જાય છે જેમ છદ્દામાંથી સાતમામાં અને સાતમામાંથી છદ્દા ગુણસ્થાનમાં આવતો - જતો રહે છે. જ્યારે મુનિરાજ આત્મધ્યાનમાં લીન હોય છે અને બાહ્ય ક્રિયાથી નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે સમ્પન્ન ગુણસ્થાનમાં હોય છે. જ્યારે ધર્મોપદેશ. ગુરૂવંદણા ભિક્ષાચર્યા આદિ કોઈ પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે આત્મિક ઉપયોગથી બ્રૂંટ થઈ જવાના કારણે છદ્દા ગુણસ્થાનમાં આવી જાય છે. આમ આ બંને ગુણસ્થાનોમાં પરિવર્તન થતું જ રહે છે.

કહેવાતું એ છે કે અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ સુધી દેશવિરત અને પ્રમત્તસંયતમાં આર્તધ્યાન જોવામાં આવે છે. આ ચારે પ્રકારના આર્તધ્યાન કાપોત નીલ અને કુણ્ણલેસ્યાથી અનુગત હોય છે ॥ ૭૧ ॥

રોહણાં ચઙ્ચિવં ધ્યાદિ ॥

મૂત્રાર્થ—રૌદ્રધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે— (૧) હિંસાનુબંધી (૨) મૃષાવાહાનુ બંધી (૩) સ્તેયાનુબંધી અને (૪) સંરક્ષણાનુબંધી. આ ધ્યાન અવિરત અને દેશવિરતમાં જ જોવા મળે છે, ॥ ૭૨ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા— ચાર પ્રકારના ધ્યાનોમાંથી પ્રથમ આત્મધ્યાનના ચાર ભેદોં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે ક્રમપ્રાપ્ત બીજા રૌદ્રધ્યાનના ભેદોં અને સ્વામીઓનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ --

રૌદ્રધ્યાન હિંસાહેતુક, મૃષાહેતુક ચૌર્યહેતુક અને સંરક્ષણહેતુક હોવાથી કાર્યમાં કારણને ઉપચાર કરીને રૌદ્ર ધ્યાનને પણ ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. હિંસા, મૃષા, સ્તેય અને સંરક્ષણ આ ચારે રૌદ્રધ્યાનની ઉત્પત્તિના કારણ છે. ભાવ એ છે કે રૌદ્રધ્યાન ચાર પ્રકારના છે— હિંસાનુધ્યાનરૂપ, મૃષાનુ-ધ્યાનરૂપ, સ્તેયાનુધ્યાનરૂપ સંરક્ષણાનુ ધ્યાનરૂપ આ રૌદ્રધ્યાન અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ અને દેશવિરત ગુણસ્થાન સુધી જ હોય છે.

શંકા—અવિરતને રૌદ્રધ્યાન થઈ શકે છે પરંતુ દેશવિરતને થઈ શકતું નથી.

સમાધાન— દેશવિરતને પણ હિંસા, મૃષા, સ્તેય આદિનો આવેશ થઈ જાય છે તેમજ ધનાદિનું સંરક્ષણ પણ તેને કરવું પડે છે, આથી કદાચિત્ રૌદ્રધ્યાન થવાની શક્યતા રહેલી છે. નારકી આદિના જીવોને કોઈ કારણ વગર જ રૌદ્રધ્યાન રહેલું હોય છે. પરંતુ સંયમના સામર્થ્યના કારણે સંયત પુરૂષમાં રૌદ્રધ્યાન હોતું નથી. આ રીતે અવિરત અને દેશવિરતમાં જ રૌદ્રધ્યાન હોય છે. ॥ ૭૨ ॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—પહેલાં બતાવવામાં આવ્યું કે આત્મ, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લધ્યાનના ભેદથી ધ્યાન ચાર પ્રકારના છે. આમાંથી આત્મધ્યાનના પણ અમનોજ સમપ્રયોગ સ્મૃતિ આદિ ચાર ભેદ છે. હવે ક્રમપ્રાપ્ત દ્વિતીય રૌદ્રધ્યાનના ચાર ભેદોં પ્રતિપાદન કરવા માટે કહીએ છીએ— રૌદ્રધ્યાન ચાર પ્રકારના છે -- હિંસાનુબંધી, મૃષાનુબંધી સ્તેયાનુબંધી અને સંર-ક્ષણાનુબંધી આ રૌદ્રધ્યાન અવિરત અને દેશવિરતમાં જ હોય છે. આ રીતે રૌદ્રધ્યાન હિંસાને માટે મૃષાને માટે સ્તેયને માટે અને વિષયસંરક્ષણને હોય છે. જે પુરૂષ હિંસા, મૃષાવાહ, સ્તેય અને સંરક્ષણના ઉપયોગમાં પ્રવૃત્ત હોય છે. ત્રિવ ક્રોધથી યુક્ત હોય છે. મહામોહથી પીડિત હોય છે. તેનામાં અનેક પ્રકારના દોષ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ રીતે હિંસા અસત્ય ચોરી



અને વિષયોના સંરક્ષણના કારણ હોવાથી કાર્યમાં કારણોનો ઉપચાર કરીને અર્થાત્ કાર્યને જ કારણ મानी ખેત્રી હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન, મૃષાનુબંધી સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન અને વિષયસંરક્ષણનુબંધી રૌદ્રધ્યાન હોય જ. આ ચરે પ્રકારના રૌદ્રધ્યાન અવિરત અને દેશવિરતમા જ હોય છે. અર્થાત્ પાંચમાં ગુણુસ્થાનથી ઉપર આ હોતાં નથી.

રૌદ્રધ્યાનના ચાર લક્ષણુ છે -- (૧) ઉસન્નદોષ (૨) બહુદોષ (૩) અજ્ઞાનદોષ અને (૪) આમરણાન્તદોષ

ઉસન્ન શબ્દ પ્રાયઃ અર્થને વાચક અને દેશી ભાષાને છે. ઉસન્નદોષને આશય છે-પ્રાયઃ દોષિત હોવું- દોષોનો સંભવ હોવો હિંસા. મૃષા, સ્તેય અને સંરક્ષણુ આ ચાર ભેદોમાંથી કોઈ પણ એક માં જે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેને બહુલતાથી દોષ લાગે છે. આવી જ રીતે જે હિંસા આદિ ચારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને જેનું મનડું અભિનિવેષથી યુક્ત હોય છે તેનામાં બહુ દોષતા અને અજ્ઞાન દોષતા પણ હોય છે આમરણાન્ત દોષ તેને સમજવો ભેદભે જેને મરણુ-અવસ્થામાં પણ હિંસા અસત્ય સ્તેય અને સંરક્ષણુ માટે થોડો પણ પ્રશ્યાત્ત પ ન થાય જે અન્તિમ પ્રવાસ સુધી આ દોષોનું સેવન કરતો રહે. આ ચાર લક્ષણુથી રૌદ્રધ્યાનની જાણ થઈ જાય છે. શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં કહેવામાં આંયું છે ' રૌદ્રધ્યાન ચાર પ્રકારના છે- હિંસાનુબંધી, મૃષાનુબંધી, સ્તેયાનુબંધી અને સંરક્ષણુનુબંધી ॥ ૭૨ ॥

### ધર્મધ્યાન કે ચાર ભેદોં કા નિરૂપણ

‘ધમ્મજ્ઞાણં ચરત્તિવહ’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારના છે- (૧) આજ્ઞાવિચય (૨) અપાય-વિચય (૩) વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય. આ ધ્યાન અપ્રમત્તસંયત, ઉપશાન્તમોહ અને ક્ષીણમોહ સંયતોને હોય છે ॥ ૭૩ ॥

તત્વાર્થટીપિકા-આત્મધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને શુકલ-  
ધ્યાનના લેદથી ચાર પ્રકારના ધ્યાનોમાંથી પ્રયોજના ચાર ચાર લેદ હોવાથી  
આત્મ અને રૌદ્રધ્યાનના લેદોતું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે ક્રમપ્રાપ્ત  
ધર્મધ્યાનના ચાર લેદોતું પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે—

ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારના છે- (૧) આજ્ઞાવિચય (૨) અપાયવિચય (૩)  
વિપાકવિચય અને (૪) સંસ્થાનવિચય. આજ્ઞા આદિ પ્રયોજન ચાર પ્રકારના  
છે આથી ધર્મધ્યાન પણ ચાર પ્રકારના છે. ધર્મ એ વસ્તુનો સ્વભાવ છે.  
કહું પણ છે—

વસ્તુનો સ્વભાવ ધર્મ કહેવાય છે. ક્ષમા આદિ દશ પ્રકારના ભાવ પણ  
ધર્મ કહેવાય છે ચારિત્ર પણ ધર્મ કહેવાય છે અને જીવોતું રક્ષણ કરવું  
એ પણ ધર્મ કહેવાય છે ' ॥ ૧ ॥

ધર્મતું ધ્યાન અથવા ધર્મવિષયક ધ્યાન ધર્મધ્યાન છે. તેના ચાર પ્રયોજન  
છે આથી પ્રયોજનના લેદથી ધર્મધ્યાનના પણ ચાર લેદ છે.

વિચય અર્થાત્ ચિન્તન આજ્ઞાતું અર્થાત્ જિનેન્દ્ર ભગવાનના ઉપદેશતું  
ચિન્તન કરવું આજ્ઞાવિચય છે. વર્તમાનકાળમાં વિશિષ્ટ ઉપદેશોનો અભાવ  
હોવાથી બુદ્ધિની મન્દતાથી, જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયથી અને વસ્તુસ્વરૂપની  
ગહનતાથી હેતુ અને દૃષ્ટાન્તના અભાવમાં પણ સર્વજ્ઞપ્રાણીત આગમને પ્રમાણ  
ભૂત માનવા અને એવું સમજવું કે, ભગવાન તીર્થકરે જે પ્રતિપાદન કયું  
છે તે સત્ય અને તથ્ય છે જ. વીતરાગદેવ અન્યથાવાદી હોઈ શકે નહીં,  
આ ભતની શ્રદ્ધા રાખતા યકાં અર્થોનો નિશ્ચય કરવો આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાન  
કહેવાય છે અથવા જેણે વસ્તુના સ્વરૂપને સ્વયં પારખી લીધું છે અને જે  
બીજાઓને તે સમજાવવા ઈચ્છે છે તે પોતાના સિદ્ધાન્તથી અવિરૂદ્ધ તત્વતું  
સમર્થન કરવા માટે તર્ક નય અને પ્રમાણપૂર્વક સર્વજ્ઞ ભગવાનની આજ્ઞાને  
પ્રકાશિત કરે છે. આ પણ આજ્ઞાવિચય ધ્યાન છે રાગ-દ્વેષ આદિથી ઉત્પન્ન  
થનારા અનર્થ 'અપાય' કહેવાય છે તેમતું ચિન્તનકરવું અપાયવિચય છે જેઓ  
મુમુક્ષુ છે પરન્તુ જનમાંધની માફક મિથ્યાદષ્ટિવાળા છે અને સર્વજ્ઞપ્રાણીત માર્ગથી  
વિમુખ છે, તેઓ સમીચીન માર્ગથી અનભિજ્ઞ હોવાથી મોક્ષથી આઘા ને આઘા  
ભય છે. તેમને જે અનર્થોનો સામનો કરવો પડે છે. તેનો વિચાર કરવો  
અપાયવિચય છે.

જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્યોનો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળભાવ અને ભવના નિમિત્તથી  
જે રૂળ પ્રાપ્ત થાય છે તેતું ચિન્તન કરવું વિપાકવિચય છે

ક્રીપ, સમુદ્ર, લોક આદિના આકારતું ચિન્તન કરવું સંસ્થાન વિચય  
ધર્મધ્યાન છે. આ ચારે પ્રકારના ધર્મધ્યાન અપ્રમત્સંયતોમાં સાક્ષાત્ હોય

છે અને અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ દેશવિરત તથા પ્રમત્તસંયતમાં ગૌણપણાથી હોય છે. આવી જ રીતે ઉપશાન્ત કષાય અને ક્ષીણકષાયમાં પણ ચારે પ્રકારના ધર્મ ધ્યાન હોય છે. ॥ ૭૩ ॥

તત્ત્વાર્થનિર્ચુક્તિ—પહેલાં ધ્યાનના ચાર લેહ કહેવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી પ્રત્યેકના ચાર ચાર લેહોનું નિરૂપણ કરતા થકા આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન ના ચાર ચાર લેહ કહેવાઈ ગયા છે હવે ક્રમપ્રાપ્ત ધર્મધ્યાનના ચાર લેહોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ--

ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારના છે-(૧) આજ્ઞાવિચય (૨) અપાયવિચય (૩) વિપાકવિચય અને (૪) સંસ્થાનવિચય આ ધ્યાન અપ્રમત્તસંયત, ઉપશાન્તમોહ અને ક્ષીણમોહ સંયતોને થાય છે. સર્વજ્ઞની આજ્ઞા આદિનું ચિંતન ધર્મધ્યાન કહેવાય છે. વળી કહ્યું પણ છે—સૂત્રાર્થસાધન, મહાવ્રતધારણ બન્ધ, મોક્ષ અને ગમનાગમનનું ચિંતન, પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી ઉપશમ અને જીવ—દયાને, ધ્યાનવેત્તા પુરૂષ ધર્મધ્યાન કહે છે.

આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચયના લેહથી ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારના છે. સર્વજ્ઞ તીર્થંકર દ્વારા ઉપાદિષ્ટ આગમ ને આજ્ઞા કહે છે, તેનું ચિન્તન કરવું આજ્ઞાવિચય ધ્યાન છે. તીર્થંકર ની આજ્ઞા પૂર્વાપર વિરોધથી રહિત છે. અત્યન્ત નિપુણ છે સમસ્ત જીવોનું હિત કરનારી છે, નિરવધ છે મહાર્થથી યુક્ત છે મહાનુભાવ છે. કુશળ પુરૂષો દ્વારા જ જ્ઞેય છે દ્રવ્યો અને પચાયોના વિસ્તારથી યુક્ત છે અને અનાદિ નિધન છે. આ જાતનું ચિન્તન કરવું આજ્ઞા વિચય છે.

નન્દીસૂત્રમાં કહ્યું છે—આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટક કચારેય પણ ન હવુંએમ નથી, કચારેયપણ નથી, એમ પણ નથી, કચારે પણ હંશે નહીં એવું પણ નથી, ઇત્યાદિ જે પ્રજ્ઞાની દુર્બળતાના કારણે ઉપયોગ લગાવવાથી પણ કોઈ વાસ્તવિક વસ્તુ ન સમજાય તો એમ જ સમજવું જોઈએ કે માફ જ્ઞાન આવરણ વાળું છે. આથી જ મારી સમજણમાં આવતું નથી. જિનેન્દ્ર ભગવાને કેવળ જ્ઞાન દ્વારા વસ્તુ સ્વરૂપને જણ્યું છે. તેઓ સત્યવક્તા છે. રાગદ્વેષ તથા મોહથી રહિત છે તેમજ સર્વજ્ઞ છે. જે વસ્તુ જે સ્વરૂપે છે. તેને તેઓ એ જ સ્વરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે. અન્યથા રૂપે નહીં તેમનામાં મિથ્યાભાષણનું કોઈ કારણ વિદ્યમાન નથી આથી આ આગમ-શસ્ત્ર સત્ય જ છે અને આ વિવિધ પ્રકારના દુઃખોથી વ્યાપ્ત સંસારસાગરથી તારનાર છે' આ રીતે આજ્ઞારૂપ આગમમાં સ્મૃત્યાધાન કરવું આજ્ઞા વિચય નામક પ્રથમ ધર્મધ્યાન છે

બીજું ધર્મધ્યાન અપાયવિચય છે. અપાયોનેા અર્થાત્ શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનું ચિન્તન કરવું અપાયવિચય છે. જેમનું ચિન્તન રાગ અને

દ્વેષથી વ્યાકુળ છે, એવા પ્રાણિ પોતાના કરેલાં કર્મો અનુસાર જન્મ-જરા મરણ રૂપી સાગરમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતા થાકી ગયા છે. સાંસારિક સુખો માં તૃપ્તિરહિત ચિત્તવાળા છે. શરીર અને ઈન્દ્રિય આદિ કર્મોના આસ્રવદ્વાર માં સ્થિત છે અને મિથ્યાત્વ અવિરતિ અને અજ્ઞાનની પરિણતિથી યુક્ત છે- આ પ્રમાણે વિચારવું અપાયવિચય નામક ખીલું ધર્મધ્યાન છે. ત્રીલું ધ્યાન વિવિધ વિપાકવિચય છે. વિવિધ પ્રકારનો અથવા વિશિષ્ટ પાક અર્થાત્ નરકગતિ તિર્યંચ ગતિ, મનુષ્યગતિ અને દેવગતિમાં થનારા કર્મ રસનો અનુભવ વિપાક કહેવાય છે. તે રસાનુભવ રૂપ વિપાકનો વિચય અર્થાત્ ચિન્તન કરવું વિપાકવિચય ધ્યાન છે. જે કર્મ વિપાકમાં જ ચિત્ત લગાવી દે છે અને તેનું ચિન્તન કરે છે તે વિપાકવિચયધ્યાન કહેવાય છે.

પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અનુભાવ અને પ્રદેશ આ જાતના ભેદ વાળા, ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ પરિણમનવાળા. જઘન્ય મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા, જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ પ્રકાર ના કર્મ, વિવિધ પ્રકારના વિપાકને ઉત્પન્ન કરે છે જેમકે- જ્ઞાનાવરણ કર્મથી મન્દબુદ્ધિતા અને દર્શનાવરણ કર્મના ઉદયથી નેત્રહીનતા દર્શનહીનતા અને નિદ્રા વગેરેનો ઉદ્ભવ થાય છે. વેદનીય કર્મ બે પ્રકારના છે-અસાતાવેદનીય અને સાતાવેદનીય. અસાતાવેદનીયથી દુઃખ અને સાતાવેદનીય થી સુખનો અનુભવ થાય છે. મોહનીય કર્મના ઉદયથી વિપરીત ગ્રહણ તથા ચારિત્રનો અભાવ થાય છે. આયુષ્યકર્મના ઉદયથી અનેક ભવોમાં જન્મ લેવો પડે છે નામકર્મના ઉદયથી સારા નરસા શરીરની રચના થાય છે. ગોત્રકર્મના ઉદયથી લાભ આદિમાં અન્તરાય ઉત્પન્ન થાય છે. ચિત્તને એકગ્ર કરીને આ રીતે કર્મવિપાકનું ચિન્તન કરવું વિપાકવિચય નામક ધર્મધ્યાન છે.

ચોથું ધર્મધ્યાન સંસ્થાન વિચય છે. લોકોનો અથવા દ્રવ્યોનો આકાર સંસ્થાન કહેવાય છે આમાંથી લોક ચૌદ રજ્જુ પરિમાણ વાળો છે. ધર્મ અધર્મ આદિ પાંચ અસ્તિકાયમય છે સમસ્ત દ્રવ્યોનો આધાર છે અને કમર પર બંને હાથ રાખીને તથા પગ પસારીને ઉભા રહેલા પુરૂષના આકારનો છે. આ લોક સમ્પૂર્ણ આકાશનો એક ભાગ છે લોક ત્રણ ભાગોમાં વહેંચાયેલો છે- અધોલોક, મધ્યલોક અને ઉર્ધ્વલોક આમાંથી આધોલોકનો આકાર અધોમુખ મલ્લક (શકૌર) ના જેવો છે. મધ્યલોક થાળીના આકાર છે જેનું મુખ ઉપરની બાજુએ હોય તિર્થલોક મનુષ્યો, તિર્યંચો, જ્યોતિષકહેવો. અને વાનવ્યન્તર દેવોથી વ્યક્ત છે. એમાં અસંખ્યાત દ્વીપ અને સમુદ્ર છે અને તે સઘળા બંગડીની માફક ગોળાકાર છે. ધર્મ અધર્મ, આકાશ તેમજ જીવાસ્તિકાય સ્વરૂપ છે, અનાદિનિધન સન્નિવેશથી યુક્ત છે. આકાશ પર

આશ્રિત છે આવી જ રીતે પૃથ્વી, દ્વીપ, સાગર, નરક, વિમાન તથા ભવન આદિના સંસ્થાન આકર સમજી લેવા જોઈએ.

આત્મા ઉપયોગમય છે, અનાદિ નિઘન, શરીરથી ભિન્ન છે અરૂપી, કર્તા, ભોક્તા અને પોતાના કર્માનુસાર પ્રાપ્ત દેહની ધરાધર છે. મુક્ત દશામાં અન્તિમ શરીરથી ત્રીજો ભાગ ઓછો એટલા આકારવાળો રહે છે

ઉર્ધ્વલોકમાં સૌધર્મ આદિ ધર કલ્પ છે જે પૂર્ણિમાના સમ્પૂર્ણ ચંદ્ર મન્ડળના આકારના છે. નવ ઐવયક વિમાન છે. પાંચ અનુત્તર મહાવિમાન છે અને ઇષત્પ્રાગ્માર પૃથ્વી (સિદ્ધશિલા) છે અધોલોક નારકી અને ભવનપતિ દેવોની નિવાસભૂમિ છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય લોકના આકારના છે અને ગતિ તથા સ્થિતિના નિમિત્ત કારણ છે. આકાશનું લક્ષણ અવગાહ આપવાનું છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય શરીર આદિ કાર્યોનિબનક છે. આ રીતે લોક દ્રવ્ય આદિના સંસ્થાન સ્વભાવનું અનુચિન્તન કરવું સંસ્થાન વિચય ધર્મધ્યાન કહેવાય છે. ધર્મધ્યાનથી પદાર્થના પરિજ્ઞાન રૂપ ત વર્તમાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તત્ત્વઓધથી સત્ક્રિયાનું અનુષ્ઠાન થાય છે અને સત્ ક્રિયાના અનુષ્ઠાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ચારે પ્રકારના ધર્મધ્યાન અપ્રમત્તસંયતને થાય છે

પ્રમત્તસંયતના સ્થાનથી જેના અધ્યવસાય વિશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે તે અપ્રમત્તસંયતસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે આ રીતે જે વિશુદ્ધતામાં વર્તી રહ્યો હોય, ધર્મધ્યાન આદિ તપયોગથી કર્મોના ક્ષય કરી રહ્યો હોય અને અધિકાધિક વિશુદ્ધ અધ્યવસાયને પ્રાપ્ત કરી રહ્યો હોય એવા અપ્રમત્તસંયતને આશીવિષ આદિ લબ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે ભગવતીસૂત્ર શતક રૂપ ઉદ્દેશક ૭, માં કહેયું છે—ધર્મધ્યાન ચર પ્રકારના કહેવામાં આંધ્યા છે યથા આજ્ઞા પિચય, અપાયવિચય, વિપાક વિચય અને સંસ્થાનવિચય ॥ ૭૩ ॥

‘સુક્કજ્ઞાણે ચરવિવહે’ ધત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—શુકલધ્યાન ચાર પ્રકારના છે—(૧) પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર (૨) એકત્વવિતર્ક-અવિચાર (૩) સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તિ અને (૪) સમુચ્છિન્નક્રિયા-પ્રતિયાત ॥ ૭૪ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા આજ્ઞાવિચય આદિના ભેદથી ચાર પ્રકારના ધર્મધ્યાન કહેવામાં આવ્યા છે, હવે શુકલધ્યાનના ચાર ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

શુકલ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે— ‘શુ’ અર્થાત્ શુચ્ય-શોક, ‘કલ’ અર્થાત્ દૂર કરનાર તાત્પર્ય એ છે કે જેનાથી જન્મ મરણનું દુઃખ દૂર થઈ જાય તેને શુકલ કહે છે. આવું ધ્યાન શુકલ-ધ્યાન કહેવાય છે. કહ્યું પણ છે— ‘જેની ઇન્દ્રિયો વિષયોથી વિમુખ થઈ ચુકી છે, જેનામાંથી સંકલ્પ વિકલ્પ વિકાર અને દોષ નિવૃત્ત થઈ ગયા છે અને જેનામાં અન્તરાત્મા’ ત્રણે યોગોથી’ નિવૃત્ત થઈ જાય છે તેને શુકલધ્યાન કહે છે. આ બધાં ધ્યાનોમાં ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ છે. ’

શુકલધ્યાન ચાર પ્રકારના છે—(૧) પૃથક્ત્વ વિતર્કસવિચાર (૨) એકત્વ વિતર્ક અવિચાર (૩) સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તિ અને (૪) સમુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતિ એમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—(૧) પૂર્વગત શ્રુત અનુસાર ધ્યેય વસ્તુના જુદા જુદા પર્યાયોનું દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક આદિ અનેક નયોથી, અર્થ વ્યંજન (શબ્દ) અને યોગના સંક્રમણની સાથે ચિન્તન કરવું પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર ધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાનમાં પૂર્વગત શબ્દ અથવા તેના અર્થ ધ્યેય હોય છે પરંતુ ધ્યાતામાં એટલું સામર્થ્ય ન હોવાના કારણે તે કાંઈ એક દ્રવ્ય, તેના ગુણ અથવા પર્યાયોનું ચિન્તન કરવા લાગે છે. આ પરિવર્તનને પૃથક્ત્વ કહે છે આથી એક અર્થથી અર્થાન્તર એક શબ્દથી શબ્દાન્તર અને યોગથી યોગાન્તરમાં પ્રવેશ કરીને ચિન્તન કરવામાં આવે છે અને વિચાર કહે છે કહ્યું પણ છે— એક દ્રવ્યને છોડીને બીજા દ્રવ્યનું અવલમ્બન કરવું, એક ગુણથી બીજા ગુણ પર ચાલ્યા જવું અને એક પર્યાયનું ચિન્તન કરતા કરતા બીજા પર્યાયનું ચિન્તન કરવા લાગવું પૃથક્ત્વ કહેવાય છે. ૧ ૧

જે ધ્યાન એક અર્થથી બીજા અર્થમાં, એક શબ્દને છોડી બીજા શબ્દમાં તથા એક યોગથી બીજા યોગમાં લાગી જાય છે તે સવિચાર ધ્યાન કહેવાય છે. ॥ ૨ ॥ આ રીતે પૃથક્ત્વ હેતુક, વિચાર યુક્ત અને વિતર્કરૂપ જે ધ્યાન છે તે પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર ધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાન અપૂર્વ કરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને ઉપશાન્તકષાય નામક ચાર ગુણ-ધ્યાનોમાં હોય છે.

(૨) જે ધ્યાનમાં એક આત્મદ્રવ્ય, તેના પર્યાય અથવા શુભ વ્યંજન અર્થ અને યોગ વિષયક પરિવર્તન વિના, એક રૂપમાં ચિન્તન કરવામાં આવે છે. તે એકત્વવિતક-અવિચાર નામક બીજું શુકલધ્યાન છે. તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે- એક નિજાત્મદ્રવ્ય પર્યાય અથવા શુભને અવલમ્બન બનાવીને નિશ્ચલપણે જે ચિન્તન કરવામાં આવે છે તેને જ્ઞાનીજન 'એકત્વ' કહે છે. ૧૧ વ્યંજન, અર્થ અને યોગમાં પરિવર્તન થયા વગર જે ચિન્તન થાય છે તે ધ્યાનને કુશળ પુરૂષ 'અવિચાર' કહે છે. ૨ ॥ (૩) જે શુકલધ્યાન ઉચ્છવાસ આદિ કાયિક ક્રિયા સૂક્ષ્મરૂપમાં રહી જાય છે અને જે અનિવર્તિ હોય છે તે સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તિ ધ્યાન કહેવાય છે.

(૪) જે ધ્યાનમાં, શૈલેશીકરણમાં, યોગોનો સર્વથા નિરોધ થઈ જવાના કારણે કાયિકી આદિ ક્રિયાઓ સર્વથા નિરૂદ્ધ થઈ જાય છે અને જેનું ક્યારેય પણ પતન થતું નથી તે સમુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતી નામક ચોથું શુકલ-ધ્યાન કહેવાય છે.

ભગવતીસૂત્ર શતક ૨૫ હેદશક ૭, સૂત્ર ૮૦૩માં કહ્યું છે-શુકલધ્યાન ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે (૧) પૃથક્ત્વવિતક સવિચાર (૨) એકત્વ-વિતક અવિચાર (૩) સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તિ અને (૪) સમુચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતી ॥ ૭૪ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ-પહેલા આજ્ઞાવિચય આદિના ભેદથી ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે હવે શુકલધ્યાનના પૃથક્ત્વવિતક સવિચાર આદિ ચાર ભેદ બતાવીએ છીએ-

શુકલધ્યાન ચાર પ્રકારના છે ચારે પ્રકારોનું વિગતવાર નિરૂપણ હીપિકા ટીકામાં કરવામાં આવી ગયું છે. આથી તેમાં જ જોઈ લેવા લલામણ છે.

શુકલધ્યાનના ચાર લક્ષણ છે- વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, અવ્યથ અને અસંમોહ વિવેક અર્થાત્ પૃથકકરણ, અહીં દેહનું આત્માથી જુદા પડવું એમ સમજવાનું છે. વ્યુત્સર્ગનો અર્થ નિઃસંગ થઈ દેહ અને ઉપધિનો ત્યાગ કરવો એમ થાય છે. દેવ વગેરેના ઉપસર્ગથી ઉત્પન્ન થનાર ભયનું ન હોવું અવ્યથ છે અને દેવમાયાજનિત મૂઠતા ન હોવી અસંમોહ છે.

શુકલધ્યાનના ચાર આલમ્બન હોય છે- ક્ષાન્તિ, મુક્તિ, આર્જવ અને માર્દવ બીજાના કરેલા અપરાધોને સહન કરી લેવા ક્ષાન્તિ-ક્ષમા છે. મુક્તિનો અર્થ નિર્લોભતા છે. સરલત્વને આર્જવ કહે છે માર્દવનો અર્થ મૃદુતા-નમ્રતા-કૌમળતા છે.

શુકલધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષાઓ છે-અપાયાનુપ્રેક્ષા, અશુભાનુપ્રેક્ષા, અનન્ત વૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા, અને વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા પ્રાણાતિપાત આદિ આસ્રવદ્વારોના

કારણે થનારા અનર્થોનો વિચાર કરવો અપાયાનુપ્રેક્ષા છે. સંસારનું અશુભરૂપમાં ચિન્તન કરવું અશુભાનુપ્રેક્ષા છે. જેમ ઘાણીના બળદના માર્ગનો અન્ત નથી આવતો તેવી જ રીતે રાગીદ્વેષી જીવના ભવબ્રમણનો પણ ક્યારેય પણ અન્ત આવતો નથી એવો વિચાર કરવો અનન્તવૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા છે. પ્રત્યેક પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય સ્વભાવવાળા છે. તેમાં પ્રતિક્ષણ નવીન-નવીન પર્યાયોનો ઉત્પાદ અને પુરાતન પર્યાયનો વિનાશ થતો રહે છે એવું ચિન્તન કરવું વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા છે.

ઔપચારિક સૂત્રના ૩૦ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે— શુકલધ્યન ચાર પ્રકારના છે અને ચાર પદોમાં તેનું અવતરણ થાય છે, યથા—(૧) પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર (૨) એકત્વવિતર્ક અવિચાર (૩) સૂક્ષ્મક્રિયા—અપ્રતિપાતી અને (૪) સમુચ્છિન્નક્રિયા—અનિવર્તી.

શુકલધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ કહેવામાં આવ્યા છે વિવેક, વ્યુત્સર્ગ અવ્યથ અને અસંમોહ. શુકલધ્યાનમાં ચાર અલંબન કહ્યા છે, ક્ષાંતિમુક્તિ, આર્જવ અને માર્દવ.

શુકલધ્યનની ચાર અનુપ્રેક્ષાઓ છે—અપાયાનુપ્રેક્ષા અશુભાનુપ્રેક્ષા, અનન્તવૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા અને વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા ॥૭૪ ॥

## શુકલધ્યાન કે સ્વામિ આદિ કા કથન

‘પદમા બે સુકલજ્ઞાણ’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—પ્રથમના બે શુકલધ્યાન પૂર્વધરને, ઉપશાંતકષાય અને ક્ષીણકષાયને થાય છે. ॥ ૭૫ ॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પહેલા અનુક્રમથી આર્ત, રોદ્ર, ધર્મ અને શુકલધ્યાનનાં ચાર ભેદ કહેવામાં આવ્યા. હવે એ નિરૂપણ કરીએ છીએ કે ચારે પ્રકારના શુકલધ્યાન કેને કેને થાય છે. કયા ધ્યાનનો સ્વામી કૌણ છે ?

પૂર્વોક્ત ચાર પ્રકારનાં શુકલધ્યાનોમાંથી પ્રારંભના બે શુકલધ્યાન—પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર અને એકત્વવિતર્ક અવિચારપ્રાયઃ પૂર્વોનાં ધારક મુનિને હોય છે. તથા ઉપશાંતકષાય અને ક્ષીણકષાય વીતરાગોને થાય છે. તાત્પર્ય એ છે તે આ બંને શુકલધ્યાન પ્રાયઃ ચૌદ પૂર્વોના જ્ઞાતા શ્રુતકેવળીને જ થાય છે પહેલાં ઉપશાંતકષાય અને ક્ષીણકષાયને જે ધર્મધ્યાન કહેવામાં આવ્યા છે તે સામાન્ય રૂપથી કહેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેમને બે શુકલધ્યાન થાય



છે-તેમને ચારે પ્રકારના શુકલધ્યાન થતાં નથી. શ્રેણી પર આરૂઢ થતાં પહેલા અર્થાત્, અપૂર્વકરણુ નામક આઠમા ગુણુસ્થાન સુધી ધર્મધ્યાન થાય છે. પરંતુ અપૂર્વકરણુ અનિવૃત્તિકરણુ, સૂક્ષ્મસાંપરાય અને ઉપશાંતકષાય આ ચાર ગુણુસ્થાનોમાં પૃથક્ત્વ વિકર્ક સવિચાર નામક પ્રથમ શુકલધ્યાન હોય છે. ક્ષીણુકષાયમાં એકત્વવિકર્ક અવિચાર નામક બીજું શુકલધ્યાન પણ હોય છે કહ્યું પણ છે” એક નિજાત્મદ્રવ્યનાં પર્યાયનું અથવા ગુણુનું નિશ્ચલ રૂપથી જે ધ્યાનમાં ચિંતન કરવામાં આવે છે તેને વિદ્વાનજન એકત્વ કહે છે.” ૧૧। આ રીતે એમ સમજવું જોઈએ કે ઉપશાંતકષાય અને ક્ષીણુકષાય ના પ્રારંભના પૃથક્ત્વવિકર્ક સવિચાર અને એકત્વવિકર્ક અવિચાર નામક બે શુકલધ્યાન હોય છે. ॥ ૭૫ ॥

**તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ**—પહેલા ચારે ધ્યાનોના ચાર ચાર ભેદોનું નિરૂપણુ કરવામાં આવ્યું. હવે શુકલધ્યાનના ચારે ભેદોના સ્વામીઓનું અર્થાત્ કયું શુકલધ્યાન કેને હોય છે એ વિષયનું કથન કરીએ છીએ. તેમાં પણ પ્રથમ પ્રારંભના બે શુકલધ્યાનના સ્વામીઓનો નિર્દેશ કરીએ છીએ-

પ્રથમના બે અર્થાત્ પૃથક્ત્વવિકર્ક સવિચાર અને એકત્વવિકર્ક અવિચાર નામક બે શુકલધ્યાન ચૌદ પૂર્વધારીને જ હોય છે. એવી જ રીતે ઉપશાંતકષાય અને ક્ષીણુકષાયને પણ હોય છે. જેના સમસ્તકષાયો ઉપશાંત થઈ ગયાં છે તેને ઉપશાંતકષાય કહે છે અને જેના સમસ્તકષાયોનો ક્ષય થઈ ચૂક્યો હોય તે ક્ષીણુકષાય કહેવાય છે આમને પણ પૃથક્ત્વવિકર્ક સવિચાર અને એકત્વવિકર્ક અવિચાર નામક શુકલધ્યાન હોય છે.

**પૃથક્ત્વનો અર્થ અનેકત્વ છે,** તેની સાથે સવિચાર જે વિકર્ક છે તે પૃથક્ત્વવિકર્કસવિચાર નામક શુકલધ્યાન કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે ધ્યાનમાં વિકર્ક અથવા શ્રુતનું આલંબન લેવામાં આવે છે. જેમાં અર્થવ્યંજન તેમજ યોગનું સંક્રમણુ થતું રહે છે અને સાથેસાથે યોગનું પણ પરિવર્તન થતું રહે છે તે પૃથક્ત્વવિકર્ક સવિચાર નામક શુકલધ્યાન કહેવાય છે. વિચારનો અર્થ પૂર્વગતશ્રુત અનુસાર અર્થ વ્યંજન અને યોગનું સંક્રમણુ થાય છે અર્થથી વ્યંજનમાં અને વ્યંજનથી અર્થમાં સંક્રમણુ થતું રહે છે. ક્યારેક મનોયોગથી કાયયોગમાં સંક્રમણુ થાય છે. કદી વચનયોગમાં આ સંક્રમણુ વિચાર કહેવાય છે. એવી જ રીતે કાયયોગથી મનોયોગ અથવા વચનયોગમાં સંક્રમણુ થવું તથા વચનયોગથી મનોયોગ તથા કાયયોગમાં સંક્રમણુ પણ સમજી લેવા જોઈએ જ્યાં યોગનું સંક્રમણુ થાય છે ત્યાંજ

ધ્યાનસુવિચાર થાય છે.

બીજું શુકલધ્યાન એકત્વવિતર્ક-અવિચાર કહેવાય છે. એક નો ભાવ એકત્વ કહેવાય છે જે એકત્વરૂપ હોય એવો વિતર્ક એકત્વવિતર્ક છે. તે વિચાર રહિત હોનાથી બીજું શુકલધ્યાન એકત્વવિતર્ક-અવિચાર કહેવાયું છે આમાં ત્રણે યોગોમાંથી એક યોગ હોય છે, અર્થ અને વ્યંજન (શબ્દ) પણ એક જ હોય છે કોઈ એક પર્યાયનું ચિન્તન હોય છે. આવી રીતે ઉત્પાદ વ્યય અને પ્રૌવ્ય આદિ પર્યાયોમાંથી કોઈ એક પર્યાયમાં વાયુરહિત ઘરમાં સ્થિત દીપકની વાટની જેમ, નિષ્કંપ ચિત્ત હોવું એકત્વવિતર્ક-અવિચાર ધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાન પણ પ્રાયઃ પૂર્વગત શ્રુતના આલંબનથી જ થાય છે કહ્યું પણ છે—

વીતરાગ મુનિ ક્ષીણ કષાય સ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને વિશુદ્ધ લેશ્યાવાયો થઈને એકત્વ વિતર્કવિચાર ધ્યાન ધ્યાવે છે ॥૧॥

જેઓએ અઠ્યાવીસ પ્રકારના મોહનીય કર્મોને ઉપશમ કરી દીધા છે તે ઉપશાન્તકષાય વીતરાગ છદ્મસ્થ કહેવાય છે. મોહનીય કર્મોને સર્વથા ક્ષય કરનાર ક્ષીણકષાય કહેવાય છે. આવી રીતે છદ્મ અર્થાત્ આવરણમાં જે સ્થિત હોય તે છદ્મસ્થ કહેવાય છે. જે એવો મુનિ બારમાં ગુણસ્થાને હોય તે જ્ઞાનાવરણાદિના ઉદયના કારણે છદ્મસ્થ હોય છે. આ ક્ષીણકષાય વીતરાગ છદ્મસ્થ ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનના પ્રથમના બે ભેદોથી તથા યથાખ્યાતસંયમની વિશુદ્ધતાના પ્રભાવથી શેષ ત્રણ ઘાતિ કર્મોને યુગપત્ ક્ષય કરી નાખે છે. તે દ્વિચરમ સમયમાં નિદ્રા અને પ્રચલા પ્રકૃતિઓને ક્ષય કરીને ચરમ સમયમાં જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અને અન્તરાય આ ત્રણેને ક્ષય કરે છે અને ક્રેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને અનન્તવીર્યને પ્રાપ્ત કરી લે છે ॥૭૫॥

‘ચરમા લે કેવલિસ’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—અન્તિમ યે શુકલધ્યાન કેવલીમાં હોય છે. ॥૭૬॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું કે પૃથક્ત્વ-વિતર્ક તથા એકત્વવિતર્ક રૂપ શુકલધ્યાન પ્રાયઃ ચૌદ પૂર્વેના ધારક-અગીયારમાં અને બારમાં ગુણસ્થાનવર્તી ઉપશાન્તકષાય અને ક્ષીણકષાયને હોય છે હવે એ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ કે અન્તિમ યે શુકલધ્યાન કેવળીને જ હોય છે—

સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તિ નામક ત્રીજું શુકલધ્યાન સયોગ કેવળીને હોય છે, જે તેરમાં ગુણસ્થાનવર્તી હોય છે. ઉચ્છવાસ આદિ શારીરિક ક્રિયા જે ધ્યાનમાં નિરૂદ્ધ થતી નથી અને જે અપ્રતિપાતી હોય છે તે સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તિ ધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાન યોગોનો નિરોધ કરતી વેળાએ થાય છે.

સમુચ્છિન્ન ક્રિયાઅપ્રતિપાતી નામક ચોથું શુકલધ્યાન અયોગ કેવળીને થાય છે જેઓ ચૌદમાં ગુણસ્થાનમાં હોય છે. જે ધ્યાનમાં ઉચ્છવાસ આદિ સૂક્ષ્મ ક્રિયા પણ નિરૂદ્ધ થઈ જાય છે અને જે અપ્રતિપાતિ હોય છે, તે સમુચ્છિન્ન ક્રિયાપ્રતિપાતી નામક ચોથું શુકલધ્યાન કહેવાય છે. ॥૭૬॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પ્રારંભના યે શુકલધ્યાનેતુ નિરૂપણ કરવામાં આવી ગયું, હવે અન્તિમ યેતુ નિરૂપણ કરીએ છીએ—

અન્તિમ યે શુકલધ્યાન સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તિ અને સમુચ્છિન્ન ક્રિયાઅપ્રતિપાતી ક્રમશઃ સયોગ કેવળી અને અયોગ કેવળી ને હોય છે, છદ્મસ્થને હોતા નથી. આમાંથી અયોગી કેવળી તેરમા ગુણસ્થાનમાં હોય છે આથી તેમને સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તિ નામક ત્રીજું શુકલધ્યાન હોય છે અને અયોગી-કેવળી ચૌદમાં ગુણસ્થાનમાં હોવાના કારણે તેમને સમુચ્છિન્નક્રિયા-અપ્ર-

તિપાતી નામક ચોથું શુકલધ્યાન હોય છે.

દ્વિતીય શુકલધ્યાનના દ્વિચરમ સમયમાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાન્ય અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન કરોડ પૂર્વ સુધી વિચરણ કર્યા બાદ વેદનીય નામ અને ગોત્ર કર્મની સ્થિતિ બે આયુષ્ય કર્મથી અધિક બાલુ તેા તેમની સ્થિતિ સરખી કરવા માટે સમુદ્ધત કરે છે. પછી તેઓ સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તી નમક ત્રીજું શુકલધ્યાન આરંભ કરતા પોતાના જ આલમ્બનથી સૂક્ષ્મકાયયોગનો નિરોધ કરે છે કારણ કે તે સમયે અવલમ્બન રાખવા લાયક બીજો કોઈ યોગ હોતો નથી. તે ધ્યાનના સામર્થ્યથી સુખ તેમ જ ઉદર આદિના છિદ્રોને પૂર્ણ કરી લેવાના કારણે આત્મપ્રદેશ સંકુચિત દેહભાગવર્તી થઈ જાય છે તેમાં ક્રમ આ પ્રમાણે છે. સૂક્ષ્મક્રિયા નિવર્તિ નામક ત્રીજા ધ્યાનનો આરંભ કરતા થકા કેવલ ભગવાન જ્ઞાન્ય યોગવાળા સંજ્ઞી પર્યાપ્ત જીવને યોગ્ય....મનોદ્રવ્યોનો પ્રત્યેક સમયમાં નિરોધ કરતા થકા સમ્પૂર્ણ મનોયોગનો નિરોધ કરી દે છે. તત્પશ્યાત્ પર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય જીવના વચનયોગથી અસંજ્યાતગુણહીન વચનયોગના પર્યાયોને પ્રતિસમય નિરૂદ્ધ કરતા થકા અસંજ્યાત સમયોમાં સમ્પૂર્ણ વચનયોગનો નિરોધ કરે છે. તદનન્તર પ્રથમ સમયમાં અપર્યાપ્ત નિગોહિયા જીવના જ્ઞાન્ય કાયયોગના પર્યાયોથી અસંજ્યાતગુણહીન કાયયોગનો સમય-સમયે નિરોધ કરતા થકા અસંજ્યાત સમયોમાં બાદર કાયયોગનો સર્વાથા નિરોધ કરી દે છે તે સમયે આ ત્રીજું સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તિ નામક શુકલધ્યાન હોય છે.

ત્યારબાદ જીવોપગ્રાહી કર્મોને ખપાવવા માટે લૈશ્યાથી અતીત અત્યન્ત નિશ્ચલ, ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરાના કારણભૂત ચોથા સમુચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતી નામક શુકલધ્યાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગનો સર્વાથા નિરોધ કરવાના અર્થે ઉપક્રમ કરે છે. ચોથા શુકલધ્યાનમાં શ્વાસોચ્છવાસરૂપ સૂક્ષ્મ કાયયોગનો નિરોધ કરીને, અયોગી દશા પ્રાપ્ત કરે છે. આ દશામાં તેઓ પર્વતની માફક અવિચલ-અકમ્પ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લે છે. તે સમયે તેઓને સમુચ્છિન્નક્રિયા-અપ્રતિપાતી ધ્યાન હોય છે. મધ્યમ રૂપથી અ. ઈ, ઉ, ઋ, લૃ, આ પાંચ હ્રસ્વ સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં જેટલો સમય લાગે છે તેટલા કાળ સુધી જ આ ધ્યાન ટકી રહે છે. આની પશ્યાત્ નિયમથી વિદેહદશા-મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥૭૬॥

‘ચરત્ત્વિહે સુક્કજ્ઞાણે’ ઇત્યાદિ

સુત્રાર્થ—ચાર પ્રકારના શુક્લધ્યાન અનુક્રમથી ત્રણે યોગોવાળાને એક યોગવાળાને કાયયોગીને અને અયોગીને હોય છે, ॥૭૮॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા શુક્લધ્યાન ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. હવે તેમના સ્થાન વિશેષનો નિશ્ચય કરવા માટે કહીએ છીએ—

પૃથક્ત્વવિતર્ક, સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તિ અને સમુચ્છિન્નક્રિયા-અપ્રતિપાતી નામક શુક્લધ્યાન ક્રમથી ત્રણે યોગવાળાને એક યોગવાળાને કાયયોગવાળાને અને અયોગીને હોય છે અર્થાત્ કાયયોગ વચનયોગ અને મનોયોગથી સહિત મુનિને પૃથક્ત્વવિતર્ક નામક પ્રથમ શુક્લધ્યાન હોય છે. એક યોગવાળાને અર્થાત્ કાયયોગ આદિમાંથી કોઈ પણ એક યોગવાળાને એકત્વવિતર્ક શુક્લધ્યાન હોય છે. જેમણે વચનયોગ અને મનોયોગનો સર્વથા નિરોધ કરેલ છે અને જેમનામાં માત્ર કાયયોગ જ શેષ રહી જવા પામેલ છે તેને સૂક્ષ્મ ક્રિયા-અનિવર્તિ ધ્યાન હોય છે અને અયોગીને સમુચ્છિન્નક્રિયા-અપ્રતિપાતી નામક ચોથું શુક્લધ્યાન હોય છે.

આ રીતે મન, વચન અને કાયાના નિમિત્તથી આત્મપ્રદેશોમાં ચંચળતા જે ધ્યાનમાં રહે છે, તે પૃથક્ત્વવિતર્ક અવિચાર શુક્લધ્યાન છે. ત્રણે યોગોમાંથી કોઈ એક યોગવાળાને એકત્વવિતર્ક શુક્લધ્યાન હોય છે. જેમના વચનયોગ અને મનોયોગ નો સર્વથા નિરોધ થઈ ચૂક્યો છે અને માત્ર કાયયોગ જ શેષ રહી ગયો છે તેને ત્રીજું શુક્લધ્યાન સૂક્ષ્મક્રિયા-અનિવર્તિ હોય છે. ચોથું શુક્લધ્યાન અયોગીને હોય છે.

આ રીતે જે શુક્લધ્યાનમાં મન વચન અને કાયયોગના આલમ્બનથી આત્મપ્રદેશોમાં સ્પન્દન થતું રહે છે તે પૃથક્ત્વ-વિતર્કઅવિચાર શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. ત્રણે યોગોમાંથી કોઈ એક યોગના આલમ્બનથી આત્મપ્રદેશોમાં જ્યાં સ્પન્દન થતું રહે છે તે એકત્વવિતર્ક-અવિચાર ધ્યાન કહેવાય છે કાયયોગ માત્રના આલમ્બનથી આત્મપ્રદેશોમાં હલન-ચલન થતું ત્રીજું સૂક્ષ્મક્રિયા-અપ્રતિપાતી નામક શુક્લધ્યાન છે. જે ધ્યાનમાં કોઈ પણ યોગનું આલમ્બન હોતું નથી જેથી આત્મપ્રદેશોનું સ્પન્દન પણ થતું નથી તે સમુચ્છિન્નક્રિયા-અપ્રતિપાતી શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. આ ક્લિતાર્થ છે ॥૭૯॥

તત્ત્વાર્થનિર્યુક્તિ-પહેલા શુકલધ્યાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. એ પણ બતાવવામાં આવ્યું કે પ્રથમના બે શુકલધ્યાન પ્રાયઃ ચૌદ પૂર્વાધારકને હોય છે જ્યારે અન્તિમ બે કેવલીને હોય છે. ત્રણ યોગીની અપેક્ષાએ પણ તેના સ્વામિઓનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ—

ચાર પ્રકારના શુકલધ્યાન અર્થાત્ પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર એકત્વવિતર્ક-અવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી અને સમુચ્છિન્ન ક્રિયાનિવર્તિકમથી ત્રણે યોગોવાળાને, કાયયોગી ને અને અધોગીને હોય છે. આશય એ છે કે મન વચન અને કાયાના વ્યાપારવાળાઓને પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર શુકલધ્યાન હોય છે, ત્રણે યોગોમાંથી કેઇ એક યોગવાળાને એકત્વવિતર્ક અવિચાર ધ્યાન હોય છે. આ ધ્યાનને ધ્યાવવાવાળાઓને કાય આદિ યોગોમાંથી કેઇ એક યોગનો વ્યાપાર હોય છે જેમ કે ક્યારેક વચનયોગ નો અને ક્યારેક મનોયોગનો. માત્ર એક કાયયોગવાળાને સૂક્ષ્મક્રિયા-અપ્રતિપાતી નામક ત્રીજું શુકલધ્યાન હોય છે. જે શૈલેશી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઇ ચૂક્યા છે અને ત્રણે યોગોથી રહિત થઇ ગયા છે એવા અધોગીને સમુચ્છિન્નક્રિયા-અપ્રતિપાતી ધ્યાન હોય છે. ૧૧૭૭।

### પહેલા એવં દ્વસરા શુકલધ્યાન કે સંબન્ધ મેં વિશેષ કથન

‘પદ્મા દો પગાસયા ધર્યાદિ

સૂત્રાર્થ-પ્રથમના બે શુકલધ્યાન એક આશ્રયવાળા છે, સવિતર્ક છે. અને સવિચાર-અવિચાર છે, અર્થાત્ પહેલું સવિચાર છે બીજું અવિચાર છે. ૧૧૭૮।

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પ્રારંભના બે શુકલધ્યાન પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર અને

એકત્વવિતર્ક-અવિચાર એક જ આશ્રયવાળા છે અર્થાત્ પ્રાયઃ પૂર્વધર જ આ ખંનેના આશ્રય છે, ખંનેનો એક જ સ્વામિ હોય છે. ખંને વિતર્ક સહિત છે અર્થાત્ પૂર્વગત શ્રુતના અવલમ્બનવાળા હોય છે પરંતુ ખંનેમાં જે ફરક છે તે એ છે કે પહેલું સવિચાર અને બીજું અવિચાર છે. એમની વ્યાખ્યા તો અગાઉ કરી દેવામાં આવી છે. ॥૭૮॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત-અગાઉ ચારે પ્રકારના શુક્લધ્યાનના સ્વામિ આદિની પ્રજ્ઞા કરવામાં આવી ગઈ છે હવે પ્રથમ અને દ્વિતીય શુક્લધ્યાનમાં જે સમાનતા અને અસમાનતા છે તેનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ--

પ્રારંભના બે શુક્લધ્યાન સવિતર્ક અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાન સહિત છે, એક પરમાણુ દ્રવ્ય અથવા આત્મા આદિ દ્રવ્યનું અવલમ્બન કરીને શ્રુત અનુસાર ચિત્ત-નિરોધ કરનારાને પ્રથમ અને દ્વિતીય શુક્લધ્યાન હોય છે. આ રીતે પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર નામક ખંને શુક્લધ્યાન પ્રાયઃ પૂર્વગત શ્રુતને અનુસાર હોય છે પરંતુ પ્રથમ શુક્લધ્યાન સવિચાર અર્થાત્ અર્થ વર્ગેરૂના સંક્રમણથી ચુકત હોય છે તે દ્રવ્યના આલમ્બનથી ઉત્પન્ન થઈને, દ્રવ્યને છોડી દઈને, પર્યાયનું ચિન્તન કરવા લાગે છે ક્યારેક પર્યાયનો ત્યાગ કરીને દ્રવ્યનું ચિન્તન કરવા લાગે છે. આ બંધનું સંક્રમણ તેનામાં થતું રહે છે પરંતુ બીજું એકત્વવિતર્ક ધ્યાન જે વિષયનું આલમ્બન લઈને ઉત્પન્ન થાય છે તેનો ત્યાગ કરીને અન્ય વિષયનું ચિન્તન કરતું નથી આથી તે અવિચાર કહેવાય છે. તે અર્થ વ્યંજન અને યોગના સંક્રમણથી રહિત હોય છે.

### વિતર્ક કે સ્વરૂપ નિરૂપણ

‘વિતર્કે સુપ વિચારે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ--વિતર્કનો અર્થ, શ્રુત છે અને વ્યંજન અને યોગ નો ઉલટ-ફેર વિચાર કહેવાય છે. ॥૭૯॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા--પૂર્વ સૂત્રમાં પ્રારંભના બે શુક્લધ્યાનોને સવિતર્ક કહ્યા છે,

પ્રથમ શુકલધ્યાનને સવિચાર અને બીજાને અવિચાર કહ્યું છે તો આ વિતર્ક અથવા વિચાર શું છે ? એવી જિજ્ઞાસા થવાથી તેનું સમાધાન કરીએ છીએ--

વિતર્કનો અર્થ શ્રુત છે. અર્થ વ્યંજન અને યોગનું સંક્રમણ વિચાર કહેવાય છે. જેની દ્વારા પદાર્થની વિતર્કણા અથવા આલોચના કરવામાં આવે તેને વિતર્ક-શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. અર્થ, વ્યંજન અને યોગનું સંક્રમણ અર્થાત્ પરિવર્તન વિચાર કહેવાય છે. અર્થ અર્થાત્ પરમાણુ આદિ ધ્યેય વસ્તુનું-દ્રવ્ય અથવા પર્યાયનું પરિવર્તન અર્થસંક્રાન્તિ છે અર્થાત્ દ્રવ્યનું ચિન્તન કરતાં કરતાં પર્યાયનું ચિન્તન કરવા લાગવું અને પર્યાયનું ચિન્તન કરતાં કરતાં દ્રવ્યનું ચિન્તન કરવા લાગવું અર્થસંક્રમણ છે વ્યંજન અર્થાત્ શબ્દનું સંક્રમણ વ્યંજન સંક્રાન્તિ છે. વસ્તુના એક વાચક શબ્દને લઈને ધ્યાન ચાલુ હોય, પછી તે બીજા શબ્દને આશ્રય લઈ લે પછી તે શબ્દને પણ ત્યાગ કરીને ત્રીજા શબ્દનું ચિન્તન કરવા લાગે, આ પરિવર્તનને વ્યંજનસંક્રાન્તિ કહે છે. આવી જ રીતે કાયયોગ આદિનું પરિવર્તન યોગ-સંક્રાન્તિ કહેવાય છે જેવી રીતે કાયયોગનું આલમ્બન લઈને ઉત્પન્ન થનારું ધ્યાન વચનયોગનું અવલમ્બન કરે છે, પાછું વચનયોગનો પણ ત્યાગ કરીને મનો યોગનો આશ્રય લે છે. મનોયોગનો ત્યાગ કરીને પુનઃ કયયોગનો સહારો લે છે. આવી રીતે યોગસંક્રાન્તિ થાય છે આમ, અર્થ વ્યંજન અને યોગનું પરિવર્તન વિચાર કહેવાય છે.

શંકા--સંક્રમણ અર્થાત્ પરિવર્તન થવાથી ધ્યાન એક-વિષયક કેવી રીતે કહી શકાય ? સંક્રમણ થવાથી તો તે અનેક વિષયક થઈ જાય છે-

સમાધાન--ધ્યાનનું સન્તાન પણ ધ્યાન કહેવાય છે. અર્થાત્ ધ્યેયમાં પરિવર્તન થઈ જવાથી પણ ધ્યાનનો પ્રવાહ કદાચ અવિચ્છિન્ન રહે તો પણ ધ્યાન જ કહેવાય છે, આથી પૂર્વોક્ત આશંકાને કોઈ સ્થાન નથી. ॥૭૯॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ--પહેલા શુકલધ્યાનના પ્રાથમિક બે ભેદોને સવિતર્ક કહેવામાં આવ્યા છે. પહેલા ને સવિચાર અને બીજાને અવિચાર કહેલ છે તો વિતર્ક અને વિચાર કેને કહે છે એ આશંકાનું સમાધાન કરીએ છીએ-અહીં વિતર્કનો અર્થ શ્રુત છે. જેના વડે વસ્તુની વિતર્કણા કરવામાં આવે, આલોચન કરવામાં આવે તે વિતર્ક અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાન વિચારનો અભિપ્રાય છે અર્થ વ્યંજન અને યોગનું સંક્રમણ પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય અથવા પર્યાય અર્થ કહેવાય છે તેનો વાચક શબ્દ વ્યંજન કહેવાય છે અને કાય વચન તથા મનનો વ્યાપાર યોગ કહેવાય છે. સંક્રમણનો અર્થ થાય છે ઉલટ-ફેર થવું. કાયયોગ આદિની ફેર-બદલીને વિચાર કહે છે. આત્મા આદિ



કોઈ એક દ્રવ્યનું આલમ્બન લઈને થનારું ધ્યાન તે દ્રવ્યને છોડીને પર્યાયમાં આલ્યું બધું છે પર્યાયનું ચિન્તન કરતાં કરતાં દ્રવ્યનું ચિન્તન કરવા લાગે છે આ અર્થનું સંક્રમણ કહેવાય છે, વ્યંજનની સંક્રાન્તિનો અર્થ એવો થાય છે કે શ્રુતના કોઈ એક શબ્દનું ચિન્તન કરતા કરતા બીજા શબ્દનું ચિન્તન કરવા લાગવું કાયયોગના અવલમ્બનથી થનારું ધ્યાન કહાચિત વચનયોગનો આશ્રય લે છે, કહાચિત્ કોઈ એન્ય યોગનો આ યોગસંક્રાન્તિ છે આ રીતે અર્થ વ્યંજન અને યોગનું સંક્રમણ થવું—વિચાર કહેવામાં આવ્યો છે, કહ્યું પણ છે—

પૂર્વગત શ્રુત અનુસાર, અનેક નયોની અપેક્ષાથી એક દ્રવ્યના ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય આદિ પર્યાયોનો અર્થ, વ્યંજન અને યોગના પરિવર્તનની સાથે ચિન્તન કરવું પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર નામક પ્રથમ શુકલધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાન છદ્મસ્થઅવસ્થામાં થાય છે ૧૧૧-૨૧।

જે ધ્યાન વાયુત્રિહીન સ્થાનમાં રાખવામાં આવેલા હીપકની માફક નિઃપ્રકરમ્પ હોય છે અને ઉત્પાદ વ્યય તથા ધ્રૌવ્ય આદિમાંથી કોઈ એક પર્યાયનું જ ચિન્તન કરે છે. તે એકત્વવિતર્ક—અવિચાર નામક બીજું શુકલ ધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાન પણ પૂર્વગત શ્રુતના આશ્રયથી થાય છે. ૧૧૩-૪૧। ૧૧૭૯।

### પાંચવે આભ્યન્તર તપ વ્યુત્સર્ગ કે દ્રવ્ય કે લેહ સે દ્વિ પ્રકારતા કા કથન

‘વિહસ્મગ્ને દુવિદ્ધે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—વ્યુત્સર્ગ જે પ્રકારના છે—દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ અને ભાવવ્યુત્સર્ગ ૧૧૮૦।

તત્ત્વાર્થદીપિકા-પહેલા આભ્યન્તર તપના છ લેહોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી પ્રાયશ્ચિત્ત આદિનું નિરૂપણ થઈ ગયું હવે ક્રમપ્રાપ્ત પાંચમાં આભ્યન્તર તપ વ્યુત્સર્ગના દ્રવ્ય અને ભાવના લેહથી જે પ્રકાર બતાવીએ છીએ—

વ્યુત્સર્ગના જે લેહ છે—દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ અને ભાવવ્યુત્સર્ગ ઉપધિ આદિનો ત્યાગ દ્રવ્ય વ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે અને કષાયોનો ત્યાગ ભાવવ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે. વ્યુત્સર્ગને—કાયોત્સર્ગ અને કાયમમત્વત્યાગ પણ કહે છે જેનો આશય છે શયન આસન અને સ્થાનમાં કાયની ચેષ્ટાનો ત્યાગ તેના પણ જે લેહ છે—ઇત્વરિક અને યાવત્કથિક ૧૧૮૦।

તત્ત્વાર્થનિરૂપિત—પહેલા પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય અને

વ્યુત્સર્ગના લેદથી અભ્યન્તર તપના છ લેદ કહેવામાં આવ્યા હતા તેમાંથી પ્રાયશ્ચિત્ત આદિના લેદ પ્રદર્શનપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે ક્રમપ્રાપ્ત પાંચમાં અભ્યન્તર તપ વ્યુત્સર્ગના બે લેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ-

વિવિધ પ્રકારના કાયિક વ્યપારનો આગમોક્ત વિધથી ત્યાગ કરવો વ્યુત્સર્ગ છે. તેના બે લેદ છે-દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ અને ભાવવ્યુત્સર્ગ બાહ્ય ઉપધિ સંબંધી મમત્વનો ત્યાગ કરવો દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ છે, અને અભ્યન્તર ઉપધિ કષાયનો ત્યાગ ભાવવ્યુત્સર્ગ છે. મન વચન, કાયાથી તથા કૃતકારિત અને અનુમોદનથી કષાયોનો ત્યાગ કરવો ભાવવ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે, ભગવતી સૂત્ર શતક ૨૫, ઉદ્દેશક ૭માં કહ્યું છે-દ્રવ્ય અને ભાવના લેદથી વ્યુત્સર્ગ બે પ્રકારના છે-આવી રીતે બાહ્ય ઉપધિને ત્યાગ દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ અને ક્રોધ આદિ અભ્યન્તર ઉપધિનો ત્યાગ ભાવવ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે. ॥૮૦॥

જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્યશ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત “તત્ત્વાર્થસૂત્ર”ની દીપિકા-નિર્યુક્તિ વ્યાખ્યાનો સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત: ॥૭૧॥



## નિર્જરાકે સ્વરૂપ નિરૂપણ

આઠમા અધ્યાયનો પ્રારંભ

‘દેસઑ કમ્મક્લઑ નિઙ્જરા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ— એક દેશથી કર્મક્ષય થવો નિર્જરા છે ॥ ૧ ॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—જીવ આદિ નવ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરતા થકા જીવથી લઈને સંવર તત્ત્વ પર્યન્ત સાત તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરવામાં આવી ગયું, હવે ક્રમપ્રાપ્ત આઠમાં નિર્જરા તત્ત્વની પ્રરૂપણા કરવાને માટે આઠમાં અધ્યયનનો પ્રારંભ કરીએ છીએ—

જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનું આત્મ પ્રદેશોથી છૂટા પડવું અર્થાત્ વિપાક (કર્મફળના લોગ) થી અને તપસ્યાથી એક દેશથી વિકાસ થવો નિર્જરા છે. જેમ વસ્ત્રમાં લાગેલો મેલ તેને ધોવાથી દૂર થઈ જાય છે તેજ રીતે કર્મ આત્મ પ્રદેશોથી જુદું થઈ જાય છે. જીવરૂપી વસ્ત્રમાં કર્મરૂપી મળનો, જ્ઞાનરૂપી જળથી અનશન આદિ તપ અને સંયમ રૂપી ખાર (સોડા) થી પ્રક્ષાલન દ્વારા દૂર થઈ જવું નિર્જરાતત્ત્વ છે. ॥ ૧ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ:—પહેલા જીવથી લઈને સંવર પર્યન્ત સાત તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં અ.વ્યું, હવે ક્રમાનુસાર આઠમાં નિર્જરાતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવા માટે આઠમો અધ્યાય શરૂ કરવામાં આવે છે.

વિપાકને પ્રાપ્ત અથવા નહીં પ્રાપ્ત જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનો એકદેશથી ક્ષય થવો આત્મપ્રદેશોથી પૃથક્ થવું નિર્જરા છે. પૂર્વોપાજીત અને આત્મપ્રદેશોની સાથે એકમેક થયેલા કર્મવિપાક દ્વારા અર્થાત્ ફળલોગ દ્વારા ખાર પ્રકારના અનશન આદિ તપો દ્વારા ક્ષયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેને જ નિર્જરા કહે છે.

આ રીતે આત્મારૂપી વસ્ત્રમાં, દૂધ અને પાણીની જેમ પરસ્પર બદ્ધ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ રૂપી રજ-મેલનો જ્ઞાનાદિ રૂપ જળથી અને અનશન આદિ તપા પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ તપ રૂપી સોડાથી શુદ્ધ થઈને દૂર થઈ જવું, નિર્જરા સમજવું જોઈએ. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીસમાં અધ્યયનની છઠ્ઠી ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે—

પાપકર્મોના આસ્રવ શૌકાર્થ જવાથી સંયમી પુરૂષના કરોડો લવોમાં સંચિત કર્મોની તપસ્યા દ્વારા નિર્જરા થઈ જાય છે. ॥ ૧ ॥

## નિર્જરાકે દો ભેદોં કાકથન

‘સા દુવિહા વિત્રાગજા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—નિર્જરા એ પ્રકારની છે—વિપાકજ્ઞ અને અવિપાકજ્ઞ ॥૨॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં જ્ઞાનાવરણ આદિનું એક દેશથી ક્ષય થવા રૂપ નિર્જરા તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, હવે તેના ભેદોનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—

નિર્જરાના બે ભેદ છે—વિપાકળ અને અવિપાકળ ઉદયમાં આવેલા કર્મના ક્ષણને લોગવવા તે વિપાક કહેવાય છે, તેનાથી થનારી નિર્જરા વિપાકળ નિર્જરા કહેવાય છે. બીજી અવિપાકળ નિર્જરા જે કર્મના ક્ષણને લોગવ્યા વગર જ અનશન પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ તપશ્ચર્યા દ્વારા થનારીનિર્જરા છે.

નારકી, તિર્યાચ, મનુષ્ય અને દેવગતિ રૂપ સંસાર મહાસાગરમાં અનાદિ કાળથી બ્રમણ કરતા થકા જીવને, પરિપાકને પ્રાપ્ત શુભ અને અશુભ કર્મ ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થઈને અને એમનું ક્ષણ પ્રદાન કરીને દૂર થઈ જાય તેને સવિપાક નિર્જરા કહે છે પરંતુ સ્થિતિકાળ પૂર્ણ થયા વગર જ કોઈ ઔપક્રમિક ક્રિયા વિશેષના સામર્થ્યથી જે કર્મ ઉદયમાં લાવવામાં આવે છે અને ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ કરાવીને ક્ષણ લોગવી લીધા બાદ તે આત્માથી પૃથક્ થઈ જાય છે, તેને અવિપાકળ નિર્જરા કહે છે. જેમ ગરમી આપીને કેરીને સમય થતા પહેલા જ પકાવી લેવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે સ્થિતિ નો પરિપાક થતાં અગાઉ જ તપસ્યા આદિ દ્વારા કર્મને વિપાકોન્મુખ કરી લેવા તે અવિપાકળ નિર્જરા છે ॥ ૨ ॥

**તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—**પૂર્વસૂત્રમાં નિર્જરાનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું, હવે તેના બે ભેદોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ

નિર્જરા બે પ્રકારની છે—વિપાકળ અને અવિપાકળ જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મો નો જીદા જીદા પ્રકારનો જે ક્ષણભાવ વિપાકોદય અનુભવ છે તે વિપાક કહેવાય છે બધી કર્મપ્રકૃતિયોના ક્ષણ લોગને વિપાકોદય અનુભાવ કહેવામાં આવે છે વિવિધ પ્રકારના પાકને પણ વિપાક કહે છે કર્મનો વિપાક કોઈવાર તે જ રૂપમાં હોય છે, કે જે રૂપે બાંધ્યું હોય અને ક્યારેક અન્યથા પણ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ કર્મ જે પ્રકારના અધ્યવસાયથી જે રૂપમાં બાંધવામાં આવ્યું છે તે જ રૂપમાં લોગવવામાં આવે છે અને કોઈ કર્મનો વિપાક અન્યથા રૂપમાં પણ હોય છે, અર્થાત્ અપવર્તના ઉદ્વર્તના આદિ કારણો દ્વારા કર્મના વિપાક માં તારતમ્ય પણ થઈ જાય છે. તે કર્મક્ષણ રસ અને અનુભાવ પણ કહેવાય છે કેઈ કર્મનો અનુભાવ મન્દ અને કોઈનો તીવ્ર હોય છે. ત્યારે ક્યારેક શુભ વિપાક અશુભ વિપાકના રૂપમાં અને અશુભ વિપાક શુભ વિપાકનાં રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે. બધી કર્મપ્રકૃતિનું ક્ષણ તેમના નામ પ્રમાણે હોય છે, જેમ કે જ્ઞાનાવરણ પ્રકૃતિનું ક્ષણ જ્ઞાનને ઠાંકવાનું અને દર્શનાવરણ પ્રકૃતિનું ક્ષણ દર્શન શક્તિને આચ્છાદિત કરવાનું છે. આવી જ રીતે અન્ય સઘળી કર્મપ્રકૃતિની બાબતમાં પણ સમજવું. આવી જ રીતે જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિયોમાંથી કોઈ કોઈ કર્મપ્રકૃતિ પુદ્ગલ વિપાકિની હોય છે. તેનું ક્ષણ પુદ્ગલમાં જ થાય છે. કોઈ કર્મ પ્રકૃતિ ભવવિપાકિની હોય

છે. તે અમુક ભવમાં જ અથવા ભવના નિમિત્તથી જ પોતાનું ફળ પ્રદાન કરે છે. કોઈ કર્મપ્રકૃતિ ક્ષેત્રવિષયકી હોય છે- તેનું ફળ ક્ષેત્રના નિમિત્તથી જ થાય છે. કોઈ કર્મપ્રકૃતિ જીવ વિષયકી હોય છે. તેનું ફળ આત્માને જ લોગવનું પડે છે. અર્થાત્ આત્મિક ગુણો પર તેનો પ્રભાવ હોય છે. આમ ચાર રીતે કર્મનો વિષયક થાય છે. કહ્યું પણ છે—

સંહનન, સંસ્થાન, વર્ણ, સ્પર્શ, રસ. અન્ધ, અંગોપાંગ નામ કર્મ, શરીર નામ કર્મ, અશુર લઘુ નામ પરાઘાત, ઉપઘાત નામ કર્મ, આતપ નામ કર્મ ઉદ્યોતનામ કર્મ પ્રત્યેક શરીર, સ્થિર અને શુભનામ કર્મ તથા એમની વિપરીત પ્રકૃતિઓ જેમકે સાધારણ શરીર અસ્થિર અને અશુભ નામ કર્મ, આ બધી નામ કર્મની પ્રકૃતિઓ પુદ્ગલ વિષયકી છે. ચાર પ્રકારનું આયુષ્ય કર્મ ભવ-વિષયકી છે. આનુપૂર્વી પ્રકૃતિ ક્ષેત્ર વિષયકી છે અને શેષ બધી પ્રકૃતિઓ જીવ વિષયકી છે. ૧૧૧—૩૧

શંકા—કર્મનો અન્ધ અન્ય રૂપમાં હોય અને તેને ફળવિષયક અન્ય રૂપમાં હોય એમ કઈ રીતે હોઈ શકે ?

સમાધાન—જીવ કર્મફળ લોગવતો થકો અનાલોગપૂર્વક અર્થાત્ અબલપણે જ કર્મનું સંક્રમણ કરી લે છે. ઉત્પાદ વ્યય અને ધૌવ્ય સ્વરૂપ હોવાના કારણે પરિણમનશીલ આત્મા જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનું ફળ લોગવતો થકો તેમની ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં ફેરબદલી કરી લે છે. આને જ સંક્રમણ કહે છે. આ પ્રકૃતિસંક્રમણ મૂળ પ્રકૃતિઓનું થતું નથી અર્થાત્ એક મૂળપ્રકૃતિ બીજી મૂળપ્રકૃતિના રૂપમાં બદલાઈ શકતી નથી, જેમકે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણના રૂપમાં સંક્રાન્ત થતી નથી અને દર્શનાવરણ કોઈ બીજી મૂળપ્રકૃતિના રૂપમાં ફેરવાતી નથી. એક મૂળપ્રકૃતિનું ઉત્તરપ્રકૃતિમાં સંક્રમણ થાય છે. દા. ત. મતિ જ્ઞાનાવરણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ આદિ જ્ઞાનાવરણની પાંચ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે તેમનામાં પરસ્પર સંક્રમણ થઈ શકે છે. મતિજ્ઞાનાવરણ બદલાઈને શ્રુતજ્ઞાનાવરણ રૂપમાં પરિણત થઈ શકે છે અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણ મતિજ્ઞાનાવરણના રૂપમાં સંક્રાન્ત થઈ શકે છે. શ્રુતજ્ઞાનાવરણપ્રકૃતિ અવધિજ્ઞાનાવરણના રૂપમાં, અવધિજ્ઞાનાવરણ મનઃપર્યવ-જ્ઞાનાવરણના રૂપમાં અને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ કેવળજ્ઞાનાવરણના રૂપમાં સંક્રાન્ત થઈ શકે છે. એવીજ રીતે અન્યાન્ય કર્મોની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ પણ પરસ્પર સબ્ધિય પ્રકૃતિ સાથે બદલાઈ જાય છે. આ નિયમમાં બે અપવાદ છે પ્રથમ એ છે કે આયુષ્ય કર્મની પ્રકૃતિઓમાં સંરક્ષણ થતું નથી. જેમકે દેવાયુ-પ્રકૃતિ મનુષ્યાયુના રૂપમાં અથવા મનુષ્યાયુ બદલાઈને અન્ય કોઈ આયુષ્યના રૂપમાં પલટાતી નથી. બીજો અપવાદ એ છે કે દર્શન મોહનીય અને આરિત્ર-

મોહનીય પ્રકૃતિઓમાં પણ પરસ્પર સંક્રમણ થતું નથી. દર્શનમોહનીય ચારિત્ર-મોહનીયના રૂપમાં અને ચારિત્રમોહનીય દર્શનમોહનીયના રૂપમાં બદલાતી નથી.

એ તો પહેલાજ કહેવામાં આવી ગયું છે કે મૂળપ્રકૃતિઓમાં સંક્રમણ થતું નથી એનું કારણ એ છે કે તેમના બંધના કારણોમાં મૌલિક ભેદ હોય છે જેમકે જ્ઞાનાવરણ કર્મના બંધના કારણો પ્રદોષ અને નિહૂનવ આદિ છે, જ્યારે કે અસાતા વેદનીયના બંધના કારણ હુઃખ-શોક આદિ છે. તાત્પર્ય એ છે કે કર્મનું ફળ લોગવી લીધા બાદ તે કર્મ આત્મપ્રદેશોથી પૂથક થઈ જાય છે. અકર્મના રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે, તેને વિપાકળ નિર્જરા કહે છે. આ રીતે સંસાર રૂપી મહા સમુદ્રમાં વહેતા આત્માના જે શુભ અશુભકર્મ વિપાકને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થઈને અને પોતાનું યથાયોગ્ય ફળ પ્રદાન કરીને સ્થિતિને ક્ષય થવાથી આત્માંથી અલગ થઈ જાય છે, તે વિપાકળ નિર્જરા કહેવાય છે.

જે કર્મ સ્થિતિ પૂર્ણ થતાં અગાઉ જ તપશ્ચરણ આદિ દ્વારા ઉદયાવલિકામાં લાવવામાં આવે છે અને આસ્રફળ, ફણુસ સીતાફળ વગેરે ફળોના શીઘ પરિપક્વતાની જેમ, લોગવી લેવામાં આવે છે, તેવી નિર્જરાને અવિપાકળ નિર્જરા કહે છે. ॥ ૨ ॥

### કર્મક્ષયલક્ષણા નિર્જરા કે હેતુ કથન

‘તવો વિવાગોય નિઃજરાહેઝ્જનો’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ— તપ અને વિપાક નિર્જરાના કારણ છે ॥ ૩ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા કહેવામાં આવ્યું કે વિપાકળ અને અવિપાકળ ના ભેદથી નિર્જરા બે પ્રકારની છે, હવે તેના કારણોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ શરીર અને ઇન્દ્રિઓને તપાવવા, એ તપ છે. અનશનઆદિ બાહ્ય અને પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ આભ્યન્તર તપ છે. તપના આમ બે ભેદ છે. કર્મફળનું લોગવવું વિપાક કહેવાય છે. આ બંને નિર્જરાના કારણ છે. આવી રીતે અનશન આદિ બાહ્ય અને પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ આભ્યન્તર તપથી નિર્જરા થાય છે. એવી જ રીતે શુભાશુભ કર્મોની સુખ હુઃખ રૂપ ફળના ઉપલોગ રૂપ વિપાકથી પણ નિર્જરા થાય છે. ॥૩॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પહેલા કર્મક્ષય રૂપ નિર્જરાના સ્વરૂપનું અને ભેદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે તેના કારણોનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ

શરીર અને ઇન્દ્રિઓને તપાવવા રૂપ તપ બે પ્રકારના છે અનશન આદિ

છ બાહ્યતપ છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ છ આભ્યન્તર તપ છે. શુભશુભ કર્મોનું ફળ લોગવલું વિપાક કહેવાય છે. આ બંને કારણોથી નિર્જરા થાય છે આવી રીતે કૃત કર્મોના ફળલોગ રૂપ વિપાકથીકર્મક્ષય રૂપ નિર્જરા થાય છે અનશન અને પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ બાર પ્રકારના તપથી પણ ચિર સંચિત કર્મોની નિર્જરા થાય છે.

ઉત્તરાધ્યાન સૂત્રના અધ્યયન ૩૦, ગાથા ૬ માં કહ્યું છે આ રીતે સંયમશીલ પુરૂષ જ્યારે પાપકર્મોના આસ્રવનો નિરોધ કરી દે છે તો કેટિ-કેટિ ભવો માં સંચિત કર્મોના તપરૂપા દ્વારા ક્ષય કરી દે છે ॥ ૧ ॥

બ્યાખ્યાનપ્રગ્નપ્તિમાં પણ કહ્યું છે-ઉદયમાં આવેલા કર્મ જ્યારે લોગવી લેવા માં આવે છે ત્યારે તેમની નિર્જરા થઈ જાય છે ॥ ૩ ॥

### તપ કે દો પ્રકારતા કા કથન

‘તવો દુવિહો બાહિરબંતરમેયા’ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—તપ બે પ્રકારના છે બાહ્ય અને આભ્યન્તર ॥ ૪ ॥

તત્વાર્થદીપિકા—અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે કે તપ અને વિપાકથી નિર્જરા થાય છે, આથી અહીં તપના બે લેહોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ

બાહ્ય અને આભ્યન્તરના લેહથી તપ બે પ્રકારના છે બાહ્યતપ અનશન આદિના લેહથી છ પ્રકારના છે. આભ્યન્તર તપ પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ છે તેના પણ છ લેહ છે. આવી રીતે તપના બાર લેહ થાય છે. બારે પ્રકારના તપનું સવિસ્તર વર્ણન લેહ પ્રલેહસહિત સાતમાં અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં જોઈ લેવા લલામણુ છે ॥૪॥

### અનશન તપ કે દો લેહોં કા કથન

‘તત્થ બાહિરવ અણસણતવે’ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—બાહ્ય તપ અનશનના લેહ ઇત્વરિક અને યાવત્કથિક છે. ॥૫॥

તત્વાર્થદીપિકા—બાર પ્રકારના તપ નિર્જરાના હેતુ છે, એ પહેલા કહેવામાં આવ્યું છે, હવે પ્રથમ બાહ્ય તપ અનશનના બે લેહોનું કથન કરીએ છીએ પૂર્વોક્ત છ પ્રકારના બાહ્ય તપોમાંથી અનશનના બે લેહ છે ઇત્વરિક અને યાવત્કથિક. થોડા વખત માટે જે અનશન કરવામાં આવે છે તે ઇત્વરિક અનશન કહેવાય છે અને જે અનશન જીવનપર્યન્ત માટે કરવામાં આવે છે, તેને યાવત્કથિક કહે છે. અદ્યકાલીન અનશન ઇત્વરિક છે અને જ્યાં સુધી ‘આ મનુષ્ય છે’ એવો વ્યવહાર થતો રહે અર્થાત્ જે અનશન

જીવનપર્યન્ત રહે તે યાવત્કથિક કહેવાય છે. આ રીતે અદ્વકાલિન હોવાથી ઇત્વરિક અને જીવન વ્યાપી હોવાથી યાવત્કથિક અનશન કહેવાય છે. ૧૫।

તત્પ્રથમનિર્યુક્તિ-પહેલા બતાવવામાં આવ્યું છે કે તપ નિર્જરાતું કારણ છે. હવે અનશન આદિ છ પ્રકારના બાહ્યતપોમાં પ્રથમ ગણાવેલા અનશન તપના બે લેહોનું કથન કરીએ છીએ-

આર પ્રકારના તપોમાં અનશન નામક પ્રથમ તપના બે લેહ છે-- ઇત્વરિક અને યાવત્કથિક જે અનશન તપ મર્યાદિત કાળ સુધી કરવામાં આવે છે તે ઇત્વરિક કહેવાય છે. અન્તિમ તીર્થંકર શ્રી. મહાવીરસ્વામીના શાસન કાળમાં નવકારસીના પ્રત્યાખ્યાન કાળથી આરંભ કરીને ચતુર્થલક્ષત પઠ્ઠલક્ષત આદિના ક્રમથી છ માસ સુધીનું અનશન તપ થતું હતું. આદિતીર્થંકર શ્રીક્રમલદેવના શાસનમાં નવકારસી વ્યાખ્યાન કાળથી આરંભ કરીને ચતુર્થલક્ષત પઠ્ઠલક્ષત વિગેરેના ક્રમથી એક વર્ષ સુધીનું અનશન તપ થાય છે. મધ્યના બાવીસ તીર્થંકરોના સમયમાં નવકારસીના પ્રત્યાખ્યાનથી લઈને ચતુર્થલક્ષત આદિના ક્રમથી આઠમાસ સુધીના અનશન તપનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. જીવનપર્યન્ત માટે જે અનશન કરવામાં આવે છે તે યાવત્કથિક અનશન કહેવાય છે.

ઔપચારિકસૂત્રમાં કહ્યું છે--અનશન તપ કેટલા પ્રકારના છે ? ઉત્તર- અનશન તપ બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે-જેવાકે--ઇત્વરિક અને યાવત્કથિક. ૧૫।

### ઇત્વરિકતપ કે અનેકવિધત્વ કા નિરૂપણ

‘ઉત્તરિણ અણેગવિદ્દે’ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ-ઇત્વરિક તપ ઉપવાસ છઠ આદિના લેહથી અનેક પ્રકારનું છે. ૬ તત્પ્રથમનિર્યુક્તિ-પહેલા છ પ્રકારના બાહ્ય તપશ્ચરણોમાંથી અનશન નામક પ્રથમ તપના બે લેહ કહેવામાં આવ્યા હવે પ્રથમ લેહ ઇત્વરિક તપના ચતુર્થલક્ષત આદિ અનેક લેહોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ-

ઇત્વરિક અર્થાત્ અદ્વકાલિક અનશન તપ અનેક પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે જેમકે-ચતુર્થલક્ષત, પઠ્ઠલક્ષત, અઠ્ઠલક્ષત દશલક્ષત દ્વાદશલક્ષત, ચતુર્દશલક્ષત પોડશલક્ષત અર્ધ માસિકલક્ષત મસિકલક્ષત, દ્વિમાસિકલક્ષત ત્રિમાસિકલક્ષત ચાતુર્માસિકલક્ષત, પંચમાસિકલક્ષત, ષાષ્ટમાસિકલક્ષત એવી જ રીતે અષ્ટમાસિકલક્ષતથી લઈને વર્ષ પર્યન્તનું અનશન તપ પણ સમજવું, આમાં એક ઉપવાસ ચતુર્થલક્ષત કહેવાય છે, લગાતાર બે ઉપવાસને પઠ્ઠલક્ષત કહે



છે, ત્રણ ઉપવાસને અષ્ટમભક્ત કહે છે. આગળ પણ આ જ પ્રમાણે-સ્વયં સમજી લેવા જોઈએ. ॥૬॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત-પહેલા અનશન તપના બે ભેદ કહેવામાં આવ્યા-ધૃત્વરિક અને ચાવત્કથિક હવે ધૃત્વરિક તપના અનેક ભેદોનું વિધાન કરીએ છીએ—

ધૃત્વરિક અર્થાત્ અદ્યપકાલિક તપ અનેકપ્રકારના છે ચતુર્થભક્ત ષષ્ઠભક્ત અને આદિ શબ્દથી અષ્ટમભક્ત દશમભક્ત દ્વાદશભક્ત ચતુર્દશભક્ત, પોડશભક્ત અર્ધમાસિકભક્ત માસિકભક્ત, દ્વૈમાસિકભક્ત, ત્રિમાસિકભક્ત, ચતુર્માસિકભક્ત પાંચમાસિકભક્ત ષાષ્ટમાસિકભક્ત-એવી રીતે એક વર્ષ સુધીના ધૃત્વારેક અનશન તપ સમજી લેવા જોઈએ.

ચતુર્થભક્ત એક ઉપવાસ કહેવાય છે. લગાતાર બે દિવસના ઉપવાસ ષષ્ઠભક્ત, લગાતાર ત્રણ દિવસના ઉપવાસ અષ્ટમભક્ત, ચાર દિવસના ઉપવાસ દશમભક્ત, લગાતાર પાંચ દિવસના ઉપવાસ દ્વાદશભક્ત લગાતાર છ દિવસના ઉપવાસ ચતુર્દશભક્ત લગાતાર સાત દિવસના ઉપવાસ પોડશભક્ત લગાતાર પંદર દિવસના ઉપવાસ અર્ધમાસભક્ત અને લગાતાર ત્રીસ દિવસના ઉપવાસ માસિકભક્ત કહેવાય છે. નિરંતર સાર્ધક દિવસો સુધીના ઉપવાસ દ્વૈમાસિકભક્ત, લગાતાર નેત્રું દિવસો સુધીના ઉપવાસ ત્રૈમાસિકભક્ત. કહેવાય છે લગાતાર, એકસોવીસ દિવસોના ઉપવાસ ચાતુર્માસિકભક્ત કહેવાય છે, એકસોપચાસ દિવસોના ઉપવાસ પાંચમાસિકભક્ત કહેવાય છે અને એકસો એંશી દિવસોના ઉપવાસ ષાષ્ટમાસિકભક્ત કહેવાય છે, આવી જ રીતે સંવત્સર પર્યંતનું તપ આગમ આદિથી સ્વયં સમજી લેવું જોઈએ.

ઔપપાતિકસૂત્રના ત્રીજા સૂત્રમાં કહ્યું છે—

ધૃત્વરિક તપ કેને કહે છે ?

ધૃત્વરિક તપ અનેક પ્રકારના છે જેવા કે—ચતુર્થભક્ત અષ્ટમભક્ત દશમભક્ત દ્વાદશભક્ત, ચતુર્દશભક્ત, પોડશભક્ત, અર્ધમાસિકભક્ત, માસિકભક્ત, દ્વૈમાસિકભક્ત ત્રૈમાસિકભક્ત, ચાતુર્માસિકભક્ત પાંચમાસિકભક્ત ષાષ્ટમાસિકભક્ત ઇત્યાદિ ॥૬॥

‘જાવકહિષ દુવિદ્દે’ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—યાવત્કથિક અનશન જે પ્રકારના છે, પાદપોષગમન અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન ॥૭૧॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા ઇત્વરિક નામક અનશન તપના ચતુર્થભક્ત આદિ અનેક લેદોતું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું, હવે બીજા લેદ યાવત્કથિક અનશન તપના જે વિકલ્પ બતાવીએ છીએ—

જીવનપર્યન્ત કરવામાં આવતું અનશન તપ યાવત્કથિક કહેવાય છે તેના જે લેદ છે—પાદપોષગમન અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન પાદપ અર્થાત્ વૃક્ષની જેમ નિશ્ચલ થઈને હલન—ચલનને રોકીને સ્થિર થવું પાદપોષગમન કહેવાય છે. તાપથ એ છે કે જેમ વૃક્ષની કાપેલી ડાળી નિશ્ચલ થઈને પડી રહે છે, તેવી જ રીતે બધી જાતનો આહાર ત્યજી દઈને સઘળી શારીરિક ચેષ્ટાઓના ત્યાગ કરીને સ્પંદનહીન અવસ્થામાં રહેવું પાદપોષગમન અનશન કહેવાય છે.

અશન, પાન, આદ્ય અને સ્વાદ્ય રૂપ ચાર પ્રકારના અથવા પાનને બાદ કરીને ત્રણ પ્રકારના આહારનો આજીવન ત્યાગ કરવો ભક્તપ્રત્યાખ્યાન અનશન કહેવાય છે.

સૂત્રમાં પ્રયુક્ત—ચ શબ્દથી ઇંગિતમરણ નામક યાવત્કથિક અનશનનું પશુ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે, આ રીતે યાવત્કથિક અનશન ત્રણ પ્રકારના છે—(૧) પાદપોષગમન (૨) ઇંગિતમરણ અને (૩) ભક્તપ્રત્યાખ્યાન. અહીં ઇંગિતનો અર્થ થાય છે—શાસ્ત્રમાં વિહિત એક વિશેષ પ્રકારની ક્રિયા, તેનાથી વિશિષ્ટ મરણ ઇંગિતમરણ કહેવાય છે. ॥૭૧॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પહેલા ઇત્વરિક અને યાવત્કથિકના લેદથી અનશન તપ જે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે, આમાંથી પ્રથમ ઇત્વરિક તપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હવે યાવત્કથિક નામક બીજા તપનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

જીવનપર્યન્ત માટે કરવામાં આવતું અનશન તપ જે પ્રકારનું છે— પાદપોષગમન અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન પાદપ અર્થાત્ વૃક્ષની માફક સ્પંદનહીન

યઈને નિશ્ચલ રૂપમાં સ્થિત થવું પાદપોપગમન અનશન છે. આ અનશન તપમાં ચારે પ્રકારનો આહાર ત્યાગીને અને શરીરની સેવા-શુશ્રૂષા આદિ ક્રિયાઓનો પરિહાર કરીને વૃક્ષની માફક નિશ્ચલપણે અવસ્થિત થઈને રહે છે આથી જ આને પાદપોપગમન કહે છે.

અશન, પાન. ખાધ અને સ્વાધ એ ચારે પ્રકારના આહારોનો અથવા પાન સિવાય ત્રણ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો લકત પ્રત્યાખ્યાન નામક ધીન્ધું યાવત્કથિક અનશન તપ કહેવાય છે.

આમાં પાદપોપગમન નામક પ્રથમ યાવત્કથિક અનશન તપમાં શરીર ના હલન-ચલનનો પણ ત્યાગ કરવામાં આવે છે પરંતુ ધીન્ધ લકતપ્રત્યાખ્યાન તપમાં શરીરના હલન ચલનનો ત્યાગ થતો નથી.

સૂત્રમાં પ્રયુક્ત ' ચ ' શબ્દથી ઈંગિતમરણુનું અહણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે કોઈ-કોઈ સ્થળે યાવત્કથિક તપ ત્રણ પ્રકારના પણ કહેવામાં આવ્યા છે. શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ક્રિયાને 'ઈંગિત' કહે છે, તેનાથી યુક્ત મરણુ ઈંગિતમરણુ કહેવાય છે. શેષ બે પાદપોપગમન અને લકતપ્રત્યાખ્યાન પહેલા જ ખતાવવામાં આવી ગયા છે. આગમમાં યાવત્કથિક નામક તપ બે પ્રકારના બેવામાં આવે છે. ઔપપાતિકસૂત્રમાં કહ્યું પણ છે— યાવત્કથિક અનશનના કેટલા ભેદ છે ?

'યાવત્કથિકના બે ભેદ છે—પાદપોપગમન અને લકતપ્રત્યાખ્યાન ' ॥ ૭ ॥

### પાદપદપગમન તપ કે દ્વિ પ્રકારતા કા નિરૂપણ

'વાઓવગમણે દુવિદ્ધે ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—પાદપોપગમન તપ બે પ્રકારના છે—બ્યાધાતિમ અને નિબ્યાધાતિમ અને પ્રકારના આ તપ નિયમથી પ્રતિકર્મ રહિત સેવાશુશ્રૂષાવર્જિત જ હોય છે ॥ ૮ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા-પહેલા કહેવામાં આંચું કે યાવત્કથિક તપ બે પ્રકાર ના છે- પાદપોપગમન અને લકતપ્રત્યાખ્યાન હવે પાદપોપગમનના બે લેહોનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ-

પૂર્વોક્ત પાદપોપગમન તપના બે લેહ છે- વ્યાઘાતિમ અને નિર્વ્યાઘાતિમ જે તપમાં સિંહ, વાઘ, દાવાનલ આદિના ઉપદ્રવ હોય તે વ્યાઘાતિમ કહેવાય છે અને સિંહ, વાઘ, દાવાનલ આદિના ઉપદ્રવરૂપ વ્યાઘાતથી રહિત પાદપોપગમન તપ નિર્વ્યાઘાતિમ કહેવાય છે. આ બંને જ પ્રકારના પાદપોપગમન તપ નિયમથી અપ્રતિકર્મ જ હોય છે અર્થાત્ ન તો એમનામાં હલન ચલન કરવામાં આવે છે અથવા ન તો ઔષધોપચાર આદિ કોઈ પ્રકારની શારીરિક સેવા શુશ્રૂષા કરવામાં આવે છે ॥ ૮ ॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત-યાવત્કથિક અનશનના બે લેહ-પાદપોપગમન અને લકતપ્રત્યાખ્યાન કહેવામાં આવ્યા છે હવે પાદપોપગમનના બે લેહોનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ-

પૂર્વોક્ત પાદપોપગમન નામક યાવત્કથિક અનશન તપ બે પ્રકારના છે- વ્યાઘાતિમ અને નિર્વ્યાઘાતિમ, વ્યાઘાત અર્થાત્ વિદ્યથી જે યુક્ત હોય તે વ્યાઘાતિમ અને જે વિદ્ય રહિત હોય તે નિર્વ્યાઘાતિમ કહેવાય છે. ઉપદ્રવ સિંહ, વાઘ, રીંછ, તરફ તથા દાવાનલ આદિ દ્વારા થાય છે. આ વ્યાઘાતિમ અને નિર્વ્યાઘાતિમ બંને પ્રકારના પાદપોપગમન નિયમથી અપ્રતિકર્મ જ હોય છે અર્થાત્ શારીરિક હલન ચલન આદિ ક્રિયાથી રહિત જ હોય છે. અને એમા ઔષધોપચાર પણ કરવામાં આવતો નથી. ઔષ્પાતિક સૂત્રમાં કહ્યું છે ? પ્રશ્ન-પાદપોપગમનના કેટલા લેહ છે.

ઉત્તર-પાદપોપગમન બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે-વ્યાઘાતિમ અને નિર્વ્યાઘાતિમ આ બંને જ પ્રકારના પાદપોપગમન નિયમથી પ્રતિકર્મરહિત જ હોય છે ॥ ૮ ॥

### લકતપ્રત્યાખ્યાન કે દો પ્રકારતા કા નિરૂપણ

‘મત્તવચ્ચક્ષાણે દુવિહે’ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ--લકતપ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારના છે-વ્યાઘાતિમ અને નિર્વ્યાઘાતિમ. આ બંને નિયમતાઃઅપ્રતિકર્મ હોય છે ॥ ૯ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા--આની અગાઉ વ્યાઘાતિમ અને અવ્યાઘાતિમના લેહ થી બે પ્રકારના પાદપોપગમન તપનું નિરૂપણ કરવામાં આંચું, હવે લકતપ્રત્યાખ્યાન નામક બીજા યાવત્કથિક તપનું નિરૂપણ કરીએ છીએ

પૂર્વોક્ત લકતપ્રત્યાખ્યાન તપના બે પ્રકારના છે-વ્યાઘાતિમ અને નિર્વ્યાઘાતિમ. વ્યાઘાતનો અર્થ છે વિદ્ય, જે એથી યુક્ત હોય તે વ્યાઘાતિમ અર્થાત્

વિદ્યયુક્ત જેમાં કોઈ પ્રકારનું વિદ્ય ન આવે તે નિર્વ્યાધાતિમ કહેવાય છે. આ બંને જ પ્રકારના ભક્તપ્રત્યાખ્યાન નિયમથી સપ્રતિકર્મ જ હોય છે. અર્થાત્ આમાં ચાલતું ફરતું આદિ ક્રિયા વર્જિત નથી. આમાં બાહ્ય ઔષધનો ઉપચાર પણ કરી શકાય છે અને વૈયાવૃત્ય પણ કરી કરાવાઈ શકે છે ॥ ૬ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પહેલા વ્યાધાતિમ અને નિર્વ્યાધાતિમના લેદ્ધી પાદ-ચોપગમનના બે લેદ્ધોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હવે ભક્તપ્રત્યાખ્યાનના પણ બે લેદ્ધોનું કથન કરીએ છીએ

પૂર્વોક્ત ભક્તપ્રત્યાખ્યાન તપ પણ બે પ્રકારના છે

વ્યાધાતિમ અને નિર્વ્યાધાતિમ. જે ભક્તપ્રત્યાખ્યાન વ્યાધાત અર્થાત્ વિદ્યથી યુક્ત હોય તે વ્યાધાતિમ અને જેમાં કોઈ પ્રકારનું વિદ્ય ન હોય તે નિર્વ્યાધાતિમ કહેવાય છે.

ઔષધાતિક સૂત્રના ૩૦ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે

ભક્તપ્રત્યાખ્યાનના કેટલા લેદ્ધ છે ?

ભક્તપ્રત્યાખ્યાનના બે લેદ્ધ છે યથા વ્યાધાતિમ અને નિર્વ્યાધાતિમ આ બંને પ્રકારના ભક્તપ્રત્યાખ્યાન નિયમથી પ્રતિકર્મ યુક્ત જ હોય છે. ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ—અવમોદરિકા નામનું તપ બે પ્રકારનું છે દ્રવ્ય, અવમોદરિકા અને લાવ અવમોદરિકા ॥ ૧૦ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા-ઈત્વરિક અને યાવત્કથિક બંને પ્રકારના અનશન તપનું નિરૂપણ કરવામાં આવી ગયું, હવે બીજા બાહ્ય તપ અવમોદરિકા (ઉનોદર) ના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ.

### અવમ દરિકા કે સ્વરૂપ નિરૂપણ

અવમ અર્થાત્ ઉન (ઓછું) ઉદર જે લોજનમાં હોય તેને અવમોદર કહે છે. જે ક્રિયામાં અવમોદર હોય તે અવમોદરિકા આ એક પ્રકારની તપશ્રેયા છે. આના બે લેદ્ધ છે દ્રવ્ય અવમોદરિકા અને લાવ અવમોદરિકા આહાર ઉપધિ આદિ બાહ્ય વસ્તુઓમાં ઘટાડો કરવો દ્રવ્ય અવમોદરિકા છે અને કોષાદિ કષાયોમાં ઘટાડો કરવો લાવ અવમોદરિકા છે ॥ ૧૦ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—આની પહેલાં પ્રથમ બાહ્યતપ અનશનના યાવત્કથિક અને ઈત્વરિક લેદ્ધોનું વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, હવે ક્રમપ્રાપ્ત દ્વિતીય બાહ્યતપ અવમોદરિકાના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ

જે લોજનમાં ઉદર ઉન (ઓછું) હોય તે લોજન અવમોદર કહેવાય છે તે જે ક્રિયામાં હોય તે અવમોદરિકા. અવમોદરિકા એક પ્રકારની તપશ્ર્ચયા છે એના બે લેહ છે દ્રવ્ય અવમોદરિકા અને ભાવ અવમોદરિકા. બાહ્ય વસ્તુઓનું ઓછાપણું કરવું દ્રવ્ય અવમોદરિકા છે જ્યારે કષાયો વિકારભાવને ઓછો કરવો એ ભાવ અવમોદરિકા છે. ઔપપાતિક સૂત્રના ત્રીસમા સૂત્રમાં કહેલ છે પ્રશ્ન—અવમોદરિકાના કેટલા લેહ છે ?

ઉત્તર—અવમોદરિકા બે પ્રકારની છે દ્રવ્ય અવમોદરિકા અને ભાવ અવમોદરિકા ॥ ૧૦ ॥

‘દ્વિવોમોચરિયા તવે દુવિદ્દે’ ઇત્યાદિ’

### દ્રવ્યાવમોદરિકા કે દો લેહોં કા કથન

સૂત્રાર્થ—દ્રવ્ય અવમોદરિકા તપ બે પ્રકારનું છે—ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોદરિકા અને ભક્તપાન દ્રવ્ય અવમોદરિકા ॥ ૧૧ ॥

તત્ત્વાર્થ—દીપિકા—પહેલા અવમોદરિકા તપના દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાથી બે લેહ કહેવામાં આવ્યા. હવે દ્રવ્ય અવમોદરિકા તપના બે લેહોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

દ્રવ્ય અવમોદરિકા તપ બે પ્રકારના છે—ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોદરિકા અને ભક્તપાનદ્રવ્યાવમોદરિકા વસ્ત્ર, પાત્ર દોરા સહિત મુહપત્તિ આદિ ઉપકરણોની અદ્યપતાને ઉપકરણ દ્રવ્ય અવમોદરિકા કહે છે અને લોજન પાનની અદ્યપતાને ભક્તપાન દ્રવ્ય અવમોદરિકા કહે છે ॥ ૧૧ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પહેલાં અવમોદરિકા બાહ્ય તપના દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાથી બે લેહ બતાવાયા, હવે દ્રવ્ય અવમોદરિકા તપની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ

દ્રવ્ય અવમોદરિકા તપના બે લેહ છે ઉપકરણ દ્રવ્ય અવમોદરિકા અને ભક્તપાન દ્રવ્યાવમોદરિકા વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉપકરણો સંબંધી ઉનોદરીને ઉપકરણ દ્રવ્ય અવમોદરિકા તપ કહે છે અને આહાર પાણી સંબંધી ઉનોદરીને ભક્તપાનદ્રવ્ય અવમોદરિકા કહે છે ઔપપાતિક સૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે

પ્રશ્ન—દ્રવ્ય-અવમોદરિકાના કેટલા લેહ છે. ?

ઉત્તર—દ્રવ્ય અવમોદરિકાના બે લેહ છે ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોદરિકા અને ભક્તપાન દ્રવ્ય અવમોદરિકા ॥ ૧૧ ॥

‘ઉચ્ચગરણ દ્વિવોમોચરિયા’ ઇત્યાદિ

## ઉપકરણ દ્રવ્યાવમોદરિકા કે ત્રિવિધ પ્રકારતા કા નિરૂપણ

સૂત્રાર્થ:--ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોદરિકાના ત્રણ લેહ છે એક વસ્ત્ર, એક પાત્ર અને ત્યકતોપકરણસ્વાદનતા ॥ ૧૨ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા--દ્રવ્ય અવમોદરિકાના બે લેહોત્તુ' પ્રરૂપણ કરવામાં આંબુ' ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોદરિકા અને ભક્તપાનદ્રવ્ય અવમોદરિકા હવે આ માંથી પહેલા લેહ ઉપકરણ દ્રવ્યઅવમોદરિકાના ત્રણ લેહોત્તુ' પ્રતિપાદન કરીએ છીએ

ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોદરિકા ત્રણ પ્રકારની છે એક વસ્ત્ર, એકપાત્ર અને ત્યકતોપકરણસ્વાદનતા વસ્ત્ર પાત્ર એક જ ઘોળી અને દોરા સહિતની મુખવસ્ત્રિકા બીજી ન હોવું એક વસ્ત્ર અવમોદરિકા છે એવી જ રીતે એક જ પાત્ર રાખવું એક પાત્ર અવમોદરિકા છે. વાસણ, ઉપકરણ આદિમાં મોહને પરિત્યાગ કરવો ત્યકતોપકરણસ્વાદનતા અવમોદરિકા કહેવાય છે, ॥ ૧૨ ॥

તત્ત્વાર્થનિરૂપિત--પહેલાં દ્રવ્ય અવમોદરિકાના બે લેહોત્તુ' કથન કરવા માં આંબુ' હવે ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોદરિકાના ત્રણ લેહોત્તુ' કથન કરીએ છીએ

ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોદરિકા ત્રણ પ્રકારની છે વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉપકરણદ્રવ્યોના વિષયમાં ઉનોદરી હોવી ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોદરિકા કહેવાય છે. તેના ત્રણ લેહ આ પ્રમાણે છે (૧) એક વસ્ત્ર દોરા સહિત મુખવસ્ત્રિકાની સાથે એક ચોળપટ જ રાખવો બીજી કોઈ પણ વસ્ત્ર ન રાખવું (૨) પાત્ર એકથી અધિક પાત્ર ન રાખવા અને (૩) ત્યકતોપકરણસ્વાદનતા વાસણ પાત્ર આદિ ઉપકરણો પર મૂર્છા મમતા ન હોવી. આ ત્રણ પ્રકારની ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોદરિકા સમજવી ભેઈએ

ઔપપાતિકસૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે

પ્રશ્ન-ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોદરિકા કેને કહે છે ?

ઉત્તર-ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોદરિકા ત્રણ પ્રકારની કહેલી છે એક વસ્ત્ર, એકપાત્ર અને ત્યકતોપકરણસ્વાદનતા ॥ ૧૨ ॥

‘મત્તપાણ દ્વોમોયરિયા’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—આઠ કવલ માત્ર જ આહાર કરવા આદિના લેહથી ભક્તપાન દ્રવ્ય અવમોહરિકા તપ અનેક પ્રકારના છે. ॥ ૧૩ ॥

તત્ત્વાર્થદોષિકા—પહેલાં ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોહરિકાના ત્રણ લેહ કહેવામાં આવી ગયા છે હવે ભક્તપાનદ્રવ્ય અવમોહરિકાનું નિરૂપણ કરીએ છીએ

ભક્તપાનદ્રવ્ય અવમોહરિકા તપ અનેક પ્રકારના છે. અશન, પાન, ખાધ અને સ્વાદ્ય, આ ચાર પ્રકારના આહાર ભક્તપાનદ્રવ્ય કહેવાય છે. આનાથી સંબંધ રાખનારી ઉનોહરીને ભક્તપાનદ્રવ્ય અવમોહરિકા તપ કહે છે. તે બે કે અનેક પ્રકારની છે પણ સ્થૂળલેહોની અપેક્ષાથી ત્રણ પ્રકારની છે. ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય. એક કોળીયાથી લઈને આઠ કોળીયા સુધી ખાવું ઉત્કૃષ્ટ, નવ કોળીયાથી શરૂ કરીને સોળ કોળીયા સુધી ખાવું મધ્યમ અને સત્તર કોળીયાથી લઈને એકત્રીસ કોળીયા સુધી ખાવું જઘન્ય ભક્તપાનદ્રવ્ય અવમોહરિકા છે. આમાં એક બે કોળીયાની ન્યૂનાધિકતાને કારણે અનેક અવાન્તર લેહ નિબ્બન્ન થાય છે આથી અનેક પ્રકારની છે ॥ ૧૩ ॥

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—ઉપકરણદ્રવ્ય અવમોહરિકા તપના ત્રણ લેહોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે ભક્તપાનદ્રવ્ય અવમોહરિકા તપની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે

ભક્તપાનદ્રવ્ય અવમોહરિકા તપ અનેક પ્રકારના છે’ યથા આઠ કોળીયા માત્ર આહાર કરવો! વગેરે અહીં કોળીયાનું પરિમાણ મરઘીના ઈંડાની બરાબર સમજવું જોઈએ. પ્રધાન રૂપથી આ અવમોહરિકા તપ ત્રણ પ્રકારના છે ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય, પુરૂષનો પરિપૂર્ણ આહાર બત્રીસ કોળીયા પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. આમાંથી એક કોળીયાથી લઈને આઠ કોળીયા સુધી આહાર કરવો ઉત્કૃષ્ટ અવમોહરિકા તપ છે. નવ કોળીયાથી લઈને સોળ કોળીયા સુધી આહાર કરવો મધ્યમ અવમોહરિકા તપ છે અને સત્તર કોળીયા થી આરંભ કરીને એકત્રીસ કોળીયા સુધી ખાવું જઘન્ય અવમોહરિકા છે.

આવી રીતે અવમોહરિકા તપ બે કે ત્રણ પ્રકારના છે તો પણ એક બે કોળીયા યોછા કે વધારે ખાવાથી તેના અનેક અવાન્તર લેહ થાય છે અને આથી જ સૂત્રમાં તેને અનેક પ્રકારની કહેવામાં આવેલ છે.



અન્ય પ્રકારથી અવમોહરિકા તપના શાસ્ત્રમાં પાંચ લેહ કહેવામાં આવ્યા છે એ કારણને લઈને પણ તેના અનેક લેહ કહી શકાય છે. આ લેહ આ પ્રમાણે છે (૧) અલ્પાહાર અવમોહરિકા (૨) અપાર્થ અવમોહરિકા (૩) દ્વિભાગપ્રાપ્ત અવમોહરિકા (૪) પ્રાપ્ત અવમોહરિકા અને (૫) કિંચિત ઉન અવમોહરિકા આઠ કોળીયા માત્ર આહાર કરવો અલ્પાહાર અવમોહરિકા તપ છે મરઘીના ઈંડાની બરાબર બાર કોળીયા માત્ર આહાર કરવો અપાર્થ અવમોહરિકા તપ છે, એજ પ્રકારે સોળ કોળીયા આહાર કરવો દ્વિભાગ પ્રાપ્ત અવમોહરિકા તપ છે, ચોવીસ કોળીયા આહાર કરવો પ્રાપ્ત અવમોહરિકા તપ છે અને એકત્રીસ કોળીયા, મરઘીના ઈંડાની બરાબર આહાર કરવો કિંચિદ્દૂન અવમોહરિકા તપ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે જે પુરૂષ મરઘીના ઈંડા જેટલા આઠ કોળીયાનો આહાર કરે છે, તેનું અલ્પાહાર નામક ઉનોહરી તપ હોય છે' જે મરઘીના ઈંડા બરાબર બાર કોળીયા પ્રમાણ આહાર કરે છે તે અપાર્થ અવમોહરિકા તપવાળો કહેવાય છે. સોળ કોળીયાનો આહાર પુરૂષનો અડધો આહાર ગણાય છે. તે અડધાથી એછો અર્થાત્ બાર કોળીયા આહાર કરવો અપાર્થ અવમોહરિકા તપ છે. જે મરઘીના ઈંડા જેટલા સોળ કોળીયાનો આહાર કરે છે તેનો આહાર દ્વિભાગપ્રાપ્ત અવમોહરિકા તપ સમજવો તેને દ્વિતીય ભાગ (અડધો) અવમોહરિકા તપ પણ કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે બત્રીસ કોળીયા પુરૂષના પૂર્ણ આહારના સરખા સરખા બે ભાગ કરવામાં આવે તો સોળ સોળ થાય છે આ કારણે સોળ કોળીયાનો આહાર દ્વિ ભાગ પ્રાપ્ત અવમોહરિકા તપ સમજવો જોઈએ જે પુરૂષ મરઘીના ઈંડાની બરાબર સોળ કોળીયાનો આહાર કરે છે તે દ્વિભાગ પ્રાપ્ત અવમોહરિકા તપવાળો કહેવાય છે. અવી જ રીતે ચોવીસ કોળીયાનો આહાર કરનારને પ્રાપ્ત અવમોહરિકા તપ હોય છે જે પુરૂષ એકત્રીસ કોળીયાનો આહાર કરે છે તેનું તપ કિંચિદ્દૂન (થોડું ઝોંછું) ઉનોહરી તપ કહેવાય છે, પરંતુ જે પુરૂષ બત્રીસ કોળીયા પ્રમાણ આહાર કરે છે તેનો આહાર પ્રમાણ પ્રાપ્ત (પૂર્ણ) હોવાથી અવમોહરિકા તપ કહી શકાય નહીં. જે શ્રમણ અથવા શ્રમણોપાસક પરિપૂર્ણ આહારથી એક કોળીયો પણ ઝોંછું ખાય છે તેના જ સંબંધમાં એમ કહી શકાય કે આ પ્રકારે રસ ભોજી નથી. આવી રીતે ભક્તપાનદ્રવ્ય અવમોહરિકા તપ અનેક પ્રકારના હોય છે. ઔપાપાતિક સૂત્રમાં કહ્યું છે

પ્રશ્ન--લક્ષ્મણપાનદ્રવ્ય અવમોહરિકા તપ કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર--લક્ષ્મણપાનદ્રવ્ય અવમોહરિકા તપ અનેક પ્રકારના છે જેમ કે મરઘીના ઇંડા જેટલો આઠ કોળીયા માત્ર આહાર કરવો અલ્પાહાર છે. મરઘીના ઇંડા બરાબર બાર કોળીયા આહાર કરવો અપાર્થ અવમોહરિકા તપ છે, એવી જ રીતે સોળ કોળીયાનો આહાર કરવો દ્વિલાગપ્રાપ્ત અવમોહરિકા છે. ચોવીસ કોળીયાનો જે આહાર કરે છે તેનું કિચિદ્દૂત અવમોહરિકા તપ હોય છે. જે મરઘીનાં ઇંડા જેટલા પૂરા બત્રીસ કોળીયાનો આહાર કરે છે તેનો આહાર પ્રમાણપ્રાપ્ત કહેવાય છે. જે શ્રમણ નિર્ઘન્ય પ્રમાણ પ્રાપ્ત આહાર (બત્રીસ) કોળીયાથી એક પણ કોળીયા ઓછો આહાર કરે છે તેના વિષયમાં એવું ન કહી શકાય કે તે પ્રકામરસ લોભ છે. આ લક્ષ્મણપાનદ્રવ્ય અવમોહરિકા તપ છે. આ રીતે દ્રવ્યાવમોહરિકાનું વિવેચન પૂર્ણ થયું. ॥૧૩ ॥

### લાવાવમોહરિકાતપ ડા નિરૂપણ

‘માવોમોચરિયતવે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—અલ્પકોષ આદિના લેહથી લાવ અવમોહરિકા તપ અનેક પ્રકારના છે ॥ ૧૪ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—દ્રવ્ય અવમોહરિકા તપની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી, હવે લાવ અવમોહરિકા તપની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ

આત્માના ક્રોધાદિ વિલાવ પરિણામોનો ઘટાડો કરવો લાવ અવમોહરિકા તપ કહેવાય છે. તેના અનેક પ્રકાર છે. જેમકે ક્રોધ ઓછો કરવો, માન ઓછું કરવું, માયાને ઘટાડવી, લોભ ઓછો કરવો, વચનની ન્યૂનતા, કલહ અને કળ્યાની ન્યૂનતા આદિ ક્રોધ મોહનીયના ઉદયથી ઉત્પન્ન થનારા અસહનરૂપ અક્ષમાપરિણામને ક્રોધ કહે છે. તેની અલ્પતા ક્રોધની અલ્પતા છે. જાતિ વગેરેના અભિમાનની ન્યૂનતા માન અલ્પતા છે માયાનું ઓછાપણું માયાલ્પતા કહેવાય છે. લોભને પાતળો પાડવો લોભલ્પતા અથવા અલ્પલોભ કહે છે. પરિમિત લાષણને શબ્દાલ્પતા કહે છે. કલહને અલાવ અલ્પકલહ કહેવાય છે. પરસ્પરમાં લેહ ઉત્પન્ન કરનાર વચનોનો પ્રયોગ ન કરવો અલ્પ ઝંઝ છે ॥૧૪॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—દ્રવ્ય અવમોહરિકા તપની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી હવે લાવ અવમોહરિકા તપનું નિરૂપણ કરીએ છીએ

અક્ષમા પરિણતિ રૂપ ક્રોધ આદિ વૈભાવિક લાવોની અલ્પતાને લાવ અવમોહરિકા તપ કહે છે. તેના અનેક લેહ છે અલ્પક્રોધ, અલ્પમાન, અલ્પમાયા,

અલ્પલોભ અલ્પશબ્દ, અલ્પકલહ, અલ્પ ઝંઝ—આદિ ‘અલ્પ’ શબ્દ મન્દતા અથવા ન્યૂનતાનું વાચક છે આથી અલ્પક્રોધનો અર્થ છે ક્રોધ મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થનારા અસહનરૂપ અક્ષમાપરિણુતિની ન્યૂનતા અથવા મન્દતા અલ્પ ક્રોધ નામક ભાવ અવમોહરિકા તપ છે એવી જ રીતે જાતિ આદિના અભિમાનની અલ્પતાને અલ્પમાન તપ સમજવું જોઈએ માયાની અલ્પતા અલ્પમાયા કહેવાય છે. લોભની અલ્પતા અલ્પલોભ છે. પરિમિત ભાષણને અલ્પશબ્દ કહે છે.

કલહનો અભાવ અલ્પકલહ છે. પરસ્પરમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરનાર વચનોના પ્રયોગને ઝંઝ કહેવાય છે અને તેનો અભાવ અલ્પઝંઝ છે—આરીતે ભાવ અવમોહરિકા તપ અનેક પ્રકારના છે.

ઔપપાતિકસૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે ભાવ અવમોહરિકા તપ કેટલા પ્રકારના છે ? ઉત્તર—ભાવ અવમોહરિકા અનેક પ્રકારની છે. અલ્પક્રોધ અલ્પમાન, અલ્પમાયા, અલ્પલોભ, અલ્પશબ્દ. અલ્પકલહ, અપઝંઝ—આદિ આ ભાવ અવમોહરિકા તપ છે. ॥ ૧૪ ॥

### લિક્ષાયર્યા તપ કે અનેકવિધતા કા નિરૂપણ

‘મિક્ષાયરિયા તવે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—દ્રવ્યાભિગ્રહ ચર આદિના ભેદથી લિક્ષાયર્યા તપ અનેક પ્રકારના છે. ॥ ૧૫ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—આની પહેલા અવમોહરિકા નામક દ્વિતીય બાહ્યતપનું વિસ્તારપૂર્વક પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે લિક્ષાયર્યા નામક ત્રીજા તપની પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—

દ્રવ્યાભિગ્રહચર આદિના ભેદથી લિક્ષાયર્યા તપના અનેક ભેદ છે.

અમુક સ્થાને. અમુક કાળમાં, અમુક વસ્તુ ગ્રહણ કરીશ આ રીતે અભિગ્રહ કરીને ભિક્ષાટન કરવું ભિક્ષાચર્યા તપ કહેવાય છે. તેના અનેક લેહ છે-તે આ પ્રકારે છે

(૧) દ્રવ્યાભિગ્રહચર-અમુક અશન પાન જ ગ્રહણ કરીશ એ રીતે દ્રવ્ય સંબંધી અભિગ્રહ કરીને ભિક્ષાટન કરનાર

(૨) ક્ષેત્રાભિગ્રહચર-અમુક સ્થળે જ ગ્રહણ કરીશ, આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-સંબંધી અભિગ્રહ કરીને ભિક્ષાટન કરનાર.

(૩) કાલાભિગ્રહચર--અમુકકાળમાં જેમકે પૂર્વાહ્ણમાં જ ગ્રહણ કરીશ અપરાહ્ણમાં કે મધ્યાહ્નમાં નહીં એવો અભિગ્રહ ધારીને ભિક્ષાટન કરનાર

એવી જ રીતે (૪) ભાવાભિગ્રહચર (૫) ઉત્ક્ષિપ્તચર (૬) નિક્ષિપ્તચર (૭) ઉત્ક્ષિપ્તનિક્ષિપ્તચર (૮) નિક્ષિપ્તઉત્ક્ષિપ્તચર (૯) વર્ત્યમાનચર (૧૦) સંહિ-યમાણચર (૧૧) ઉપનીતચર (૧૨) અપનીતચર (૧૩) ઉપનીતાપનીતચર (૧૪) અપનીતોપનીતચર (૧૫) સંસૃષ્ટચર (૧૬) અસંસૃષ્ટચર (૧૭) તજ્જતસંસૃષ્ટચર (૧૮) આજ્જતચર (૧૯) મૌનચર (૨૦) દ્રષ્ટિલાભિક (૨૧) અદ્રષ્ટિલાભિક (૨૨) પૃષ્ટલાભિક (૨૩) અપૃષ્ટલાભિક (૨૪) ભિક્ષાલાભિક (૨૫) અભિક્ષા-લાભિક (૨૬) અન્નગ્લાયક (૨૭) ઔપનિહિતક (૨૮) પરિમિતપિણ્ડપાતિક (૨૯) શુદ્ધૈષણિક (૩૦) સંખ્યાદત્તિક, આ રીતે ભિક્ષાચર્યા તપ કરનારાઓ અનેક પ્રકારના છે અને આ કારણે જ આ તપના પણ અનેક લેહ હોય છે.

અમુક પ્રકારનો ઠાતા જો આપશે તો જ ગ્રહણ કરીશ આ રીતે ભાવ સંબંધી અભિગ્રહ કરીને ભિક્ષાટન કરનાર ભાવાભિગ્રહચર સમજવો જોઈએ એવી જ રીતે ઉત્ક્ષિપ્તચર વગેરેનો અર્થ પણ સ્વયં સમજ લેવો ॥ ૧૫ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ--પહેલાં અવમોદરિકા નામક દ્વિતીય બાહ્ય તપનું સવિસ્તર પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે ક્રમપ્રાપ્ત ત્રીજા ભિક્ષાચર્યા નામક તપ નું લેહો સહિત સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરીએ છીએ

ભિક્ષાચર્યા તપનું બીજું નામ વૃત્તિપરિસંખ્યાત છે. અમુક સ્થાનમાં અમુક કાળમાં, અમુક વસ્તુ જ ગ્રહણ કરીશ ઇત્યાદિ રૂપથી અભિગ્રહ કરીને ભિક્ષાટન કરવું ભિક્ષાચર્યા તપ કહેવાય છે. આ તપ દ્રવ્યાભિગ્રહચર આદિ ના લેહથી અનેક પ્રકારના છે જેમકે--(૧) દ્રવ્યાભિગ્રહચર (૨) ક્ષેત્રાભિગ્રહ ચર (૩) કાલાભિગ્રહચર (૪) ભાવાભિગ્રહચર (૫) ઉત્ક્ષિપ્તચર (૬) નિક્ષિપ્તચર (૭) ઉત્ક્ષિપ્તનિક્ષિપ્તચર (૮) નિક્ષિપ્ત ઉત્ક્ષિપ્તચર (૯) વર્ત્યમાનચર (૧૦) (૧૬) અસંસૃષ્ટચર (૧૭) તજ્જતસંસૃષ્ટચર (૧૮) આજ્જતચર (૧૯) મૌનચર (૨૦) દ્રષ્ટલાભિક (૨૧) અદ્રષ્ટલાભિક (૨૨) પૃષ્ટલાભિક (૨૩) અપૃષ્ટલાભિક

(૨૪) લિક્ષાલાલિક (૨૫) અલિક્ષાલાલિક (૨૬) અન્નગ્દાયક (૨૭) ઔપનિ-  
હિતક (૨૮) પરિમિતપિણ્ડપાતિક (૨૯) શુદ્ધૈષણિક (૩૦) સંખ્યાદત્તિક આ રીતે  
લિક્ષાચર્યા તપ અનેક પ્રકારના છે. એમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે (૧) દ્રવ્યા-  
લિક્ષાહર-દ્રવ્યસંબંધી અલિક્ષાહ ધારીને જે લિક્ષાટન કરે છે, તે દ્રવ્યાલિ-  
ક્ષાહર કહેવાય છે લિક્ષાનું પ્રકરણ હોવા છતાં પણ ધર્મ અને ધર્મના  
અલેદની વિવક્ષા કરીને ' દ્રવ્યાલિક્ષાહર ' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્યા  
લિક્ષાહ અહીં લેપકૃત આદિ દ્રવ્યસંબંધી સમજવો જોઈએ લોજન પાણી  
આદિ દ્રવ્યોથી સંબંધ રાખનાર અલિક્ષાહ દ્રવ્યાલિક્ષાહ કહેવાય છે.

(૨) ક્ષેત્રલિક્ષાહર—' અમુક સ્થાન પર ગ્રહણ કરીશ' આ રીતે ક્ષેત્ર  
સંબંધી અલિક્ષાહ કરીને જે લિક્ષા કાજે ભ્રમણ કરે છે તે ક્ષેત્રલિક્ષાહર  
કહેવાય છે. ક્ષેત્ર સંબંધી અલિક્ષાહ ક્ષેત્રલિક્ષાહ છે.

(૩) કાલાલિક્ષાહર—પૂર્વાહુણમાં જ ગ્રહણ કરીશ, અપરાહુણ અથવા  
મધ્યાહનમાં નહીં એવો અલિક્ષાહ રાખનાર કાલાલિક્ષાહર કહેવાય છે. કાલ  
વિષયક અલિક્ષાહ કાલાલિક્ષાહ છે.

(૪) લાવાલિક્ષાહર—અમુક પ્રકારનો દાતા શુદ્ધ લાવથી આપશે તો  
જ ગ્રહણ કરીશ એ રીતે દાતા સંબંધી અલિક્ષાહ રાખીને લિક્ષાટન કરનાર  
લાવાલિક્ષાહર કહેવાય છે, અથવા ગાવા અગર હસવામાં પ્રવૃત્ત પુરુષ આદિ  
ના હાથે જ આહાર લઈશ એવો અલિક્ષાહ કરવો લાવાલિક્ષાહ સમજવો.

(૫) ઉત્ક્ષિપ્તચર-ગૃહસ્થે પોતાને માટે પાત્રમાંથી કાઢ્યું હોય તે ઉદ્ધૃત  
કહેવાય છે. જે લોજનાદિક પોતાના જ માટે વાસણમાંથી બહાર કાઢ્યું હોય  
તે જ ગ્રહણ કરીશ એવો નિયમ ગ્રહણ કરનાર ઉત્ક્ષિપ્તચર કહેવાય છે. (બહાર  
કાઢેલ) આહારનો નિયમ સ્વીકાર કરવો ઉત્ક્ષિપ્ત અલિક્ષાહ સમજવો જોઈએ.

(૬) નિક્ષિપ્તચર—રાંધવાના પાત્રમાંથી કાઢીને જે લોજન અન્ય પાત્રમાં  
રાખી દેવામાં આવ્યું હોય તે નિક્ષિપ્ત કહેવાય છે. આવા આહારને જ ગ્રહણ  
કરવાનો નિયમ લેનાર નિક્ષિપ્તચર છે. નિક્ષિપ્તવિષયક અલિક્ષાહ નિક્ષિપ્ત-  
લિક્ષાહ સમજવો જોઈએ.

(૭) ઉત્ક્ષિપ્તચર—પાક પાત્રમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યું હોય અને અન્ય  
સ્થાન ઉપર રાખેલ હોય તે આહાર ઉત્ક્ષિપ્તનિક્ષિપ્ત કહેવાય છે. તેનો અલિક્ષાહ  
રાખીને લિક્ષાટન કરનાર ઉત્ક્ષિપ્તનિક્ષિપ્તચર છે.

(૮) નિક્ષિપ્તોત્ક્ષિપ્તચર—પાકપાત્રમાંથી બહાર કાઢેલ હોય, અન્ય  
સ્થાન પર રાખી દેવામાં આવ્યું હોય તેને જ ફરી હાથમાં લેવામાં આવ્યો  
હોય એવો આહાર મળશે તો જ ગ્રહણ કરીશ એવો નિયમ અંગીકાર  
કરનાર નિક્ષિપ્ત ઉત્ક્ષિપ્તચર કહેવાય છે.

(૯) વર્ત્યમાનચર—જે પીરસવામાં આવી રહેલો આહાર મળશે તો જ  
લઈશ એવો અલિક્ષાહ કરનાર વર્ત્યમાનચર કહેવાય છે.

(૧૦) સંહિયમાણ્યર--અત્યન્ત ઉષ્ણ આહાર ટાઢો કરવા માટે થાળી વગેરેમાં પાથરવામાં આવ્યો હોય, તેને પુનઃ પાત્રમાં નાખવમાં આવી રહ્યો હોય તે આહાર સંહિયમાણ્ય કહેવાય છે. આવો જ આહાર લઈશ, એવી પ્રતિજ્ઞા કરનાર તપસ્વી સંહિયમાણ્યર છે.

(૧૧) ઉપનીતચર--જે લોજનને કોઈ ખીજાએ ગૃહસ્થને માટે મોકલ્યું હોય તે ઉપનીત કહેવાય છે અને તેનો અભિગ્રહ કરનાર ઉપનીતચર છે. હું તે જ લોજન ગ્રહણ કરીશ જે ખીજાએ ગૃહસ્થ માટે મોકલ્યું હોય એવી આખડી કરવી ઉપનીતાભિગ્રહ છે.

(૧૨) અપનીતચર--ગૃહસ્થે કોઈને આપવા માટે અન્યત્ર રાખવામાં આવેલ હોય એવા આહારને ગ્રહણ કરવાને નિયમ સ્વીકાર કરવા વાળો અપનીતચર કહેવાય છે. જે આહાર ખીજાને આપવા માટે કાઢીને અન્યત્ર રાખવામાં આવ્યો હોય, તે આહાર સંબંધી અભિગ્રહ અપનીતાભિગ્રહ સમજવો જોઈએ.

(૧૩) ઉપનીતાપનીતચર--જે આહાર ખીજાને મોકલ્યો હોય તે જો સ્થાનાન્તર પર રાખવામાં આવ્યો હોય તો જ તેને લઈશ, એવો અભિગ્રહ કરીને અટન કરનાર તપસ્વી ઉપનીતાપનીતચર કહેવાય છે.

(૧૪) અપનીતોપનીતચર--કોઈને આપવા માટે પાત્રમાંથી કાઢીને બહાર રાખવામાં આવ્યો હોય અને તે ગૃહસ્થને ત્યાં મોકલી દેવામાં આવ્યો હોય તે અપનીતોપનીત કહેવાય છે. એવા આહારને ગ્રહણ કરવાને અભિગ્રહ કરનાર અપનીતોપનીતચર છે.

(૧૫) સંસૃષ્ટચર-શાક દાળ આદિથી ભરેલા (ખરડાયેલા) હાથ આદિ થી આપવામાં આવતો આહાર સંસૃષ્ટ કહેવામાં આવે છે. તેનો એભિગ્રહ ધારણ કરીને ભિક્ષાર્થે અટન કરનાર સંસૃષ્ટચર કહેવાય છે.

(૧૬) અસંસૃષ્ટચર-જે હાથ, પાત્ર અથવા ચમચે શાક આદિથી લદાયેલા ન હોય તે અસંસૃષ્ટ કહેવાય છે. આવા હાથ વગેરેથી જ આહાર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર અસંસૃષ્ટચર સમજવો જોઈએ.

(૧૭) તન્નજાતસંસૃષ્ટચર-જે દ્રવ્યથી હાથ વગેરે સંસૃષ્ટ છે તેનાથી તે વસ્તુ લેવાને જે અભિગ્રહ ધારણ કરે છે તે તન્નજાતસંસૃષ્ટચર કહેવાય છે.

(૧૮) અજ્ઞાતચર-અજ્ઞાત અર્થાત્ અપરિચિત ગૃહસ્થના ઘેરથી જે ભિક્ષા લે તે અજ્ઞાતચર કહેવાય છે.

(૧૯) મૌનચર-મૌન ધારણ કરીને ભિક્ષાટન કરનાર

(૨૦) દ્રષ્ટલાભિક-પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય તેવા આહાર પાણીના લાભ થવો દ્રષ્ટલાભ કહેવાય છે અથવા જે સૌ પ્રથમ જોવામાં આવે એવા દાતા અથવા ઘરેથી આહાર આદિનો લાભ થવો દ્રષ્ટલાભ છે. આવા આહાર વગેરેને જ ગ્રહણ કરવાના નિયમનો અંગીકાર કરનાર દ્રષ્ટલાભિક કહેવાય છે.

(૨૧) અદ્રષ્ટલાલિક-અદ્રષ્ટ અર્થાત્ કોઈ વસ્તુથી ઠાંકેલા આહાર પાણીને જેનો ઉપયોગ દાતા વગેરેએ કરી લીધો હોય તે લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર અદ્રષ્ટલાલિક કહેવાય છે. અથવા પહેલા કઠી પણ ન લેએલા દાતાના હાથથી લેવાનો અભિગ્રહ ધારણ કરનાર અદ્રષ્ટલાલિક કહેવાય છે,

(૨૨) પૃષ્ટલાલિક-લિક્ષાને માટે ઉપસ્થિત શ્રમણને હે શ્રમણ આપ ને શું ખપે ? એવું પૂછીને આપવામાં આવનાર આહારને જ ગ્રહણ કરવાનો નિયમ લેનાર પૃષ્ટલાલિક કહેવાય છે.

(૨૩) અપૃષ્ટલાલિક--જે ગૃહસ્થ વગર પૂછે આહાર આપશે તેનાથી જ ગ્રહણ કરીશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરનાર અપૃષ્ટલાલિક કહેવાય છે

(૨૪) લિક્ષાલાલિક-કોઈ જગ્યાએથી અથવા ગૃહસ્થથી યાચના કરીને કોઈ ગૃહસ્થ તુરંત ખદલ, ચણા અથવા કોદરી આદિ લાવ્યો હોય અને તેનાથી જે લોજન તૈયાર કર્યું હોય તે લિક્ષા કહેવાય છે. આવા લોજન ને લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર લિક્ષાલાલિક છે.

(૨૫) અલિક્ષાલાલિક-યાચના કર્યા વગર જ લાભ થવો અલિક્ષા છે. આવા આહારાદિને જ લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર અલિક્ષાલાલિક છે.

(૨૬) અન્નગ્લાયક--આહાર વગર ગ્લાનિ પામનાર અન્નગ્લાયક કહેવાય છે. જે વાસી આહારને જ લેવાનો અભિગ્રહ ધારે છે તેને અન્નગ્લાયક સમજવો જોઈએ.

(૨૭) ઔપનિહિતક--કોઈ નિમિત્તથી કોઈ ગૃહસ્થ મારી પાસે આહાર લઈને આવશે તો જ લઈશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરનાર તપસ્વી ઔપનિહિતક કહેવાય છે.

(૨૮) પરિમિતપિણ્ડપાતિક--પરિમિત આહારનો લાભ થવો પરિમિત પિણ્ડપાત છે. તેવો અભિગ્રહ કરનાર પરિમિતપિણ્ડપાતિક કહેવાય છે.

(૨૯) શુદ્ધૈષણિક--શંકા વગેરે દોષોથી અથવા ઉદ્ભ્રમ આદિ દોષોથી રહિત જ આહાર આદિની ગવેષણા કરવાવાળો શુદ્ધૈષણિક કહેવાય છે અર્થાત્ જેણે આવો અભિગ્રહ ધારણ કર્યો હોય કે સર્વથા શુદ્ધ આહાર ગ્રહણ કરીશ, તેને શુદ્ધૈષણિક સમજવો જોઈએ.

(૩૦) સંખ્યાદત્તિક--દત્તિઓની સંખ્યા નિશ્ચિત કરીને આહાર ગ્રહણ કરનાર સાતત્ય જળવાઈ રહે તેવી રીતે એકવારમાં જેટલા આહાર પાણીનો લાભ થાય તે એક દત્તિ કહેવાય છે.

આ રીતે લિક્ષાચર્યાના અનેક લેહ છે. ઔપપાતિક સૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે.

પ્રશ્ન-લિક્ષાયર્યાના કેટલા લેહ છે.

ઉત્તર-લિક્ષાયર્યા અનેક પ્રકારની છે, જેવી કે (૧) દ્રવ્યાભિગ્રહચર (૨) ક્ષેત્રાભિગ્રહચર (૩) કાલાભિગ્રહચર (૪) ભાવાભિગ્રહચર (૫) ઉત્ક્રિષ્ણચર (૬) નિક્ષિપ્તચર (૭) ઉત્ક્રિષ્ણનિક્ષિપ્તચર (૮) નિક્ષિપ્ત ઉત્ક્રિષ્ણચર (૯) વર્ત્ય-માનચર (૧૦) સંદ્રિયમાનચર (૧૧) ઉપનીતચર (૧૨) અપનીતચર (૧૩) ઉપનીત-અપનીતચર (૧૪) અપનીત ઉપનીતચર (૧૫) સંસૃષ્ટચર (૧૬) અસંસૃષ્ટચર (૧૭) તજ્જાતસંસૃષ્ટચર (૧૮) અજ્ઞાતચર (૧૯) મૌનચર (૨૦) દ્રષ્ટલાલિક (૨૧) અદ્રષ્ટલાલિક (૨૨) પૃષ્ટલાલિક (૨૩) અપૃષ્ટલાલિક (૨૪) લિક્ષાલાલિક (૨૫) અલિક્ષાલાલિક (૨૬) અન્નગ્લાયક (૨૭) ઔપનિ-હિતક (૨૮) પરિમિત પિણ્ડપાતિક (૨૯) શુદ્ધૈષણિક અને (૩૦) સંખ્યાદત્તિક આ બધી લિક્ષાયર્યા છે. ॥ ૧૫ ॥

### રસપરિત્યાગતપ કા નિરૂપણ

‘રસપરિત્યાગતવે અજેગવિદ્ધે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—નિર્વિકૃતિ-પ્રણીતરસપરિત્યાગ આદિના લેહથી રસપરિત્યાગ તપ અનેક પ્રકારના છે. ॥ ૧૬ ॥

તત્વાર્થદીપિકા—આની પૂર્વે લિક્ષાયર્યા નામક ત્રીજા બાદ્ય તપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે રસપરિત્યાગતપનું વિવેચન કરીએ છીએ

ઘી આદિ પૌષ્ટિક રસોનો ત્યાગ રસપરિત્યાગ તપ કહેવાય છે. વિગય રહિત આહાર ગ્રહણ કરવા આદિના લેહથી તેના અનેક લેહ છે તે આ પ્રમાણે છે (૧) નિર્વિકૃતિક (૨) પ્રણીત રસપરિત્યાગ (૩) આયંબિલ (૪) આયામ સિક્કથલોગી (૫) અરસાહાર (૬) વિરસાહાર (૭) અન્તાહાર (૮) પ્રાન્તાહાર (૯) રૂક્ષાહાર (૧૦) તુચ્છાહાર, ઇત્યાદિ લેહથી રસપરિત્યાગ તપ અનેક પ્રકારના છે. (૧) ઘી આદિ વિગયો (વિકૃતીઓ) થી રહિત આહાર નિર્વિકૃતિક કહેવાય છે. (૨) જે માલપુડા આદિમાંથી પિવળેલું ઘી ઝરી રહ્યું હોય એવા પૌષ્ટિક આહારનો ત્યાગ કરવો પ્રણીતરસ પરિત્યાગ છે. (૩) વિકૃતહીન ઓદન શેકેલા ચણા આદિ સુકા અનાજને અચેત પાણીમાં પલાળીને એક આસને બેસીને એક જ વાર ખાવું આચાર્ણ અથવા આયંબિલ છે. (૪) ઓસામણમાં લેગા થયેલા સીથ ખાવું આયામસિક્કથલોગી છે, સૂત્રમાં શુભ અને શુભીમાં અલેહનો ઉપચાર કરીને ‘લોભ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. (૫) જીરૂ, હીંગ, વગેરેથી વઘાર્યા વગરનો આહાર અરસાહાર કહેવાય છે (૬) વિરસ અર્થાત્ અત્યન્ત જુના ચોખા વગેરેનો આહાર વિરસાહાર કહેવાય છે (૭) અન્તાહાર અર્થાત્ જાડું ધાન્ય કોદરી આદિનો આહાર (૮) પ્રાન્તાહાર અર્થાત્ અતીવ નીરસ અને ઘટિયો આહાર, રાંધવાના વાસણમાંથી અન્ન કાઢી



લીધા બાદ તેમાં જે શેષ ચોટેલું રહે છે અને જેને ચમચા આદિથી ઉખાડી ને કાઢવામાં આવે છે તે પ્રાન્તાહાર કહેવાય છે અથવા ચણા વગેરેથી બનેલો અમ્લતકમિશ્રિત ઠંડો આહાર પ્રાન્તાહાર કહેવાય છે. સુકા અર્થાત્ ચિકણા પણથી રહિત આહારને રૂક્ષાહાર કહે છે. (૧૦) તુચ્છ અર્થાત્ અલ્પ અથવા અસાર સામા વગેરેનો બનેલો આહાર તુચ્છાહાર કહેવાય છે. આમ અનેક પ્રકારના રસપરિત્યાગ તપ સમજવા જોઈએ ॥ ૧૬ ॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—છ પ્રકારના અનશન આદિ બાહ્ય તપોમાંથી શિક્ષાચર્યા તપનું વિસ્તારપૂર્વક પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમપ્રાપ્ત ચોથા રસ પરિત્યાગ તપનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ

નિર્વિકૃતિક, પ્રણીતરસ પરિત્યાગ આદિના લેદથી રસપરિત્યાગ તપના અનેક લેદ છે. તે આ પ્રમાણે છે (૧) નિર્વિકૃતિક (૨) પ્રણીતરસપરિત્યાગ (૩) આચામ્લ (૪) આપાત્રસિક્કથલોભ (૫) અરસાહાર (૬) વિરસાહાર (૭) અન્તાહાર (૮) પ્રાન્તાહાર (૯) રૂક્ષાહાર (૧૦) તુચ્છાહાર આમ રસપરિત્યાગ તપ અનેક પ્રકારના છે. ઘી વગેરે વિકૃતિઓથી રહિત આહાર ગ્રહણ કરવો નિર્વિકૃતિક નામક રસપરિત્યાગ તપ છે વધુ પ્રમાણમાં હોવાના કારણે જેમાંથી ઘી ટપકતું હોય એવા માલપુડાં આદિને પ્રણીતરસ કહે છે તેનો ત્યાગ કરવો પ્રણીત રસત્યાગ નામક તપ છે. સિન્ધતા અને વિગય ઓદન (ભાત) તથા શેકેલા ચણા આદિ સુકા અન્નને અચેત પાણીમાં પળાલીને એક આસને બેસીને એક જ વાર લોજન કરવું આચામ્લ અથવા આયંબિલ તપ કહેવાય છે. કહ્યું પણ છે.

વિકૃતિરહિત ઓદનને તથા શેકેલા ચણા વગેરે સુકા અનાજને અચિત્ત પાણીમાં નાખીને એક સ્થાનકે બેસીને એકવાર ખાવું આયંબિલ તપ છે । ૧ ।

ઓસામણમાં ચોખા વગેરેના જે દાણા (સીથ) રહી જાય છે તેમને ધર્મ અને ધર્મીના અલેદથી આપાત્રસિક્કથલોભ નામક તપ કહે છે. જુરા તથા હીંગ વગેરેથી વઘાર્યા વગરનો આહાર અરસ આહાર કહેવાય છે જુના ધાન્ય વગેરેનો આહાર કરવો વિરસાહાર છે. કોદરી વગેરે ઝડું ધાન્ય અન્ત કહેવાય છે તેને ખાવું અન્ત્યાહાર કહેવાય છે. રાંધવાના વાસણમાંથી લોજન કાઢી લીધા બાદ તે પાત્રમાં જે શેષ ચોટી રહેલું હોય તેને ચમચા, તાવેલા આદિથી

ઉખાડીને કાઢી લેવામાં આવે છે તે પ્રાન્તાહાર કહેવાય છે અથવા ખાટી છાશ થી મિશ્રિત ચણા વગેરે અથવા ટાઢું લોજન પ્રાન્તાહાર કહેવાય છે. તેને જ ખાવાનો નિયમ અંગીકાર કરવો પ્રાન્તાહાર તપ છે. રૂખો સુકો આહાર રૂક્ષાહાર કહેવાય છે. જે આહાર તુચ્છ અર્થાત્ અદ્ય અથવા અસાર હોય શ્યામાક વગેરેનો ખનેલો હોય તે તુચ્છાહાર કહેવાય છે ઇત્યાદિ પ્રકાર થી રસપરિત્યાગતપના અનેક લેહ હોય છે. ઔપપાતિક સૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે

પ્રશ્ન—રસપરિત્યાગ તપના કેટલા લેહ છે ?

ઉત્તર—રસપરિત્યાગ તપ અનેક પ્રકારના છે જેવાકે (૧) નિર્વિકૃતિક (૨) પ્રહીતરસપરિત્યાગ (૩) આયંબિલ (૪) આયામસિક્ષ્ણલોભ (૫) અરસાહાર (૬) વિરસાહાર (૭) અન્તાહાર (૮) પ્રાન્તાહાર (૯) રૂક્ષાહાર અને (૧૦) તુચ્છાહાર ॥ ૧૬ ॥

### કાયકલેશતપ કે અનેક વિધત્વ કા નિરૂપણ

‘કાયકિલેસતવે અણેગવિહે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—સ્થાનસ્થિતિક આદિના લેહથી કાયકલેશ તપના અનેક લેહ છે 197 તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલાં અનશનથી માંડીને રસપરિત્યાગ પર્યન્ત આદ્ય તપત્તું સવિસ્તર વણું કરવામાં આવ્યું હવે ક્રમાગત કાયકલેશ નામક પાંચમાં આદ્ય તપના સ્વરૂપ અને લેહોત્તું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ

જે તપથી અથવા જે તપ કરવાથી કાયને કલેશ થાય છે તે કાયકલેશ તપ કહેવાય છે. અહીં પણ ધર્મ અને ધર્મીમાં અલેહનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. કાયકલેશ તપ અનેક પ્રકારના છે (૧) સ્થાનસ્થિતિક (૨) ઉત્કુટ-કાસનિક (૩) પ્રતિમાસ્થાયી (૪) વીરાસનિક (૫) નૈષઢિક (૬) દણુકાયતિક (૭) લકુટશાયી (૮) આતાપક (૯) અપ્રાવૃતક (૧૦) અકણ્ડૂયક (૧૧) અનિષ્ઠીવક

અને (૧૨) સર્વગાત્રપરિ કર્મ વિભૂષા વિપ્રમુક્ત આ રીતે કાયકલેશ તપ અનેક પ્રકારના છે. એમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે--

(૧) કાર્યોત્સર્ગ કરીને સ્થિત રહેનાર સ્થાનસ્થિતિક કહેવાય છે. અહીં ધર્મ અને ધર્મીના અલેદની વિવક્ષા કરવામાં આવી છે આથી આને જ સ્થાનસ્થિતિક તપ કહે છે. (૨) જમીન ઉપર ટેકા દીધા વગર, હાથ જોડીને, ધરતી પર પગ રાખીને બેસવાને ઉત્કુટુક આસન કહે છે. આવા પ્રકારની તપસ્યા ઉત્કુટુકાસનિક તપ છે. (૩) માસિકી આદિ બાર પ્રકારના અભિગ્રહોને પ્રતિમા કહે છે તેમને ગ્રહણ કરીને સ્થિર થનાર પ્રતિમાસ્થાયી કહી શકાય છે. આવું તપ પ્રતિમાસ્થાયી તપ છે. (૪) કોઈ પુરૂષ પૃથ્વી ઉપર પગ રાખીને સિંહાસન પર બેઠો હોય, પછી પાછળથી સિંહાસન ખસેડી લેવામાં આવે અને પેલો પુરૂષ જેમ હતો તેમ જ રહે' આ વખતે તેનું જે આસન હોય છે તે વીરાસન કહેવાય છે. વીરાસન કરનાર વીરાસનિક કહેવાય છે. અદેલીને પૂઠેથી જમીન પર બેસવાની મનાઈ છે, જે નિષદ્યા કરે તે નૈષધિક આ પ્રકારનું તપ નૈષધિક તપ છે. (૬) ઠંડની જેમ લાંબા સુધી જઈને જે તપ કરે તે દણ્ડાયતિક કહેવાય છે. (૭) લકુટશાયી-અહીં લકુટનો અર્થ છે વક્રકાષ્ઠ અર્થાત્ વાંકુ લાકડું. તેની જેમ સુબું અર્થાત્ પગની બંને એડીઓ અને માથું ધરતી પર ટેકવીને વચ્ચેના શરીરને અધર રાખવું લકુટશાયી તપ કહેવાય છે (૮) ઠંડી અથવા તડકામાં સ્થિત થઈને શરીરને તપાવવું આતાપક તપ કહેવાય છે. (૯) શિયાળાની ઋતુમાં વસ્ત્રવિહિન થઈને રહેવું અર્થાત્ દોરાસહિત મુખવસ્ત્રિકા અને ચોળપદ્ સિવાય અન્ય કોઈ વસ્ત્ર ન રાખવું અપ્રાવૃતક તપ કહેવાય છે (૧૦) અહણ્ડ્યક તપ-ખજરાળ આવવા છતાંપણ શરીરને ન ખજવાળવું (૧૧) અનિષ્ઠીવક તપ-થૂંકવાનું બંધ કરી દેવું (૧૨) આખા શરીરને ઘોવું, લંછવું સન્નવટ આદિ ક્રિયાઓને ત્યાગ કરવો સર્વગાત્રપરિકર્મ વિભૂષાવિપ્રમુક્ત તપ કહેવાય છે. આવી રીતે કાયકલેશ તપના અનેક લેહ છે. ॥૧૭॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—ચોથા રસપરિત્યાગ આદ્ય તપનું સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું હવે ક્રમાંગત પાચમાં કાયકલેશ તપની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ જે તપસ્યામાં વિશેષતઃકાયને કલેશ પહોંચાડવામાં આવે છે તે કાયકલેશ તપ કહેવાય છે આ તપના જે લેહ બતાવવામાં આવ્યા છે તે ખાસ પ્રકારે તપસ્યા કરનારાના લેહ છે પરંતુ ધર્મ અને ધર્મીમાં અર્થાત્ તપ અને તપસ્વીમાં કથંચિત્ અલેહ હોય છે. આથી તપસ્વીના લેહ તપના પણ લેહ કહી

શકાય છે આજ દ્રષ્ટિકોણને સન્મુખ રાખીને અહીં વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. આગળ પણ આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ

કાયકલેશ તપ અનેક પ્રકારના છે જેવાકે— (૧) સ્થાનસ્થિતિક (૨) ઉત્કુટકાસનિક (૩) પ્રતિમાસ્થાયી (૪) વીરાસનિક (૫) નૈષઠિક (૬) દણ્ડાયતિક (૭) લકુટશાયી (૮) આતાપક (૯) અપ્રાવૃતક (૧૦) અકણ્ડયક (૧૧) અનિઠીવક (૧૨) સર્વગાત્રપરિકર્મવિભૂષાવિપ્રમુક્ત (૧) કાયોત્સર્ગ કરીને સ્થિત રહેવું સ્થાનસ્થિતિક તપ છે. (૨) ભૂમિ ઉપર પૂઠ ટેકવ્યા સિવાય, હાથ જોડી ને અને બંને પગ જમીન ઉપર ટેકવીને ખેસવું ઉત્કુટકાસનિક તપ કહેવાય છે. (૩) માસિકી આદિ બાર પ્રકારની પડિમાઓ (નિયમ વિશેષો) તું વહન કરવું પ્રતિમાસ્થાયી તપ કહેવાય છે. (૪) બંને પગ જમીન પર ટેકવીને સિંહાસન ઉપર ખેસેલા પુરૂષની નીચેથી જો સિંહાસન ખસેડી લેવામાં આવે તે વખતે તેનું જે આસન હોય છે તે વીરાસન કહેવાય છે. વીરાસનથી સ્થિત થવું વીરાસનિક તપ કહેવાય છે. (૫) પળાંડી જમાવીને ભૂમિ પર ખેસવું નૈષઠિક તપ કહેવાય છે (૬) દણ્ડાયતિક દણ્ડની માફક લાંબા યર્ધ સુધી રહેવું (૭) જેમ વાંકા લાકડાના બંને છેડા જમીનને સ્પર્શ કરે છે અને મધ્યનો ભાગ અધર રહે છે તેવીજ રીતે બંને પગ અને મસ્તક ધરતી પર ટેકવીને ખાકીના શરીરને ઉંચું રાખવું લકુટશાયી તપ કહેવાય છે (૮) સૂર્ય નો તાપ અથવા શિયાળાની ઠંડીને વિશેષ રૂપથી સહન કરવા આતાપના કહેવાય છે. આતાપના દ્વારા શરીરને કબ્ટ આપવું આતાપક તપ કહેવાય છે. (૯) શિયાળામાં દોરા સહિતની મુખવસ્ત્રિકા તથા પહેરવાના વસ્ત્ર સિવાય ખાકીના સઘળા વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને અપ્રાવરણ સ્થિતિમાં રહેવું અપ્રાવૃતક તપ કહેવાય છે (૧૦) ખજવાળ આવવા છતાંપણ શરીરને ખજવાળવું નહીં તે અકણ્ડયક તપ છે (૧૧) થૂંકવાનો ત્યાગ કરી દેવો અનિઠીવક તપ છે (૧૨) આખા શરીરને ઘોવા લુછવા તથા સળવટનો ત્યાગ કરી દેવો સર્વગાત્ર પરિકર્મવિભૂષા વિપ્રમુક્ત તપ છે. આવી રીતે કાયકલેશ તપ અનેક પ્રકારના છે. ઔપયાતિક સૂત્રમાં કહ્યું છે

પ્રશ્ન—કાયકલેશ તપ કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર—કાયકલેશના અનેક લેહ છે જેવાકે—(૧) સ્થાનસ્થિતિક (૨) ઉત્કુટકાસનિક (૩) પ્રતિમાસ્થાયી (૪) વીરાસનિક (૬) નૈષઠિક (૭) અકણ્ડયક (૮) આતાપક (૯) અપ્રાવૃતક (૧૦) અકણ્ડયક (૧૧) અનિઠીવક અને (૧૨) સર્વગાત્રપરિકર્મવિભૂષાવિપ્રમુક્ત આ સઘળા કાયકલેશ તપ છે ॥ ૧૭ ॥

‘પડિસંલીળયા તવે ચરવિવહે’ ઇત્યાદિ

સુત્રાર્થ—ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા, કષાયપ્રતિસંલીનતા, યોગપ્રતિસંલીનતા અને વિવિક્તશય્યાસન સેવિતાના લેદથી પ્રતિસંલીનતા તપ ચાર પ્રકારના છે. ૧૮

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પહેલાં કાયકલેશ તપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમાગત પ્રતિસંલીનતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે

ઇન્દ્રિયો અને કષાયો આદિનો નિગ્રહ કરવો પ્રતિસંલીનતા તપ કહેવાય છે. તેના ચાર લેહ છે—(૧) ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા (૨) કષાયપ્રતિસંલીનતા (૩) યોગપ્રતિસંલીનતા અને (૪) વિવિક્તશય્યાસન સેવનતા શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોનું ગોપન-નિગ્રહ કરવો અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના મનોજ્ઞ અમનોજ્ઞ વિષયોમાં સમભાવ ધારણ કરવો ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા તપ છે. (૨) ક્રોધ આદિ કષાયોનો નિરોધ કરવો કષાયપ્રતિસંલીનતા છે. (૩) યોગોનો અર્થાત્ મન, વચન કાયાના વ્યાપારોનો નિરોધ કરવો યોગપ્રતિસંલીનતા છે અને (૪) સ્ત્રી, પશુ તથા નયુ-સક વગરના સ્થાનમાં શયન આસન કરવું વિવિક્તશયનાસન સેવનતા તપ છે. ૧૮

તત્ત્વાર્થનિયુકિત—આની પહેલા પાંચમાં બાહ્ય તપ ‘કાયકલેશનું’ વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમપ્રાપ્ત છટકા તપ પ્રતિસંલીનતાના ચારે લેહોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ

ઇન્દ્રિયો અને કષાયો વગેરેનું ગોપન-નિરોધ કરવો પ્રતિસંલીનતા તપ છે. એના ચાર પ્રકાર છે (૧) ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા (૨) કષાયપ્રતિસંલીનતા (૩) યોગપ્રતિસંલીનતા અને (૪) વિવિક્તશયનાસન સેવનતા

શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોનું ગોપન કરવું અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં રાગ દ્વેષ ન ઉત્પન્ન થવા દેવા ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા છે. ક્રોધ આદિ કષાયોનો નિરોધ કરવો કષાયપ્રતિસંલીનતા છે. મન વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિનું સંવરણ કરવું યોગપ્રતિસંલીનતા છે. સ્ત્રી પશુ અને નયુસકથી રહિત સ્થાનમાં શયનઆસન કરવા વિવિક્તશયનાસનસેવનતા તપ છે. ઔપપાતિક સૂત્રમાં કહ્યું છે—

પ્રશ્ન—પ્રતિસંલીનતા તપ કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર—પ્રતિસંલીનતા તપ ચાર પ્રકારના છે—(૧) ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા (૨) કષાયપ્રતિસંલીનતા (૩) યોગપ્રતિસંલીનતા અને (૪) વિવિક્તશયનાસનસેવનતા ॥ ૧૮ ॥

‘ઇન્દ્રિયપલ્લિસંલીનયા તવે પંચવિહે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—શ્રોત્ર આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોના ભેદથી ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા તપ પણ પાંચ પ્રકારના છે. ॥ ૧૬ ॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પહેલા છટ્ટા આહ્યતપ પ્રતિસંલીનતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે એના ચાર ભેદોમાંથી પ્રથમ ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતાના ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ

શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોનું ગોપન કરવું ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા તપ છે. તે પાંચ પ્રકારના છે—(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા (૩) શ્રાણેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા (૪) રસનેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા (અને) (૫) સ્પર્શનેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા શ્રોત્રેન્દ્રિયને તેના વિષયગ્રહણમાં પ્રવૃત્ત ન થવા દેવી અથવા પ્રાપ્ત વિષયમાં અર્થાત્ ઇષ્ટ અનિષ્ટ શબ્દમાં રાગ દ્વેષ ઉત્પન્ન ન થવા દેવા શ્રોત્રેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા છે આથી સંયમ વિઘાતક શબ્દ સાંભળવો ન જાય. મૃદંગ આદિના મનોહર શબ્દોમાં રાગ અને આકોશ આદિના શબ્દોમાં દ્વેષ ન કરવો જોઈએ એવી જ રીતે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વ્યાપારને નિરોધ કરી દેવો અથવા ચક્ષુ દ્વારા જોવામાં આવતા રૂપોમાં રાગ દ્વેષ ન કરવો ચક્ષુરિન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા છે. શ્રાણેન્દ્રિયને તેના વિષયમાં પ્રવૃત્ત ન થવા દેવી અથવા ઇષ્ટ અનિષ્ટ ગંધની પ્રાપ્તિ થવા પર રાગ દ્વેષ ન કરવો શ્રાણેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા તપ છે. એવી જ રીતે જીભને રસમાં પ્રવૃત્ત ન કરવી પ્રાપ્ત મનોહર અમનોહર રસોમાં રાગ દ્વેષ ઉત્પન્ન ન થવા દેવા રસનેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા છે. એવી જ રીતે સ્પર્શનેન્દ્રિયને સ્પર્શવિષયમાં પ્રવૃત્ત ન થવા દેવી અથવા પ્રાપ્ત સ્પર્શમાં રાગ દ્વેષ ધારણ ન કરવા સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા તપ છે. આવીજ રીતે નેત્રના વિષય રૂપમાં ચક્ષુની પ્રવૃત્તિ થવા દેવી ન જોઈએ અને કદાચ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય તો તેમાં રાગ દ્વેષ તો ધારણ ન જ કરવા ઘટે એવી જ રીતે શ્રાણ, જીભ તેમજ સ્પર્શનેન્દ્રિયને પોત પોતાના વિષયમાં પ્રથમ તો પ્રવૃત્ત જ ન થવા દેવા જોઈએ અને કદાચિત પ્રવૃત્તિ થઈ જાય, કારણકે પ્રાપ્ત વિષયને ઇન્દ્રિય ગ્રહણ કર્યા વગર રહેતી નથી. ત્યારે તે વિષયોને મનોહર અથવા અમનોહર જાણીને રાગ દ્વેષ ન રાખવા જોઈએ. ૧૬।

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—પહેલા છટ્ટા તપ પ્રતિસંલીનતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું અને તેના ચાર ભેદોનો નિર્દેશ પણ કરવામાં આવ્યો હવે તે ઠીકી

ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા તપના પાંચ લેહોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ

ઇન્દ્રિયો પાંચ છે આથી ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા તપ પણ પાંચ પ્રકારના છે જેવાકે - (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા (૨) ચક્ષુન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા (૪) રસનેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા અને (૫) સ્પર્શનેન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા. શ્રોત્રેન્દ્રિયને તેના વિષયમાં પ્રવૃત્ત ન થવા દેવી અથવા તેના વિષયમાં રાગ દ્વેષ ઉત્પન્ન ન થવા દેવા શ્રોત્રેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા નામક તપ કહેવાય છે. એવી જ રીતે ચક્ષુરિન્દ્રિયને પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત ન થવા દેવી અથવા પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ તેમાં રાગ દ્વેષ ન કરવો ચક્ષુરિન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા તપ છે ઘ્રાણેન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો ઘ્રાણેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા છે. જીહ્વને વચન પ્રયોગથી વિરહ્ત કરી દેવી અથવા પ્રાપ્ત વિષયમાં રાગ દ્વેષ ન ઉત્પન્ન થવા દેવા જિહ્વેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા છે. સ્પર્શને ઇન્દ્રિયને વિષયથી વિરક્ત કરવી અને મનોસં અમનોસ સ્પર્શમાં રાગ દ્વેષ ન કરવા સ્પર્શનેન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા તપ છે. ઔપપાતિક સૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે

પ્રશ્ન-ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતાના કેટલા લેહ છે ?

ઉત્તર-ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતાના પાંચ લેહ છે તે આ પ્રમાણે (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયભૂત પદાર્થોમાં રાગદ્વેષનો નિરોધ કરવો અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયભૂત પદાર્થોમાં રાગ દ્વેષનો નિગ્રહ કરવો (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષય પ્રચારનો નિરોધ કરવો (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષય (ગંધ)માં રાગદ્વેષ ન રાખવા. (૪) જિહ્વેન્દ્રિયના વિષયપ્રચારનો નિગ્રહ કરવો અથવા તેના વિષયમાં રાગ દ્વેષ ઉત્પન્ન ન થવા દેવો અને (૫) સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયપ્રચારનો નિરોધ કરવો અથવા તેના પ્રાપ્ત વિષયમાં રાગ દ્વેષ ન કરવો. આ બધાં ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા તપના લેહ છે. ॥ ૧૯ ॥

### કષાય પ્રતિસંલીનતા તપ કા નિરૂપણ

‘કસાયપહિસંલીણયા તવે ચઝવિવહે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ--પ્રતિસંલીનતા તપના ચાર લેહોમાંથી ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા તપના પાંચ લેહોનું સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમપ્રાપ્ત કષાય પ્રતિસંલીનતા તપના ચાર લેહોનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ ॥ ૨૦ ॥

તત્પ્રથમ ટીપિકા-ક્રોધ આદિ કષાયોનું ગોપન કરવું કષાયપ્રતિસંલીનતા તપ કહેવાય છે તેના ચાર લેહ છે-(૧) ક્રોધપ્રતિસંલીનતા (૨) માનપ્રતિસં-

લીનતા (૩) માયાપ્રતિસંલીનતા (૪) લોભપ્રતિસંલીનતા. ક્રોધને ઉત્પન્ન ન થવા દેવો અથવા ઉદ્ધિત થયેલા ક્રોધને વિક્ષણ બનાવવો તેને અંદરથી જ શમાવી દેવો ક્રોધપ્રતિસંલીનતા તપ છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રયત્ન એવો કરવો જોઈએ કે ક્રોધની ઉત્પત્તિ જ ન થાય કદાચિત ક્રોધ ઉત્પન્ન થઈ પણ જાય તો તેને નિરંકુશ બનાવી દેવો જોઈએ એવી જ રીતે માનને ઉત્પન્ન ન થવા દેવું અથવા ઉત્પન્ન થનેલા માનને નિષ્ક્રમ કરી દેવું માનપ્રતિસંલીનતા તપ છે અર્થાત્ પ્રયત્ન એવો કરવો કે માનકષાયનો ઉદ્ભવ જ ન થાય તેમ છતાં કદાચ ઉત્પન્ન થઈ જાય તો તેને નિષ્ક્રમ કરી દેવું જોઈએ આ પ્રમાણે માયાને ઉત્પન્ન થવા ન દેવી અને ઉદ્ધિત થયેલી માયાને બિન અસરકારક બનાવી દેવી માયાપ્રતિસંલીનતા છે. એવી જ રીતે લોભને ઉત્પન્ન ન થવા દેવો અને ઉત્પન્ન થયેલા લોભને વિક્ષણ કરી દેવો લોભપ્રતિસંલીનતા તપ છે. એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે પારકી વસ્તુને ગ્રહણ કરવાની લાલસા રૂપ લોભ ઉત્પન્ન જ ન થાય, આમ છતાં સંજોગવશાત્ કોઈ વસ્તુનો લોભ ઉત્પન્ન થઈ જાય તો તેને નિષ્ક્રમ બનાવવો જોઈએ ॥ ૨૦ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પહેલા પ્રતિસંલીનતા તપના ચાર લેહોનું કથન કરવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી પ્રથમ ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા તપના પાંચ લેહોનું વિસ્તારપૂર્વક પ્રરૂપણ કરવામાં આવી ગયું, હવે ક્રમપ્રાપ્ત કષાય પ્રતિસંલીનતા તપના ચાર લેહોનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—

કષાયપ્રતિસંલીનતા તપના ચાર લેહ આ પ્રમાણે છે—(૧) ક્રોધપ્રતિસંલીનતા (૨) માનપ્રતિસંલીનતા (૩) માયાપ્રતિસંલીનતા (૪) લોભપ્રતિસંલીનતા. ક્રોધની ઉત્પત્તિ ન થવા દેવી અથવા ઉત્પન્ન ક્રોધનું શમન કરી દેવું ક્રોધપ્રતિસંલીનતા તપ કહેવાય છે. સારાંશ એ છે કે પ્રથમતો એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે ક્રોધ ઉદ્ભવે જ નહીં. કદાચ ઉદ્ભવે તો તેને નિષ્ક્રમ બનાવી દે આવી જ રીતે માનકષાયને ઉત્પન્ન ન થવા દેવો અને ઉત્પન્ન થયેલ માનકષાયને નિષ્પ્રભાવિત કરી દેવો માનપ્રતિસંલીનતા તપ છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ તો એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી માન ઉત્પન્ન જ ન થાય, કદાચિત જો ઉત્પન્ન થઈ જાય તો તેને નિષ્ક્રમ બનાવવું જોઈએ.

આજ પ્રમાણે પરવચના રૂપ માયા ને ઉત્પન્ન ન થવા દેવી અને ઉત્પન્ન થયેલી માયાને વિક્ષણ કરી દેવી અંદરને અંદર જ શમન કરી દેવી



માયાપ્રતિસંલીનતા તપ કહેવાય છે. આશય એ છે કે કપટ રૂપ માયા ઉત્પન્ન ન થાય એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવો. જોઈએ, કદાચિત ઉત્પન્ન થઈ પણ જાય તો તેને નિષ્ક્રમ કરી દેવી જોઈએ.

પરમાલિકીની વસ્તુને ગ્રહણ કરવાની લાલસા રૂપ લોભને ઉત્પન્ન ન થવા દેવો. અને ઉત્પન્ન થયેલ લોભને વિક્રમ કરી દેવો. લોભપ્રતિસંલીનતા નામક તપ કહેવાય છે. પ્રથમ તો લોભ ઉદ્ભવે જ નહીં એ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. કદાચિત ઉદ્ભવે તો તેને નિષ્ક્રમ કરી દેવો. જોઈએ ઔપપાતિક સૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું પણ છે—

પ્રશ્ન—કષાયપ્રતિસંલીનતા તપના કેટલા ભેદ છે. ?

ઉત્તર—કષાયપ્રતિસંલીનતા તપ ચાર પ્રકારના છે—(૧) ક્રોધના ઉદયનો નિરોધ કરવો અને ઉદ્ભવેલા ક્રોધને ખૂંચવો. (૨) માનને ઉત્પન્ન ન થવા દેવું અને ઉત્પન્ન માનને નિષ્ક્રમ બનાવવું (૩) માયાના ઉદયને રોકવો અને ઉદય પામેલી માયાને વિક્રમ બનાવવી. (૪) લોભના ઉદયને રોકવો અને ઉદ્ભવેલા લોભને વિક્રમ બનાવવો ॥ ૨૦ ॥

### યોગપ્રતિસંલીનતાતપ કા નિરૂપણ

‘જોગપદ્ધિસંલીનયા તવે તિવિદ્ધે’ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—મનોયોગપ્રતિસંલીનતા આદિના ભેદથી યોગપ્રતિસંલીનતા તપ ત્રણ પ્રકારના છે ॥ ૨૧ ॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—અગાઉ પ્રતિસંલીનતા તપના ચાર ભેદોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો, તેમાંથી ક્રમાનુસાર ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા અને કષાય-પ્રતિસંલીનતા તપનું નિરૂપણ કરવામાં આવી ગયું હવે ક્રમાગત ત્રીજા યોગ પ્રતિસંલીનતા તપનું નિરૂપણ કરીએ છીએ—

મન વચન અને કાયાના વ્યાપારનું ગોપન કરવું યોગપ્રતિસંલીનતા તપ છે તેના ત્રણ ભેદ છે—મનોયોગપ્રતિસંલીનતા વચનયોગપ્રતિસંલીનતા અને કાયયોગપ્રતિસંલીનતા. મનના અપ્રશસ્ત વ્યાપારને રોકવો અને પ્રશસ્ત વ્યાપારની ઉદ્દીરણા કરવી મનોયોગપ્રતિસંલીનતા તપ છે. એવીજ રીતે અપ્રશસ્ત વચનનો નિરોધ કરવો અને પ્રશસ્ત વચનોની ઉદ્દીરણા કરવી (અથવા મૌન ધારણ કરવું) વચનયોગપ્રતિસંલીનતા તપ છે. કાયબાની માફક હાથ પગ અને સંપૂર્ણ શરીરનું સંકોચન કરવું બધા પ્રકારના ‘કાયિક સાવધ અનુષ્ઠાનનો ત્યાગ કરવો કાયયોગપ્રતિસંલીનતા તપ કહેવાય છે ॥ ૨૧ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—ચાર પ્રકારના પ્રતિસંલીનતા તપમાંથી પહેલા ધન્દ્રિય-પ્રતિસંલીનતા અને કષાયપ્રતિસંલીનતા તપનું વિશદ્દ્વ રૂપથી પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમપ્રાપ્ત ત્રીજા યોગપ્રતિસંલીનતા તપનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. મન, વચન અને કાયાના યોગવ્યાપારનો નિરોધ કરવો યોગપ્રતિસંલીનતા તપ કહેવાય છે. આના ત્રણ લેહ છે—(૧) મનોયોગપ્રતિસંલીનતા (૨) વચન યોગપ્રતિસંલીનતા અને (૩) કાયયોગપ્રતિસંલીનતા અકુશળ મનનો અર્થાત્ અપ્રશસ્ત મનોવ્યાપારનો નિરોધ કરવો અને પ્રશસ્ત મનોવ્યાપારની ઉદ્ધરણા કરવી મનોયોગપ્રતિસંલીનતા તપ છે. અકુશળ વચનનો નિરોધ કરવો અને કુશળ વચનની ઉદ્ધરણા કરવી વચનયોગપ્રતિસંલીનતા તપ છે. કાયાખાની જ્ઞેમ હાથ, પગ, ધન્દ્રિયો અને સંપૂર્ણ શરીરને સમેટી લેવું કાયયોગપ્રતિસંલીનતા તપ છે. ઔપપાતિકસૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે—

પ્રશ્ન—યોગપ્રતિસંલીનતાના કેટલા લેહ છે ?

ઉત્તર—યોગપ્રતિસંલીનતાના ત્રણ લેહ છે. મનોયોગપ્રતિસંલીનતા, વચન યોગપ્રતિસંલીનતા અને કાયયોગપ્રતિસંલીનતા.

પ્રશ્ન—મનોયોગપ્રતિસંલીનતા કોને કહે છે ?

ઉત્તર—અકુશળ મનોવ્યાપારનો નિરોધ કરવો અને કુશળમનની પ્રવૃત્તિ કરવી મનોયોગપ્રતિસંલીનતા છે.

પ્રશ્ન—વચનયોગપ્રતિસંલીનતા કોને કહે છે. ?

ઉત્તર—અકુશળ વચનોનો નિરોધ કરવો અને કુશળ વચનોની ઉદ્ધરણા કરવી વચનયોગપ્રતિસંલીનતા તપ છે.

પ્રશ્ન—કાયયોગપ્રતિસંલીનતા કોને કહે છે ?

ઉત્તર—હાથ પગોનું સંગોપન કરવું ધન્દ્રિયોને ગોપવી અને સંપૂર્ણ શરીરનું ગોપન કરવું અર્થાત્ કાયિક વ્યાપારનો નિરોધ કરી દેવો કાયપ્રતિસંલીનતા તપ છે ॥ ૨૧ ॥

### વિવિત્કશયયાસનતા કા નિરૂપણ

‘વિવિત્તસયનાસનસેવળયા’ ધત્યાદિ ।

સુત્રાર્થ—વિવિત્ત શયનાસનસેવળતા તપના અનેક લેહ છે જેવા કે—સી આદિથી રહિત અનેક સ્થાનોમાં નિવાસ કરવા વગેરે— ॥ ૨૨ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—ચાર પ્રકારના પ્રતિસંલીનતા તપમાંથી પહેલા ઇન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા, કષાયપ્રતિસંલીનતા અને યોગપ્રતિસંલીનતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે કેમપ્રાપ્ત વિવિક્ત શયનાસનસેવનતા નામક ચોથા પ્રતિસંલીનતા તપનું નિરૂપણ કરીશ છીએ—

વિવિક્ત અર્થાત્ દોષોથી રહિત શયન આસનનું સેવન કરવા રૂપ તપ વિવિક્ત શયનાસનસેવનતા તપ છે તેના અનેક લેહ છે જેવાકે સ્ત્રી, પશુ અને વ્યંઠળ રહિત અનેક સ્થાનોમાં અર્થાત્ આગમગીચા વગેરેમાં પ્રાસુક અને એષણીય પીઠ પાટ, શય્યા, સંધારો વગેરે પ્રાપ્ત કરીને સાધુ નિવાસ કરે છે આથી આ તપ વિવિક્ત શયનાસનસેવનતા તપ કહેવાય છે ॥૨૨ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પહેલા ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીનતા, કષાયપ્રતિસંલીનતા અને યોગપ્રતિસંલીનતા નામક ત્રણ સંલીનતા તપોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે વિવિક્તશય્યાસનસેવનતા નામક ચોથા લેહનું કથન કરીએ છીએ

વિવિક્ત અર્થાત્ દોષવર્જિત શયન આસનનું સેવન કરવું વિવિક્તશય નાસનસેવનતા તપ કહેવાય છે. આ તપ અનેક પ્રકારના છે જેમકે સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક વગરના આરામ ઉદ્યાન પરમ, ધર્મશાળા આદિ અનેક સ્થાનોમાં શ્રમણ પ્રાસુક અને એષણીય પીઠ, ફલક શય્યા અને સંધારો આદિ પ્રાપ્ત કરીને નિવાસ કરે છે તેમનું આ પ્રમાણેનું નિવાસ કરવું વિવિક્તશય નાસનસેવનતા તપ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે અનગાર શ્રમણ સ્ત્રી પશુ અને નપુંસકનો જ્યાં સંસર્ગ ન હોય એવા વિશ્રાન્તિગૃહો અને ઉદ્યાનોમાં યક્ષા-યતન રૂપ સભાસ્થળોમાં પરમમાં દુકાનમાં તથા ગૃહસ્થના સામાન્ય મકાનમાં પ્રાસુક અર્થાત્ અચિત્ત અને એષણીય અર્થાત્ નિદોષ પીઠ (પીઠા) ફલક (પાટ) શય્યા અને સંધારો ગ્રહણ કરીને રહે છે. આ પ્રમાણે કરવાથી વિવિક્ત શય્યાસનસેવનતા નામક તપ થાય છે. ઔપપાતિકસૂત્રમાં કહેલ છે—

પ્રશ્ન—વિવિક્ત શયનાસનસેવનતા તપ કેને કહે છે ?

ઉત્તર—શ્રમણ આરામોમાં, ઉદ્યાનોમાં, સભાઓમાં, પરમમાં, પ્રશ્નિતશાળાઓ ઇત્યાદિમાં સ્ત્રી, પશુ અને પંડક (નપુંસક) રહિત સ્થાનોમાં નિવાસ કરે છે. આ વિવિક્તશયનાસનસેવનતા તપ છે અને પ્રતિસંલીનતા તપ અને બાહ્ય તપોનું પ્રરૂપણ સમાપ્ત થયું. ॥ ૨૨ ॥

‘છત્વિહેસુ અર્ધિમત્તરતવેસુ’ ઇત્યાદિ

સુત્રાર્થ--છ પ્રકારના આભ્યન્તર તપોમાં જ્ઞાનવિનય તપના પાંચ લેહ છે, આભિનિબોધિકજ્ઞાનવિનય આદિ ॥ ૨૩ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા-કર્મનિર્જરાના હેતુ છ પ્રકારના આદ્ય તપનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું, હવે કર્મનિર્જરાના હેતુ છ પ્રકારના આભ્યન્તર તપમાં સર્વપ્રથમ ગણવામાં આવતા પ્રાયશ્ચિત્ત તપનું પહેલા નિરૂપણ થઈ ગયું છે આથી ક્રમપ્રાપ્ત બીજા વિનય તપમાં સર્વપ્રથમ જ્ઞાનવિનય તપની પ્રરૂપણ કરીએ છીએ

સાત પ્રકારના વિનયતપમાં જ્ઞાન વિનય તપ પાંચ પ્રકારના છે-(૧) આભિનિબોધિકજ્ઞાનવિનય (૨) શ્રુતજ્ઞાનવિનય (૩) અવધિજ્ઞાનવિનય (૪) મનઃપર્યાયજ્ઞાનવિનય અને (૫) કેવળજ્ઞાનવિનય. આભિનિબોધિકજ્ઞાનનો અર્થ મતિજ્ઞાન છે. જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠે કર્મો જેનાથી દૂર થાય છે તેને વિનય કહે છે અભ્યુત્થાન વન્દન, શુશ્રૂષા, ભક્તિ આદિ વિનયના અન્તર્ગત છે આભિનિબોધિક જ્ઞાન અને જ્ઞાનવાન પ્રત્યે યથાયોગ્ય આદર લાવ હોવો આભિનિબોધિક જ્ઞાનવિનય છે. એવી જ રીતે શ્રુતજ્ઞાનવિનય, અવધિજ્ઞાનવિનય, મનઃપર્યાયજ્ઞાનવિનય અને કેવળજ્ઞાનવિનય પણ સમજી લેવા જોઈએ ॥ ૨૪ ॥

તત્ત્વાર્થનિરૂપિકા-નિર્જરાના કારણ તરીકે કહેવામાં આવેલા પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ છ આભ્યન્તર તપોમાંથી પહેલા પ્રાયશ્ચિત્ત તપનું પ્રરૂપણ કરવામાં આવી ગયું, સાત પ્રકારના વિનયતપનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હવે તેમાંથી પ્રથમ જ્ઞાનવિનય તપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-

જ્ઞાનવિનય તપના પાંચ લેહ છે-(૧) આભિનિબોધિકજ્ઞાનવિનય તપ (૨) શ્રુતજ્ઞાનવિનય તપ (૩) અવધિજ્ઞાનવિનય તપ (૪) મનઃપર્યાયજ્ઞાનવિનય તપ અને (૫) કેવળજ્ઞાનવિનય તપ જે જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોને દૂર કરે છે તેને વિનય કહે છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાનનો અર્થ મતિજ્ઞાન છે આ રીતે જ્ઞાનના પાંચ લેહ હોવાથી જ્ઞાનવિનયના પણ પાંચ લેહ છે. ઔપપાતિક સૂત્રના ૩૦માં સૂત્રમાં કહ્યું છે-

પ્રશ્ન-જ્ઞાનવિનયના કેટલા લેહ છે ?

ઉત્તર--પાંચ લેહ છે-(૧) આભિનિબોધિકજ્ઞાનવિનય (૨) શ્રુતજ્ઞાનવિનય

(૩) અવધિજ્ઞાનવિનય (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાનવિનય (૫) કેવળજ્ઞાનવિનય ॥ ૨૩ ॥

### દર્શન વિનયતપ કા નિરૂપણ

‘દંસણવિણયતવે દુવિદ્ધે’ ઇત્યાદિ।

સૂત્રાર્થ—દર્શનવિનય જે પ્રકારના છે—શુશ્રૂષાવિનય અને અનત્યાશાતના વિનય ॥ ૨૪ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા વિનયતપ સાત પ્રકારના બતાવવામાં આવ્યા છે જેવાકે જ્ઞાનવિનય, દર્શનવિનય આદિ આમાંથી પ્રથમ જ્ઞાનવિનયના પાંચ લેદો તુ કથન કરવામાં આવ્યું હવે દર્શન વિનય તપના જે લેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષય ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન રૂપ આત્મ પરિણામ દર્શન કહેવાય છે. દર્શન સંબંધી વિનય ને દર્શન વિનય કહે છે એના જે લેદ છે—શુશ્રૂષાવિનય અને અનત્યાશાતના વિનય યોગ્યવિધિ અનુસાર ગુરૂ આદિની સેવા કરવી શુશ્રૂષાવિનય તપ કહેવાય છે

અતિ સમ્યક્ત્વ આદિનો લાભ થવો ‘અતિ’ કહેવાય છે. ‘આ’ ઉપસર્ગનો આશય છે—ઘણુ અથવા સંપૂર્ણ રીતે શાતના અર્થાત્ નાશ કરવું ‘અન્’ નિષેધતુ સૂચક છે. આ રીતે અનત્યાશાતનાનો અર્થ થયો સમ્યક્ત્વ વગેરેના લાભને નબટ ન કરવા અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ આદિનો વિનાશ કરનારું કોઈ કૃત્ય ન કરવું આ અનત્યાશાતના વિનય તપ કહેવાય છે જેવી રીતે ગુરૂ વગેરેનો અવર્ણવાદ ન કરવો વગેરે. આવી રીતે દર્શન વિનય તપના જે લેદ હોય છે ॥૨૪॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિતઃ—પૂર્વોક્ત વિનયતપના સાત લેદોમાંથી જ્ઞાનવિનય તપના પાંચ લેદોતુ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે દર્શન વિનય તપના જે લેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

દર્શમોહનીય કર્મના ક્ષય, ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન રૂપ આત્મપરિણામ દર્શન કહેવાય છે. દર્શનનો વિનય દર્શનવિનયતપ છે. દર્શનવિનય તપ જે પ્રકારના છે—શુશ્રૂષણાદર્શનવિનય તપ અને અનત્યાશાતના દર્શનવિનય તપ વિધિપૂર્વક સાન્નિધ્યમાં રહીને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને ગુરૂ આદિની સેવા કરવી શુશ્રૂષણાવિનય છે અને જ શુશ્રૂષણાવિનય તપ કહે છે. ગુરૂ વગેરેનો અવર્ણવાદ ન કરવો અનત્યાશાતના વિનય અથવા અનત્યાશાતના તપ કહેવાય છે અથવા સમ્યક્ત્વ આદિનો અતિશય આય (લાભ) ને અત્યાય કહે છે. આ ‘અત્યાય’ની શાતના અર્થાત્ ધ્વંસના (વિનાશ) કરવો અત્યાશાતના છે. ‘અત્યાશાતના’ નો નિષેધ ‘અનત્યાશાતના’ તપ કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે

કે એવું કોઈ કાર્ય ન કરવું જોઈએ કે જેથી સમ્યક્ત્વ-ચારિત્ર આદિ ગુણોનો નાશ થાય અને આજ અનત્યાશાતનાવિનય છે. ઔપપાતિક સૂત્રમાં કહ્યું છે.

પ્રશ્ન-દર્શનવિનયના કેટલા લેહ છે ?

ઉત્તર-દર્શનવિનય તપના બે લેહ છે-શુશ્રૂષણાવિનય અને અનત્યાશાતનાવિનય ॥ ૨૪ ॥

## શુશ્રૂષણાવિનયતપ કા નિરૂપણ

‘સુસ્મૃણાવિનયતવે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ-અભ્યુત્થાન આદિના લેહથી શુશ્રૂષણાવિનય અનેક પ્રકારના છે ૧૨૫ તત્ત્વાર્થટીપિકા-પહેલા કહેવામાં આંચુ. કે દર્શનવિનય તપ બે પ્રકારના છે શુશ્રૂષણાવિનય અને અનત્યાશાતનાવિનય, હવે એ બંનેમાંથી પહેલા શુશ્રૂષણાવિનય તપની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ.

વિધિપૂર્વક ગુરૂ આદિની સેવા કરવી શુશ્રૂષણાવિનય કહેવાય છે તેના અનેક લેહ છે જેમકે-(૧) અભ્યુત્થાનવિનય તપ (૨) આસનાભિગ્રહવિનય તપ (૩) આસનપ્રદાનવિનયતપ (૪) સત્કારવિનયતપ (૫) સન્માનવિનયતપ (૬) કૃતિકર્મવિનયતપ (૭) અંજલિપ્રગ્રહવિનયતપ (૮) ગુરૂ વગેરે વડીલ આવતા હોય ત્યારે તેમની સન્મુખ જવું, (૯) સ્થિતની ઉપાસના રૂપ તપ (૧૦) જનારાની પાછળ જવા રૂપ તપ, આ રીતે શુશ્રૂષણાવિનય તપ અનેક પ્રકાર છે. એવું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-

(૧) આચાર્ય આદિ પર દ્રષ્ટિ પડતા જ આસન છોડી દેવું તેમની સન્મુખ ઉભા થઈ જવું અભ્યુત્થાનવિનય તપ કહેવાય છે. (૨) આચાર્ય અથવા ગુરૂ આદિ જ્યાં કોઈ સ્થળે બેસવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરે ત્યાં જ આસન પાથરી દેવું આસનાભિગ્રહતપ કહેવાય છે. (૩) આચાર્ય ગુરૂ આદિ ના આગમન પ્રસંગે આસન પ્રદાન કરવું આસનપ્રદાનવિનય તપ કહેવાય છે. (૪) વિનયને યોગ્ય આચાર્ય આદિનો વંદણ દ્વારા આદર કરવો સત્કાર વિનય કહેવાય છે. (૫) ગુરૂ આદિનું આહાર-વસ્ત્ર આદિ પ્રશસ્ત વસ્તુઓ દ્વારા સન્માન કરવું સન્માનવિનય તપ કહેવાય છે. (૬) ગુરૂ આદિને વિધિ અનુસાર વંદન કરવું કૃતિકર્મવિનય છે. (૭) ગુરૂની સામે હાથ જોડવા અંજલિપ્રગ્રહવિનય છે. (૮) આગમન કરતાં ગુરૂ આદિની સામા જવું પશ્ચ એક પ્રકારનો વિનય છે (૯) આચાર્ય આદિની ઇચ્છા અનુસાર સેવા કરવી, બેસેલા હોય એની ઉપાસના કરવી પર્યુપાસનતા વિનય છે. એવી જ રીતે

આચાર્ય આદિ જવાની તૈયારી કરતા હોય ત્યારે તેમની પાછળ પાછળ જવું, ગચ્છતો અનુગમનતાવિનય કહેવાય છે આવી રીતે શુશ્રૂષણતાવિનય તપના અનેક ભેદ છે ॥ ૨૫ ॥

**તત્વાર્થનિર્ચુકિત**—પહેલા દર્શનવિનય તપના બે ભેદોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હવે પહેલા શુશ્રૂષાવિનય તપની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ વિધિપૂર્વક, પાંચે રહીને આચાર્ય આદિની શુશ્રૂષણા કરવી શુશ્રૂષણાતપ કહેવાય છે આ તપ અભ્યુત્થાન આદિના ભેદથી અનેક પ્રકારના છે. જેવાકે (૧) અભ્યુત્થાનવિનયતપ (૨) આસનાભિગ્રહવિનયતપ (૩) આસનપ્રદાનવિનય તપ (૪) સત્કારવિનયતપ (૫) સન્માનવિનયતપ (૬) કૃતિકર્મવિનયતપ (૭) અંજલિપ્રગ્રહવિનયતપ (૮) અનુગમનતાવિનયતપ (૯) પર્યુપાસનાવિનયતપ અને (૧૦) પ્રતિસન્ધાનતાવિનય તપ.

(૧) આવી રહેલા આચાર્ય આદિની સામે ઉભા થઈ જવું, વિનયને યોગ્ય આચાર્ય આદિ પર નજર પડતાની સાથે જ આસન છોડી દેવું અભ્યુત્થાનવિનય તપ કહેવાય છે (૨) આચાર્ય આદિ જ્યાં પણ બેસવાની ઇચ્છા કરે તે જ સ્થાને તેમના માટે આસન પાથરી દેવું આસનાભિગ્રહવિનય તપ કહેવાય છે. (૩) આચાર્યના આગમન પ્રસંગે આસન આપવું આસનપ્રદાન વિનય તપ છે (૪) વિનયને યોગ્ય આચાર્ય આદિનો વંદન વગેરેથી આદર કરવો સત્કારવિનય કહેવાય છે (૫) આચાર્ય આદિનો આહાર વસ્ત્ર આદિ અચેત વસ્તુઓ દ્વારા આદર કરવો સન્માનવિનય તપ છે (૬) રત્નાધિક આચાર્ય આદિને વિધિપૂર્વક વંદણા કરવી કૃતિકર્મવિનય કહેવાય છે (૭) ગુરૂ આદિની સામે હાથ જોડવા અંજલિપ્રગ્રહ તપ કહેવાય છે (૮) આવી રહેલા ગુરૂ આદિ ની સામા જવું અનુગમનતા વિનય તપ છે (૯) ગુરૂના બેઠા પછી ઇચ્છાનુકૂળ સેવા કરવી પર્યુપાસના વિનય તપ છે. (૧૦) ગુરૂ, આચાર્ય આદિના પ્રસ્થાન પ્રસંગે પાછળ-પાછળ જવું પ્રતિસન્ધાનતા તપ કહેવાય છે. ઔપપાતિક સૂત્રના ૩૦માં સૂત્રમાં કહ્યું છે—

**પ્રશ્ન**—શુશ્રૂષાવિનય કેટલા પ્રકારના છે ?

**ઉત્તર**—શુશ્રૂષાવિનય અનેક પ્રકારના છે જેવાકે અભ્યુત્થાન, આસનાભિગ્રહ આસનપ્રદાન, સત્કાર, સન્માન, કૃતિકર્મ, અંજલિપ્રગ્રહ, અનુગમનતા સ્થિતની પર્યુપાસના જનારાનું અનુસરણ કરવું, આ બધાં શુશ્રૂષા વિનયના ભેદ છે ॥૨૫॥

‘અળચ્ચાસાયણાવિનયતવે’ ઈત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ--અહંન્ત આદિના ભેદથી અનત્યાશાતના વિનય તપ ૪૫ પ્રકારના છે. ॥ ૨૬ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા--દર્શનવિનયતપના પ્રથમ ભેદ શુશ્રૂષણાવિનય તપનું નિરૂપણ કરવામાં આઠ્યું હવે તેના બીજા ભેદ અનત્યાશાતના વિનય તપના પિસ્તાળીશ ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ--

ગુરૂ આદિની આશાતના અવર્ણવાદ ન કરવી અનત્યાશાતનાવિનય તપ કહેવાય છે. અહંન્ત આદિના ભેદથી તે પિસ્તાળીશ પ્રકારના છે--(૧) અહંન્તની આશાતના ન કરવી (૨) અહંન્ત પ્રણીત ધર્મની આશાતના ન કરવી (૩) આચાર્યની આશાતના ન કરવી (૪) ઉપાધ્યાયની આશાતના ન કરવી (૫) સ્થવિરોની આશાતના ન કરવી (૬) કુળની આશાતના ન કરવી (૭) ગણની આશાતના ન કરવી (૮) સંઘની આશાતના ન કરવી (૯) ક્રિયાઓની આશાતના ન કરવી (૧૦) સાંલોગિક સાધુની આશાતના ન કરવી (૧૧) આલિનિયોધિક મતિજ્ઞાનની આશાતના ન કરવી (૧૨) શ્રુતજ્ઞાનની આશાતના ન કરવી (૧૩) અવધિજ્ઞાનની આશાતના ન કરવી (૧૪) મનઃપર્યવજ્ઞાનની આશાતના ન કરવી (૧૫) કેવળજ્ઞાનની આશાતના ન કરવી આ અહંન્ત આદિના વિનયના પંદર ભેદ છે. ભક્તિ-બહુમાન પદને લઈને સદ્ગુણોત્કીર્તન રૂપ વર્ણુ સંજ્વલનતાને લઈને પંદર-પંદર ભેદ કરવાથી ત્રીસ ભેદ બીજા થાય છે જેમકે અહંન્તની ભક્તિ કરવી, અહંતપ્રણીત ધર્મની ભક્તિ કરવી. અહંતપ્રણીત ધર્મના ગુણોનું કીર્તન કરવું આદિ આવી રીતે બધાનો સરવાળો કરવાથી અનત્યાશાતના વિનય તપનાં પિસ્તાળીશ ભેદ સમજવા ભોઈએ ૨૬



તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત-આની અગાઉ દર્શનવિનયના પ્રથમ લેહ શુશ્રુષણા વિનય તપનુ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે બીજા લેહ અનત્યાશાતના દર્શન વિનયની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

અહંત આદિની આશાતના ન કરવા વગેરેના લેહથી અનત્યાશાતના વિનય તપ પિસ્તાળીશ પ્રકારના છે—(૧) અહંત લગવાનની અનત્યાશાતના— આશાતના ન કરવી (૨) અહંતપ્રણીત ધર્મની આશાતના ન કરવી (૩) આચાર્યની આશાતના ન કરવી (૪) ઉપાધ્યાયની આશાતના ન કરવી (૫) સ્થવિરોની આશાતના ન કરવી (૬) કુળની આશાતના ન કરવી (૭) ગણુની આશાતના ન કરવી (૮) સંઘની આશાતના ન કરવી (૯) ક્રિયાની આશાતના ન કરવી (૧૦) સાંલોગિકની આશાતના ન કરવી (૧૧) આલિનિબોધિજ્ઞાનની આશાતના ન કરવી (૧૨) શ્રુતજ્ઞાનની આશાતના ન કરવી (૧૩) અવધિજ્ઞાનની આશાતના ન કરવી (૧૪) મનઃપર્થવજ્ઞાનની આશાતના ન કરવી (૧૪) કેવળ જ્ઞાનની આશાતના ન કરવી, આ અહંત આદિના પંદર વિનય છે. આ જ અહંત આદિ પંદરના પ્રતિ લક્ષિત—બહુમાન કરવાથી અને આજ પંદર ના સમુદ્ભૂત ગુણોનું કીર્તન—વર્ણુસંજ્વલનતાથી પણ બીજા પંદર લેહ થાય છે, આ રીતે બધાને લેગા કરવાથી અનત્યાશાતના વિનય તપ પિસ્તાળીશ પ્રકારના છે.

અહીં કુળનો અર્થ છે એક આચાર્યના પરિવાર રૂપ સમાન આચાર— વિચારવાલા શ્રમણોનો સમૂહ—ગણુનો અર્થ થાય છે પરસ્પર સાપેક્ષ અનેક કુળોના શ્રમણોનો સમુદાય સંઘ પદથી સમ્યક્દર્શન આદિથી યુક્ત સાધુ સાધ્વી શ્રાવક અને શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘ સમજવો જોઈએ ક્રિયા શબ્દ થી પ્રતિલેખન આદિ ક્રિયાઓને ઝડણુ કરવા જોઈએ. સમ્લોગ શબ્દનો—અભિપ્રાય છે સમાન સમાચારવાળા શ્રમણોનો પારસ્પરિક આહાર આદિ વ્યવહાર અર્થાત્ અંદરોઅંદર ઉપધિ વગેરેની લેવડદેવડ, એક સાથે બેસીને લોજન કરવું, યથોચિત વંદણુ વગેરે કરવી. બીજું બધું સ્પષ્ટ જ છે. ઔપચાતિક સૂત્રના ૩૦માં સૂત્રમાં કહ્યું છે—

પ્રશ્ન—અનત્યાશાતનાવિનય કેટલા પ્રકારનો છે ?

ઉત્તર—અનત્યાશાતનાવિનય પિસ્તાળીશ પ્રકારનો છે જેમ કે—(૧) અહંતોની આશાતના ન કરવી (૨) અહંતપ્રણીત ધર્મની આશાતના ન કરવી (૩) આચાર્યોની આશાતના ન કરવી (૪) ઉપાધ્યાયોની આશાતના ન કરવી (૫) સ્થવિરોની (૬) કુળની (૭) ગણુની (૮) સંઘની (૯) ક્રિયાઓની (૧૦) સાંલોગિકોની (૧૧) આલિનિબોધિકજ્ઞાનની (૧૨) શ્રુતજ્ઞાનની (૧૩) અવધિ

જ્ઞાનની (૧૪) મનઃપર્થવજ્ઞાનની અને (૧૫) કૈવળજ્ઞાનની આશાતના કરવી નહીં. આ પંદરની ભક્તિ અને બહુમાન કરવા (૩૦) અને આ પંદરની વર્ણુ સંજ્વલનતા અર્થાત્ વિદ્યમાન ગુણોનું ઉત્કૃષ્ટ કરવું આ ચિસ્તાળીશ પ્રકારના અનત્યાશાતના વિનય છે ॥૨૬॥

## ચારિત્રવિનયતપ કા નિરૂપણ

‘ચરિત્તવિણયતવે પંચવિદ્ધે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—ચારિત્ર વિનય તપ પાંચ પ્રકારના છે—સામાયિક ચારિત્ર વિનય તપ ઇત્યાદિ ॥૨૭॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—સાત પ્રકારના વિનયતપોમાંથી ક્રમશઃ પહેલા જ્ઞાનવિનય તપનું અને બીજા દર્શન વિનય તપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ક્રમાગત ચારિત્રવિનય તપની પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—

અનેક જન્મોના સંચિત આઠ પ્રકારના કર્મ સમૂહનો ક્ષય કરવા માટે સર્વવિરતિ રૂપક્રિયાકલાપ ચારિત્ર કહેવાય છે. ચારિત્ર સંબંધી વિનયને ચારિત્ર વિનય તપ કહે છે, આ પાંચ પ્રકારના છે—(૧) સામાયિક ચારિત્ર વિનય તપ (૨) હેદોપસ્થાપનીયચારિત્ર વિનય તપ (૩) પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર વિનય તપ (૪) સૂક્ષ્મસામ્પરાય ચારિત્ર વિનય તપ અને (૫) યથાખ્યાત ચારિત્ર વિનય તપ.

સમસ્ત જીવો પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ રહિત મધ્યસ્થ ભાવ હોવો—સમ કહેવાય છે પ્રતિક્ષણ અપૂર્વ—અપૂર્વ કર્મનિર્જરાના કારણભૂત અને વિશુદ્ધિ સ્વરૂપ સમ ભાવના આય અર્થાત્ લાભને સમાય કહે છે અને સમાયને જ સામાયિક કહે છે જેનો ભાવાર્થ છે સાવધ યોગનો ત્યાગ કરવો. સામાયિકરૂપ ચારિત્ર સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે અને તેનો વિનય સામાયિક ચારિત્ર

વિનય તપ છે, પહેલાના પર્યાયોનો છેદ કરીને મહાવ્રતરૂપ ચારિત્રનું પુનઃ આરોપણ કરવું છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર છે તેનો વિનય છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર વિનય તપ સમજવું જોઈએ પરિહાર નામક તપ જે ચારિત્રમાં વિશિષ્ટ કર્મ નિર્જરાને માટે કરવામાં આવે છે તે ચારિત્ર પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર કહેવાય છે. જેમાં સંજવલન કષાયનો સૂક્ષ્મ અંશ જ શેષ રહી જાય છે. તે ચારિત્ર સૂક્ષ્મસામ્પરાય ચારિત્ર કહેવાય છે. તેનો વિનય સૂક્ષ્મસામ્પરાય ચારિત્ર વિનય છે. તીર્થંકર ભગવાન દ્વારા ઉપદિષ્ટ કષાય રહિત ચારિત્ર યથાખ્યાતચારિત્ર કહેવાય છે, તેનો વિનય યથાખ્યાત ચારિત્રવિનય સમજવે. જોઈએ ૧૧૨૭ા

તત્વાર્થનિયુક્તિ—પહેલા સાત પ્રકારના વિનયતપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેમાંથી જ્ઞાનવિનય અને દર્શનવિનય તપનું વિશદ વિવેચન કરવામાં આવી ગયું. હવે ત્રીજા ચારિત્ર વિનય તપનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ—

અનેક જન્મોમાં સંચિત આઠ પ્રકારના કર્મ સમૂહનો ક્ષય કરવાને માટે જે સર્વ વિરતિરૂપ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે તે ચારિત્ર કહેવાય છે. ચારિત્રનો વિનય ચારિત્ર વિનય તપ છે એના પાંચ ભેદ છે—

(૧) સામાયિક ચારિત્ર વિનય (૨) છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર વિનય (૩) પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર વિનય (૪) સૂક્ષ્મસામ્પરાય ચારિત્ર વિનય અને (૫) યથાખ્યાત ચારિત્ર વિનય આમાંથી સવધયોગની નિવૃત્તિને સામાયિક ચારિત્ર કહે છે, તેનો વિનય સામાયિક ચારિત્ર વિનય કહેવાય છે. જે મહા વ્રત રૂપ ચારિત્ર પૂર્વપર્યાયનું છેદન કરીને પુનઃ આરોપિત કરવામાં આવે છે તે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે તેનો વિનય છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર વિનય છે. જે ચારિત્રમાં પરિહાર નામક તપશ્રીયા દ્વારા કર્મનિર્જારરૂપ વિશુદ્ધિ કરવામાં આવે છે તે પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર કહેવાય છે, તેનો વિનય પરિહાર વિશુદ્ધિચારિત્ર વિનય છે. જેના કારણે જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે તે કષાયને સમ્પરાય કહે છે. જે ચારિત્રની દશામાં સમ્પરાય સૂક્ષ્મ-લોભાંશના રૂપમાં જ શેષ રહી જાય છે તે ચારિત્રને સૂક્ષ્મસામ્પરાય કહે છે. સૂક્ષ્મસામ્પરાય ચારિત્રનો વિનય સૂક્ષ્મસમ્પરાય ચારિત્ર વિનય કહેવાય છે. તીર્થંકર ભગવાને યથાર્થ રૂપથી જે ચારિત્ર વિનય નિષ્કષાય રૂપ કહેલ છે તે યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. તેનો વિનય યથાખ્યાત ચારિત્ર વિનય કહેવાય છે. ઔપપાતિકસૂત્રનાં ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહેલ છે—

પ્રશ્ન—ચારિત્ર વિનયના કેટલાં ભેદ છે ?

ઉત્તર—ચારિત્ર વિનયના પાંચ ભેદ છે—(૧) સામાયિકચારિત્ર વિનય

(૨) છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર વિનય (૩) પરિકાર વિશુદ્ધચારિત્ર વિનય (૪) સૂક્ષ્મસામ્પરાય ચારિત્ર વિનય અને (૫) યથાખ્યાત ચારિત્ર વિનય આ ચારિત્ર વિનયના પાંચ લેહ છે. ॥૨૭॥

### મન, વચન, કાયવિનયતપ કા નિરૂપણ

‘મળવદ્વકાયવિનયતત્ત્વે’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ-પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત મન વચન, કાયવિનયના લેહથી મનો-વિનય, વચનવિનય અને કાયવિનયના બધાં લેહ છે. ॥૨૮॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા-આની પહેલાં ચારિત્રવિનયના પાંચ લેહોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે ક્રમપ્રાપ્ત મન-વચન-કાયવિનયમાંથી પ્રત્યેકના બે-બે લેહોનું પ્રરૂપણ કરી છીએ-

મનોવિનય તપ. વચનવિનયતપ અને કાયવિનય તપમાંથી પ્રત્યેકના બે બે લેહ છે-પ્રશસ્તમનોવિનયતપ અને અપ્રશસ્તમનોવિનય તપ, પ્રશસ્ત વચન વિનય તપ અને અપ્રશસ્તવચન વિનય તપ, પ્રશસ્ત કાય વિનય તપ અને અપ્રશસ્ત કાયવિનય તપ આ રીતે પ્રત્યેકના બે-બે લેહ હોવાથી ત્રણેના મળીને છ લેહ થાય છે પ્રશસ્ત મન અર્થાત્ નિર્મળ અન્તઃ કરણ સંબંધી વિનય તપ ને પ્રશસ્તમનોવિનય તપ કહે છે. એવી જ રીતે અપ્રશસ્ત અર્થાત્ પાપ યુક્ત મન અર્થાત્ અન્તઃ કરણ સંબંધી વિનય તપને અપ્રશસ્તમનો વિનય તપ કહે છે,

તેવીજ રીતે પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત વચન અને કાયસંબંધી વિનયોનું પણ સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઈએ. ॥ ૨૮ ॥

પાંચ પ્રકારના ચારિત્રવિનય તપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે ક્રમપ્રાપ્ત મનોવિનય વચનવિનય અને કાયવિનય તપના પ્રત્યેકના બે બે લેહોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ-

મનોવિનય તપના વચનવિનય તપના અને કાયવિનય તપના બધાં લેહ છે. જે આ પ્રમાણે છે.-પ્રશસ્તમનોવિનય તપ અને અપ્રશસ્તમનોવિનય તપ પ્રશસ્તવચનવિનયતપ અને અપ્રશસ્તવચનવિનય તપ, પ્રશસ્ત કાયવિનય તપ અને અપ્રશસ્ત કાયવિનય તપ. ત્રણેના બધાં લેહ હોવાથી બધા મળીને ૬ લેહ થાય છે. પ્રશસ્ત અર્થાત્ પાપરહિત મનસંબંધી વિનયને પ્રશસ્ત મનોવિનય તપ કહે છે. અપ્રશસ્ત અર્થાત્ પાપયુક્ત પ્રાણાતિપાત વગેરેથી યુક્ત, કર્કષતા કટુકતા નિષ્કૃરતા, પરૂષતા આદિ સહિત જે અન્તઃકરણ છે. તેનો વિનય અપ્રશસ્ત મનોવિનય કહેવાય છે. પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત વચન વિનય તથા કાયવિનય પણ આ પ્રમાણે સમજી લેવા જોઈએ. ઔપપાતિક સૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે

પ્રશ્ન—મનોવિનયના કેટલા લેદ છે ?

ઉત્તર—મનોવિનયના બે લેદ છે. પ્રશસ્ત મનોવિનય અને અપ્રશસ્તમનોવિનય

પ્રશ્ન—પ્રશસ્તમનોવિનય કેને કહે છે ?

ઉત્તર—જે મન પાપયુક્ત છે, ક્રિયાયુક્ત છે, કર્કષ છે, કટુક છે, નિષ્કુર છે, પરુષ છે. આસવજનક છે, છેદકારી છે, લેદકારી છે, પરિતાપકારી છે, ઉપદ્રવકારી છે, પ્રાણીઓનું ઘાતક છે. એવા મનનો વ્યાપાર ન થવા દેવો. અપ્રશસ્તમનોવિનય છે.

પ્રશ્ન—પ્રશસ્તમનોવિનય કેને કહે છે ?

ઉત્તર—પૂર્વોક્ત અપ્રશસ્ત મનથી વિપરીત અર્થાત્ નિરવદ્ય, ક્રિયારહિત આદિ મનનો વ્યાપાર હોવો પ્રશસ્તમનોવિનય છે.

પૂર્વોક્ત પદ અનુસાર જ વચનવિનય પણ સમજી લેવો જઈએ. માત્ર મનની જગ્યાએ વચન શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન—કાયવિનય કેને કહે છે ?

ઉત્તર—કાયવિય બે પ્રકારના છે,—પ્રશસ્તકાયવિનય અને અપ્રશસ્ત કાયવિનય

પ્રશ્ન—અપ્રશસ્તકાયવિનય કેને કહે છે ?

ઉત્તર—અપ્રશસ્તકાયવિનય સાત પ્રકારના છે. જેમકે—(૧) ઉપયોગશૂન્ય થઈને ચાલવું (૨) ઉપયોગહીન થઈને ઉભા થવું (૩) ઉપયોગરહિત ખેસવું (૪) ઉપયોગરહિત સુવું (૫) ઉપયોગરહિત થઈને ઉલ્લંઘન કરવું એકવાર લાંઘવું (૬) ઉપયોગરહિત થઈને વારંવાર લાંઘવું અને (૭) ઉપયોગરહિત થઈને બધી ઇન્દ્રિયોનો અને કાયયોગનો વ્યાપાર કરવો. આ અપ્રશસ્તકાયવિનય છે. આથી વિપરીત પ્રશસ્તકાયવિનય કહેવાય છે. ॥ ૨૮ ॥

## લોકોપચાર વિનયતપ કા નિરૂપણ

‘લોગોપચારવિનયતવે સત્તવિદે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—લોકોપચારવિનય સાત પ્રકારનો છે—નજીકમાં રહેલું વગેરે ૧૨૬૧ તત્ત્વાર્થટીપિકા—સાત પ્રકારના વિનય તપમાંથી મન-વચન-કાયવિનય તપનું વિસ્તાર પૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું. હવે લોકોપચાર વિનય તપના સાત લેદોનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

લોકવ્યવહારનો સાધક વિનય લોકોપચારવિનય તપ કહેવાય છે. તે સાત

પ્રકારનો છે—(૧) અભ્યાસવૃત્તિતા (૨) પરછંદનુવૃત્તિના (૩) કાર્યાર્થશુશ્રૂષા (૪) કૃતપ્રતિક્રિયા (૫) આર્તગવેષણતા (૬) દેશકાલજ્ઞતા અને (૭) સર્વપદાર્થોમાં અપ્રતિલોભતા

આમાંથી (૧) જ્ઞાનાચાર્ય (જ્ઞાનનો ઝોધ આપનાર શિક્ષક) ની પ્રત્યે મધુર વચન વગેરેનો પ્રયોગ કરવો અભ્યાસવૃત્તિતા વિનયતપ કહેવાય છે. (૨) ખીબના અભિપ્રાયને સમજીને તદ્દનુસાર વર્તાવ કરવો પરછંદાનુવૃત્તિતા વિનયતપ છે. (૩) જ્ઞાન વગેરેની પ્રાપ્તિને માટે આહારપાણી વગેરે લાવીને સેવા કરવી કાર્યકેતુ શુશ્રૂષાવિનય તપ કહેવાય છે. (૪) આહારપાણી દ્વારા સેવા કરવાથી ગુરૂ પ્રસન્ન થઈને મને શ્રુત દાન દઈને પ્રત્યુપકાર કરશે એવા આશયથી ગુરૂ વગેરેની શુશ્રૂષા કરવી કૃતપ્રતિક્રિયા વિનયતપ છે. (૫) રોગીને ઔષધ લેખજ વગેરે આપીને તેમને ઉપકાર કરવો આર્તગવેષણતા વિનયતપ છે. (૬) દેશ અને કાળને અનુરૂપ અર્થ સંપાદન કરવો—કાર્ય કરવું દેશકાલજ્ઞતા વિનયતપ છે. (૭) સમસ્તપ્રયોજનોમાં અનુકૂળતા, અપ્રતિલોભતા વિનય તપ છે ॥ ૨૬ ॥

તત્વાર્થનિચુક્રિત—સાત પ્રકારના વિનય તપમાંથી ક્રમાનુસાર મન વચન કાયવિનય તપનું સવિસ્તર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હવે સાતમા લોકો પચાર વિનય તપના સાત લેદોનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ—

લોકોવ્યવહાર સાધક તપ લોકોપચારવિનય તપ કહેવાય છે. અભ્યાસવૃત્તિતા આદિના લેદથી તેના સાત લેદ છે—(૧) અભ્યાસવૃત્તિતાવિનય તપ (૨) પરચ્છન્દાનુવૃત્તિતાવિનય તપ (૩) શુશ્રૂષાઆદિકરણવિનય તપ (૪) કૃતપ્રતિક્રિયાવિનય તપ (૫) આર્તગવેષણતાવિનય તપ (૬) દેશકાલજ્ઞતાવિનય તપ અને (૭) અપ્રતિલોભતાવિનય તપ આ સાત પ્રકારના લોકોપચાર વિનય તપ છે.

લોકોનો ઉપચાર કરવો લોકોપચાર કહેવાય છે. લોકોપચાર સંબંધી વિનય તપને લોકોપચાર વિનય તપ કહેવાય છે. તેના લેદોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—(૧) જ્ઞાનાચાર્ય આદિના મધુરભાષણ અભ્યાસવૃત્તિતા વિનય તપ કહેવાય છે. (૨) ખીબના અભિપ્રાયને પામી જઈને તદ્દનુસાર કર્મ કરવું પરચ્છન્દાનુવૃત્તિતાવિનય તપ છે (૩) વિદ્યા આદિની પ્રાપ્તિના નિમિત્તથી ગુરૂ આદિની શુશ્રૂષા કરવી કાર્યસમ્પ્રાપ્તિકેતુક શુશ્રૂષાકરણવિનય તપ કહેવાય છે. (૪) આહાર—પાણી વગેરે દ્વારા ઉપચાર કરવાથી પ્રસન્ન થઈને ગુરૂ મને શ્રુતના દાન રૂપ પ્રત્યુપકાર કરશે એવી બુદ્ધિથી ગુરૂની શુશ્રૂષા કૃતપ્રતિક્રિયા વિનય તપ કહેવાય છે. (૫) જે રોગી છે તેને માટે ઔષધ—લેખજ લાવી આપવા હુઃખીનો

ઉપકાર કરવો. આર્ત્તગવેષણતાવિનય તપ છે. (૬) દેશ અને કાળને અનુરૂપ અર્થ સમ્પાદન કરવું દેશકાલજ્ઞતા વિનય તપ કહેવાય છે (૭) બધા પ્રયોજનોમાં અનુકૂળતા ઢોવી અપ્રતિલોભતા વિનય તપ છે. ઔપપાતિક સૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે-

પ્રશ્ન- લોકોપચાર વિનયના કેટલા ભેદ છે?

ઉત્તર-લોકોપચાર વિનયના સાત ભેદ છે જેવાકે-(૧) અભ્યાસવૃત્તિતા (૨) પરચ્છન્દાનુવર્ત્તિતા (૩) કાર્યકેતુશુશ્રૂષા (૪) કૃતપ્રતિક્રિયા (૫) આર્ત્તગવેષણતા (૬) દેશકાલજ્ઞતા અને (૭) સર્વાર્થિક અપ્રતિલોભતા. આ બધાં લોકોપચારવિનય કહેવાય છે. ॥ ૨૬ ॥

‘વિચસગ્ને તવે દુવિહે’ ઇત્યાદિ

### આભ્યન્તરતપકે છઠા ભેદ વ્યુત્સર્ગ કા નિરૂપણ

સૂત્રાર્થ-વ્યુત્સર્ગ તપના બે ભેદ છે-દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ અને ભાવવ્યુત્સર્ગ ॥ ૩૦ ॥

તત્વાર્થટીપિકા-સાતમા અધ્યાયમાં પ્રથમ વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન-આ આભ્યન્તર તપોનું વિસ્તારપૂર્વક પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે છઠા આભ્યન્તર તપ વ્યુત્સર્ગની વિશેષ રૂપથી પ્રરૂપણ કરીએ છીએ

વ્યુત્સર્ગ શબ્દનું વિશ્લેષણ આ પ્રમાણે થાય છે-વિ+ઉત્+સર્ગ ‘વિ’ અર્થાત્ વિશેષ રૂપથી ઉત્ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાથી, ‘સર્ગ’ અર્થાત્ ત્યાગ કરવો વ્યુત્સર્ગ તપ છે જ્યારે આભ્યન્તર વસ્તુઓને ત્યાગ ભાવવ્યુત્સર્ગ છે ઔપપાતિક સૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે

પ્રશ્ન-વ્યુત્સર્ગના કેટલા ભેદ છે

ઉત્તર-વ્યુત્સર્ગના બે ભેદ છે દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ અને ભાવવ્યુત્સર્ગ ॥ ૩૦ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—સ્પષ્ટ છે અને દીપિકા ટીકાથી જ સમજી શકાય છે ।૩૦।  
'દ્વવવિવસગે તવે ચલવિવહે' ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ તપ ચાર પ્રકારના છે શરીરવ્યુત્સર્ગ આદિ ।૩૧।

તત્ત્વાર્થદીપિકા—આનાથી પહેલા વ્યુત્સર્ગ તપના બે લેદોનો નિદેશ કરવામાં આવ્યો હતો હવે તેના બે લેદોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ

શરીર આદિ દ્રવ્યનું મમત્વ છોડવું દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ છે. આના ચાર લેદ છે (૧) શરીરવ્યુત્સર્ગ તપ (૨) ગણુવ્યુત્સર્ગ તપ (૩) ઉપધિવ્યુત્સર્ગ તપ અને (૪) ભક્તપાનવ્યુત્સર્ગ તપ. શરીર સંબંધી મમતાનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ પોતાના શરીરને પણ પોતાનાથી ભિન્ન ગણુવુ શરીરવ્યુત્સર્ગ શબ્દનો અર્થ થાય છે. એવી જ રીતે બાર પડિમાઓની આરાધના આદિને માટે ગણુ અર્થાત્ સાધુ સમુદાયનો ત્યાગ કરવો—એકલવિહારી વિચરવું ગણુવ્યુત્સર્ગ છે. વસ્ત્ર આદિ ઉપધિનો ત્યાગ કરી દેવો ઉપધિવ્યુત્સર્ગ છે એવી જ રીતે અશન આદિનો ત્યાગ કરવો ભક્તપાનવ્યુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે. ॥ ૩૧ ।

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પહેલા છ પ્રકારના આભ્યન્તર તપોમાંથી વૈયાવૃત્ય સ્નાધયાય, ધ્યાન આદિ પાંચનું વિસ્તારપૂર્વક પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે છઠ્ઠા આભ્યન્તરતપ વ્યુત્સર્ગનું વિસ્તૃત તેમજ વિશેષ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

વિશેષરૂપથી ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાથી શરીર આદિ દ્રવ્યોની મમતાનો ત્યાગ કરવો. દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે. આ તપના ચાર લેદ છે—(૧) શરીરવ્યુત્સર્ગ તપ (૨) ગણુવ્યુત્સર્ગ તપ (૩) ઉપધિવ્યુત્સર્ગ તપ અને (૪) ભક્તપાનવ્યુત્સર્ગ તપ દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગના આ ચાર લેદ સમજવા બેઇએ.

ઔદારિક શરીરની પ્રતિ વિશેષરૂપથી ઉત્કૃષ્ટભાવના પૂર્વક મમત્વ ન રાખવું શરીરવ્યુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે. પડીમાંની આરાધના વગેરેના કારણે ગરબનો ત્યાગ કરી દેવો ગણુવ્યુત્સર્ગ તપ છે. વસ્ત્ર આદિ ઉપધિનો ત્યાગ કરવો ઉપધિવ્યુત્સર્ગ તપ છે. આહાર અને પાણી તથા દેવા ભક્તપાનવ્યુત્સર્ગ તપ છે. ઔપપાતિક સૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે

શરીરવ્યુત્સર્ગ, ગણુવ્યુત્સર્ગ અને ભક્તપાન વ્યુત્સર્ગ આ ચાર પ્રકારના દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ તપ છે. ॥ ૩૧ ॥



‘ભાવવિહસગે તવે તિવિદે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—ભાવવ્યુત્સર્ગતપ ત્રણ પ્રકારના છે—(૧) કષાયવ્યુત્સર્ગ (૨) સંસારવ્યુત્સર્ગ (૩) અને (૩) કર્મવ્યુત્સર્ગ ॥ ૩૨ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગનું વિસ્તારપૂર્વક પ્રરૂપણા કર્યું. હવે ભાવવ્યુત્સર્ગતપની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ

કષાય આદિ ભાવનો વ્યુત્સર્ગ કરવો ભાવવ્યુત્સર્ગતપ કહેવાય છે આ તપના ત્રણ ભેદ છે—કષાયવ્યુત્સર્ગતપ, સંસારવ્યુત્સર્ગતપ અને કર્મવ્યુત્સર્ગતપ

ક્રોધ આદિ કષાય ભાવનો ત્યાગ કરવો કષાયવ્યુત્સર્ગતપ કહેવાય છે. નરક ગતિ, તિર્યચગતિ, મનુષ્યગતિ અને દેવગતિરૂપ ચતુર્વિધ સંસારનો ત્યાગ કરવો સંસાર વ્યુત્સર્ગતપ કહેવાય છે અને જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોનો ત્યાગ કરવો કર્મવ્યુત્સર્ગતપ કહેવાય છે. ॥ ૩૨ ॥

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—વ્યુત્સર્ગતપનાં બે ભેદો પૈકી દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગતપના ચાર ભેદોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. હવે ભાવવ્યુત્સર્ગતપના ત્રણ ભેદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

વિશેષ રૂપથી, ઉત્કૃષ્ટભાવના પૂર્વક ક્રોધાદિકષાયભાવનો ત્યાગ ભાવવ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે. તેના ત્રણ ભેદ છે (૧) કષાયવ્યુત્સર્ગ (૨) સંસારવ્યુત્સર્ગ અને (૩) કર્મવ્યુત્સર્ગ ક્રોધ આદિ કષાયનો ત્યાગ કરવો કષાયવ્યુત્સર્ગતપ છે એવી જ રીતે નરક-તિર્યચ-મનુષ્ય દેવગતિ રૂપ સંસારનો પરિત્યાગ કરવો સંસાર વ્યુત્સર્ગતપ છે. જ્યારે જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોનો પરિત્યાગ કરવો કર્મવ્યુત્સર્ગતપ કહેવાય છે. ઔપપાતિક સૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે

પ્રશ્ન—ભાવવ્યુત્સર્ગના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર—ભાવવ્યુત્સર્ગના ત્રણ ભેદ છે—(૧) કષાયવ્યુત્સર્ગ (૨) સંસાર વ્યુત્સર્ગ અને (૩) કર્મવ્યુત્સર્ગ. ॥ ૩૨ ॥

## કષાયવ્યુત્સર્ગતપ કા નિરૂપણ

**સૂત્રાર્થ**—ક્રોધકષાયવ્યુત્સર્ગ આદિના લેદથી કષાયવ્યુત્સર્ગતપના ચાર લેદ છે ॥૩૩॥

**તત્વાર્થટીપિકા**—પૂર્વસૂત્રમાં ભાવવ્યુત્સર્ગતપના કષાય સંસાર અને કર્મના લેદથી ત્રણ લેદોની પ્રરૂપણ કરવામાં આવી. હવે તે પૈકી કષાયવ્યુત્સર્ગના ચાર લેદોની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ

કષાયવ્યુત્સર્ગતપ ચાર પ્રકારના છે. જેમકે—(૧) ક્રોધકષાયવ્યુત્સર્ગ (૨) માનકષાયવ્યુત્સર્ગ (૩) માયાકષાયવ્યુત્સર્ગ અને (૪) લોભકષાયવ્યુત્સર્ગ. તાત્પર્ય એ છે કે કષાયવ્યુત્સર્ગ તપના ચાર લેદ હોય છે. ॥ ૩૩ ॥

**તત્વાર્થનિયુક્તિ**—કષાયસંસાર અને કર્મના લેદથી ભાવવ્યુત્સર્ગતપના ત્રણ લેદોનું પહેલા નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે તેમાના પ્રથમ કષાયવ્યુત્સર્ગ તપના ચાર લેદોનું કથન કરીએ છીએ—

ક્રોધ આદિ કષાયોના ત્યાગ કરવો કષાય વ્યુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે. આ કષાયવ્યુત્સર્ગ તપ, કષાયોના ચાર લેદ હોવાના કારણે ચાર પ્રકારનું છે જે આ પ્રમાણે છે—(૧) ક્રોધવ્યુત્સર્ગ તપ (૨) માનવ્યુત્સર્ગ તપ (૩) માયા દ્રવ્યવ્યુત્સર્ગ તપ અને (૪) લોભવ્યુત્સર્ગ તપ ઔપપાતિકસૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે—

પ્રશ્ન—કષાયવ્યુત્સર્ગના કેટલા લેદ છે ?

ઉત્તર—કષાયવ્યુત્સર્ગના ચાર લેદ છે—(૧) ક્રોધકષાયવ્યુત્સર્ગ (૨) માન કષાયવ્યુત્સર્ગ (૩) માયાકષાયવ્યુત્સર્ગ અને (૪) લોભકષાયવ્યુત્સર્ગ આ રીતે આ કષાય વ્યુત્સર્ગ તપનું વર્ણન છે ॥૩૩॥

## સંસારવ્યુત્સર્ગતપ કા નિરૂપણ

‘સંસારવિરક્ષરગત્ત્વે ચરત્ત્વિદ્ધે’ ઇત્યાદિ

**સૂત્રાર્થ**—સંસારવ્યુત્સર્ગ તપ ચાર પ્રકારના છે.—નૈરયિકસંસાર વ્યુત્સર્ગ આદિ... ॥૩૪॥

**તત્વાર્થટીપિકા**નઆની પૂર્વે ભાવવ્યુત્સર્ગતપના પ્રથમ લેદ કષાયવ્યુત્સર્ગ તપના ચાર લેદોનું કથન કરવામાં આવ્યું હવે ધીજ સંસારવ્યુત્સર્ગ તપના ચાર લેદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—

નૈરયિકગતિ અદિ રૂપ સંસારનેા વિશેષ રૂપથી ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાથી ત્યાગ

કરવેા સંસારવ્યુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે. તે ચાર પ્રકારના છે-(૧) નૈરયિકસંસારવ્યુત્સર્ગ તપ (૨) તિર્યંચસંસારવ્યુત્સર્ગ તપ (૩) મનુષ્યસંસારવ્યુત્સર્ગ તપ અને (૪) દેવસંસારવ્યુત્સર્ગ તપ આવી રીતે સંસારવ્યુત્સર્ગ તપના ચાર ભેદ છે, આમાંથી નૈરયિકગતિરૂપ સંસારનેા પરિત્યાગ કરવેા નૈરયિકસંસારવ્યુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે. તિર્યંચગતિરૂપ સંસારનેા પરિત્યાગ તિર્યંચ સંસારવ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે. મનુષ્યગતિ રૂપ સંસારનેા પરિત્યાગ મનુષ્યસંસારવ્યુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે, અને દેવગતિરૂપ સંસારનેા પરિત્યાગ દેવસંસારવ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે.

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ-પહેલાં ભાવવ્યુત્સર્ગ તપના ત્રણ ભેદ કહેવામાં આવ્યા હતા તેમાંથી પ્રહેલા ક્ષાયવ્યુત્સર્ગ તપ રૂપ ભાવવ્યુત્સર્ગ તપના ચાર ભેદોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હવે બીજા સંસારવ્યુત્સર્ગ તપની પ્રરૂપણા કરવા માટે કહીએ છીએ-

નરક આદિ સ્વરૂપવાળા સંસારનેા વ્યુત્સર્ગ અર્થાત્ પરિત્યાગ સંસારવ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે. તે ચાર પ્રકારનેા છે-(૧) નૈરયિકસંસારવ્યુત્સર્ગ (૨) તિર્યંચસંસારવ્યુત્સર્ગ (૩) મનુષ્યસંસારવ્યુત્સર્ગ (૪) દેવસંસારવ્યુત્સર્ગ આ માંથી નૈરયિકગતિરૂપ સંસારનેા પરિત્યાગ નૈરયિકસંસારવ્યુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે. તિર્યંચગતિરૂપ સંસારનેા પરિત્યાગ તિર્યંચસંસારવ્યુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે. મનુષ્યગતિરૂપ સંસારનેા પરિત્યાગ મનુષ્યસંસારવ્યુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે. દેવગતિરૂપ સંસારનેા પરિત્યાગ દેવસંસારવ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે. ઔપપાતિક સૂત્રના ૩૦માં સૂત્રમાં કહ્યું છે-

પ્રશ્ન--સંસારવ્યુત્સર્ગના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર--સંસારવ્યુત્સર્ગ તપના ચાર ભેદ, જેવાકે-(૧) નૈરયિકસંસારવ્યુત્સર્ગ (૨) તિર્યંચસંસારવ્યુત્સર્ગ (૩) મનુષ્યસંસારવ્યુત્સર્ગ અને (૪) દેવસંસારવ્યુત્સર્ગ આ સંસારવ્યુત્સર્ગ તપનું વર્ણન થયું ॥૩૪॥

### કર્મવ્યુત્સર્ગતપ કા નિરૂપણ

‘કર્મવિઝ્ઞગતવે’ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ--કર્મવ્યુત્સર્ગ તપના આઠ ભેદ છે-જ્ઞાનાવરણ કર્મવ્યુત્સર્ગ 1૩૫

તત્ત્વાર્થટીપિકા-આની પહેલા સંસારવ્યુત્સર્ગ નામક ભાવવ્યુત્સર્ગ તપ વિશેષના ચાર પ્રકાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે, તેના જ અન્તિમ ભેદ કર્મવ્યુત્સર્ગના ભેદોનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ-

જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મોના ઓચુત્સર્ગ અર્થાત્ વિશેષરૂપથી ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાથી પરિત્યાગ કરવો કર્મોચુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે. આ તપ આઠ પ્રકારના છે, જેમ કે—(૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મોચુત્સર્ગ તપ (૨) દર્શનાવરણીય કર્મોચુત્સર્ગ તપ (૩) વેદનીયકર્મોચુત્સર્ગ તપ (૪) મોહનીયકર્મોચુત્સર્ગ તપ (૫) આયુષ્યકર્મોચુત્સર્ગ તપ (૬) નામકર્મોચુત્સર્ગ તપ (૭) ગોત્રકર્મોચુત્સર્ગ તપ અને (૮) અન્તરાયકર્મોચુત્સર્ગ તપ આ રીતે કર્મોચુત્સર્ગ તપ આઠ પ્રકારના છે.

જ્ઞાનાવરણીયકર્મોના પરિત્યાગ કરવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મોચુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે, એવી જ રીતે દર્શનાવરણીય કર્મોના પરિત્યાગ દર્શનાવરણીય કર્મોચુત્સર્ગ, વેદનીય કર્મોના પરિત્યાગ વેદનીયકર્મોચુત્સર્ગ, દર્શન-ચારિત્રમોહનીય રૂપ મોહનીયકર્મોના પરિત્યાગ મોહનીયકર્મોચુત્સર્ગ, આયુષ્યકર્મોના પરિત્યાગ આયુષ્યકર્મોચુત્સર્ગ, નામકર્મોના પરિત્યાગ નામ કર્મોચુત્સર્ગ, ગોત્રકર્મોના પરિત્યાગ ગોત્રકર્મોચુત્સર્ગ અને અન્તરાયકર્મોના પરિત્યાગ અન્તરાયકર્મોચુત્સર્ગ તપ કહેવાય છે. ॥૩૫॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—આની પહેલા સંસારોચુત્સર્ગ રૂપ ભાવોચુત્સર્ગ તપના ચાર લેહોત્તુ નિરૂપણ કરવામાં આંચુ, હવે કર્મોચુત્સર્ગતપ રૂપ ભાવોચુત્સર્ગ તપના આઠ લેહોની પ્રરૂપણ કરવામાં આવે છે—

જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મોના પરિત્યાગને કર્મોચુત્સર્ગ તપ કહે છે. કર્મલેદથી આ તપના પણ આઠ લેહ હોય છે, જેમકે—(૧) જ્ઞાનાવરણીયકર્મોચુત્સર્ગતપ (૨) દર્શનાવરણીયકર્મોચુત્સર્ગતપ (૩) વેદનીયકર્મોચુત્સર્ગતપ (૪) મોહનીયકર્મોચુત્સર્ગતપ (૫) આયુષ્યકર્મોચુત્સર્ગતપ (૬) નામકર્મોચુત્સર્ગ તપ (૭) ગોત્રકર્મોચુત્સર્ગતપ અને (૮) અન્તરાયકર્મોચુત્સર્ગતપ આ આઠ પ્રકારના કર્મોચુત્સર્ગ તપ છે.

જ્ઞાનાવરણકર્મોના પરિત્યાગ જ્ઞાનાવરણીયકર્મોચુત્સર્ગ કહેવાય છે, દર્શનાવરણ કર્મોના પરિત્યાગ દર્શનાવરણીયકર્મોચુત્સર્ગ કહેવાય છે. વેદનીયકર્મોના પરિત્યાગ વેદનીયકર્મોચુત્સર્ગ કહેવાય છે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય કર્મોના પરિત્યાગ મોહનીયકર્મોચુત્સર્ગ કહેવાય છે. આયુષ્યકર્મોના પરિત્યાગ આયુષ્યકર્મોચુત્સર્ગ કહેવાય છે, નામકર્મોના પરિત્યાગ નામકર્મોચુત્સર્ગ કહેવાય છે, ગોત્રકર્મોના પરિત્યાગ ગોત્રકર્મોચુત્સર્ગ કહેવાય છે અને અન્તરાયકર્મોના પરિત્યાગ અન્તરાયકર્મોચુત્સર્ગ કહેવાય છે. ઔપપાતિ સૂત્રના ત્રીસમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે

પ્ર —કર્મવ્યુત્સર્ગના કેટલાં ભેદ છે ?

ઉત્તર—કર્મવ્યુત્સર્ગના આઠ ભેદ છે, જેમકે—(૧) જ્ઞાનાવરણીયકર્મ વ્યુત્સર્ગ (૨) દર્શનાવરણીયકર્મવ્યુત્સર્ગ (૩) વેદનીયકર્મવ્યુત્સર્ગ (૪) મોહનીયકર્મવ્યુત્સર્ગ (૫) આયુકર્મવ્યુત્સર્ગ (૬) નામકર્મવ્યુત્સર્ગ (૭) ગોત્રકર્મવ્યુત્સર્ગ (૮) અન્તરાયકર્મવ્યુત્સર્ગ.

આ રીતે છ બાહ્ય અને છ આભ્યન્તર તપ મળીને ખાર થાય છે આ ખાર પ્રકારના તપ નવીન કર્મોના આસ્રવના નિરોધના કારણ હોવાથી સંવરના હેતુ છે અને પૂર્વસંચિત કર્મોના ક્ષયના કારણ હોવાથી નિર્જરાના પણ હેતુ છે. જ્યારે પૂર્વોપજિત કર્મોના ક્ષય અને નૂતન કર્મોના આસ્રવનો નિરોધ થઈ જાય છે ત્યારે આત્માની સ્વાભાવિક શક્તિઓ અભિવ્યક્ત થઈ જાય છે. જ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી અનન્તજ્ઞાન અને દર્શનાવરણના ક્ષયથી અનન્નદર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. વેદનીયકર્મના ક્ષયથી ઇન્દ્રિયજનિત સુખ અને દુઃખનો અન્ત થઈ જાય છે. મોહનીયકર્મના ક્ષયથી અનન્ત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આયુવ્યકર્મના ક્ષયથી જન્મ-મરણનો અન્ત આવી જાય છે. નામકર્મના ક્ષયથી આત્માને અમૂર્ત્ત્વગુણ પ્રકટ થઈ જાય છે. ગોત્રકર્મનો ક્ષય થવાથી નીચ અને ઉચ્ચ ગોત્રોનો ક્ષય થઈ જાય છે. અન્તરાયકર્મના ક્ષયથી અનન્તવીર્ય પ્રકટ થાય છે. 134

### નિર્જરા સખકો સમાન હોતી હૈ ? યા વિશેષાધિક

‘મિચ્છદિદ્રિઆઈ’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિચૌદ ગુણસ્થાનોમાં સ્થિત જીવોને અનુક્રમથી અસંખ્યાત-અસંખ્યાતગણી નિર્જરા થાય છે ॥ ૩૬ ॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પહેલા ભતાવવામાં આવ્યું કે બાહ્ય અને આભ્યન્તર તપથી કર્મની નિર્જરા થાય છે, હવે એ જિજ્ઞાસાનું સમાધાન કરીએ છીએ

કે તે નિર્જરા મિથ્યાદૃષ્ટિ વગેરેની માફક હોય છે કે તેમાં કોઈ ફેર પડે છે ?

(૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ (૨) સાસ્વાદન સમ્યક્દૃષ્ટિ (૩) સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ (૪) અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ (૫) વિરતાવિરત (૬) પ્રયત્તસંયત (૭) અપ્રમત્તસંયત (૮) નિવૃત્તિબાદર (૯) અનિવૃત્તિબાદર (૧૦) સૂક્ષ્મસામ્પરાય (૧૧) ઉપશાન્તમોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગિકેવળી અને (૧૪) અયોગિકેવળી, એમાંથી પહેલા -પહેલાવાળાની અપેક્ષા પછી-પછીવાળાને અસંખ્યાત અસંખ્યાત ગુણી વધારે નિર્જરા થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિની અપેક્ષા સાસ્વાદન સમ્યક્દૃષ્ટિ અસંખ્યાતગણિ નિર્જરા કરે છે. સાસ્વાદન સમ્યક્દૃષ્ટિની અપેક્ષા મિશ્રદષ્ટિ અસંખ્યાતગણી નિર્જરા કરે છે અને મિશ્રદષ્ટિની અપેક્ષા સમ્પદ્દૃષ્ટિ અસંખ્યાત-ગણી નિર્જરા કરે છે, એવી જ રીતે અયોગિકેવળી પર્યન્ત સમજવું જોઈએ.

હવે આ બધાના સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરીએ છીએ-(૧) જે ભવ દર્શન મોહનીયકર્મના ઉદયથી યુક્ત છે અને આ કારણે તત્ત્વશ્રદ્ધાથી રહિત છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે (૨) કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ ભવે પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી અને પર્યાપ્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને તથા અપૂર્વકરણુ આદિ પરિણામોને પ્રાપ્ત કરીને અને દર્શનમોહનીય કર્મને ઉપશમ કરીને સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું પરંતુ અન્તમુહૂર્ત બાદ (કારણ કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અન્તમુહૂર્ત સુધી જ રહે છે) તે સમ્યક્ત્વથી બ્રહ્મ થઈ ગયો પરંતુ મિથ્યાત્વની સ્થિતિમાં પહોંચ્યો નથી. તે સમયની તેની દશા સાસ્વાદન સમ્યક્દૃષ્ટિ અવસ્થા કહેવાય છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય કોઈ મહેલની છત પરથી નીચે પડે અને પૃથ્વી પર ન પહોંચી શકે, એવી જ દશા સાસ્વાદન સમ્યક્દૃષ્ટિની થાય છે. ધારો કે કોઈએ ખીરનું ભોજન કર્યું હોય અને તે તેનું વમન કરે ત્યારે ઉલટીના સમયે જેવો ખીરનો સ્વાદ આવે છે તેવી જ રીતે સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વના સમયે સમ્યક્ દર્શનનું કંઈ કંઈ સાસ્વાદન રહે છે. ભવની આ દશા ચૌદ ગુણુસ્થાનોમાંથી દ્વિતીય ગુણુસ્થાન કહેવાય છે. આ દશા સમ્યક્ત્વથી પડતી વખતે જ થાય છે. આનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ છ આવલિકા છે. મિથ્યાદૃષ્ટિની અપેક્ષા સાસ્વાદન સમ્યક્દૃષ્ટિ અસંખ્યાત ગણી અધિક નિર્જરા કરે છે.

(૩) મિશ્રમોહનીયકર્મના ઉદયથી ભવ ન તો પૂરી રીતે તત્ત્વશ્રદ્ધાન કરે છે અને ન તત્ત્વોની પ્રતિ એકાન્ત અધદ્ધા જ કરે છે તેના પરિણામે તે સમય સેળસેળ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ મિથ્યાત્વમય હોય છે. આ મિશ્ર અવસ્થાને મિશ્રદૃષ્ટિ કહે છે. જેની દૃષ્ટિ અર્થાત્ શ્રદ્ધા આંશિક રૂપમાં સમીચીન અને આંશિક રૂપમાં અસમીચીન છે તે મિશ્રદૃષ્ટિ. બન્ધના સમયે મિથ્યાત્વના જ પુદ્ગલો બંધાય છે પરંતુ તે પુદ્ગલ જ જ્યારે અર્ધવિશુદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે 'મિશ્ર' કહેવાય છે. આ મિશ્ર પુદ્ગલોના ઉદયથી ભવની

બુદ્ધિમાં એક પ્રકારની હુમળતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે કે જેના કારણે તે સમ્યક્ તથા અસમ્યક્નો વિવેક કરી શકતો નથી. જેવી રીતે દહીં અને સાકરનું મિશ્રણ કરવાથી ન તો ખાટો સ્વાદ રહે છે, ન માંઠો, મિશ્ર સ્વાદ હોય છે. એવી જ રીતે મિશ્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી મિશ્રિત પરિણામ થાય છે. સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વની રિથિતિની અપેક્ષા આ સ્થિતિમાં અસંખ્યાતગણી નિર્જરા થાય છે.

(૪) જે જીવ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ઉપશમ ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વન પ્રાપ્ત કરી લે છે તે સમ્યક્દષ્ટિ કહેવાય છે. પરંતુ અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયથી એકદેશવિરતીને પણ પ્રાપ્ત નહીં થવાથી અવિરત હોય છે. તેની અવસ્થા અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ ગુણુસ્થાન છે. આવો જીવ સર્વંશપ્રણીત વિરતીને સિદ્ધિ રૂપી મહેલમાં પ્રવેશ કરવા માટેની સીડી સમાન સમજે છે. પરંતુ અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયરૂપ વિધ્નના કારણે તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તેનું પાલન કરવા માટે પ્રયત્ન પણ નથી કરતો. તે અવિરતસમ્યક્દષ્ટિ કહેવાય છે. કોઈ પુરૂષ ન્યાયનીતિથી ધર્મોપાજ્ઞન કરતો હતો, પ્રચુર લોગવિલાસ અને સુખસામગ્રીમાં ઉત્પન્ન થયો. ઉત્તમ કુળોમાં જન્મ્યો. પરંતુ જુગારીઓની સોબતમાં જ પડીને જુગાર રમવા લાગ્યો. પરિણામે તેને રાજકંડની પ્રાપ્તિ થઈ તેનું અભિમાન ઓસરી ગયું. દંડપાશિક તેને સતાવે છે. તે પોતાના કુકૃત્યને પોતાની પ્રતિષ્ઠાની પ્રતિકૂળ સમજે છે. પોતાના કુળની પ્રતિષ્ઠાને કાયમી રાખવા ઇચ્છે છે. પરંતુ દંડપાશિકો આગળ તેની એક પણ યુક્તિ કારણગત નિવડતી નથી. તેવી જ રીતે આ જીવ અવિરતીને કુકૃત્યની ધરાધર સમજે છે. તે અમૃત જેવા વિરતી સુખની ઝંખના પણ કરે છે પરંતુ દંડપાશિકની જેમ અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયને કારણે વિરતીને માટે ઉત્સાહ પણ પ્રગટ કરી શકતો નથી. આવો અવિરત સમ્યક્દષ્ટિ પુરૂષ મિશ્ર-દષ્ટિની અપેક્ષા અસંખ્યાતગણી કર્મનિર્જરા કરે છે.

(૫) અવિરતસમ્યક્દષ્ટિ જીવ અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ક્ષય અથવા ઉપશમથી જ્યારે થોડી વિશુદ્ધિ સંપાદન કરે છે અને દેશવિરતી-આંશિકચારિત્ર પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે વીરતાવિરત કહેવાય છે. તે સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત આદિથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. પરંતુ સૂક્ષ્મપ્રાણાતિપાત આદિથી નિવૃત્ત થતો નથી. આવો જીવ શ્રાવક કહેવાય છે અને તે અવિરત સમ્યક્દષ્ટિની અપેક્ષા અસંખ્યાતગણી કર્મનિર્જરાનો ભાગી થાય છે.

આજ રીતે પછી પણ ચૌદમા ગુણુસ્થાન પર્યંત જાતે જ સમજી લેવું ઘટે. 136।

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ--પહેલાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું કે અનશન આદિ બાહ્ય તપશ્ચર્યાના અનુષ્ઠાનથી પ્રાયશ્ચિત આદિ આભ્યન્તર તપોના અનુષ્ઠાનથી તથા કર્મના વિપાકથી નિર્જરા થાય છે. પરંતુ તે નિર્જરા મિથ્યાદષ્ટિ આદિ બધાને સરખી જ થાય છે. કે એમાં કાંઈ વિશેષતા છે એ શંકાનું નિવરણ કરવા અર્થે કહીએ છીએ

(૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ (૨) સાસ્વાદનસમ્યક્દૃષ્ટિ (૩) સમ્યક્મિથ્યાદૃષ્ટિ (૪) અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ (૫) વિરતાવિરત (૬) પ્રમત્તસંયત (૭) અપ્રમતસંયત (૮) નિવૃત્તિખાદર (૯) અનિવૃત્તિખાદર (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૧) ઉપશાંતમોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગીકેવળી અને (૧૪) અયોગીકેવળીને અનુક્રમથી અસંખ્યાત-અસંખ્યાતગણી નિર્જરા થાય છે. હવે એમાંથી એકએકનું સ્વરૂપ બતાવીએ છીએ

(૧) જે જીવને દર્શનમોહનીય અને અનંતાનુબંધિકષાયનો ઉદય થાય છે અને એ કારણે જ જેનામાં તત્ત્વશ્રદ્ધાન રૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન થતું નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ એ પ્રકારનાં હોય છે અનાદિમિથ્યાદૃષ્ટિ અને સાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિજીવ બધાંથી ઓછી કર્મનિર્જરા કરે છે

(૨) બીજું ગુણુસ્થાન સાસ્વાદનસમ્યક્દૃષ્ટિ છે આ ગુણુસ્થાન સમ્યક્ત્વથી બ્રાહ્મ થતી વખતે થાય છે જીવ જ્યારે સમ્યક્ત્વરૂપી પર્વત ઉપરથી પડી જાય છે, પણ મિથ્યાત્વરૂપી ધરાતલ સુધી પહોંચતો નથી-વમન કરેલા સમ્યક્ત્વનું કિંચિત્ સાસ્વાદન થતું રહે છે. તે સમયની સ્થિતિ સાસ્વાદન ગુણુસ્થાન કહેવાય છે. આ ગુણુસ્થાનનો કાળ એક સમયથી લઇને વધુમાં વધુ છ આવાલિકાનો છે. સાસ્વાદન સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ, મિથ્યાદૃષ્ટિની અપેક્ષા અસંખ્યાત ગણી કર્મનિર્જરા કરે છે.

(૩) મિશ્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી ન તો એકાંત મિથ્યાત્વરૂપ કે ન એકાંત સમ્યક્ત્વરૂપ પરિણામ થાય છે. પરંતુ મિશ્રિત પરિણામ થાય છે. જીવની તે સ્થિતિ મિશ્રદૃષ્ટિ ગુણુસ્થાન કહેવાય છે. મિથ્યાત્વના પુદ્ગલ જ કિંચિત્ વિશુદ્ધ થઇને સમ્યક્ મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. જેનો ઉદય થવાથી જીવ ન તો જીવપ્રણીત તત્ત્વ પર શ્રદ્ધા કરે છે કે નથી તેની નિંદા કરતો. તેની ખુદ્ધિ એટલી દુર્બળ થઈ જાય છે કે તે સમ્યક્-અસમ્યક્નો વિવેક પણ કરી શકતો નથી. આવી દૃષ્ટિ સમ્યક્ મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. સમ્યક્ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સાસ્વાદન સમ્યક્દૃષ્ટિની અપેક્ષા અસંખ્યાત ગણી કર્મ નિર્જરા કરે છે.

(૪) જે જીવ મિથ્યાત્વ મોહનીય અને અનંતાનુબંધી કષાયનો ક્ષય જીવશમ અથવા ક્ષયોપશમ થવાથી મિથ્યાત્વને સર્વથા દૂર કરીને શુદ્ધ તત્ત્વશ્રદ્ધાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. પરંતુ સાવધ વ્યાપારોથી થોડો પણ વિરત થતો નથી અર્થાત્ સ્થૂલ હિંસા વગેરેનો પણ ત્યાગ કરી શકતો નથી. તે અવિરત સમ્યક્દૃષ્ટિ કહેવાય છે. અવિરત સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ સાવધયોગવિરતિને મોક્ષ મહેલ માં પ્રવેશ કરવા માટેની સીડી માફક સમજતો થકો પણ અપ્રત્યાખ્યાન કષાય



રૂપ વિધના સદ્ભાવથી તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તેમજ તેનું પાલન કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરતો નથી. જેમ કેઈ યુરૂપ ન્યાયપૂર્વક દ્રવ્યોપાર્જન કરતો હોય વિપુલ, વૈભવ તથા સુખસામગ્રી સંપન્ન ઉચ્ચ પરિવારમાં ઉત્પન્ન થયો હોય પરંતુ સંસર્ગ દોષથી જુગાર રમવાના અપરાધ બદલ તેને રાજદંડના ભાગી થવું પડ્યું હોય તેથી તેનું અભિમાન ખંડિત થઈ જાય છે. દંડ પાર્થિવિક તેને સત્તાવે છે તે પોતાના કુકર્મને પોતાની પ્રતિષ્ઠાથી પ્રતિકુળ સમજે છે તેમજ પોતાના કુળની પ્રતિષ્ઠાને કાયમ રાખવાની અભિલાષા કરે છે. પરંતુ દંડપાર્થિવિકો આગળ તે કશું કરી શકતો નથી. બરાબર એવી જ રીતે આ જીવ અવિરતિને કુકર્મની બરાબર સમજે છે અને અમૃત જેવી વિરતિના સુખસૌંદર્યની આકાંક્ષા સેવે છે પરંતુ દંડપાર્થિવિકની માફક દ્વિતીય કષાય અપ્રત્યાખ્યાનના ઉદયની આગળ તેનું કંઈ નિવડતું નથી. તે વ્રત પ્રત્યે ઉત્સાહ પણ પ્રદર્શિત કરી શકતો નથી. આથી તે અવિરત સમ્યક્દંઢિટ કહેવાય છે. આ મિશ્રદંઢિટની અપેક્ષા અસંખ્યાત ગણી નિર્જરા કરે છે.

(૫) અવિરત સમ્યક્દંઢિટ જીવ જ્યારે થોડી વધારે વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયનો ઉપશમાદિ કરે છે ત્યારે તેનામાં દેશવિરતિ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે. તે રથૂલ પ્રાણાતિપાત આદિ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. ત્યારે વિરતાવિરત અથવા દેશવિરત કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં તે અવિરત સમ્યક્દંઢિટની અપેક્ષા અસંખ્યાતગણી કર્મનિર્જરા કરે છે.

(૬) ત્યારબાદ જ્યારે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય પણ દૂર થાય છે. અને પરિણામોમાં વિશેષ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે સર્વાવિરતિને અંગીકાર કરે છે. પરંતુ બાહ્ય ક્રિયાઓમાં નિરત હોવાથી થોડો પ્રમાદ્યુક્ત હોય છે. આ વિરતાવિરતની અપેક્ષા અસંખ્યાતગણી નિર્જરા કરે છે.

(૭) પ્રમત્તસંયત યુરૂપ જ્યારે પરિણામ વિશુદ્ધિને કારણે પ્રમાદનો પરિત્યાગ કરી દે છે અત્માભિમુખ થઈને બહુ વિષદ્વેષી શૂન્ય થાય છે ત્યારે અપ્રમત સંયત કહેવાય છે. આ પ્રમતસંયતની અપેક્ષા અસંખ્યાતગણી નિર્જરા કરે છે.

આ રીતે પરિણામોની શુદ્ધિથી ક્રમશઃ ઉત્તરેત્તર વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈને (૮) નિવૃત્તિ બાદર (૯) અનિવૃત્તિ બાદર (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય (૧૧) ઉપશાન્ત મોહ (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગીકેવળી પણ અસંખ્યાતગણી નિર્જરાવાળા હોય છે. સયોગીકેવળી જ્યારે યોગનો નિરોધ કરીને અયોગીકેવળી અવસ્થામાં પહોંચે છે. ત્યારે સર્વકર્મક્ષયરૂપ નિર્જરા કરે છે.

આ બધાનું વિશદ વર્ણન સમવાયાંગ સૂત્રની મારી રચેલી ભાવબોધીની ટીકામાં, ઔદમા સમવાયમાં જોવા ભક્ષામણુ છે. કહ્યું પણ છે-

કર્મવિશુદ્ધિમાર્ગીણાં અપેક્ષા ચૌદ જીવસ્થાન કહેવામાં આવી છે તે આ પ્રમાણે છે—(૧) મિથ્યાદષ્ટિ (૨) સાસ્વાદન સમ્યક્દષ્ટિ (૩) સમ્યગ્ મિથ્યાદષ્ટિ (૪) અવિરતસમ્યક્દષ્ટિ (૫) વિરતાવિરત (૬) પ્રમતસંયત્ત (૭) અપ્રમતસંયત (૮) નિવૃત્તિબાહર (૯) અનિવૃત્તિબાહર (૧૦) સૂક્ષ્મસામ્પરાય (૧૧-૧૨) ઉપશમકક્ષપક ઉપશાન્તમોહ, ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગિકેવળી (૧૪) અયોગિકેવળી ॥ ૩૬ ॥

## મોક્ષમાર્ગ કા નિરૂપણ

‘સમ્મદંસજ્ઞાણચરિત્તાઈ’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર અને તપ મોક્ષના માર્ગ છે ૩૭

તત્ત્વાર્થટીપિકા—આની પહેલાબતાવવામાં આવ્યું કે ચૌદ જીવસ્થાનોમાં ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાત-અસંખ્યાતગણી નિર્જરા થાય છે. તે નિર્જરા સમ્યક્દર્શન આદિ મોક્ષમાર્ગનો આધાર હોવાથી જ થાય છે, આથી મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ કરવા માટે કહીએ છીએ

સામ્યક્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યગ્ચારિત્ર અને (સમ્યક્) તપ આ ચારે મળીને મોક્ષનો માર્ગ બને છે. આ ચારેયમાં સામ્યક્દર્શન પ્રધાન મોક્ષ સાધન છે, એ સૂચિત કરવા માટે સર્વ પ્રથમ સમ્યક્દર્શન પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્રની માફક તપ પણ મોક્ષ નો માર્ગ છે આથી તેનું પણ અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. તપના બાર ભેદ છે છ બાહ્યતપ અને છ આભ્યન્તર તપ.

જે સ્વરૂપે અનાદિસિદ્ધ જીવાદિ પદાર્થ છે તે જ સ્વરૂપે તીર્થકરો દ્વારા પ્રતિપાદિત તત્ત્વાર્થ પર શ્રદ્ધા રાખવી તેમના વિષયમાં કોઈ પ્રકારનો વિપરીત

અભિનિવેશ ધારણ ન કરવો. સમ્યગ્દર્શન સમજવું જોઈએ સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગથી અથવા ગુરૂના અભિગમથી ઉદ્ભવે છે.

એવી જ રીતે જીવદિ પદાર્થ જે-જે સ્વરૂપમાં રહેલા છે તે જ રૂપે, સંશય વિપર્યય એને અનધ્યવસાય. આ ત્રણ દોષોથી રહિત તેમને સમ્યક્ પ્રકારથી સમજવા જાણવા એ સમ્યક્જ્ઞાન છે.

ભવબ્રમણના કારણભૂત કર્મોના નાશ કરવા માટે ઉદ્યત શ્રદ્ધાવાનું સંસાર કાન્તારથી ભયભીત ભવ્યજીવ પ્રાણાતિપાત આદિ પાંચ આસ્ત્રવેનું નિવારણ કરવ ના કારણભૂત પાંચ સંવરોનું આચરણ કરે છે તે સમ્યક્ચારિત્ર છે.

આ સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર અને તપ, કુંભારના દંડચક્ર અને ચીવર વગેરેના ન્યાયથી મળીને મોક્ષરૂપી ફળને પ્રાપ્ત કરે છે, પૃથક્ પૃથક્ મોક્ષના સાધન હોતા નથી ॥ ૩૭ ॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—તપોવિશેષના અનુષ્ઠાન આદિથી સકળ કર્મક્ષય રૂપ મોક્ષનું પહેલા પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હવે એ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ કે સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ આ રત્ન ચતુષ્ટય મોક્ષના કારણ છે

સમ્યક્દર્શન સમ્યક્જ્ઞાન સમ્યક્ચારિત્ર (સમ્યક્) તપ મોક્ષના માર્ગ છે. ‘સમ્યક્’ પદ દ્વન્દ્વ સમાસની આદિમાં વપરાયેલો હોવાથી પ્રત્યેક પદની સાથે જોડાય છે આથી સમ્યક્દર્શન સમ્યક્જ્ઞાન સમ્યક્ ચારિત્ર અને સમ્યક્તપ એ ચારેય મોક્ષના સાધન છે. અનાદિ સિદ્ધ જીવાદિ તત્ત્વ જે રૂપે છે, તેજ રૂપમાં તીર્થકરો દ્વારા કથિત તે જીવાદિ તત્ત્વો પર વિપરીતાભિનિવેશથી રહિત સમ્યક્ શ્રદ્ધાન કરવી સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. એવી જ રીતે જીવાદિ પદાર્થ જે રૂપમાં છે તેજ રૂપમાં સંશય વિપર્યય અને અનધ્યવસાયથી રહિત તેમને જાણવા સમ્યક્જ્ઞાન છે કહ્યું પણ છે.

જિનેન્દ્ર લગવાન દ્વારા કથિત તત્ત્વો પર રૂચિ હોવી સમ્યક્શ્રદ્ધા કહેવાય છે. આ શ્રદ્ધા કયાં તો નિસર્ગથી થાય છે અથવા ગુરૂના ઉપદેશથી થાય છે ૧૧

વાસ્તવિક તત્ત્વોનું વિસ્તારથી અથવા સંક્ષેપથી જે જ્ઞાન થાય છે, તેને મનીષી જન સમ્યક્જ્ઞાન કહે છે ॥ ૨ ॥

ભવબ્રમણના કારણ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોનો સમૂળગો ક્ષય કરવા માટે ઉદ્યત શ્રદ્ધાવાનું અને ભવ અટવીથી ભયભીત ભવ્ય પ્રાણીહિંસા અસત્ય ચોરી મૈથુન અને પરિશુદ્ધરૂપ પાંચ આસ્ત્રવેનું નિવારણ કરનાર પાંચ સંવરોનું જે સમીચીન આચરણ કરે છે તે સમ્યક્ચારિત્ર કહેવાય છે. કહ્યું પણ છે

સાવધયોગનો સર્વથા ત્યાગ કરવો ચારિત્ર કહેવાય છે. આ ચારિત્ર અહિંસા, આદિ વ્રતોના લેહથી પાંચ પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે ॥ ૧ ॥

ચારિત્રના પાંચ કારણો આ છે—(૧) અહિંસા (૨) સત્ય (૩) અસ્તેપ (૪) બ્રહ્મચર્ય અને (૫) અપરિગ્રહ. પ્રમાદના યોગથી ત્રસ અને સ્થાવર જીવોના પ્રાણોની હિંસા ન કરવી અહિંસાનત માનવામાં આવ્યું છે ॥ ૨ ॥ જે વચન પ્રિય, પથ્ય અને તથ્ય હોય તેને સત્ય કહેવામાં આવ્યું છે. જે વચન અપ્રિય અને અહિતકર છે તે તથ્ય હોવા છતાંપણ સત્ય નથી ॥ ૩ ॥

‘અદત્ત વસ્તુને ગ્રહણ ન કરવી અસ્તેયનત કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થ અર્થોત્ ઘન મનુષ્યોને બાહ્ય પ્રાણ કહેવાય છે. જે તેનું હરણ કરે છે તે જાણે કે પ્રાણહરણ કરે છે ’ ॥ ૪ ॥

દિવ્ય અને ઔદારિક શરીર સંબંધી કામભોગોને કૃત, કારિત અને અનુભોદનાથી તથા મન વચન અને કાયાથી ત્યાગ કરી દેવોં અઠાર પ્રકારનું બ્રહ્મચર્યનત કહેવાય છે. ॥ ૫ ॥

સમસ્ત પદાર્થોની મમતાને ત્યાગ કરવા અપરિગ્રહનત છે. અસત્ પદાર્થોમાં પણ મૂર્છાં હોવાથી ચિત્તમાં વિકલતા ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૬ ॥

પ્રત્યેક વ્રતની પાંચ-પાંચ ભાવનાઓથી ભાવિત આ પાંચ મહાનત સધકોને અવ્યય પદ (મોક્ષ) પ્રદાન કરે છે ॥ ૭ ॥

છ બાહ્ય અને છ આભ્યન્તર તપ મળીને બાર થાય છે આ બાર તપ પણ મોક્ષના સાધન છે. આવી રીતે સમ્યક્દર્શન સમ્યક્જ્ઞાન સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્ તપ આ ચારેય ઢંઠ, ચક્ર માટીના ન્યાયથી સુખિત થઈને મોક્ષના સાધન છે. અર્થાત્ જેવી રીતે કુંભારને ડાંડા ચાક અને માટી એ ત્રણે મળીને જ ઘડાના કારણ બને છે જુદા જુદા નહીં એવી જ રીતે સમ્યક્દર્શન આદિ પણ મળીને મોક્ષના સાધન બને છે, સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર નહીં તૃણ અગ્નિ અને મણિની માફક આ કારણ નથી અર્થાત્ જેમ અગ્નિ એકલા તણખલાથી એકલા અરણિ નામક કાઠથી અથવા એકલા મણિથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે એવી રીતે એકલા સમ્યક્ દર્શન અથવા જ્ઞાનાદિથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી

ઉત્તરાધ્યાયનસૂત્રના ૨૮માં અધ્યયનની ગાથા ૧-૩માં કહ્યું પણ છે—  
જિનેન્દ્ર ભગવન્તો દ્વારા ભાષિત, ચાર કારણોથી યુક્ત, જ્ઞાનદર્શન લક્ષણવાળી મોક્ષમાર્ગ ગતિને ‘સાંભળો ॥૧॥ જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર અને તપ આ ચારેયને સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી જિનેન્દ્રોએ મોક્ષમાર્ગ કહેલ છે. ॥ ૨ ॥ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર અને તપના માર્ગને પ્રાપ્ત જીવ સુગતિને પ્રાપ્ત કરે છે ’ ॥ ૩ ॥

આ રીતે એ પ્રતિપદિત થયું કે સમ્યક્જ્ઞાન સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્રની જેમ તપ પણ મોક્ષના કારણભૂત છે. જો કે તપ સમ્યક્જ્ઞાન આદિ ત્રણેમાં કારણ હોવાથી સર્વપ્રથમ સ્થાન આપવા યોગ્ય છે તો પણ સમ્યક્દર્શન મોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે આથી તેને જ પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે કહ્યું પણ છે

જે સમ્યક્દર્શનથી રહિત છે તેને જ્ઞાન લાધતું નથી અને જ્ઞાનના અભાવમાં ચારિત્ર રૂપ ગુણ અથવા ચારિત્ર અર્થાત્ મૂળગુણ અને ગુણ અર્થાત્ ઉત્તરગુણ હોતાં નથી નિર્ગુણને મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા વગર નિર્વાણ પ્રાપ્ત થતું નથી

સમ્યક્ત્વ ત્રણ પ્રકારનું છે-દર્શનસમ્યક્ત્વ, જ્ઞાનસમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર-સમ્યક્ત્વ. સ્થાનાંગસૂત્રના ત્રીજા સ્થાનકના ચોથા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે સમ્યક્ત્વ ત્રણ પ્રકારના છે જ્ઞાનસમ્યક્ત્વ, દર્શનસમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રસમ્યક્ત્વ એમા પણ સમ્યક્દર્શન બે પ્રકારના છે-નિસર્ગસમ્યક્દર્શન અને અભિગમ સમ્યક્દર્શન નિસર્ગસમ્યક્દર્શન પણ પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતીના લેદથી બે પ્રકારના છે. એવીજ રીતે પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતીના લેદથી અભિગમ સમ્યક્દર્શન પણ બે પ્રકારનું છે. સ્થાનાંગ સૂત્રના બીજા સ્થાનના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે સમ્યક્દર્શન બે પ્રકારનું છે નિસર્ગસમ્યક્દર્શન અને અભિગમ સમ્યક્દર્શન આ બંનેના પણ પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતીના લેદથી બંને લેદ છે ॥ ૩૭ ॥

### સમ્યક્દર્શન કા નિરૂપણ

‘તત્તથ્ય સદ્ધાણં સમ્મરંસણં’

સુત્રાર્થ--તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા કરવી સમ્યક્દર્શન છે ॥ ૩૮ ॥

તત્ત્વાર્થદોષિકા-સમ્યક્દર્શન, સામ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્ તપ મોક્ષના કારણ છે એ અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે, એમાંથી હવે સમ્યક્ દર્શનનું વિસ્તારપૂર્વક પ્રરૂપણ કરીએ છીએ

તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા સમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. અત્રે ‘તત્ત્વ’ શબ્દ સામાન્ય ભાવનો વાચક છે કારણકે ‘તત્’ આ સર્વનામ શબ્દ સામાન્યના અર્થમાં છે. જે બધાનું નામ છે તે સર્વનામ એવી તેની અન્વય સંજ્ઞા છે. આ રીતે તત્ત્વ શબ્દનો અર્થ થયો જે વસ્તુ જે સ્વરૂપમાં છે તેનું તેજ પ્રમાણે હોવું તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા તત્ત્વશ્રદ્ધા કહેવાય છે, આજ સમ્યક્દર્શન છે તત્ત્વોનો નિર્દેશ પ્રમથ અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેમની સંખ્યા નવ છે. આ રીતે પૂર્વોક્ત જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વો પર યથાર્થ રૂપથી વિશ્વાસ કરવો શ્રદ્ધા કહેવાય છે. આથી જૈનાગમોમાં જીવાદિ તત્ત્વોનું જે સ્વરૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેમને તે જ સ્વરૂપે સમજીને સાચી શ્રદ્ધા લાવવી સમ્યક્દર્શન છે. ઉત્તરાધ્યાયન સૂત્રના ૨૮માં અધ્યાયનની ૧૫મી ગાથામાં કહ્યું છે તથ્ય અથાત્ વાસ્તવિક પદ થોવું યથાર્થ કથન કરવું અને ભાવપૂર્વક શ્રદ્ધા કરવી સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે ॥ ૩૮ ॥

તત્ત્વાર્થનિર્ચુક્તિ—પૂર્વસૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું કે સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન સમ્યક્ચરિત્ર અને સમ્યક્ તપ, એ ચારે મોક્ષના કારણ છે, હવે આ ચારે પૈકી પ્રથમ સમ્યક્દર્શનની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે

તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા સમ્યક્દર્શન છે તત્ત્વો અર્થાત્ જીવાદિ નવ પદાર્થો પર શ્રદ્ધા રૂચિ પ્રતીતિ કરવી અથવા યથાર્થ રૂપથી પોત-પોતાના જ્ઞાનો દ્વારા બાહ્યી શકાનારાં સ્વાદ્રાદહસિદ્ધાંત અનુસર પ્રતિપાદિત પદાર્થોની રૂચિપૂર્વક શ્રદ્ધા કરવી સમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે વીતરાગ અહંત લગવતોએ તત્ત્વોનું જે રૂપમાં પ્રતિપાદન કરેલ છે તે જ સ્વરૂપે તેમની શ્રદ્ધા કરવી સમ્યક્દર્શન છે. જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધા પોતાની આગવી પ્રેરણાથી કરવી જોઈએ માતા પિતા આદિના કરમાનથી અથવા ધન વગેરેના લાભની ઇચ્છાથી બનાવરી (ઢોંગી) શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ નહીં. તે જ વસ્તુ સત્ય છે જેને જિનેશ્વર ભગવાને બાણ્યુ અથવા પ્રતિપાદન કરેલ છે ‘આ રૂપથી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા થવી સમ્યક્દર્શન છે

ઉદાહરણાર્થ—જીવ અનાદિકાળથી ઉપયોગમય છે અને તે કુર્મોદયને વશીભૂત થઈને નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિમાં પરિભ્રમણ કરે છે. પુદ્ગલ રૂપી અજીવ છે, અનુપયોગસ્વભાવ વાળો છે, તે કાળા, ભૂરા, પીળા, લાલ, સફેદ વગેરે વિભિન્ન પર્યાયોમાં પરિણત થતો રહે છે. ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય સ્વભાવત ગતિ સ્થિતિ અને અવગાહદાનના કારણ છે, અરૂપી છે, અજીવ છે. આ બધા દ્રવ્યો નિત્યાનિત્ય સામાન્ય વિશેષાત્મક અને સત્ અસત્ સ્વરૂપ છે. બધા ઉત્પાદ વ્યય અને ક્રૌંચથી યુક્ત છે. એવીજ રીતે અન્ય પદાર્થોનું પણ સ્વરૂપ યથાયોગ્ય સમજી લેવું જોઈએ. આ રીતે જિનોકત તત્ત્વપર શ્રદ્ધા કરવી સમ્યક્દર્શન છે. જેના લક્ષણ, પ્રશમ, સાંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિકય છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના અઠ્યાવીસમા અધ્યયનમા કહ્યું છે યથાર્થ ભાવોના (ઉદ્દેશ) ઉપદેશ પર વાસ્તવિક રૂપથી ભાવપૂર્વક શ્રદ્ધા કરનારને સમ્યક્ત્વ થાય છે. અવું તીર્થંકર ભગવાને કહ્યું છે ॥ ૩૮ ॥

‘તં દુવિહં નિસર્ગસમ્મદંસળે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—સમ્યક્દર્શન ઁ પ્રકારનું છે— નિસર્ગસમ્યક્દર્શન અને અભિગમસમ્યક્દર્શન. ॥ ૩૯ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલાં મોક્ષના ચાર સમ્યક્દર્શન વગેરે કારણોમાંથી પ્રથમ કારણ સમ્યક્દર્શનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હવે તેના ઁ લેહોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ

સમ્યક્દર્શનના ઁ લેહ છે નિસર્ગસમ્યક્દર્શન અને અભિગમસમ્યક્દર્શન નિસર્ગથી અર્થાત્ ઁજના ઉપદેશ વગરજ પૂર્વસંસ્કાર આદિથી ઉત્પન્ન થનાર સમ્યક્દર્શન નિસર્ગ સમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. અભિગમ અર્થાત્ આચાર્ય ઉપાધ્યાય, ગુરૂ, આદિના સદુપદેશ રૂપ અભિગમથી થનારૂં સમ્યક્દર્શન અભિગમસમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. અભિપ્રાય એ છે કે પૂર્વ જન્મના વિશિષ્ટ સંસ્કાર આદિ સ્વભાવથી જ સમ્યક્દર્શન સ્વતઃઆત્મામાં પ્રગટ થઈ જાય છે તે નિસર્ગસમ્યક્દર્શન છે અને આચાર્ય વગેરેના સદુપદેશથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે અભિગમસમ્યક્દર્શન છે ॥ ૩૯ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—સમ્યક્દર્શનાદિ ચતુષ્ટય મોક્ષના સાધન છે, એ પ્રતિપદન કરવામાં આવ્યું. એમાંથી સમ્યક્દર્શનના સ્વરૂપનું પૂર્વસૂત્રમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે તેના ઁ લેહોનું નિર્દેશન કરીએ છીએ

સમ્યક્દર્શન ઁ પ્રકારના છે નિસર્ગસમ્યક્દર્શન અને અભિગમસમ્યક્દર્શન નિસર્ગ અર્થાત્ સ્વભાવ, આત્માનું વિશેષ પરિણામ અથવા પરોપદેશ નો અભાવ, તાત્પર્ય એ છે કે પારકાના ઉપદેશ વગરજ જ સમ્યક્દર્શન ઉદ્ભવે છે તેને નિસર્ગસમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. આત્મા, જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવ વાળો છે, અનાદિ સંસાર અટવીમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે, પોતાના કરેલા કર્મના બંધ નિકાચન ઉઠવાવલિકા પ્રવેશ અને નિર્જરાની અપેક્ષાથી નારકી તીર્થંચ મનુંબ્ય અને દેવગતિઓમાં પુણ્ય પાપના જુદા જુદા પ્રકારના સુખ દુઃખ રૂપ ફળને ભોગવી રહ્યો છે, પોતાના જ્ઞાન દર્શન ઉપયોગ સ્વભાવના કારણે વિભિન્ન પ્રકારના અધ્યવસાય સ્થાનેને પ્રાપ્ત કરતો રહે છે. આવો જીવ જો અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તો પશુ પરિણામવશેષથી એવું અપૂર્વ કરણ

કરે છે. કે વગર ઉપદેશ જ તેને સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ રીતે ઉત્પન્ન થનાર સમ્યક્દર્શન નિસર્ગસમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. અભિગમનો અર્થ છે અભિગમ શ્રવણ, શિક્ષણ, અથવા ઉપદેશ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અથવા ગુરુના ઉપદેશથી જ તત્વાર્થશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. તે અભિગમ સમ્યક્દર્શન કહેવાય છે તત્પર્ય એ છે કે આચાર્ય આદિના ઉપદેશ વગર જ જે તત્ત્વ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. તે નિસર્ગસમ્યક્દર્શન કહેવાય છે અને આચાર્ય આદિના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થનાર સમ્યક્દર્શન અભિગમ સમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. સ્થાનાંગ સૂત્રના સમ્યક્દર્શન એ પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે નિસર્ગ સમ્યક્દર્શન અને અભિગમ સમ્યક્દર્શન ॥ ૩૬ ॥

### સમ્યક્જ્ઞાન સ્વરૂપ નિરૂપણ

‘પ્રમેયવાવગે વવસાય’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—જે પ્રમેયવ્યાપી અને વ્યવસાય સ્વભાવવાળું નિશ્ચયાત્મક છે તે સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે. ॥ ૪૦ ॥

તત્વાર્થથટીપિકા—પહેલા સમ્યક્દર્શન સમ્યક્જ્ઞાન સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્કૃતપ એ ચતુષ્ટયતપને મોક્ષના કારણ કહ્યા હતા તેમાંથી સમ્યક્દર્શનનું સહેદ સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું હવે સમ્યક્જ્ઞાનના સ્વરૂપનું કથન કરીએ છીએ જે પ્રમેય અર્થાત્ વસ્તુને વ્યાપ્ત કરે તે પ્રમેયવ્યાપી કહેવાય છે. જેનો અર્થ છે નિયમથી વસ્તુગ્રાહી અથવા નિયતવસ્તુસહચારી વ્યવસાયાત્મક તેને કહે છે જે નિશ્ચયાત્મક હોય. આવું પ્રમેયવ્યાપી અને વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન છે. અહીં ‘પ્રમેયવ્યાપી’ એ પદથી વિપરીત જ્ઞાન અભિપ્રેત કરવામાં આવ્યું છે અને ‘વ્યવસાયાત્મક’ પદથી અનધ્યવસાય તથા સંશયજ્ઞાનનું નિવારણ કયું છે. સાર એ નીકળ્યો કે જે જીવાદિ પદાર્થ જે જે રૂપમાં રહેલા છે તે તે રૂપમાં જાણવાવાળા અનધ્યવસાય, સંશય અને વિપર્યયથી બિન્નજ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે. આ સિવાય સમ્યક્પદથી પણ અનધ્યવસાય, સંશય અને વિપર્યયરૂપ જ્ઞાનની વ્યાવૃત્તિ થઈ જાય છે કારણકે આ ત્રણે મિથ્યાજ્ઞાન છે. જેથી મોક્ષના સાધન થઈ શકતા નથી અનધ્યવસાયનો અર્થ મોહ સંશયનો અર્થ સંદેહ અને વિપર્યયનો અર્થ વિપરીતતા છે. ॥ ૪૦ ॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—પહેલાં સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર, અને સમ્યક્કૃતપને મોક્ષનાં સાધન કહ્યાં હતાં. તેમાંથી સમ્યક્દર્શનનાં સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરી. હવે ક્રમપ્રાપ્ત સમ્યક્જ્ઞાનનાં સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ જે પ્રતીતિને ચે ગ્ય અર્થાત્ જાણવાને લાયક છે તે પ્રમેય કહેવાય છે.



પ્રમેય વસ્તુને વ્યાપ્ત કરવી અર્થાત્ ત્યાગ ન કરવો અથવા નિયમથી ગ્રહણ કરવું જેનો સ્વભાવ છે તે 'વ્યવસાયસ્વભાવ' કહેવાય છે. વ્યવસાય અર્થાત્ અધ્યવસાય અથવા નિશ્ચય જેનો સ્વભાવ છે તે વ્યવસાયસ્વભાવ આ રીતે જે જ્ઞાન પ્રમેયવ્યાપક અને વ્યવસાયસ્વભાવ હોય છે તે સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે

પ્રમેયવ્યાપક પદ્ધતી વિપર્યય જ્ઞાનની વ્યાવૃત્તિ કરવામાં આવી છે. કારણકે તે પ્રમેયવ્યાપક હોતું નથી અને 'વ્યવસાયાત્મક પદ્ધતી મોહરૂપ અનધ્યવસાયતું' તથા સંશયજ્ઞાનતું નિરાકરણ થઈ જાય છે. આ ત્રણે-અનધ્યવસાય, સંશય અને વિપર્યય મિથ્યાજ્ઞાન હોવાથી મોક્ષસાધનમાં ઉપયોગી નથી. કહેવાનું એ છે કે જે જીવાદિ પદાર્થો જે જે સ્વરૂપમાં સ્થિત છે તેમને તેજ રૂપમાં જાણવા એ સમ્યક્જ્ઞાન છે.

સમ્યક્જ્ઞાન બે પ્રકારનાં છે-પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ આમાંથી પ્રત્યક્ષનાં પણ બે લેહ છે સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ અને પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ. સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ પણ બે પ્રકારનાં છે-ઇન્દ્રિયનિબંધન અને અનિન્દ્રિયનિબંધન ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી જે પ્રત્યક્ષ હોય છે તે ઇન્દ્રિયનિબંધન કહેવાય છે અને મનથી થનારા પ્રત્યક્ષ અનિન્દ્રિયનિબંધન. પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ પણ બે પ્રકારના છે વિકલ અને સકલ જે સમસ્ત વસ્તુઓને ગ્રહણ ન કરે તે વિકલપારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે અને સમગ્ર વસ્તુઓને જાણનાર સકલપારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે વિકલપારમાર્થિકપ્રત્યક્ષનાં બે લેહ છે અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાવજ્ઞાન સકય-પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ એક જ પ્રકારનું છે. તે સમસ્ત દ્રવ્યો અને પર્યાયોને સાક્ષાત્ કરવા તેનું સ્વરૂપ છે. તેને કેવળજ્ઞાન કહે છે.

પરોક્ષ સમ્યક્જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનાં છે. (૧) સ્મરણ (૨) પ્રત્યભિજ્ઞાન (૩) તર્ક (૪) અનુમાન અને (૫) આગમ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૮માં અધ્યયનની ૨૪ મી ગાથામાં કહ્યું છે-જેણે દ્રવ્યોના સમસ્ત પર્યાયોને સમસ્ત પ્રમાણોથી અને બધાં નયવિધાનોથી જાણી લીધા તે વિસ્તારરૂચિ કહેવાય છે ॥૧॥

આ રીતે જે જીવ દ્રવ્યોના સમસ્ત ગુણ-પર્યાયરૂપ લાવેને બધાં પ્રમાણો અને બધાં નયોથી જાણી લે છે તે વિસ્તાર રૂચિ કહેવાય છે. ॥૪૦॥

‘ત’ ચ પંચવિદે મહુસુય’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—સમ્યક્જ્ઞાન પાંચ પ્રકારના છે—(૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મનઃ પર્યાવજ્ઞાન અને (૫) કેવળજ્ઞાન ॥૪૧॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—મોક્ષના સાધન કહેવામાં આવેલા સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન આદિમાંથી સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી હવે સમ્યગ્જ્ઞાનના મતિશ્રુત આદિ પાંચ ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—

પૂર્વોક્ત સમ્યગ્જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે—(૧) મતિ (૨) શ્રુત (૩) અવધિ (૪) મનઃ પર્યાવ અને (૫) કેવળજ્ઞાન આભિનિષેધિક ઉ-જ્ઞાનને મતિજ્ઞાન કહે છે. જે જ્ઞાનને આવૃત્ત-આચ્છાદિત કરે તે જ્ઞાનાવરણ કહેવાય છે. આવરણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે—મનોગત, ઇન્દ્રિયગત અને વિષયગત. માત્સર્ય આદિ મનોગત આવરણ છે, કાચ-કામલાદિક રોગ ઇન્દ્રિયગત આવરણ છે. (કાચ નાનો આંખોનો એક રોગ હોય છે જે કાચબિન્દુ નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે,) સુક્ષ્મતા, ગાઠ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત થવું વગેરે વિષયગત આવરણ છે. આવરણનો સર્વથા નાશ થવો ક્ષય કહેવાય છે. આવરણ વિદ્યમાન તો હોય પરન્તુ ઉદ્ભૂદ (પ્રકટ) ન હોય તો એવી અવસ્થાને ઉપશમ કહે છે.

મતિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી ઇન્દ્રિય તેમજ મનના નિમિત્તથી યથાર્થ જે જ્ઞાન થાય છે તે મતિજ્ઞાન કહેવાય છે તાત્પર્ય એ છે કે મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મોના ક્ષયોપશમ થવાથી સર્વપ્રથમ મનનાત્મક જે જ્ઞાન થાય છે તે મતિજ્ઞાન કહેવાય છે. મતિજ્ઞાન પછી જે વચ-વાચક ભાવ સંબંધના આધારે જે જ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. જે સાંભળી શકાય તે શબ્દ, શબ્દ સંબંધી જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન છે. અથવા સાંભળવું શ્રુત કહેવાય છે. વક્તા દ્વારા વપરાયેલા શબ્દનું શ્રવણ કરીને તેના અર્થને (વાચ્ય) જાણવો શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે તાત્પર્ય એ છે કે વાચ્ય-વાચકભાવ સંબંધના આધારે શબ્દની સાથે સમ્યક્ધ્ય અર્થને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન-બંને પરોક્ષ છે.

ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વગર જે જ્ઞાન દ્વારા મર્યાદિત રૂપી પદાર્થો નો યોધ થાય તે અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે જે અવધિ અર્થાત્ રૂપી દ્રવ્યોને

જાણવાની મર્યાદાથી યુક્ત હોય તે અવધિજ્ઞાન અથવા જે જ્ઞાન અધસ્તાત્ અર્થાત્ નીચી દિશામાં અધિક જાણે તે અવધિજ્ઞાન અહીં અવશબ્દ અધઃ અર્થાત્ નીચેના અર્થમાં છે.

દેવ અવધિજ્ઞાનથી સાતમી નરક સુંધી જુએ છે પરંતુ ઉપર તે થોડું જ જોઈ શકે છે— માત્ર પોતાના વિમાનના દરેક પર્યાન્ત જોઈ શકે છે.

મનઃ પર્યાયજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી બીજાનાં મનોગત પર્યાયોને સાક્ષાત્ રૂપથી જાણનાર જ્ઞાન મનઃ પર્યાયજ્ઞાન કહેવાય છે. આ જ્ઞાન પરમનો દ્રવ્યો અને તેના પર્યાયોને જ પ્રત્યક્ષ જાણે છે પરંતુ મન દ્વારા ચિન્તિત ઘટ આદિ પણ પદાર્થોને જાણતો નથી. તેને અનુમાનથી જ જાણે છે તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે કોઈ સંજ્ઞી જીવ કોઈ પદાર્થનું મનન-ચિન્તન કરે છે ત્યારે તે ચિન્તનીય પદાર્થના અનુરૂપ તેના મનના પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. મનઃ પર્યાયજ્ઞાન તે પર્યાયોને સાક્ષાત્ જાણે છે અને તેના આધારે બાહ્ય પદાર્થોનું અભિમાન કરે છે. જેમ સામાન્ય જ્ઞાનવાન પુરૂષ કોઈના ચહેરાને પ્રત્યક્ષ જુએ છે અને પછી ચહેરાના અધારથી તેના અન્તઃકરણના ક્રોધ અનુરાગ આદિ ભાવોનું અનુમાન કરે છે. તે જ રીતે મનઃપર્યાયજ્ઞાની બીજાના મનો દ્રવ્યોને પ્રત્યક્ષ જુએ છે અને પછી મનોદ્રવ્યોના પર્યાયોના આધાર પર બાહ્ય પદાર્થોનું અનુમાન કરે છે. કહ્યું પણ છે—‘જાગૃહ વજ્રેણુમાણાઓ’ અર્થાત્ બાહ્યપદાર્થોને અનુમાનથી જાણે છે.

જે જ્ઞાનને માટે તપસ્વીજન તપશ્ચર્યામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે બધા દ્રવ્યો અને બધાં પર્યાયોને જાણનાર તેમજ અન્ય જ્ઞાનોથી ન સ્પર્શીલું જ્ઞાન કેવળ જ્ઞાન કહેવાય છે. આજ જ્ઞાન મોક્ષનું સાધક હોય છે ॥ ૪૧ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—અગાઉ સમ્યક્જ્ઞાનને મોક્ષનું સાધન કહ્યું છે હવે તેના મૂળ લેહોનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ.

પૂર્વાક્ત સમ્યક્જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે—(૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને (૫) કેવળજ્ઞાન એમના અવાન્તર લેહ અનેક પ્રકારથી છે જેમનું કથન હવે પછી કરવામાં આવશે.

મનન કરવું મતિ કહેવાય છે, જાણવું અર્થાત્ વસ્તુના સ્વરૂપનું અવધારણ કરવું જ્ઞાન છે. મતિરૂપ જ્ઞાન મતિજ્ઞાન એને આભિનિયોધિક જ્ઞાન પણ કહે છે. પાંચે ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી જે અનક્ષરાત્મક યોધ થાય છે, તે મતિજ્ઞાન સમજવું જોઈએ.

જે સાંભળી શકાય તે શ્રુત, શ્રુત શબ્દનો જ પર્યાય છે કારણકે શબ્દ જ સાંભળી શકાય છે. શ્રુત સંબંધી જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. અથવા શ્રવણને શબ્દજ્ઞાન વિશેષ ને શ્રુત કહે છે. અહીં ભાવમાં ‘કત’ પ્રત્યય લાગ્યો તે. કોઈ વક્તા દ્વારા બોલાયેલા શબ્દોને સાંભળ્યા બાદ તે શબ્દના અર્થનું જે જ્ઞાન

થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. અત્રે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે જ્ઞાન વડે શબ્દને સાંભળવો અથવા નેત્રો દ્વારા લિપિ અક્ષરોને જોવા મતિજ્ઞાન છે. આના અનન્તર તે શબ્દના અર્થનો વાચ્ય-વાચક સંબંધના આધારે જે યોગ થાય છે. તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

અવધિ શબ્દમાં 'અવ' ભાગ છે તે અધઃ અર્થાત્ નીચેનો વાચક છે. અવધિજ્ઞાન નીચી દશામાં અધિક વિસ્તૃત હોય છે. અનુત્તરવિમાનવાસી દેવ અવધિજ્ઞાન વડે સાતમી નરક સુધી જોઈ શકે છે અથવા અવધિનો અર્થ મર્યાદા છે. જે જ્ઞાન મર્યાદાયુક્ત છે તે અવધિજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનની મર્યાદા એ છે કે આ જ્ઞાન અમૂર્ત પદાર્થોને ખાદ કરતા માત્ર મૂર્ત દ્રવ્યોને જ જાણે છે. આથી તે મર્યાદિત સીમિત અથવા અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. આ જ્ઞાન ચારે ગતિઓના જીવોને થઈ શકે છે. એમાં ઈન્દ્રિય અને મનની પ્રહાયતાની અપેક્ષા રહેતી નથી સીધું આત્માથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે અને રૂપી દ્રવ્યોને જ જાણે છે. દેવો અને નારકીના જીવોને લવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન થાય છે તથા મનુષ્યો અને તિર્યંચોને ગુણ પ્રત્યય અવધિજ્ઞાન થાય છે. કોઈ પણ દેવ અને નારક અવધિજ્ઞાનથી રહિવ હોતા નથી જ્યારે મનુષ્યો અને તિર્યંચોમાં કોઈ કોઈ ને જ હોય છે. અવધિ બે પ્રકારના હોય છે (સીધું અને ઉંધું) સીધા અવધિને અવધિજ્ઞાન કહે છે જ્યારે ઉંધા અવધિને વિભંગજ્ઞાન કહે છે, સમદંડિજીવ ને અવધિજ્ઞાન થાય છે અને મિથ્યાદંડિને વિભંગજ્ઞાન થાય છે.

મન બે પ્રકારના છે દ્રવ્યમન અને ભાવમન દ્રવ્યમન મનોવર્ગના પુદ્ગલોથી નિર્મિત થાય છે. અને આત્માની મનન કરવાની શક્તિ ભાવમન કહેવાય છે. અત્રે દ્રવ્યમન અભિપ્રેત છે. દ્રવ્યમનના પર્યાયોનું જે જ્ઞાન થાય છે તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન કહેવાય છે. સારાંશ આ છે—જેમ કોઈ પુરુષનાં અન્તઃ કરણમાં પ્રેમ, ક્રોધ, કોપ આદિ કોઈ ભાવનો ઉદય થતો તેના ચહેરાની આકૃતિ તદનુસાર બદલાતી રહે છે અને તેના ચહેરા (સુખમુદ્રા) ને જોઈને તે તે ભાવોને સમજી શકાય છે, એવીજ રીતે જ્યારે કોઈ સંજ્ઞી જીવ કોઈ વસ્તુનું ચિંતન કરે છે ત્યારે તે વસ્તુને અનુરૂપ દ્રવ્યમનની આકૃતિએ અવસ્થાઓ પણ બદલાતી રહે છે. તે આકૃતિઓ અગર અવસ્થાઓ અથવા પર્યાયોને મનઃપર્યાયજ્ઞાની તે જ રીતે પ્રત્યક્ષ જુવે છે જેમ આપણે કોઈના ચહેરાને પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ મનના તે પર્યાયોને જોવા જાણવા એજ મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે. મન દ્વારા જે પદાર્થોનું ચિંતન કરવામાં આવે છે તે પદાર્થોને મનઃપર્યાયજ્ઞાન જાણવું નથી. તે પદાર્થ મનના પર્યાયોના આધાર પર કરાનાર અનુમાન દ્વારા જ જાણી શકાય છે. જેમકે—આ પુરુષે ઘડાનું ચિંતન કર્યું છે, જો એમ ન કર્યું

હોત તેા એના મનના પર્યાય આવા ઘડાનુરૂપ ન હોત, વગેરે આ મનઃપર્યા-  
વજ્ઞાન અઢી દ્વીપ (મનબ્યલોક) માં સ્થિત સંસી જીવના મનોદ્રવ્યોને જાણે છે.

જે જ્ઞાન વડે સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થ જાણી શકાય છે. તે કેવળજ્ઞાન કહેવાય  
છે. આ જ્ઞાન વિશિષ્ટતર તપશ્ચર્યા તેમજ ધ્યાન આદિ સાધનાથી જ્ઞાનાવરણ  
કર્મનો પૂર્ણરૂપથી ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ સમસ્ત દ્રવ્યો અને  
સમસ્ત પર્યાયોને જાણે છે.

કેવળ શબ્દનો અર્થ અસહાય પણ થાય છે. આ અર્થ અનુસાર જે  
જ્ઞાન અસહાય છે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન આદિ કોઈ પણ જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતું નથી  
એકલું જ હોય છે અને જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કેવળ જ્ઞાન છે.

આમાંથી મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ છે અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા  
શ્રુતજ્ઞાનના અંગપ્રવિષ્ટ અનંગપ્રવિષ્ટ (અંગબાહ્ય) આદિ અવાન્તર ભેદ છે.  
અવધિજ્ઞાનના ભવપ્રત્યય આદિ ભેદ છે અને મનઃપર્યાવજ્ઞાનના ઋજુમતિ આદિ  
ભેદ છે જેનું કથન હવે પછીથી કરવામાં આવશે. કેવળજ્ઞાનના ભેદ હોતા નથી  
સ્થાનાંગસૂત્રના પાંચમાં સ્થાનકના ત્રીજા ઉદ્દેશનમાં કહ્યું છે જ્ઞાન પાંચ પ્રકારના  
કહેલાં છે—(૧) આભિનિષ્પેધિકજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મનઃ-  
પર્યાવજ્ઞાન અને (૫) કેવળજ્ઞાન.

એજ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રમાં શતક ૮, ઉદ્દેશક ૨, સૂત્ર ૧૩૮માં, અનુ  
યોગદ્વાર સૂત્રમાં તથા નન્દીસૂત્રમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે ॥ ૪૧ ॥

### મતિશ્રુતજ્ઞાન કે પરોક્ષત્વ કા નિરૂપણ

‘તત્થ મહાસુયનાળે પચક્ષે’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—તજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે. ॥ ૪૨ ॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં સમ્યજ્ઞાન પાંચ પ્રકારના પ્રતિપાદન કરવામાં  
આવ્યા—મતિશ્રુત અવધિમનઃપર્યાવ અને કેવળજ્ઞાન આ પાંચમાંથી પ્રારંભના

એ પરોક્ષ, બ્યારે અન્તિમ ત્રણ પ્રત્યક્ષ છે, એવું પ્રતિપાદન કરવાના અશયથી પહેલા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષ કહીએ છીએ

પૂર્વોક્ત પાંચ જ્ઞાનોમાંથી પ્રારંભના બે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અથવા મન રૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય તે પરોક્ષ કહેવાય છે. મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોની તથા મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે આથી તે પરોક્ષ છે. એવી જ રીતે પ્રકાશ તેમજ પરોપદેશ આદિ બાહ્ય કારણોથી ઉત્પન્ન થવાના કારણે પણ આ બંને જ્ઞાન પરોક્ષ કહેવાય છે ॥૪૨॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—પહેલા મોક્ષના સાધન સમ્યગ્જ્ઞાનના પાંચ લેહ કહેવામાં આવ્યા છે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન આમાંથી પ્રારંભના બે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે અને છેલ્લા ત્રણ અર્થાત્ અવધિજ્ઞાન મનઃપર્યવજ્ઞાન તથા કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે આ લેહનું પ્રતિપાદન કરવા માટે પ્રથમ મતિ શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષ બતાવીએ છીએ

મતિ શ્રુત અવધિ મનઃપર્યવ અને કેવળજ્ઞાનમાંથી પહેલા બે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ કહેવાય છે. જે જ્ઞાન આત્માથી ભિન્ન કોઈ બીજા નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પરોક્ષ કહેવાય છે- મતિજ્ઞાન પાંચે ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી ઉત્પન્ન થાય છે આથી તે પરોક્ષ છે એવી જ રીતે શ્રુતજ્ઞાન પણ મનોબ્યન્ય હોવાથી પરોક્ષ છે. હકીકતમાં ઇન્દ્રિયો અને મન આત્માથી પર ભિન્ન છે અને આ બંને જ્ઞાન આ પર-નિમિત્તોથી તથા પ્રકાશ અને પરોપદેશ આદિ બાહ્ય નિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થાય છે એ કારણ પરોક્ષ છે. પરોક્ષ શબ્દની વસુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે પર અર્થાત્ ઇન્દ્રિય આદિથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અથવા અક્ષ અર્થાત્ આત્માથી પર ઇન્દ્રિયાદિથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પરોક્ષ કહેવાય છે. જીવ અપૌદ્ગલિક હોવાથી અરૂપી છે અને દ્રવ્યેન્દ્રિયો તથા દ્રવ્યમન પૌદ્ગલિક હોવાથી રૂપી છે. ભાવેન્દ્રિયો અને ભાવમન પણ કરણ હોવાના કારણે કર્તા આત્માથી ભિન્ન છે અર્થાત્ પર છે. આ પરનિમિત્તોથી અક્ષ (આત્મા) ને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેને પરોક્ષ સમજવા બેઈએ પરોક્ષ જ્ઞાન બે છે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન

સ્થાનાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે- ‘જ્ઞાન બે પ્રકારના કહ્યા છે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. પરોક્ષ જ્ઞાન પણ બે પ્રકારના છે આભિનિબોધિકજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન’ ॥૪૨॥

‘ઓહિમણપજ્જવકેવલ’ ઈત્ય દિ

સૂત્રાર્થ—અવધિ મન:પર્યાવ અને કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે ॥ ૪૩ ॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પહેલાં ભોક્ષના સાધક સમ્યક્જ્ઞાનના મતિ, શ્રુત, અવધિ મન:પર્યાવ અને કેવળજ્ઞાનના લેદથી પાંચ લેદ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા. તેમાંથી મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે એ પહેલા કહેવાઈ ગયું હયે અંતિપ્ર ત્રણ અર્થાત્ અવધિજ્ઞાન મન:પર્યાજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, એવું નિરૂપણ કરીએ છીએ

અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યાજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. અક્ષ અર્થાત્ આત્માને, જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય થવાથી પ્રતિનિયત સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે તે સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે. અથવા કર્મના ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષયથી ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વગર માત્ર આત્માથીજ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે તે નિશ્ચયનયથી ત્રણ પ્રકારનું છે અવધિજ્ઞાન મન:પર્યાજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન આ ત્રણેયમાં અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યાવજ્ઞાન ક્ષયોપશયથી થાય છે. અને કેવળજ્ઞાન ક્ષયથી થાય છે.

જે કે અવધિદર્શન, કેવળદર્શન અને વિભંગજ્ઞાન પણ કેવળ આત્માશ્રિત છે. આથી તેમનામાં પણ પ્રત્યક્ષતાનો પ્રસંગ હોય છે. પરંતુ અહીં સમ્યક્ જ્ઞાનનું પ્રકરણ હોવાથી તેમનું નિરાકરણ થઈ જાય છે. તે સમ્યક્જ્ઞાન નથી અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન જ્ઞાનરૂપ ન હોવાના કારણે પ્રત્યક્ષ કહેવાતા નથી. વિભંગજ્ઞાન જે કે જ્ઞાનરૂપ છે પરંતુ સમ્યક્ નહિ, મિથ્યાજ્ઞાન છે એ કારણે તેની પણ પ્રત્યક્ષ સમ્યક્જ્ઞાનોમાં ગણના કરી શકાય નહિ. આના સિવાય જે ઉપયોગ વિશેષનો ગ્રાહક હોય છે. તેમાંજ સમ્યક્, અસમ્યક્નો વ્યવહાર થઈ શકે છે. દર્શનોપયોગ માત્ર સામાન્ય ગ્રાહક છે. આથી તેમાં સમ્યક્ અસમ્યક્નો વ્યવહારજ હોતો નથી.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન જે કે સમ્યક્જ્ઞાન છે. પરંતુ આત્માથી પર

ઇન્દ્રિય મન પ્રકાશ અને ઉપદેશ આદિ બાહ્ય નિમિત્તોની અપેક્ષા રાખે છે. આથી પ્રત્યક્ષ નથી. આ રીતે પ્રત્યક્ષના ઉક્ત લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ નથી. ૧૪૩।  
 તત્ત્વાર્થનિચુકિત-પહેલાં સમ્યક્જ્ઞાનને મોક્ષનું કારણ કહેવામાં આવ્યું.  
 તેમજ તેના મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન મન:પર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એ પાંચ ભેદોનું કથન કરવામાં આવ્યું. આ પાંચ ભેદોમાંથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે. એ પણ કહેવામાં આવ્યું. હવે અંતિમ ત્રણ જ્ઞાનોની પ્રત્યક્ષતાનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ.

અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન આ ત્રણેય પ્રત્યક્ષ છે. જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી, ઇન્દ્રિય અતે મનની અપેક્ષા ન રાખતાં થકા કેવળ આત્માથી જ ઉત્પન્ન થવાના કારણે આ ત્રણેય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. અક્ષ નો અર્થ આત્મા છે. જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય થવાથી અક્ષ અર્થાત્ આત્માને જે સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. આ રીતનું પ્રત્યક્ષ સમ્યક્જ્ઞાન અવધિ મન:પર્યવ અને કેવળજ્ઞાન જ છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન નહિ. કારણકે એ બંને જ્ઞાન અક્ષથી ભિન્ન ઇન્દ્રિય, મન પ્રકાશ અને પરોપદેશ આદિ બાહ્યનિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન પણ બાહ્યનિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થતાં નથી. તેો પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ ન હોવાને લીધે તેમને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવતા નથી. વિશ્વગ્જ્ઞાન જ્ઞાન હોવા છતાં પણ સમ્યક્ નહિ પરંતુ મિથ્યા છે. આથી તે પણ પ્રત્યક્ષ સમ્યક્જ્ઞાનોની ગણનામાં આવતું નથી આ રીતે પૂર્વોક્ત વિધાન નિર્દોષ છે.

સ્થાનાંગસૂત્રના દ્વિતીયસ્થાનકના, પ્રથમ ઉદ્દેશક. સૂત્ર ૭૧માં કહ્યું છે—  
 ‘પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એ પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. જેમકે કેવળજ્ઞાન અને નો કેવળજ્ઞાન નો કેવળજ્ઞાન પણ એ પ્રકારના છે. અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યવજ્ઞાન.’ ૧૪૩।

‘મજ્જાણે દુવિદ્ધે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ-મતિજ્ઞાન એ પ્રકારનાં છે-ઇન્દ્રિયનિમિત્તક અને નો ઇન્દ્રિયનિમિત્તક ૧૪૪।

તત્ત્વાર્થદીપિકા-આત્માથી ભિન્ન ઇન્દ્રિય અને મનનાં નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થવાના કારણે મતિજ્ઞાનને પરોક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે. હવે ઉક્ત બંને નિમિત્તોનાં ભેદથી મતિજ્ઞાનનાં એ ભેદ થાય છે એ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ  
 પૂર્વોક્ત મતિજ્ઞાનનાં એ ભેદ છે ઇન્દ્રિયનિમિત્તક અને નો અનિન્દ્રિયનિમિત્તક ઇન્દ્ર અર્થાત્ આત્મા ઉપયોગસ્વભાવ છે, જ્ઞાનદર્શન પરિણામ વાળો છે, તેો



પણ સ્વયમ્ પદાર્થોને જાણવામાં અસમર્થ રહેલો છે. આથી પદાર્થોની ઉપલબ્ધિમાં જે નિમિત્ત બને છે તેને ઇન્દ્રિય કહે છે. ઇન્દ્રિયો સ્પર્શનાદિનાં લેદથી પાંચ છે. નોઇન્દ્રિયનો અર્થ મન છે. આ રીતે જે મતિજ્ઞાન સ્પર્શન વગેરે ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી થાય છે તે ઇન્દ્રિયનિમિત્તક કહેવાય છે અને જે નોઇન્દ્રિય અર્થાત્ મનના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે તે નોઇન્દ્રિયનિમિત્તક કહેવાય છે. આ રીતે મતિજ્ઞાનનાં છ કારણ છે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠું મન આ કારણોથી તથા વિષયભૂત પદાર્થોના લેદથી મતિજ્ઞાનનાં ૩૩૬. લેદ થાય છે. જેનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. ઇન્દ્રિયો મતિજ્ઞાન અને મન વડે ઉત્પન્ન થવાના કારણે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષપણ કહેવાય છે. સ્મૃતિ, પ્રતિજ્ઞા, બુદ્ધિ, મેઘા, ચિંતા અને પ્રજ્ઞા શબ્દોથી પણ મતિજ્ઞાનનો વહેવાર થાય છે. । ૪૪ ।

### મતિજ્ઞાન કે દ્વિ પ્રકારતા કા કથન

**તત્વાર્થનિચુકિત—**ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્તક હોવાથી મતિજ્ઞાનને પરોક્ષ કહ્યું છે. હવે જે નિમિત્તોનાં લેદથી તેનાં જે લેદનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ.

મતિજ્ઞાન જે પ્રકારનાં છે ઇન્દ્રિયનિમિત્તક અને અઇન્દ્રિયનિમિત્તક. આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવવાળો છે ઉપયોગલક્ષણવાળો છે. જ્ઞાન દર્શનપરિણામવાળો છે. પરંતુ પદાર્થોને જાતે ગ્રહણ કરવા માટે અશક્ત છે. આથી પદાર્થોને ગ્રહણ કરવામાં જે નિમિત્ત બને છે તેને ઇન્દ્રિય કહે છે. સ્પર્શન રસના આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે. નોઇન્દ્રિયનો અર્થ મન છે. આ બંને કારણોથી મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને એ કારણે જ તેને સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ પણ કહેવાય છે મતિજ્ઞાન જ સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષજ્ઞા-પ્રતિભા બુદ્ધિ, મેઘા, પ્રજ્ઞા વગેરે પણ કહેવાય છે કહ્યું પણ છે

જે વર્તમાન કાળ વિષયક હોય અર્થાત્ જેનાથી વર્તમાનની વાત જાણી શકાય તે બુદ્ધિ કહેવાય છે. આગામી કાળથી સંબંધ રાખવાવાળી બુદ્ધિને મતિ કહે છે. ધારણાવાળી બુદ્ધિ મેઘા કહેવાય છે અને અતીત કાલિન વસ્તુને વિષય કરવાવાળી પ્રજ્ઞા કહેવાય છે. નવીનવી હૈયાઉદ્ભવ વાળી બુદ્ધિને પ્રતિભા, જૂની વાતને સંભારવી સ્મૃતિ છે. “આ તેજ છે.” એ રીતે ભૂત અને વર્તમાનકાલિક પર્યાયોની એકતાને જાણનારી બુદ્ધિ પ્રત્યક્ષજ્ઞા કહેવાય છે. આ રીતે એક મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિય નિમિત્તક અને બીજું મનો નિમિત્તક છે. કેઈ ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્તક પણ હોય છે. મતિજ્ઞાનનાં આ ત્રીજા લેદનું સૂત્રમાં વપરાયેલ ‘અ’ શબ્દથી ગ્રહણ થાય છે. માત્ર ઇન્દ્રિયનિમિત્તક મતિજ્ઞાન પૃથ્વીકાય, અપૃકાય તેજસ્કાય વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય, એ એકેન્દ્રિય જીવોને તથા બેષદ્વિય તેષદ્વિય, ચૌષદ્વિય, તેમજ અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય જીવોને થાય છે કારણકે એમનામાં મનનો અભાવ હોય છે મનોનિમિત્તક મતિજ્ઞાન સ્મરણ રૂપ હોય છે.

અને તેમાં ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા રહેતી નથી. ઇન્દ્રિયોનો ત્યાં વ્યાપાર હોતો નથી. ત્રીજું ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તક મતિજ્ઞાન તે સમયે થાય છે જ્યારે મનુષ્ય જાગતો હોય અને સ્પર્શન વગેરેના તથા મનનો ઉપયોગ લગાડેલ હોય. જેમ કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ કરીને વિચારે છે આ ઠંડું છે આ ગરમ છે. વગેરે ઇન્દ્રિયનિમિત્તક મતિજ્ઞાન સ્પર્શન રસન ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર આ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય સ્પર્શ, ગંધ, રસ, વર્ણ અને શબ્દનો હોય છે. અનિન્દ્રિય નિમિત્તક મતિજ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ હોય છે. તે ભાવમનના વિષય પરિષ્કેદક પરિણામ મનથી ઉત્પન્ન થાય છે. પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન એ છ કારણોના લેદથી તથા વિષયભૂત પદાર્થોના લેદથી મતિજ્ઞાનનાં ઉત્પન્ન લેદ થાય છે. તેમનું નિરૂપણ પછીથી કરવામાં આવશે. નંદીસૂત્રમાં કહ્યું છે.

પ્રશ્ન—પ્રત્યક્ષનાં કેટલા લેદ છે ?

ઉત્તર—પ્રત્યક્ષનાં બે લેદ છે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને અઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ

નંદીસૂત્રમાં જ વળી કહેવામાં આવ્યું છે “ઇહા, અપોહ, વિમર્શ, માર્ગણા અવેષણા, સંજ્ઞા, મતિ, સ્મૃતિ અને પ્રજ્ઞા એ અઘાં આલિનિઓધિકજ્ઞાન છે” ૧૪૪૧

### મતિજ્ઞાન કે ચાતુર્વિધ્યત્વ કા નિરૂપણ

‘તં ચ પુળ ચરુચ્ચિહં’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—મતિજ્ઞાન ૪ પ્રકારના છે—(૧) અવગ્રહ (૨) ઇહા અવાય અને ધારણા. ॥ ૪૫ ॥

તવાર્થથદીપિકા—પહેલા ઇન્દ્રિયનિમિત્તક અને અનિન્દ્રિયનિમિત્તકના લેદથી મતિજ્ઞાનનાં બે લેદોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. હવે તેના ચાર લેદોનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ

પૂર્વોક્ત મતિજ્ઞાન ચાર પ્રકારનાં છે અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણા. પરસામાન્યગ્રાહી દર્શનોપયોગની બહાર અપર સામાન્યને ગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન અવગ્રહ કહેવાય છે જેમકે “ આ પુરૂષ છે.” અવગ્રહની પછી “ આ દક્ષિણી

છે અથવા ઉતરીય” આ પ્રકારના સંશય થવાથી “ આ દક્ષિણી હોવો જોઈએ” એ રીતે એક તરફ નમેલું જે જ્ઞાન થાય છે તે ઇંદ્રિયાજ્ઞાન કહેવાય છે. સંશયમાં બંને કોટિઓ સરખી છે. જ્યારે કે ઇંદ્રિયામાં એક કોટિની શક્યતા વધેલી હોય છે. તેમ છતાં આ ઇંદ્રિયાજ્ઞાન નિશ્ચયની કોટિ સુધી પહોંચી શકતું નથી. ત્યારબાદ ભાષા આદિની વિશેષતાથી “ આ દક્ષિણી જ છે ” એવું જે નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થાય છે તે અવાય કહેવાય છે. અવાયજ્ઞાન જ્યારે એટલું દૃઢ થઈ જાય છે કે સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરી શકે ત્યારે તેને ધારણા નામથી ઓળખે છે. આ ધારણાજ્ઞાનથી કાલાન્તરમાં સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ રીતે જે ક્રમથી અવગ્રહ આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે તે ક્રમથી તેમને સૂત્રમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સર્વપ્રથમ વિષય (વસ્તુ) અને વિષયી (ઈન્દ્રિય) નો યોગ્ય દેશમાં સંબંધ થવાથી દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. દર્શનની અનન્તર સામાન્ય રૂપે અર્થનું ગ્રહણ થવું અવગ્રહ કહેવાય છે. ઇંદ્રિયા પછી વિશેષનો નિશ્ચય થવો અવાય છે. તેના પછી ધારણાજ્ઞાન થાય છે. જે કાલાન્તરે સ્મરણનું કારણ બને છે. ॥ ૪૫ ॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—પહેલાં નિરૂપણ કર્યું કે મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનાં છે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનાર અને મનથી ઉત્પન્ન થનાર. હવે મતિજ્ઞાન નાં ૩૩૬ લેહોનું પ્રતિપાદન કરવા માટે સર્વ પ્રથમ ચાર લેહોનું કથન કરીએ છીએ

પૂર્વોક્ત મતિજ્ઞાન ચાર પ્રકારનાં છે. અવગ્રહ, ઇંદ્રિયા, અવાય અને ધારણા આમાંથી અવગ્રહને અર્થાત્ સામાન્ય રૂપથી પદાર્થનાં ઓધને અવગ્રહ કહે છે ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના યોગ્ય સન્નિપાત પછી સર્વપ્રથમ દર્શનોપયોગ થાય છે. દર્શનોપયોગ પછી જે અવ્યકત, અપરિસ્કુટ ઓધ અંશ થાય છે તે વ્યંજના વગ્રહ કહેવાય છે. અને વ્યંજનાવગ્રહની પછી અવાન્તર સામાન્યને જાણનારૂ જ્ઞાન અર્થાવગ્રહ કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રૂપથી જાણેલા તે જ વિષયમાં વિશેષ જાણવાની જે આકાંક્ષા થાય છે અથવા જે ઉપક્રમ થાય છે તેને ઇંદ્રિયા કહે છે. ઇંદ્રિયાજ્ઞાન જો કે વિશેષનો નિશ્ચય કરી શકતું નથી. તે પછી વિશેષની તરફ ઉન્મુખ થઈ જાય છે. ત્યાર પછી જ્યારે જ્ઞાન વિશેષનો નિશ્ચય કરી લે છે ત્યારે તે અવાય કહેવાય છે. જેમકે આ બગલાંની હાર જ છે, ધન નથી.

અવાય જ્ઞાન નિર્ણયાત્મક હોય છે. અવાય જ્ઞાન જ જ્યારે એટલું દઢ થઈ જાય છે કે તે સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરી શકે અને કાલાંતરમાં સ્મરણનું કારણ બની શકે, ત્યારે ધારણા કહેવાય છે. જેમકે તે બગલાંની હાર અથવા આ તે જ બગલાંની હાર છે. કે જે મેં પહેલાં પહેરમાં બોધ હતી.

પ્રશ્ન-અવગ્રહ આદિ ક્રમથી કેમ હોય છે ? વ્યુત્ક્રમથી કેમ નહિ ? જેમ કે પ્રથમ દર્શનમાં વિષયનો યથાવત્ બોધ થતો નથી. અને પાછળથી યથાવત્ બોધ થાય છે ?

ઉત્તર-મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ મુજબ જ બોધ વ્યાપાર થાય છે. અને તે ક્ષયોપશમ ઉક્ત ક્રમથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ મતિજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ આ રીતે જ હોય છે. કે પ્રારંભમાં તે પોતાના વિષયને સામાન્ય રૂપે જાણે છે. ત્યારબાદ ઈહા મતિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થાય છે. જેનાથી વિશેષોન્મુખ થાય છે. પછી અવાયજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી તે ધારણ કરવામાં શક્તિમાન થાય છે. આ રીતે પ્રારંભમાં જે ક્ષયોપશમ થાય છે. તે એટલો અસ્ફુટ હોય છે કે માત્ર સામાન્યને જાણી શકે છે. પછી ક્રમથી તેનામાં સખળતા આવી જાય છે. આજ કારણ છે કે અવગ્રહ આદિમાં ઉત્તરોત્તર સ્પષ્ટતા હોય છે.

મતિજ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થો બાર પ્રકારના છે (૧) બહુ (૨) બહુવિધ (૩) ક્ષિપ્ર (૪) અનિસ્ત (૫) અનુક્રમ અને (૬) ધ્રુવ, તથા આનાથી વિપરીત અલ્પ એકવિધ અક્ષિપ્ર, નિસ્ત, ઉક્ત અને અધ્રુવ આ બાર પ્રકારના પદાર્થો છે આ બાર પ્રકારના પદાર્થોને અવગ્રહ ઈહા, અવાય અને ધારણા ચારેય હોય છે. આથી  $૧૨ \times ૪ = ૪૮$  (અડતાળીસ) લેદ થઈ જાય છે. આ ૪૮ પ્રકારના મતિજ્ઞાન પાંચેય ઈન્દ્રિયોથી તથા છઠા મનથી હોવાના કારણે છ થી ગુણવાથી ૨૮૮ લેદ નિષ્પન્ન થાય છે.

અવગ્રહના બે લેદ છે. વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ વ્યંજનાવગ્રહ અવ્યક્ત હોય છે. જ્યારે અર્થાવગ્રહ વ્યક્તજ્ઞાન. ઉપર જણાવેલ ૨૮૮ લેદોમાં માત્ર અર્થાવગ્રહના ૭૨ લેદોની ગણના કરવામાં આવી છે. વ્યંજનાવગ્રહ ચક્ષુ અને મનથી થતું નથી માત્ર ચાર ઈન્દ્રિયોથી થાય છે. અને પૂર્વોક્ત બાર પ્રકારના પદાર્થોને જાણે છે. આથી તેના અડતાળીસ લેદ જ હોય છે. આ અડતાળીસ લેદોને ૨૮૮ લેદોમાં ઉમેરી દેવાથી મતિજ્ઞાનના બધા મળીને ૩૩૬ લેદ થઈ જાય છે. ભાગ્યકારે પાણુ કહ્યું છે. મતિજ્ઞાન બહુ બહુવિધ ક્ષિપ્ર, અનિસ્ત, નિસ્ત, ધ્રુવ અને એનાથી વિપરીત પદાર્થોને જાણે છે અને તેના અવગ્રહ આદિ લેદ હોય છે એ કારણે તે ૩૩૬ પ્રકારનું છે

નન્દીસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે, શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના કેટલા લેદ છે? તેના ચાર લેદ છે (૧) અવગ્રહ (૨) ઇહા (૩) અવાય (૪) ધારણા.

સ્થાનાંગ સૂત્રના ૬૪૦ સ્થાનના સૂત્ર ૫૧૦ માં કહ્યું છે અવગ્રહમતિના ૬ લેદ કહેવામાં આવ્યા છે. જેવાકે ક્ષિપ્રનો અવગ્રહ, બહુનો અવગ્રહ, બહુ-વિધનો અવગ્રહ, શ્રુતનો અવગ્રહ, અનિશ્રુતનો અવગ્રહ, અસંદિગ્ધનો અવગ્રહ ઇહામતિજ્ઞાનના પણ ૬ લેદ છે ક્ષિપ્રની ઇહા બહુની ઇહા, એ રીતે અસંદિગ્ધ ની ઇહા અવાયમતિજ્ઞાન પણ ૬ પ્રકારનું છે, ક્ષિપ્રનો અવાય એ રીતે અસંદિગ્ધ નો અવાય ધારણાના પણ ૬ લેદ છે. બહુ ની ધારણા, પુરાતનની ધારણા, હૃદયની ધારણા, અનિશ્રુતની ધારણા, અસંદિગ્ધની ધારણા આ રીતે મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ લેદોનું સ્પષ્ટીકરણ સમજવું જોઈએ ॥ ૪૫ ॥

### અવગ્રહ કે દો લેદોં કા નિરૂપણ

‘અગ્રહે દુવિદ્ધે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—અવગ્રહ બે પ્રકારનો છે અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ ॥ ૪૬ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા:—અવગ્રહ ઇહા, અવાય અને ધારણાના લેદથી મતિજ્ઞાન ચાર પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે એ પૈકી પ્રથમ અવગ્રહના બે લેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ—પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળું અવગ્રહ મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ. અત્રે અર્થનો આશય દ્રવ્ય અગર વસ્તુ છે તે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનો ગ્રાહ્ય, ગમ્ય, ગોચર અથવા વિષય પણ કહેવાય છે. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય વ્યક્ત રૂપ પદાર્થનો અવગ્રહ અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. વ્યંજન અર્થાત્ અવ્યક્ત શબ્દ, રસ, ગંધ તથા સ્પર્શનો જે અવગ્રહ થાય છે તે વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે. આ રીતે વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહમાં અવ્યક્તતા અને વ્યક્તતાનું અન્તર છે. જેવી રીતે નવા શકોરામાં પાણીના એક, બે, ત્રણ ટીપાં નાખવામાં આવે તો તે લીનું થતું નથી પરંતુ વારંવાર પાણી સીંચવાથી કમશઃ લીનું થઈ જાય તે. એજ રીતે શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોમાં શબ્દાર્થ રૂપથી પરિણુત પુદ્ગલ એક બે ત્રણ આદિસમયોમાં જે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તે વ્યક્ત હોતાં નથી. પરંતુ વારંવાર ગ્રહણ થવાથી વ્યક્ત થાય છે આ કરણે વ્યક્તથી પહેલા અવ્યક્ત ગ્રહણ થાય છે જે વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે તેની પછી વ્યક્ત ગ્રહણ રૂપ અર્થાવગ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે અવ્યક્તનું ગ્રહણ થવાથી વ્યંજનના ઇહા, અવાય તેમજ ધારણા હોતા નથી. એવી જ રીતે ચક્ષુરિન્દ્રિય અને મનથી પણ વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી કારણ કે એ બંને અપ્રાપ્યકારી છે અર્થાત્ વિષયની સાથે તેમનો સંયોગ થયા વગર જ તેઓ પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. અર્થાત્ ચક્ષુનો રૂપ સાથે સંયોગ નથી થતો, તે

અસન્નિકૃષ્ટ રૂપને ગ્રહણ કરે છે. મન પણ અપ્રાપ્ત અને અભિવ્યક્ત પદાર્થને જ ગ્રહણ કરે છે આથી ચક્ષુ અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી. આથી ચક્ષુ અને મનને બાદ કરતાં શ્રોત્ર રસના દ્રાણુ અને સ્પર્શન આ ચાર જ ઈન્દ્રિયોથી વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. અર્થાવગ્રહ બધી ઈન્દ્રિયોથી અને મનથી થાય છે. એજ રીતે અર્થના ઇંહા આદિ પણ થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત-અવગ્રહ ઇંહા, અવાય અને ધારણાના લેહથી મતિ-જ્ઞાનના ચાર લેહોનું નિરૂપણ કરવામાં આંચુ હવે એમાંથી સર્વપ્રથમ નિર્દિષ્ટ અવગ્રહના બે લેહોનું કથન કરીએ છીએ—

અવગ્રહ, કે જેનું સ્વરૂપ અગાઉ કહેવામાં આંચુ તેમજ જે એક પ્રકારનું મતિજ્ઞાન છે તેના બે લેહ હોય છે—અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ. ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય પરિસ્કુટ અર્થનું જે અવગ્રહણ થાય છે તે અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે વ્યંજન અર્થાત્ અવ્યક્ત શબ્દ આદિનું—જેમ અંધકારથી વ્યાપ્ત ઘટ આદિનું જે ગ્રહણ થાય છે, તે વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે. આ રીતે સ્પર્શન આદિ ઉપકરણેન્દ્રિયોની સાથે મળેલ સ્પર્શાકાર પરિણુત પુદ્ગલ રૂપ વ્યંજનને સામાન્ય રૂપથી જાણનાર અવ્યક્તાવગ્રહ કહેવાય છે. પરંતુ અવ્યક્ત શબ્દ આદિને જાણનારા ઇંહા અવાય અને ધારણાનો અભાવ હોય છે. તેમની પોત-પોતાના વ્યક્ત વિષયમાં જ પ્રવૃત્તિ રહે છે માર્ગણા કરવી નિશ્ચય કરવો અને ધારણા કરવી, એ ઇંહા આદિને વ્યાપાર વ્યક્ત વિષયમાં જ થઈ શકે છે આ રીતે અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત પદાર્થના કારણે લેહ છે.

વ્યંજનવગ્રહ ચક્ષુ અને મનથી થતું નથી કારણને એ બંને અપ્રાપ્તકારી છે. શ્રોત્ર રસના, દ્રાણુ અને સ્પર્શન રૂપ ચાર જ ઈન્દ્રિયોથી વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. જે પદાર્થ વિશેષ દશ્યમાન અને ચિન્ત્યમાન હોય છે તે ચક્ષુઉપકરણેન્દ્રિય અને મનની સાથે સંચુકત થયા વગરજ જાણી શકાય છે, સંચુકત થઈને જાણી શકાતાં નથી કારણ કે ચક્ષુ શરીરની અંદરજ સ્થિત રહીને જ સદૈવ યોગ્ય દેશમાં સ્થિત પદાર્થને જુએ છે. તે વિષય દેશમાં અર્થાત્ દશ્ય વસ્તુ જ્યાં છે ત્યાં જઈને પદાર્થને જોતું નથી અથવા ન તો મસૂર નામક ધાન્યની આકૃતિવાળી આંખની પાસે આવેલ અને તેનાથી સ્પૃષ્ટ થયેલા પદાર્થને જાણે છે. તાત્પર્ય એ છે કે આંખ ન તો પદાર્થની પાસે જઈને સ્પૃષ્ટ થાય છે અથવા તેથી વિપરીત પણ બનતું નથી. આ કારણે તે અપ્રાપ્તકારી છે. જો પોતાના વિષયને પ્રાપ્ત કરીને ચક્ષુ જાણતી હોત તો અગ્નિની સાથે સંયોગ થવાથી તે બળી જાત અને પોતાની સાથે જોડાયેલા અંજન આદિને પણ તે જાણી લઈ શકત

પરન્તુ આમ થતું નથી. આથી બાહ્ય પ્રકાશથી પ્રકટ પદાર્થને કે જે યોગ્ય દેશમાં સ્થિત હોય, ચક્ષુ તે જુવે છે. મલીન અન્ધકારથી આચ્છાદિત પદાર્થને જોઈ શકતી નથી આ કારણે ચક્ષુ દ્વારા વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી.

એવી જ રીતે મન પણ પોતાના ચિન્ત્યમાન પદાર્થને પ્રાપ્ત કરીને જાણતું નથી અને એવું પણ બનતું નથી કે ક્યાંયથી આવીને વિષય આત્મામાં સ્થિત થઈ જાય અને મન તેનું ચિન્તન કરે. જે મન પણ પ્રાપ્ત પદાર્થનું જ ચિન્તન કરતું હોત તે એનામાં જ્ઞેયકૃત નિગ્રહ અનુગ્રહ પણ હોત. અગ્નિનું ચિન્તન કરવાથી દાહરૂપ ઉપધાતને પણ પ્રાપ્ત થાત આથી મન પણ વિષય ની સાથે સંયુક્ત થયા વગર જ પોતાનો વિષય ગ્રહણ કરે છે. એમ માનવું એ જ યોગ્ય છે. મનથી પણ વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી તેનું કારણ પણ આ જ છે. શ્રોત્ર રસના ધ્રાણ અને સ્પર્શન ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે આથી તેઓ પોતાના વિષયની સાથે સંયુક્ત થઈને જ તેને જાણે છે.

આમ ઇન્દ્રિયનિમિત્તક અને અનિન્દ્રિયનિમિત્તકના લેદથી મતિજ્ઞાન બે પ્રકારના છે, ત્યારબાદ અવગ્રહ આદિના લેદથી ચાર પ્રકારના છે અને સ્પર્શનથી લઈને મનપર્યાન્ત છ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થવાના કારણે અર્થાવગ્રહ આદિ ચારે મળીને ચોવીસ લેદ થાય છે. ચક્ષુ અને મનને છોડીને શેષ ચાર ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી વ્યંજનાવગ્રહના ચાર લેદ છે. બધાં મળીને અઠ્યાવીસ લેદ થયા. આ અઠ્યાવીસ લેદોના બહુ, બહુવિધ આદિ બાર પદાર્થોની સાથે ગુણધાર કરવાથી મતિજ્ઞાનના કુલ ત્રણસોને છત્રીસ લેદ થઈ જાય છે.

સ્થાનાંગસૂત્રના દ્વિતીય સ્થનના પ્રથમ ઉદ્દેશકના ૭૧માં સૂત્રમાં કહ્યું છે શ્રુતનિસૃત (મતિજ્ઞાન) બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે જેમકે અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ

નન્દીસૂત્રના ૩૦માં સૂત્રમાં કહ્યું છે અર્થાવગ્રહ કેટલા પ્રકારના છે ? ઉત્તર-અવગ્રહ છ પ્રકારકા છે જેમકે શ્રોત્રેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, ચક્ષુરિન્દ્રિય, અર્થાવગ્રહ, ધ્રાણેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ સ્પર્શેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ અને અર્ધેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ

આથી પહેલા નન્દીસૂત્રના ૨૯માં સૂત્રમાં કહ્યું છે વ્યંજનાવગ્રહના કેટલા લેદ છે ? વ્યંજનાવગ્રહના ચાર લેદ છે શ્રોત્રેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ, ધ્રાણેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ અને સ્પર્શેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ.

નન્દીસૂત્રમાં માત્ર ઉપસંહાર રૂપે જ અર્થાવગ્રહનું કથન કરવામાં આવ્યું છે આથી ઠીકા, અવાય અને ધારણાના લેદ પણ આ પ્રમાણે જાણી લેવા જોઈએ ૪૬।

‘સુચનાળે દુવિદ્દે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—શ્રુતજ્ઞાન યે પ્રકારનું છે—અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય ॥૪૭॥  
તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા ભેદોપભેદ સહિત વિસ્તારપૂર્વક મતિજ્ઞાનનું  
નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ કહીએ છીએ.

જે સંલગાય તે શ્રુત અર્થાત્ શબ્દ. શબ્દ સંબંધી જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય  
છે અથવા સાંલગવું શ્રુત કહેવાય છે અને શ્રુતરૂપ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે.  
શ્રુતજ્ઞાન યે પ્રકારનું છે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય. એમાંથી અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતના  
બાર ભેદ છે જેવાકે—(૧) આચારંગ (૨) સૂત્રકૃતાંગ (૩) સ્થાનાંગ (૪)  
સમવાયાંગ (૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (૬) જ્ઞાતાધર્મકથાંગ (૭) ઉપાસકદશાંગ (૮)  
અન્તકૃદ્દશાંગ (૯) અનુત્તરોપપાતિકદશાંગ (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ (૧૧) વિપાક  
શ્રુતાંગ અને (૧૨) દ્વૈષ્ટવાદાંગ’

અંગબાહ્ય શ્રુતજ્ઞાન અનેક પ્રકારનું છે તે આ પ્રમાણે અંગબાહ્ય પ્રથમ  
તો યે પ્રકારનું છે આવશ્યક અને આવશ્યકવ્યતિરિક્ત આવશ્યક વ્યતિરિક્તના  
પણ યે ભેદ છે કાલિક અને ઉત્કાલિક એમાંથી કાલિકશ્રુત અનેક પ્રકારના છે  
ઉત્તરાધ્યયન દશા, કલ્પ, વ્યવહાર, નિશીથ, મહાનિશીથ, જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ,  
દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ, ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ ઉત્કાલિક સૂત્ર પણ અનેક  
પ્રકારના છે. જેવાકે—દશવૈકાલિક, કલ્પિકાકલ્પિક, ક્ષુલ્લકલ્પશ્રુત, મહાકલ્પશ્રુત  
ઔપપાતિક, રાજપ્રશ્નેષ્ટિક, જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના મહાપ્રજ્ઞાપના ઇત્યાદિ

આવશ્યકશ્રુતના છ પ્રકાર છે (૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ (૩)  
વન્દનકં (૪) પ્રતિકંભ (૫) કાર્યોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન.

આ શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક જ થાય છે પરન્તુ મતિજ્ઞાન  
શ્રુતજ્ઞાનપૂર્વક થતું નથી ॥ ૪૭ ॥

તત્ત્વાર્થનિચુકિત—પહેલા મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળના  
ભેદથી જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા હતા. તે પૈકી મતિજ્ઞાન  
અવગ્રહ, ઇંદા, અવાય અને ધારણના ભેદથી તથા અવાન્તર ભેદોથી ત્રણસો  
છત્રીસ પ્રકારના છે, એવું પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. હવે શ્રુતજ્ઞાનના  
બે ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ

જે સંલગાય તે શ્રુત અર્થાત્ શબ્દ. અથવા સાંલગવું શ્રુત કહેવાય છે.  
અહીં ભાવના અર્થમાં ‘કત’ પ્રત્યય હોવાથી શ્રુત શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. આ  
શ્રુતજ્ઞાન આગમરૂપ જિનવચન, તીર્થકરોપદેશ, આપ્તોપદેશ અથવા આસવચન  
પણ કહેવાય છે.



શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક થાય છે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનપૂર્વક થતું નથી નન્દી સૂત્રના ૨૪માં સૂત્રમાં કહ્યું છે શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક થાય છે, પરન્તુ મતિજ્ઞાન શ્રુતપૂર્વક થતુ નથી.

અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન બાર પ્રકારનું છે-અ.ચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ, જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, ઉપાસકદશાંગ, અનુત્તરોપપાતિક દશાંગ, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકશ્રુતાંગ, અને દષ્ટિવાદ અગર દષ્ટિપાત.

અંગબાહ્ય બે પ્રકારનું છે. આવશ્યક અને આવશ્યકવ્યતિરિકત. આવશ્યકના છ ભેદ છે-(૧) સામાયિક (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ (૩) વંદણા (૪) પ્રતિકમણ (૫) કાર્યોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન. આવશ્યકવ્યતિરિકત બે પ્રકારના છે-કાલિક અને ઉત્કાલિક તેમાં કાલિક અનેક પ્રકારના છે જેમકે-ઉત્તરાધ્યયન દશા કલ્પ વ્યવહાર, નિશીથ, મહાનિશીથ, જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ક્ષુદ્રિકાવિમાનપ્રવિભક્તિ, મહલ્લિકાવિમાનપ્રવિભક્તિ, અંગચૂલિકા, વકચૂલિકા વિવાહચૂલિકા. અરૂણોપપાત, વરૂણોપપાત, ગરૂડોપપાત, ધરણોપપાત, વૈશ્રમણોપપાત વેલંધરોપપાત દેવેન્દ્રોપપાત, ઉત્થાનસૂત્ર, સમુત્થાનસૂત્ર, નિરયાવલિકા કલ્પિકા. કલ્પાવતંસિકા, પુષ્પિકા, પુષ્પચૂલિકા ઈત્યાદિ

ઉત્કાલિક સૂત્ર પણ અનેક પ્રકારના છે જેવાકે દશવૈકાલિક, કલ્પિકા-કાલ્પિક, ક્ષુદ્ધલકલ્પશ્રુત, મહાકલ્પશ્રુત, ઉપપાતિક, રાજપ્રશ્નીય, છવાલિગમ, પ્રજ્ઞાપના મહાપ્રજ્ઞાપના ઈત્યાદિ. સ્થાનાંગસૂત્રના દ્વિતીયસ્થાનના પ્રથમ ઉદ્દેશકના ૭૨માં સૂત્રમાં કહ્યું છે

શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારના છે જે આ પ્રમાણે છે-અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય નન્દીસૂત્રના ૪૦ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે-અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કેટલા પ્રકારના છે ? ઉત્તર બાર પ્રકારના છે (૧) આચાર (૨) સૂત્રકૃત (૩) સ્થાન (૪) સમવાય (૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (૬) જ્ઞાતાધર્મકથા (૭) ઉપાસકદશા (૮) અનુત્તરોપપાતિક (૯) અનુત્તરોપપાતિક (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ (૧૧) વિપાકશ્રુત અને (૧૨) દષ્ટિવાદ.

આથી આગળ નન્દીસૂત્રમાં જ ૪૪ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે-અંગબાહ્ય ત બે પ્રકારના છે-આવશ્યક અને આવશ્યકવ્યતિરિકત. આવશ્યકના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર-આવશ્યકના છ ભેદ છે-સામાયિક' ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદણા પ્રતિકમણ કાર્યોત્સર્ગ અને પરચખાણ. આવશ્યકવ્યતિરિકતના કેટલા ભેદ છે ? ઉત્તર-આવ-

શ્યકવ્યતિરિકતના એ ભેદ છે જેમકે કાલિક અને ઉત્કાલિક. ઉત્કાલિકના કેટલા ભેદ છે ? ઉત્કાલિક અનેક પ્રકારના છે જેમકે દશવૈકાલિક, કલ્પિકાકલ્પિક, ક્ષુલ્લકલ્પ-શ્રુત, મહાકલ્પશ્રુત, ઉપપાતિક, રાજપ્રશ્નીય, જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞપના મહાપ્રજ્ઞાપના, પ્રમાદાપ્રમાદ નંદી અનુયોગદ્વાર, દેવેન્દ્રસ્તવ, તન્દુલવૈતાલિક. ચન્દ્રાવિધ્યક, સૂર્ય-પ્રજ્ઞમિ, પૌરૂષીમંડલ, મંડલપ્રવેશ, વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય ગણિતવિદ્યા ધ્યાનવિભક્તિ, ચરણવિભક્તિ આત્મવિશુદ્ધિ, વીતરાગશ્રુત સંલેખનાશ્રુત, વિહારકલ્પ, ચરણવિધિ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન, મહાપ્રત્યાખ્યાન, ઇત્યાદિ પ્રમાદાપ્રમાદ, નંદી, અનુયોગદ્વાર દેવેન્દ્રસ્તવ. વૈતાલિક ચંદ્રવૈતાલિક. સૂર્યપ્રજ્ઞમિ પૌરૂષીમંડળ મંડળપ્રવેશ વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય ગણિતવિદ્યા ધ્યાનવિભક્તિ મરણવિભક્તિ આત્મવિશુદ્ધિ, વીતરાગશ્રુત સંલેખનાશ્રુત વિહારકલ્પ ચરણવિધિ આતુરપ્રત્યાખ્યાન મહાપ્રત્યાખ્યાન ઇત્યાદિ

કાલિકશ્રુતના કેટલા ભેદ છે ? કાલિકશ્રુત અનેક પ્રકારનું છે. જેમકે ઉત્તરાધ્યન દશાકલ્પ વ્યવહાર નિશીથ મહાનિશીથ ઋષિભાષિત જંબૂદ્રીપ પ્રજ્ઞપિત દ્રીપસાગરપ્રજ્ઞમિ ચંદ્રપ્રજ્ઞમિ સૂર્યપ્રજ્ઞમિ ક્ષુલ્લિકા વિમાન પ્રવિભક્તિ મહાવિમાન પ્રવિભક્તિ અંગચૂલિકા વર્ગચૂલિકા, વિવાહચૂલિકા અરૂણોપપાત વરૂણોપપાત ગરૂડોપપાત ધરણોપપાત વૈશ્રવમણોપપાત વેલંધરોપપાત દેવેન્દ્રોપપાત ઉદ્ઠાનસૂત્ર નાગપરિઆવહિયા. નિર્ચાવલિકા કલ્પિકા કલ્પાવતંસિકા પુષ્પિકા પુષ્પચૂલિકા. વૃષણીદશા વગેરે ચોર્યાશી હજાર પ્રકીર્ણક હોય છે. ॥ ૪૭ ॥

‘ઓહિનાળે દુવિહે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—અવધિજ્ઞાન એ પ્રકારનું છે ભાવપ્રત્યય અને ક્ષયોપશમનિમિત્તક ૧૪૮

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પહેલાં સવિસ્તર મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. હવે ક્રમપાત્ર અવધિજ્ઞાનના અનેક ભેદોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

પર્વોક્ત સ્વરૂપવાળું અવધિજ્ઞાન એ પ્રકારનું છે. અવધિજ્ઞાનનાં એ પ્રકાર હોવાનું કારણ છે. ભવરૂપનિમિત્ત અને ક્ષયોપશમરૂપનિમિત્ત જે અવધિજ્ઞાનનું કારણ ભવ છે તે ભવપ્રત્યય અને જેનું કારણ ક્ષયોપશમ હોય તે ક્ષયોપશમનિમિત્તક કહેવાય છે. આયુષ્યકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થનાર પર્યાયને ભવ કહે છે. ભવ જેમાં બાહ્ય કારણ હોય તે અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યય કહેવાય છે. આ દેવો અને નારકોને જ થાય છે કારણકે દેવભવ અને નારકભવના નિમિત્તથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. જે અવધિજ્ઞાન તપશ્ચર્યા આદિ ગુણોના યોગથી અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્ષયોપશમનિમિત્તક કહેવાય છે. આ અવધિજ્ઞાન મનુષ્યો અને તિર્યંચપંચેન્દ્રિયોને થાય છે.

અવધિજ્ઞાનાવરણકર્મનાં દેશઘાતી સ્પર્ધકોનો ઉદય, ઉદયાગત સર્વઘાતી સ્પર્ધકોનો ક્ષય અને આગળ ઉપર ઉદયમાં આવનારા સર્વઘાતી સ્પર્ધકોનો

ઉપશમ થાય ત્યારે અવધિજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ થાય છે. ક્ષયોપશમનિમિત્તક અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે (૧) આનુગામિક (૨) અનાનુગામિક (૩) વર્ધમાન (૪) હીયમાન (૫) પ્રતિપાતી અને (૬) અપ્રતિપાતિ. ॥ ૪૮ ॥

## અવધિજ્ઞાન કા નિરૂપણ

તત્ત્વાર્થનિરૂપિત-પહેલા સમ્યક્જ્ઞાન વિશેષ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની વિસ્તારપૂર્વક પ્રરૂપણા કરવામાં આવી હવે ક્રમપ્રાપ્ત અવધિજ્ઞાનનાં બે ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળું અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે ભવ પ્રત્યય અને ક્ષયોપશમપ્રત્યય. જેના બે ભેદ હોવાનું કારણ એ છે કે ભવરૂપ નિમિત્તથી અને ક્ષયોપશમ રૂપનિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે. આયુષ્યકર્મના ઉદયથી થનારો આત્માનો પર્યાય ભવ કહેવાય છે. આ ભવ જેમાં બાહ્ય કારણ હોય તે અવધિજ્ઞાન ભવ પ્રત્યય કહેવાય છે. જે અવધિજ્ઞાનમાં ક્ષયોપશમ જ પ્રધાન કારણ હોય તે ક્ષયોપશમનિમિત્તક અથવા ક્ષયોપશમપ્રત્યય કહેવાય છે ક્ષયોપશમનિમિત્તક અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનાં છે.

અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના દેશઘાતક સ્પર્ધકોનો ઉદય થાય, ઉદયમાં આવેલા સર્વઘાતક સ્પર્ધકોના ક્ષય થાય અને આગળ ઉપર ઉદયમાં આવનારા સ્પર્ધકોનો ઉપશમ થાય ત્યારે અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષય થાય છે.

ક્ષયોપશમનિમિત્તક અવધિજ્ઞાનનાં છ ભેદ છે (૧) આનુગામિક (૨) અનાનુગામિક (૩) વર્ધમાન (૪) હીયમાન (૫) પ્રતિપાતી અને (૬) અપ્રતિપાતી આ ભેદોમાં બે ભવ પ્રત્યયને મેળવી દેવામાં આવે તો સાત ભેદ કહી શકાય.

ભવ પ્રત્યયક અવધિ જ્ઞાન દેવો અને નારકોને થાય છે ક્ષયોપશમનિમિત્તક તે સ્ત્રી મનુષ્યો અને તીર્થંચ પચેન્દ્રિયોને થાય છે. કે જેઓએ અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ કર્યો હોય. અત્રે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન માટે પણ ક્ષયોપશમ થવું અનિવાર્ય છે. કારણકે અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમિક ભાવોમાં પરિણત છે. આથી ક્ષયોપશમ વગર તેની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, તો પણ તેને ભવપ્રત્યય કહેવાનું કારણ એ છે કે ભવ અર્થાત્ દેવભવ અને નરકભવનું નિમિત્ત પામીને અવધિજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ અવશ્ય જ થઈ જાય છે. આ રીતે બાહ્ય કારણની પ્રધાનતાથી એને ભવપ્રત્યય કહેવા છે.

સ્થાનાંગસૂત્ર દ્વિતીય સ્થાન પ્રથમ ઉદ્દેશકના ૭૧માં સૂત્રમાં કહ્યું છે “દેવ અને નારક આ બંને પ્રકારના જીવોને ભવ પ્રત્યયક અવધિજ્ઞાન થાય છે” નન્દી-સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે ભવપ્રત્યયક અવધિજ્ઞાન કોને થાય છે ? દેવોને અને નારકોને એમ બંને થાય છે. પુનઃ સ્થાનાંગ સૂત્રમાં દ્વિતીય સ્થાનક પ્રથમ ઉદ્દેશકના ૭૧ માં

સૂત્રમાં કહ્યું છે એ પ્રકારના જીવોને ક્ષયોપશમિક અવધિજ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યોને અને પંચેન્દ્રિય તિર્થંચોને આથી આગળ સ્થાનાંગના દક્ષ સ્થાનના પરદના સૂત્રમાં કહ્યું છે અવધિજ્ઞાન ૬ પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. જેવાકે (૧) આનુગામિક (૨) અનાનુગામિક (૩) વર્ધમાન (૪) હ્રીયમાન (૫) પ્રતિપાતી (૬) અપ્રતિપાતી નન્દીસૂત્રના ૮માં સૂત્રમાં કહ્યું છે ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન કેને થાય છે? ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન એને થાય છે. મનુષ્યોને અને પંચેન્દ્રીય તિર્થંચોને આને ક્ષયોપશમિક કહેવાનું કારણ શું છે? ઉદયમાં આવેલા અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મોનાં ક્ષયથી તથા જે ઉદયમાં આવ્યા નથી. તેમના ઉપશમથી આ અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આથી ક્ષાયોપશમિક કહેવાય છે. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ૩૩ માં પદમાં ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનના અવસ્થિત અને અનવસ્થિત ભેદ કહ્યા છે ॥ ૪૮ ॥

### મન:પર્યવજ્ઞાન કે દ્વિવિધત્વ કા પ્રતિપાદન

‘મળપઙ્ગવનાણે દુવિદ્દે’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—મન:પર્યવજ્ઞાન કેટલા પ્રકારના છે અને ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ. ૧૪૯।

તત્ત્વાર્થ—ટીપિકા—પહેલા અવધિજ્ઞાનનું સવિસ્તર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોવે મન:પર્યવજ્ઞાનના જે ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ.

મન:પર્યવજ્ઞાનનું સ્વરૂપ પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે તેના જે ભેદ છે. ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ. મન:પર્યવજ્ઞાનાવરણ અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી પરક્રીય મનોગત લાવે. પર્યાયોને પ્રત્યક્ષ જાણનાર જ્ઞાન મન:પર્યવ અથવા મન:પર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. અહીં ‘મન’ શબ્દથી મનોગત પર્યાય સમજવો જોઈએ. બીજાના મનના પર્યાયોને જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રૂપથી જાણે છે. તેને મન:પર્યવ જ્ઞાન કહે છે. જેમાં મતિ ઋજુ સરલ અથવા સાધારણ હોય તે ઋજુમતી અને જે મતિ વિપુલ હોય તે વિપુલમતિ કહેવાય છે. ઋજુમતિની અપેક્ષા વિપુલમતિ જ્ઞાન અધિક વિશુદ્ધ હોય છે. આ સિવાય બંનેમાં બીજો તફાવત પ્રતિપાતિ અપ્રતિપાતીનો છે. ઋજુમતિ પ્રતિપાતી અર્થાત્ ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ પણ થઈ જાય છે. પરંતુ વિપુલમતિ અપ્રતિપાતી છે અર્થાત્ તે એકવાર ઉત્પન્ન થઈને કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્તિ થતા સુધી નાશ પામતું નથી આ રીતે ઋજુમતિ અને વિપુલમતિમાં વિશુદ્ધિ અને અપ્રતિપાતથી તફાવત છે.

અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યવજ્ઞાનમાં વિશુદ્ધિ ક્ષેત્ર સ્વામી અને વિષયની અપેક્ષા અંતર છે.

જે મુનિ વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તે ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢીને ક્રમશઃ મોહનીય જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય આ ચાર ઘાતિ કર્મોનો ક્ષય કરીને નિયમ મુજબ કેવળજ્ઞાનનો સ્વામી બને છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ ઋજુમતિના સંબંધમાં આ હકીકત નથી, તે ઉત્પન્ન થઈને નષ્ટ પણ થઈ જાય છે.

મનઃપર્યવજ્ઞાન અઢીઢીપમાં સ્થિત સંસી જીવોના મનોભાવને બાણે છે. પરંતુ ઋજુમતિ, વિપુલમતિની અપેક્ષા અઢી આંગળ ઓછું બાણે છે. ૧૪૬૧

તત્ત્વાર્થનિચુકિત--પહેલા ક્રમપ્રાપ્ત અવધિજ્ઞાનનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કર્યું. હવે ક્રમોગત મનઃપર્યવજ્ઞાનના બે ભેદોની પ્રરૂપણા કરીએ છીએ,

મનઃપર્યવજ્ઞાનનું સ્વરૂપ પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે. તેના બે ભેદ છે. ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ. જેમાં મતિ, ઋજુ અર્થાત્ સરળ છે. તે ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમાં મતિ વિપુલ છે. તે વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ અને વીર્યાન્તરાય કર્મોના ક્ષયોપશમથી પરકીય મનોગત ભાવો પર્યાયોને પ્રત્યક્ષ રૂપથી બાણુનાર જ્ઞાન મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. અઢી 'મન' શબ્દથી મનોગત અર્થ સમજવો જોઈએ. જે જ્ઞાનથી મનોગત અર્થ બાણી શકાય છે. તે મનઃપર્યવજ્ઞાન છે.

ઋજુમતિની અપેક્ષા વિપુલમતિ જ્ઞાન અધિક વિશુદ્ધ હોય છે. આ સિવાય વિપુલમતિ અપ્રતિપાતી છે જ્યારે ઋજુમતિ પ્રતિપાતી છે. જે એકવાર ઉત્પન્ન થઈને કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સુધી નષ્ટ ન થાય તે અપ્રતિપાતી કહેવાય છે. અને જે પહેલાંજ નાશ પામે તે પ્રતિપાતિ કહેવાય છે. ઋજુમતિ પ્રતિપાતી અને વિપુલમતિ અપ્રતિપાતી છે. આ રીતે વચન, કાય અને મન દ્વારા ક્ષુભ, પરકીય મનોગત સરળભાવને બાણુનારૂં ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન છે અને એ પ્રકારના વિજ્ઞાનથી જે નિવર્તિત ન હોય, પશ્ચાત્ વ્યાવર્તિત ન હોય. આક્ષિત ન હોય, વ્યાઘોટિત ન હોય તે વિપુલમતિ જ્ઞાન કહેવાય છે.

વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી મુનિ સીધો ક્ષપક શ્રેણી પર આરૂઢ થાય છે. અને પહેલાના મોહનીય કર્મોના તથા અન્તમુહૂર્ત પછી એકી સાથે ત્રણ શેષ ઘાતિ કર્મો અપાવીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે.

અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષા મનઃપર્યવજ્ઞાન અધિક વિશુદ્ધ હોય છે. આ બંને જ્ઞાનોમાં વિશુદ્ધિ ક્ષેત્ર સ્વામી અને વિષયથી ભેદ થાય છે. અવધિજ્ઞાનનો

વિષય ક્ષેત્રની અપેક્ષા સંપૂર્ણ લોક છે. અર્થાત્ લોકમાં વિદ્યમાન સઘળા રૂપી પદાર્થોને તે જાણી શકે છે. એટલું જ નહિ પરમાવધિ જ્ઞાનમાં તે એટલું સામર્થ્ય હોય છે કે તે અલોકમાં લોકાકાશની બરાબર બરાબરના અસંખ્યાત ખંડોને જાણી શકે છે. પરંતુ અલોકમાં રૂપી પદાર્થ હોતા નથી આથી તે જાણતો પણ નથી. મનઃપર્યાવ જ્ઞાનત્વું ક્ષેત્ર કેવળ મનુષ્યલોક અર્થાત્ અઠીઢીપ છે, સ્વામીની અપેક્ષા વિચાર કરવામાં આવે તો અવધિજ્ઞાનના સ્વામી ચારેય ગતિઓના જીવ હોય છે. તે નારકો દેવો મનુષ્યો અને તિર્થંચોને પણ થાય છે. મનઃપર્યાવ જ્ઞાન વિરલ મનુષ્યોને જ થાય છે. જેમકે તે કેવળ ગર્ભ જ મનુષ્યોને થાય છે. તેમાં પણ કેવળ કર્મભૂમિને જ થાય છે. તેમાંથી પણ સંખ્યાત વર્ષની આયુષ્યવાળાઓને જ થાય છે. ન તો અકર્મ ભૂમિ જ મનુષ્યોને થાય છે કે ન અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળાઓને સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળાઓમાં પણ પર્યાસને અને તેમાં પણ સમ્યક્ દૃષ્ટિઓને થાય છે. સમ્યક્દૃષ્ટિઓમાં પણ અપ્રમત્ત સંયતોને જ થાય છે અને તેમાં પણ ઋષિ પ્રાપ્ત મુનિઓને જ થાય છે.

વિષયની અપેક્ષાથી અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત રૂપી દ્રવ્યના છેવટના ભાગમાં મનઃપર્યાવજ્ઞાનનો વ્યાપાર થાય છે આ રીતે અવધિજ્ઞાન જે દ્રવ્યને જાણે છે. તેના અનંતમાં ભાગ સૂક્ષ્મ અર્થમાં મનઃપર્યાવજ્ઞાન જાણે છે. નન્દી સૂત્રના અઠારમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે ઋગુમતિ અનંત પ્રદેશી રક્ષોને જાણે દેખે છે. વિપુલમતિ તે જ રક્ષોને અધિકતર વિપુલતર વિશુદ્ધતર અને નિર્મળતર જાણે જૂએ છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષા ઋગુમતિ જઘન્ય આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગને, ઉત્કૃષ્ટ રીતિએ આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીનાં ઉપલાનીચલા ક્ષુદ્રક પ્રતર સુધી ઉપર જ્યોતિષકાના ઉપરી સપાટી સુધી, તીરછામનુષ્યક્ષેત્રની અંદર, અઠીઢીપ સમુદ્રોમાં, પંદર કર્મભૂમિઓમાં, ત્રીસ અકર્મ ભૂમિઓમાં અને છપ્પન અંતર ઢીપોમાં. સંસી પંચેન્દ્રિય પર્યાસ જીવોના લાવેને જાણે જુએ છે. વિપુલમતિ તેને અઠી આંગળ અધિક વિપુલતર, વિશુદ્ધતર અને વિતિમિરતર નિર્મળતર ક્ષેત્રને જાણે જુએ છે.

કાળની અપેક્ષાથી ઋગુમતિ જઘન્ય પદ્યોપયનાં અસંખ્યાતમાં ભાગને

અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ પદ્યોપમનાં અસંખ્યાતમા ભાગને અતીત અને અનાગત કાલને જાણે જુએ છે. વિપુલમતી તેને અધિકતર વિશુદ્ધતર અને નિર્મળતર જાણે જુએ છે.

લાવની અપેક્ષાથી ઋજુમતિ અનંત ભાવોને જાણે છે જુએ છે. સર્વ ભાવોના અનંતમા ભાગને જાણે છે જુએ છે વિપુલમતી તેને અધિકતર વિપુલતર તેમજ વિશુદ્ધતર જાણે જુએ છે. 'મનઃ' પર્યાવજ્ઞાન મનુષ્યોના મન દ્વારા ચિંતિત અર્થને પ્રકટ કરનાર છે, ને મનુષ્યક્ષેત્ર સુધી મર્યાદિત છે, ગુણપ્રત્યય જ થાય છે. અર્થાત્ તપસ્યાં આદિ ગુણો દ્વારા જ ઉત્પન્ન થાય છે અને સંયમી મુનિઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી પણ કહ્યું છે લઘ્વિપ્રાપ્ત, અપ્રમત્તસંયત સમ્યક્દૃષ્ટિ, પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષની આયુવાળા કર્મભૂમિ જ અને ગર્ભજ મનુષ્યોને જ મનઃપર્યાય જ્ઞાન થાય છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન સંક્ષેપમાં ચાર પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. જેમકે (૧) દ્રવ્યથી (૨) ક્ષેત્રથી (૩) કાલથી અને (૪) લાવથી એ રીતે વિષયની દૃષ્ટિએ પણ અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષા મનઃપર્યાયજ્ઞાનની વિશેષતા સમજવી જોઈએ

આ રીતે મનઃપર્યાયજ્ઞાનનાં પર્યાય સૌથી થોડા છે. તેની અપેક્ષા અવધિજ્ઞાનના પર્યાય અનંતગણ છે.

### પાંચ પ્રકાર કે જ્ઞાનોં મતિશ્રુતજ્ઞાન કી વિશેષતા

‘મહસુચનાળે’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ-મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બંધાં દ્રવ્યોને જાણે છે. પરંતુ તેમનાં બંધાં પર્યાયોને જાણતા નથી ॥ ૫૦ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—મોક્ષનાં કારણભૂત સમ્યક્જ્ઞાનના મતિ, શ્રુત અવધિ મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાનના લેહોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. તેમાં પણ મોક્ષ

નું પ્રધાન કારણ હોવાથી કેવળજ્ઞાનની પહેલાં પ્રપ્તિ કરી અને ત્યાર પછી ક્રમથી મતિજ્ઞાન આદિનું નિરૂપણ કર્યું. હવે તે પાંચે જ્ઞાનોમાં પૂર્વ-પૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તર-ઉત્તરવાળા જ્ઞાનનાં ઉત્કર્ષ પ્રતિપાદન કરવા માટે સર્વપ્રથમ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનનાં વિષયનું કથન કરીએ છીએ

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બંધાં દ્રવ્યોને તે જાણે છે પરંતુ બંધાં દ્રવ્યોનાં બંધાં પર્યાયોને જાણતા નથી. આ રીતે મતિ શ્રુતજ્ઞાનનો વ્યાપાર બંધાં દ્રવ્યો માં થાય છે પણ બંધાં પર્યાયોમાં નહીં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બંધાં દ્રવ્યોને વિષય બનાવે છે. પરંતુ બંધાં પર્યાયોને નહીં થોડા પર્યાયો ને જ જાણે છે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ આ છ દ્રવ્ય છે. જેમનું કથન પહેલા કરવામાં આવી ગયું. મતિજ્ઞાન દ્રવ્યને દેશતઃ જાણે છે. શ્રુતજ્ઞાન સર્વતઃ જાણે છે. આથી મતિજ્ઞાનની અપેક્ષા શ્રુતજ્ઞાન વિશિષ્ટ છે. ॥ ૫૦ ॥

તત્ત્વાર્થનિર્યુક્તિ-પહેલા મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળ જ્ઞાન રૂપ સમ્યક્જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે એ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. તેમાં પણ પ્રધાન હોવાથી કેવળજ્ઞાનનું પ્રથમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. તેના પછી મતિજ્ઞાન આદિનું કથન કરવામાં આવ્યું. હવે તે પાંચે જ્ઞાનોમાં ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટતાનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહીએ છીએ

પૂર્વોક્ત મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ બંધાં દ્રવ્યોમાં થાય છે પરંતુ બંધાં પર્યાયોમાં થતી નથી. આ કારણે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય પર્યાય વિષયક નથી, તે પણ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ રૂપ સર્વદ્રવ્યોને જાણે છે. આ રીતે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી જીવ બંધાં દ્રવ્યોને તે જાણે છે પરંતુ તેના બંધાં પર્યાયોને જાણતા નથી. જ્યારે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા ઉપલબ્ધ પદાર્થોને અક્ષરપરમ્પરાની પરિપાટી વગર જ દ્રવ્યોનું જ્ઞાન કરે છે ત્યારે બંધાં દ્રવ્ય મતિજ્ઞાનના વિષય બની જાય છે, પરંતુ બંધાં દ્રવ્યોના બંધાં પર્યાય તેના વિષય થઈ શકતા નથી, કારણકે તે ઈન્દ્રિયો અને મનથી ઉત્પન્ન થાય છે અને બંધાં પર્યાયોને જાણવામાં અસમર્થ છે. આ રીતે તે શ્રુતગ્રંથ અનુસાર ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ દ્રવ્યોને જાણે છે પરંતુ તેના બંધાં પર્યાયોને જાણતું નથી. એમાં પણ મતિજ્ઞાન દ્વારા એક દેશથી જ દ્રવ્યોને જાણે છે, સર્વ દેશથી નહીં. શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા સર્વદેશથી જાણે છે. પરંતુ આ બંને જ્ઞાનોથી દ્રવ્યોના સમસ્ત પર્યાય જાણી શકતા નથી, આ એનો ફલિતાર્થ છે. નન્દીસૂત્રના ૩૭માં સૂત્રમાં કહ્યું છે દ્રવ્યની અપેક્ષા મતિજ્ઞાની સામાન્ય રૂપથી બંધાં દ્રવ્યોને જાણે છે પણ જોતો



નથી, કાલની અપેક્ષા મતિજ્ઞાની સામાન્ય રૂપથી સર્વકાલને જાણે છે પરન્તુ જ્ઞેતો નથી, ભાવની અપેક્ષા મતિજ્ઞાની સામાન્યતઃ બધા ભાવોને જાણે છે પણ જ્ઞેતો નથી આગળ જતાં ત્યાં જ પદમાં સૂત્રમાં કહે છે શ્રુતજ્ઞાન દુઃકામાં ચાર પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે દ્રવ્યથી ક્ષેત્રથી, કાલથી અને ભાવથી દ્રવ્યથી શ્રુતજ્ઞાની ઉપયોગ લગાવીને સર્વદ્રવ્યોને જાણે જુએ છે, ક્ષેત્રથી શ્રુતજ્ઞાની ઉપયોગ લગાડીને સર્વ ક્ષેત્રને જાણે જુએ છે. કાલથી શ્રુતજ્ઞાની ઉપયોગ લગાવી ને સર્વ કાલને જાણે જુએ છે ભાવથી શ્રુતજ્ઞાની ઉપયોગ લગાવીને બધાં ભાવો ને જાણે જુએ છે આ આગમથી મતિજ્ઞાનની અપેક્ષા શ્રુતજ્ઞાનની વિશિષ્ટતા સ્પષ્ટપણે જ્ઞાત થાય છે ॥ ૫૦ ॥

### અવધિજ્ઞાન વિષય કા નિરૂપણ

‘ઓહિનાણે સઠ્ઠ’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—અવધિજ્ઞાન બધાં રૂપી દ્રવ્યોને જાણે છે ॥ ૫૧ ॥

તત્ત્વાર્થઠોપિકાઃ—પૂર્વસૂત્રમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે અવધિજ્ઞાનના વિષયનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ

પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા ભવપ્રત્યયિક અને ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન રૂપી દ્રવ્યોને અર્થાત્ પુદ્ગલમાં જ વ્યાપાર કરે છે, પરન્તુ રૂપી દ્રવ્યોના સમસ્ત પર્યાયોમાં વ્યાપાર કરતું નથી તે અરૂપી દ્રવ્યોને પણ જાણતું નથી સદુથી અધિક વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાન પણ રૂપી દ્રવ્યોને જ જાણે છે પરન્તુ તેમનાં અતીત અનાગત, ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય આદિ બધા અનન્ત પર્યાયોને જાણતું નથી ॥ ૫૧ ॥

તત્ત્વાર્થનિચુંકિત—પહેલા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે કેમપ્રાપ્ત અવધિજ્ઞાનના વિષયનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ

ભવપ્રત્યય અને ક્ષયોપશમનિમિત્તક અવધિજ્ઞાન પુદ્ગલદ્રવ્ય રૂપ સર્વ રૂપી દ્રવ્યોમાં જ વ્યાપાર કરે છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને જીવ આ અરૂપી દ્રવ્યોમાં તેનો વ્યાપાર હોતો નથી, તે રૂપી દ્રવ્યોના સમસ્ત પર્યાયોને પણ જાણતું નથી. પરમ:અવધિજ્ઞાની પણ અત્યન્ત વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાન દ્વારા રૂપી દ્રવ્યોને જ જાણે છે. અરૂપી દ્રવ્ય ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને આત્માને નહીં રૂપી દ્રવ્યોને પણ બધાં અતીત, અનાગત, વર્તમાન, ઉત્પાદ, વ્યય અને અને ધ્રૌવ્ય આદિ અનન્ત પર્યાયોથી જાણતું નથી.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રના ૧૪૪માં સૂત્રમાં કહ્યું છે ‘અવધિદર્શન અવધિદર્શન વાળાના સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોમાં વ્યાપાર હોય છે પરંતુ તેમના સમસ્ત પર્યાયોમાં નહીં’

નંદીસૂત્રમાં ૧૬માં સૂત્રમાં પણ કહ્યું કે અવધિજ્ઞાન સંક્ષેપમી ચાર પ્રકારનું છે દ્રવ્યથી ક્ષેત્રથી કાલથી અને ભાવથી. દ્રવ્યની અપેક્ષા અવધિજ્ઞાની જઘન્ય અનન્ત રૂપી દ્રવ્યોને જાણે જુએ છે ઉત્કૃષ્ટ સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોને જાણે જુએ છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષા અવધિજ્ઞાની જઘન્ય આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગને જાણે જુએ છે, ઉત્કૃષ્ટ અલોકમાં લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત ખંડોને જાણે જુએ છે. કાલથી અવધિજ્ઞાન જઘન્ય આવલિકાની અસંખ્યાતમાં ભાગને જાણે જુએ છે, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત અતીત અને અનાગત ઉત્સર્પિણિ અને અવસર્પિણી કાલોને જાણે જુએ છે. ભાવથી અવધિજ્ઞાની જઘન્ય અનન્ત ભાવોને જાણે જુએ છે અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અનન્ત ભાવોને જાણે જુએ છે સર્વ ભવોના અનન્તમાં ભાગને જાણે અને જુએ છે. ॥ ૫૧ ॥

### મન:પર્યયજ્ઞાન કે વૈશિષ્ય કા નિરૂપણ

‘મણપજ્જવનાળે’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—મન:પર્યવજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાનના વિષયના અનન્તમાં ભાગને જાણે છે. ॥ ૫૨ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા અવધિજ્ઞાનના વિષયનું નિરૂપણ કર્યું, હવે અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષા મન:પર્યવજ્ઞાનની વિશિષ્ટતાનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે તેના વિષયનું નિરૂપણ કરીએ છીએ

મન:પર્યવજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત રૂપી પુદ્ગલ દ્રવ્યના અનન્તમાં ભાગને જાણે છે અર્થાત્ અવધિજ્ઞાન જે દ્રવ્યને વિષય બનાવે છે, તેના અનન્તમાં ભાગને મન:પર્યવજ્ઞાન વિષય બનાવે છે. આ કારણે અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષા મન:પર્યવજ્ઞાન અત્યન્ત સૂક્ષ્મ પદાર્થને જાણવાના કારણે તેની અપેક્ષા વિશિષ્ટ છે. અવધિજ્ઞાન અવિરત સમ્યકદષ્ટિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ મન:પર્યવજ્ઞાન અપ્રમત્ત સંયત અને ઋદ્ધિપ્રાપ્તને જ થાય છે એ પણ એની વિશેષતા છે. ॥ ૫૨ ॥

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—પૂર્વસૂત્રોક્ત અવધિજ્ઞાન મન:પર્યવજ્ઞાનની અપેક્ષા સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં પ્રવૃત્ત થવાના કારણે વિશિષ્ટ છે. આથી તેની ઉત્કૃષ્ટતાનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ

અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત રૂપી પુદ્ગલદ્રવ્યના અનન્ત સૂક્ષ્મ એક ભાગમાં મનઃપર્યવજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ રીતે જે રૂપી પુદ્ગલ દ્રવ્યને અવધિજ્ઞાન બાજુ છે તેના પણ અનન્ત ભાગ સૂક્ષ્મ એક પદાર્થને મનઃપર્યવજ્ઞાન બાજુ છે. આથી જે રૂપી પુદ્ગલ દ્રવ્યોને અવધિજ્ઞાની બાજુ છે, તે અવધિજ્ઞાન દ્વારા દંષ્ટ-જ્ઞાન રૂપી પુદ્ગલ દ્રવ્યોના અનન્ત ભાગ-એકને મનઃપર્યવજ્ઞાની બાજુ છે. અવધિજ્ઞાનના વિષયથી અનન્તમાં ભાગવર્તી રૂપી દ્રવ્યોને દીવાલ આદિ આકારોમાં વ્યવસ્થિત રૂપથી બાજુતા નથી પરન્તુ મનદ્વારા ચિન્તન, વિચાર અને અન્વેષણના વિષયભૂત દ્રવ્યોને જ બાજુ છે. તે દ્રવ્યોને પણ સમસ્ત લોકમાં બાજુતો નથી પરન્તુ મનુષ્યક્ષેત્રવર્તી દ્રવ્યોને જ બાજુ છે. અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષા વિશુદ્ધતર અને અત્યન્ત સૂક્ષ્મ પર્યાયવાળા દ્રવ્યોને મનઃપર્યવજ્ઞાની બાજુ છે.

ભાગવતીસૂત્રના આઠમાં શતકના દ્વિતીય ઉદ્દેશકના સૂત્ર ૩૨૩માં કહ્યું છે મનઃપર્યવજ્ઞાનના પર્યાય બધાથી ઓછા છે અવધિજ્ઞાનના પર્યાય તેનાથી અનન્ત ગણા છે, આભિનિઓધિકજ્ઞાનના પર્યાય અનન્તગણા છે અને કેવળજ્ઞાનના પર્યાય અનન્તગણા છે ॥ ૫૨ ॥

### કેવલજ્ઞાન કી ઉત્પત્તિ કે કારણ કા નિરૂપણ

‘મોહણિજ્ઞાનદંસણા’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—મોહનીય, જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અને અન્તરાય કર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. ॥ ૫૩ ॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોને સંપૂર્ણપણે ક્ષય થઈ જવાથી ઉત્પન્ન થનાર મોક્ષ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વગર શક્ય નથી આથી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ કહીએ છીએ

અઠ્યાવીસ પ્રકારના મોહનીયકર્મના ક્ષયથી, પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી નવ પ્રકારના દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી અને પાંચ પ્રકારના અન્તરાય કર્મના ક્ષયથી તથા ‘ચ’ શબ્દના પ્રયોગથી મનુષ્યાયુ સિવાયના ત્રણ આયુષ્યોના ક્ષયથી સાધારણ નામકર્મ, આતપ નામ કર્મ. પંચેન્દ્રિય ભતિને ખાદ કરતાં ચાર ભતિઓના ક્ષયથી નરકગતિ નરકગત્યાનુપૂર્વી, સ્થાવર, સૂક્ષ્મ તિર્યચગતિ તિર્યચગત્યાનુપૂર્વી અને ઉદ્યોત આ તેર પ્રકારના નામકર્મના ક્ષયથી ત્રેસક કર્મ પ્રકૃતિઓના ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. સર્વપ્રથમ દર્શન ચારિત્ર મોહનીય રૂપ મોહનીય કર્મના ક્ષય થાય છે, એ દર્શવવા માટે સર્વપ્રથમ મોહનીયકર્મ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે, એવું સમજી લેવાતું છે ॥ ૫૩ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોને સર્વથા ક્ષય થવાથી મોક્ષ

ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વગર શક્ય નથી, આથી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ કહીએ છીએ

મોહનીય, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અને અન્તરાય કર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અઠયાવીસ પ્રકારના દર્શનચારિત્ર મોહનીયના, પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીયકર્મના, નવ પ્રકારના દર્શનાવરણીયકર્મના અને પાંચ પ્રકારના અન્તરાયકર્મના ક્ષયથી તથા 'અ' શબ્દના પ્રયોગથી મનુષ્યાયુથી ભિન્ન બાકીના ત્રણ આયુષ્ય નરકાયુ, તિર્યંચાયુ અને દેવાયુ કર્મના ક્ષયથી, સાધારણ આતપ, પંચેન્દ્રિયને છોડી શેષ ચાર ભતિઓના નરકગતિ, નરકગત્યાનુપૂર્વીક સ્થાવર સૂક્ષ્મ, તિર્યંચગતિ, તિર્યંચગત્યાનુપૂર્વીક અને ઉદ્ધોત આ રીતે તેર પ્રકારના નામકર્મના ક્ષયથી, કુલ તેંસઠ કર્મપ્રકૃતિઓના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

અગાઉ વિશિષ્ટ તપના અનુષ્ઠાન આદિ દ્વારા અઠયાવીસ પ્રકારના મોહનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી તથા પાંચપ્રકારના જ્ઞાનાવરણ નવ પ્રકારના દર્શનાવરણ અને પાંચ પ્રકારના અન્તરાય કર્મનો ક્ષયથવાથી, મનુષ્યાયુ સિવાયના ત્રણ આયુષ્ય કર્મોનો ક્ષય થવાથી અને તેર પ્રકારના નામકર્મનો ક્ષય થવાથી સમસ્ત દ્રવ્યો અને પર્યાયોને બાણુનાર કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન, ચાર ઘાતિ કર્મોના દૂર થવાથી પ્રકટ થાય છે. સ્થાનાંગસૂત્રના ત્રીજા સ્થાનમાં કહ્યું છે - જેમનું મોહકર્મ ક્ષીણ થઈ ચુક્યું છે તે અરિહન્તના ત્રણ કર્મોંશ એકી સાથે ક્ષયને પ્રાપ્ત થાય છે જેમકે જ્ઞાનાવરણીય, અને દર્શનાવરણીય અને અન્તરાય 1૫૩।

### કેવલજ્ઞાન કે લક્ષણ કા નિરૂપણ

‘સવ્વદઠ્ઠવ પજ્જવા’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ-કેવળજ્ઞાન સમસ્ત દ્રવ્યો તેમજ પર્યાયોને બાણુ છે. 11૫૪।

તત્ત્વાર્થટીપિકા-મોક્ષની પ્રાપ્તિ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવા થાય છે, આથી મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણ જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય, એ ચાર ઘાતિ કર્મોનો તપશ્ચર્ય આદિ દ્વારા ક્ષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું, હવે કેવળજ્ઞાનના લક્ષણનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

સમસ્ત દ્રવ્યો અને પર્યાયોને જાણનાર કેવળજ્ઞાન છે. અર્થાત્ જે જ્ઞાન ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ રૂપ બધાં દ્રવ્યોને અને તેમના સમસ્ત પર્યાયોને યુગવત્ પ્રત્યક્ષ રૂપથી જાણે છે, તે કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી મતિજ્ઞાન આદિ કોઈ પણ અન્ય જ્ઞાન રહેતું નથી આથી તેનું કોઈ સહાયક સાથી જ્ઞાન ન હોવાથી તે કેવળ કહેવાય છે આથી એ સમજવાનું છે કે કેવળજ્ઞાનનો વિષય સકળ દ્રવ્ય અને સકળ પર્યાય છે. કેવળ અર્થાત્ એકલું અથવા અસહાય, કારણ કે તે ઇન્દ્રિય આદિની સહાયતા ની અપેક્ષા રાખતું નથી અથવા કેવળ શબ્દનો અર્થ થાય સકળ સમ્પૂર્ણ, કારણ કે તે સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થોને ગ્રહણ કરે છે. અથવા કેવળ અર્થાત્ અસાધારણ, અનન્ય સદૃશ કેમકે એવું જ્ઞાન બીજું કોઈ જ નથી. અથવા કેવળ અર્થાત્ અનન્ત, કારણકે તે અપ્રતિપાતી હોવાથી અન્તરહિત છે તથા તેના ક્ષય પણ અનન્ત છે. આ રીતે અહીં કેવળ શબ્દ એક આદિ અર્થવાળો છે.

આ પ્રમાણે મોહનો ક્ષય થવાથી અને જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ તથા અન્તરાય કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થનાર હથેળી પર રાખેલા અતુલ સ્થૂળ મોતીની સમાન યથાર્થ સમસ્ત ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ કાલીન પદાર્થોને જાણનાર કેવળજ્ઞાન હોય છે.

આ માંથી જીવદ્રવ્ય અનન્ત છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ અનન્ત છે અને તે આજુ તથા સ્કંધના ભેદથી ભિન્ન છે. ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ દ્રવ્ય અનેક પ્રદેશી હોવા છતાં પણ બહુકાત્મક ન હોવાના કારણે એક એક જ છે. કાલ દ્રવ્ય પણ અનન્ત છે અને અતીત તથા અનાગત આદિના ભેદથી વિવિધ પ્રકારના છે. આ છએ દ્રવ્યોના ત્રિકાળ ભાવીપર્યાય પ્રત્યેકના અનન્તાનન્ત છે. આમાંથી કોઈ પણ દ્રવ્ય અથવા પર્યાય કેવળજ્ઞાનના વિષયથી પર નથી બહુકે બધાં દ્રવ્ય અને બધાં પર્યાય કેવળજ્ઞાનના વિષય છે. કેવળજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય અપરિમિત છે જેથી તે બધાં દ્રવ્યો અને પર્યાયોને જાણે છે. કેવળજ્ઞાન એકલું જ રહે છે. તેની સાથે કોઈ પણ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન રહી શકતું નથી. મતિ-જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બંને એક સાથે જ રહે છે, કદાચિત કોઈ આત્મામાં મતિ શ્રુત અને અવધિ અથવા મતિ. શ્રુત અને મન:પર્યવ એ ત્રણ જ્ઞાન સંયુક્ત

પણે હોય છે કોઈ આત્મામાં મતિ શ્રુત અવધિ અને મનઃપર્યાવ એ ચારે જ્ઞાન પણ જોવામાં આવે છે પાંચે જ્ઞાન એકી સાથે હોઈ શકતા નથી પરંતુ યાદ રાખવું ઘટે કે ઉપયોગ એક સમયમાં એક જ જ્ઞાનને થાય છે. એથી અધિક છે, ત્રણ અથવા ચાર જ્ઞાનોનું એકી સાથે હોવાનું જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે માત્ર ક્ષયોપશમની અપેક્ષાથી છે અર્થાત્ એક આત્મામાં એક સાથે ચાર જ્ઞાનો સુધી ક્ષયોપશમ થાય છે. ॥ ૫૪ ॥

તત્ત્વાર્થનિયુક્તિ—પૂર્વસૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે કારણભૂત જે કેવળજ્ઞાન છે તેની ઉત્પત્તિના કારણ, જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ મોહનીય અને અન્તરાય આ ચાર ઘાતિકર્મોનો ક્ષય છે કે જે વિશિષ્ટ તપશ્ચર્યા આદિથી થાય છે. હવે કેવળજ્ઞાનના લક્ષણનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ

જે સમસ્ત દ્રવ્યો અને સમસ્ત પર્યાયોને જાણે છે, તેને કેવળજ્ઞાન કહે છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને કાલ, આ બધાં દ્રવ્યોને તથા બધાં પર્યાયોને જાણનારા જ્ઞાન કેવળ જ્ઞાન કહેવાય છે. આ રીતે સકળ દ્રવ્ય અને સકળ પર્યાય વિષયક કેવળજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આ રીતે જે ધર્માસ્તિકાય આદિ બધાં દ્રવ્યોને તેમજ ઉત્પાદ આદિ બધાં પર્યાયોને જાણે છે તે કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે.

ધર્મ, અધર્મ, અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યોના ઉત્પાદ અને વ્યય પરતઃ હોય છે. પુદ્ગલદ્રવ્યને શુકલ પર્યાયથી વ્યય (વિનાશ) થાય છે, નીલપર્યાયના રૂપ માં ઉત્પાદ થાય છે, તે પણ તે પુદ્ગલ રૂપથી ધ્રુવ રહે છે એજ રીતે જીવ નો પણ દેવ પર્યાયથી ઉત્પાદ, મનુષ્યપર્યાયથી વિનાશ અને જીવ રૂપથી ધ્રોવ્ય થાય છે— અર્થાત્ જીવત્વ બંને પર્યાયોમાં કાયમ રહે છે એવી જ રીતે કાલ પણ આવલોકિકા આદિ રૂપથી નષ્ટ થાય છે, સમય આદિ રૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કાલત્વની દૃષ્ટિથી સદા સ્થિર રહે છે. આ પ્રકારના સઘળા દ્રવ્યો તેમજ પર્યાયોને કેવળજ્ઞાન જાણે છે.

પ્રશ્ન—કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્યો અને સર્વપર્યાયોને કેવી રીતે જાણ કરી શકે ? કારણ કે તેઓ તો અનન્તાનન્ત છે !

ઉત્તર—કેવળજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય અપરિમિત છે. અસીમ માહાત્મ્ય હોવાના કારણે કેવળજ્ઞાન સમસ્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્રકાલ અને ભાવથી વિશિષ્ટ પ્રકારો નું ઓધક હોય છે કેવળજ્ઞાન સમસ્ત લોક અને અલોકને જાણે છે. તેનાથી વધીને અન્ય કોઈ જ્ઞાન નથી અને એવું કોઈ જ્ઞેય નથી જે કેવળજ્ઞાનના વિષયથી બહાર હોય. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયથી વ્યાપ્ત આકાશ લોક કહેવાય છે. જે આકાશખંડમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય વિદ્યમાન નથી,

તે લોકથી ભિન્ન અલોક કહેવાય છે. આ રીતે આ લોક અને અલોકમાં જે કોઈ પણ જ્ઞેય હોય છે, તે સર્વેને કેવળી કેવળજ્ઞાન દ્વારા જાણે છે જેવી રીતે બહાર જુએ છે તેવી જ રીતે અંદર પણ જુએ છે. આ રીતે કેવળજ્ઞાન સંપૂર્ણ લોક અલોક વિષયક છે. આથી પરિપૂર્ણ કહેવાય છે, કારણકે તે સમસ્ત દ્રવ્યભાવસમૂહનો પરિચ્છેદક છે, આ પ્રકારે સમગ્ર મતિ આદિ જ્ઞાનોની અપેક્ષા વિશિષ્ટ, અસાધારણ નિરપેક્ષા વિશુદ્ધ સર્વભાવોના જ્ઞાપક તથા લોક અલોક વિષયક હોવાના કારણે અનન્ત પરિણામાત્મક કેવળજ્ઞાન હોય છે.

કેવળજ્ઞાન મતિ આદિ જ્ઞાનોની સાથે રહી શકતું નથી પરન્તુ એકલું જ રહે છે. કેવળજ્ઞાનની સાથે કાયોપશમિક જ્ઞાનોત્તર રહેવું, શક્ય નથી. એક જીવમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન બંને તો સાથે જ હોય છે, કદાચિત અવધિજ્ઞાન અથવા મનઃપર્યાવજ્ઞાન સાથે પણ ત્રણ હોઈ શકે છે અને કોઈ આરમામાં ચારે પણ જોવા મળે છે પરન્તુ એકી સાથે પાંચ જ્ઞાનોત્તર હોવું સંભવિત નથી. કેવળજ્ઞાનના સદ્ભાવમાં મતિ આદિ ચાર જ્ઞાનોનો સદ્ભાવ હોતો નથી. આથી બીજા જ્ઞાનોની સાથે સમ્પ્રદ ન હોવાથી અસહાય હોવાના કારણે તે 'કેવળ' જ્ઞાન કહેવાય છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રના દર્શનગુણ પ્રમાણના પ્રકરણના સૂત્ર ૧૪૪માં કહ્યું છે કેવલદર્શન કેવલદર્શનીના સર્વદ્રવ્યમાં અને સર્વપર્યાયોમાં નંદીસૂત્રના ૨૨માં સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-તે કેવળજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે દ્રવ્યથી ક્ષેત્રથી કાળથી અને ભાવથી. દ્રવ્યથી કેવળજ્ઞાની બધાં દ્રવ્યોને જાણે છે જુએ છે, ક્ષેત્રથી કેવળજ્ઞાની સર્વક્ષેત્રને જાણે છે જુએ છે, કાળથી કેવળજ્ઞાની સમ્પૂર્ણ કાળને જાણે જુએ છે અને ભાવથી કેવળજ્ઞાની સકળ ભાવોને જાણે જુએ છે. કેવળજ્ઞાન સમ્પૂર્ણ દ્રવ્યો, અને પરિણામોને જાણવાનું કારણ છે, અનન્ત છે' શાશ્વત છે, અપ્રતિપાતી છે અને એક પ્રકારનું છે. આનાથી એ ક્લિત થયું કે કેવળનું મહાત્મ્ય અપરિમિત છે. ॥ ૫૪ ॥

જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્યશ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત "તત્ત્વાર્થસૂત્ર"ની દીપિકા-નિયુક્તિ વ્યાખ્યાનો આરંભે અધ્યાય સમાપ્ત: ॥૮॥



નવમા અધ્યાયનો પ્રારંભ—

‘સચલક્રમસ્વપ મોક્ષે’

સૂત્રાર્થ—સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થઈ જવો મોક્ષ છે ॥ ૧ ॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—‘જીવ, અજીવ, બન્ધ, પુણ્ય, પાપ, આસ્ત્રવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ. આ નવ તત્ત્વ છે” આ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના અનુસાર પ્રથમ આઠ અધ્યાયોમાં ક્રમથી એક-એક અધ્યયનમાં જીવથી લઈને નિર્જરાપર્યંત આઠ તત્ત્વોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી, હવે ક્રમપ્રાપ્ત નવમાં મોક્ષતત્ત્વની વિશદ પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે—

પહેલા મિથ્યાદષ્ટિથી લઈને તેરમાં ગુણસ્થાન સુધી દેશતઃ નિર્જરા થાય છે, ત્યારબાદ અયોગકેવળીને સમસ્તકર્મોના ક્ષયરૂપ નિર્જરા થાય છે એ કહેવામાં આવી ગયું છે, હવે એ બતાવીએ છીએ કે સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થવાથી શું થાય છે?

અનરશન તથા પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ બાહ્ય તથા આભ્યન્તર તપથી, સંયમ આદિથી તથા કર્મફળમા લોગરૂપી વિપાકથી એકદેશ કર્મક્ષય રૂપ નિર્જરા થાય છે એ કહેવામાં આવ્યું છે. તદનન્તર બન્ધના કારણે મિથ્યાદર્શન આદિ નો અભાવ થઈ જવાથી અને કેવળજ્ઞાન તથા કેવળદર્શનની ઉત્પત્તિ થઈ જવાથી જ્ઞાનાવરણથી લઈને અન્તરાયકર્મ પર્યન્ત આઠ મૂળ કર્મપ્રકૃતિઓનો તથા એકસો અડતાળીશ ઉત્તરપ્રકૃતિઓનો ક્ષય થવાથી સઘળાં કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે, અર્થાત્ તે કર્મ આત્માથી જુદાં થઈ જાય છે. આ જ મોક્ષ કહેવાય છે.

આ રીતે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચાર ઘનઘાતિ કર્મોનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ બાદ વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુ એ ચાર ભવધારણીય કર્મોનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. આ રીતે સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થતાં જ ઔદારિક શરીરથી મુક્ત થયેલા આ મનુષ્ય જન્મનો અન્ત આવે છે અને મિથ્યાદર્શનાદિનો અભાવ થવાથી પુનર્જન્મ થતો નથી આમ પૂર્વજન્મનો વિરોધ થઈ જવો અને ઉત્તરજન્મનો પ્રાદુર્ભાવ ન થવો મોક્ષ છે અને સમ્પૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય થવો તેનું લક્ષણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાન દર્શન ઉપયોગ રૂપ આત્માનું પોતાના જ સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થઈ જવું એ જ મોક્ષ કહેવાય છે.

કર્મની આઠ મૂળ પ્રકૃતિઓ છે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય વેદનીય આયુ, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય આમાંથી મતિજ્ઞાનાવરણ આદિના લેદથી જ્ઞાનાવરણના પાંચ લેદ છે, ચક્ષુદર્શનાવરણ આદિના લેદથી દર્શનાવરણ આદિ દર્શનાવરણના નવ લેદ છે, દર્શનમોહનીય ચારિત્રમોહનીય આદિના લેદથી મોહનીય કર્મના અઠયાવીસ લેદ છે, સાતા અસાતાના લેદથી વેદનીય



કર્મના બે લેદ છે, નરકાયુતિય'આયુ આદિના લેદથી આયુકર્મના ચાર લેદ છે ગતિનામ, જાતિનામ આદિના લેદથી નામકર્મના ત્રણુ લેદ છે ઉચ્ચ અને નીચના લેદથી ગોત્રકર્મ બે પ્રકારના છે. દાનાન્તરાય આદિના લેદથી અન્તરાય કર્મના પાંચ લેદ છે. આવી રીતે પાંચ, નવ, અઠ્યાવીસ, બે, ચાર. ત્રણુ બે અને પાંચ (૫+૬+૨૮+૨૪+૬૩+૨૪) મળીને એકસો અડતાલીશ (૧૪૮) કર્મ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થઈ જવો મોક્ષ સમજવો જોઈએ આ કર્મોનું વિશેષ સ્વરૂપ નિચુંક્રિતમાં દર્શાવીશું ॥ ૧ ॥

તત્ત્વાર્થનિચુંક્રિત—જીવ, અજીવ, બન્ધ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં પ્રતિપાદિત નવ તત્ત્વોમાંથી ક્રમાનુસાર જીવથી લઈને નિર્જરા પર્યન્ત આઠ તત્ત્વોનું આઠ અધ્યાયોમાં એક એકનું એક એક અધ્યાયમાં વિસ્તારપૂર્વક પ્રરૂપણ કરવામાં આણું હવે નવમા મોક્ષતત્ત્વની પ્રરૂપણા કાજે નવમો અધ્યાય પ્રારંભ કરવામાં આવે છે— સમ્પૂર્ણકર્મોનો અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ આદિ આઠ મૂળ કર્મ પ્રકૃતિઓનો એકસો અડતાલીશ ઉત્તરપ્રકૃતિઓનો ક્ષય થવો અર્થાત્ આત્મપ્રદેશથી પૃથક્ થઈ જવું મોક્ષ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગ લક્ષણવાળા આત્માનું પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન થઈ જવું એ જ મોક્ષ છે.

પહેલા તપ સંયમ અને નિર્જરા આદિ દ્વારા જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય નામક ચાર ઘનઘાતિ કર્મોનો ક્ષય થઈ જવાથી કેવળ-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યારબાદ ભવોપગ્રાહી વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આશુબ્ય નામક ચાર કર્મોનો ક્ષય થાય છે. આ રીતે ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સહિત આઠકર્મોનો ક્ષય થતાંની સાથે જ ઔદારિક શરીરવાળા આ મનુબ્ય જન્મનો અન્ત થઈ ગય છે અને બન્ધના કારણે મિથ્યાદર્શન આદિનો અલાવ થવાથી ઉત્તરજન્મનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. આ રીતે વર્તમાન જન્મના ઉચ્છેદથી અને પુનર્જન્મનો પ્રાદુર્ભાવ ન થવાથી જે સમસ્ત કર્મોથી રહિત વિદેહાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે જ મોક્ષ છે. આમ સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય, આત્મપ્રદેશથી પૃથક્ થવું રૂપ નિર્જરણ, કર્મ સમૂહનો પ્રધ્યંસ અથવા આત્માનું પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થવું એ જ મોક્ષ કહેવાય છે. મોક્ષ અવસ્થામાં આત્માનો અલાવ થતો નથી. આત્મા જ્ઞાનાદિપરિણામ સ્વભાવવાળો હોવાથી સમૂળગો નષ્ટ થતો નથી. તે અવસ્થામાં પણ જ્ઞાનાદિ સ્વભાવથી તેની સત્તા તો રહે જ છે.

તપ, સંયમ આદિ દ્વારા સમસ્ત આસ્રવદ્વારોનો નિરોધ કરનારી સંવર યુક્ત, પરમ અતિશયથી સમ્પન્ન, ક્રિયાનું સમીચીન અનુષ્ઠાન કરનારા છન્નસ્થ સયોગકેવળી અને સમ્પૂર્ણ યોગનો નિરોધ કરનારાઓને મિથ્યાદર્શન આદિ

અન્ધ કારણોના અભાવ થઈ જવાથી તદાવરણીય કર્મના ક્ષયથી સમ્યકદર્શન આદિની ઉત્પત્તિ થવાથી નવીન કર્મો બંધાતા નથી અને તપના અતુષ્ઠાન આદિથી પૂર્વોપાર્જિત કર્મોના ક્ષય થઈ જાય છે ત્યારે મોહનીયનર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અન્તરાય કર્મોના આત્યન્તિક-હર્યશને માટે ક્ષય જાય છે. લવધારણીય વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય કર્મોના ક્ષય થઈ જાય છે.

ધાતિકર્મનો ક્ષય થતાં જ સમસ્ત દ્રવ્યો અને પર્યાયોને જાણનારા, પરમ ઐશ્વર્યથી સુક્રત, અનન્ત, અનુત્તર (સર્વોત્કૃષ્ટ) નિર્બંધાત, નિરાવરણ, સમ્પૂર્ણ કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આમને પ્રાપ્ત કરીને જીવ શુદ્ધ થઈ જાય છે. સઘળાં કર્મમાત્ર, ક્ષીણ થવાથી જુદા સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, જિન અને કેવળી બની જાય છે. આ સમયે અત્યન્ત હલકા શુભ વેદનીય નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય કર્મો શેષ રહી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં આયુષ્યકર્મને સંસ્કાર વશ તે ચન્દ્રમાની જેમ ભવ્યજીવ રૂપી કુમુદવનોને વિકસિત ઉદ્ભોધિત કરવાને માટે ભ્રમંડળમાં વિચરે છે. તદનન્તર ઉક્ત વિધિ અનુસાર આયુષ્યકર્મની સમાપ્તિ થવાની સાથે જ વેદનીય, નામ અને ગોત્ર કર્મોના પણ ક્ષય થઈ જાય છે. આ રીતે સકળ કર્મોના ક્ષય થવાથી પોતાનું આત્મામાંજ અવસ્થિત થઈ જવા રૂપ મોક્ષ થાય છે.

અહીં પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણનું નવ પ્રકારના દર્શનાવરણનો (૧) અધ્યાવીશ પ્રકારના મોહનીયનો (૨) બે પ્રકારના વેદનીયનો (૩) ત્રણ પ્રકારના નામકર્મનો, ચાર પ્રકારના આયુષ્યકર્મનો—બે પ્રકારનાં ગોત્ર કર્મનો અને પાંચ પ્રકારના અન્તરાય કર્મનો એ રીતે બધા મળીને એકસો અડતાળીશ (૧૪૮) કર્મપ્રકૃતિઓનો ક્ષય સમજવો જોઈએ. આમાંથી અવિરત સમ્યકદર્શિ, દેશવિરત, પ્રમત્તસંયત અને અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનોમાંથી કેઈ ગુણસ્થાનમાં મોહનીય કર્મની સાત પ્રકૃતિઓ ચાર અનન્તાનુબન્ધી અને દર્શન મોહનીયની ત્રણ મિથ્યાત્વ, સમ્યક્ત્વ મોહ અને મિશ્ર ક્ષીણ થાય છે. અનિવૃત્તિ ગુણસ્થાનમાં મોહનીયકર્મની વીસ પ્રકૃતિઓને ક્ષય થાય છે અને નામકર્મની તેર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય છે જે આ પ્રમાણે છે નરકગતિ, નરકગત્યાનુપૂર્વી તિર્થંગતિ, તિર્થંગત્યાનુપૂર્વી, એકેન્દ્રિયભતિ, દ્વીષન્દ્રિયભતિ, ત્રીન્દ્રિયભતિ ચતુરિન્દ્રિયભતિ, આતપ, ઉદ્દ્યોત. સ્થાવર સુદમ અને સાધારણ નિદ્રા નિદ્રા પ્રચલાપ્રચલા અને સ્થાનહિં નામક દર્શનાવરણની ત્રણ પ્રકારની પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય છે. મોહનીય પ્રકૃતિઓમાંથી કમથી ચાર અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ આદિ ચાર પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ આદિનો ક્ષય થાય છે. પછી નપુંસકવેદ, સ્ત્રીવેદ, હાસ્ય રતિ અરતિ, શોક, ભય, જીગૃહ્સા, પુરૂષવેદ તથા સંજવલન ક્રોધ માન તથા

માયાનો ક્ષય થાય છે સૂક્ષ્મસામ્પરાય ગુણસ્થાનના ચરમ સમયમાં સંજવલન લોભનો ક્ષય થાય છે ત્યારબાદ ક્ષીણક્રપાય ગુણસ્થાનમાં નિદ્રા અને પ્રચલા નામક બે પ્રકૃતિઓના દ્વિચરમ સમયમાં ક્ષય થાય છે અને ચરમ સમયમાં ચૌદ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય છે જે આ પ્રમાણે છે પાંચ જ્ઞાનાવરણ અને નવ દર્શનાવરણની અયોગકેવળી દ્વિચરમસમયમાં પીસ્તાળીશ નામ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે તે આ પ્રમાણે છે દેવગતિ, ઔદરિક આદિ પાંચ શરીરનામ છ સંસ્થાન ત્રણ અંગોપાંગ, છ સંહનન. વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, મનુષ્યગત્યાનુ પૂર્વી, અગુરુલુપુ, ઉપઘાત, પરાઘાત, ઉચ્છવાસ, પ્રશસ્તવિહાયોગતિ, અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, અપર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, અસ્થિર. શુભ, અશુભ, દુર્લભ, સુસ્વર દુસ્વર, અનાદેય. અયશઃકીર્તિ અને નિર્માણ સ્નાતા અસ્નાતામાંથી કોઈ એક વેદનીય અને નીચ ગોત્ર કર્મનો ક્ષય થવાથી તીર્થકર અયોગકેવળી ચરમ સમયમાં બાર કર્મ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે તે આ પ્રમાણે છે કોઈ એક વેદનીય ઉચ્ચગોત્ર, મનુષ્યાયુ મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, મુભગ, આદેય યશઃકીર્તિ અને તીર્થકર નામકર્મ અતીર્થકર કેવળી ચરમસમયમાં આજ ઉપર કહેલી પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે, માત્ર તીર્થકર પ્રકૃતિનો ક્ષય કરતાં નથી કારણ કે તેમને પ્રકૃતિઓ હોતી જ નથી. આમ તેઓ અગીયાર પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરે છે. આયુષ્ય કેવળ એક મનુષ્યાયુ જ તેમનામાં હોય છે, શેષ ત્રણ આયુષ્ય બાંધ્યા હોતા નથી આથી એક માત્ર મનુષ્યાયુ કર્મનો જ તે સમયે ક્ષય થાય છે. સ્થાનાંગના ત્રીજા સ્થાન, ચોથા ઉદ્દેશકમાં કહ્યું છે—

ક્ષીણમોહનીય અરિહન્ત ભગવાનના ત્રણ કર્મશીનો એકી સાથે ક્ષય થાય છે તે આ પ્રમાણે છે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અન્તરાય

ઉત્તરાધ્યયનના ૨૯માં અધ્યયનના ૭૧ માં બોલમાં કહ્યું છે સર્વપ્રથમ યથાક્રમ અઠ્યાવીશ પ્રકારના મોહનીયકર્મનો ક્ષય કરે છે, પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણનો, નવ પ્રકારના દર્શનાવરણ કર્મનો અને પાંચ પ્રકારના અન્તરાયકર્મનો આ ત્રણે કર્મશીનો એકી સાથે ક્ષય કરે છે.

પુનઃઉત્તરાધ્યયનના ૨૯માં અધ્યયનના ૭૨માં બોલમાં કહ્યું છે અનગાર સમુચ્છન્નક્રિય અનિવૃત્તિ શુકલધ્યાન ધ્યાતો થકો વેદનીય, આયુ. નામ અને ગોત્ર આ ચાર કર્મશીનો એકી સાથે ક્ષય કરે છે.

આ રીતે ઉત્તરાધ્યયન અને સ્થાનાંગ નામક સૂત્રાગમના પ્રમાણથી જ્ઞાત પ્રાય છે કે મોક્ષ અવસ્થામાં સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થાય છે.

આથી સમ્પૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય મોક્ષ કહેવાય છે એવું પ્રકૃતસૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧ ॥

‘કેવલસમ્મત્તનાણદંસણ’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—કેવળસમ્યકત્વ, જ્ઞાન, દર્શન અને સિદ્ધત્વને બાદ કરતા ઔપશમિક આદિ ભાવોનો તથા ભવ્યત્વ ભાવનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે ॥ ૨ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પૂર્વસૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું કે સકળ કર્મોનો ક્ષય થવો મોક્ષ છે. મોક્ષ અવસ્થામાં કેવળ દ્રવ્યકર્મોનો જ ક્ષય થતો નથી પરંતુ ક્ષયોપશમિક, ઔદયિક આદિ ભાવોનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે એ પ્રતિપાદન કરવા માટે કહીએ છીએ

કેવળ સમ્યકત્વ, જ્ઞાન, દર્શન અને સિદ્ધત્વ સિવાય ઔપશમિક આદિ ભાવોનો તથા ભવ્યત્વનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. દર્શનમોહનીય સાત પ્રકૃતિઓના ક્ષયથી ક્ષાયિક સમ્યકત્વ થાય છે. સમ્પૂર્ણ જ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી ક્ષાયિક કેવળ જ્ઞાન થાય છે, દર્શનાવરણકર્મના ક્ષયથી ક્ષાયિક કેવળદર્શન થાય છે. સમસ્ત કર્મોના ક્ષયથી ક્ષાયિક સિદ્ધત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભાવોના સિવાય જે ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔદયિક ભાવ છે તેમનો ક્ષય થઈ જાય છે ભવ્યત્વ નામક પારિણામિક ભાવ પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ રીતે મુક્તાત્મામાં ઔપશમિક ક્ષાયોપશમિક અને ઔદયિક ભાવ સર્વથા જ હોતા નથી. ક્ષાયિક ભાવોમાંથી ક્ષાયિકસમ્યકત્વ, ક્ષાયિક કેવળજ્ઞાન, ક્ષાયિક કેવળદર્શન’ ક્ષાયિક સિદ્ધત્વ વિદ્યમાન રહે છે આ ચાર સિવાય અન્ય કોઈ ક્ષાયિકભાવ રહેતો નથી. પારિણામિક ભાવોમાં ભવ્યત્વ જેના કારણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની થો ગ્યતા સાંપડે છે, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા બાદ રહેતું નથી. પરંતુ અસ્તિત્વ, ગુણવત્વ, અનાદિ ત્વ અસંખ્યેયપ્રદેશવત્વ, નિત્યત્વ, દ્રવ્યત્વ આદિ પારિણામિક ભાવ રહે છે. આ સમ્યકત્વ આદિક્ષાયિક ભાવ અનન્ત હોવાના કારણે મુક્ત જીવોમાં જ હોય છે ૧૨.

તત્ત્વાર્થનિર્ચુકિત—પહેલા કહેવામાં આવ્યું હતું કે મુક્તાવસ્થામાં જ્ઞાનાવરણીય આદિ બધાં કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે, પરંતુ હવે એ નિરૂપણ કરીએ છીએ કે કેવળ કર્મોનો ક્ષય થતો નથી પરંતુ આત્માના અસાધારણ ભાવ ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક ઔદયિક અને પારિણામિકનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે પરંતુ આમાં થોડો અપવાદ પણ છે.

દર્શનસંપત્કના ક્ષયથી ક્ષાયિક સમ્યકત્વ થાય છે, જ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન, દર્શનાવરણના ક્ષયથી કેવળદર્શન અને સમસ્ત કર્મોના ક્ષયથી સિદ્ધત્વ

ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધાંને બાદ કરતા અન્ય ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપ-  
 પશમિક, ઔદયિક અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા રૂપ લબ્યત્વ નામક  
 પારિણમિક ભાવનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે આ કારણે મુક્તાત્મામાં ઔપશમિક  
 ક્ષાયોપશમિક અને ઔદયિક આ ત્રણે ભાવ તો સર્વથા જ હોતાં નથી, ક્ષાયિક  
 ભાવોમાંથી ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન અને સિદ્ધત્વ રહે છે આ  
 સિવાય અન્ય કોઈ ક્ષાયિકભાવ પણ મુક્તાત્મામાં હોતા નથી, સમ્યક્ત્વ આદિ  
 ચાર ભાવ નિત્ય હોવાથી રહે છે, પરંતુ પારિણમિક ભાવોમાંથી સિદ્ધિ  
 પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા રૂપ લબ્યત્વ ભાવનો જ અભાવ હોય છે. તેના સિવાય  
 પારિણમિક ભાવ જેવાકે અસ્તિત્વ, ગુણુત્વ અનાદિત્વ, અસંખ્યાત પ્રદેશત્વ  
 નિત્યત્વ, દ્રવ્યત્વ આદિ મોક્ષાવસ્થામાં પણ વિદ્યમાન હોય છે જ આ રીતે  
 મોક્ષાવસ્થામાં ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔદયિક ભાવોનો સર્વથા અભાવ  
 થઈ જાય છે. એવી જ રીતે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, ક્ષાયિકકેવળજ્ઞાન, ક્ષાયિકકેવળદર્શન  
 ક્ષાયિક સિદ્ધત્વ સિવાય અન્ય ક્ષાયિકભાવોનો પણ અભાવ થઈ જાય છે પરંતુ  
 ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ આદિ ચાર ક્ષાયિકભાવો નિત્ય હોવાના કારણે મોક્ષાવસ્થામાં  
 આત્મપ્રદેશોથી પૃથક્ થતાં નથી. પારિણમિકભાવોમાંથી લબ્યત્વ નામક પારિ-  
 ણમિક મુક્તાત્મામાં રહેતો નથી એ સિવાય અન્ય અસ્તિત્વ આદિ પારિણમિક  
 ભાવ કાયમ રહે છે કારણ કે આત્માનો એવો જ પરિણામસ્વભાવ છે.

અનુયોગદ્વાર માં ૫૮ નામોનાં અધિકારમાં કહ્યું છે ક્ષીણમોહ કેવળ  
 સમ્યક્ત્વી, કેવળજ્ઞાની, કેવળદર્શની અને સિદ્ધ હોય છે.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ૧૮-૧૯માં પદમાં કહ્યું છે—મુક્તાત્મા ન તો લબ્ય  
 કહેવાતા, નથી અલબ્ય, તેઓ સિદ્ધ છે, સમ્યક્દંષ્ટિ છે ॥ ૨ ॥

‘તઓ પચ્છા સહૃદં’ ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—મુક્ત થયા બાદ આત્મા લોકના અન્ત સુધી ઉર્ધ્વગમન કરે છે ॥ ૩ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું કે સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થવો મોક્ષ કહેવાય છે, પરંતુ મુક્ત થઈને આત્મા ત્યાં જ રહી જાય છે અથવા બીજે કયાંય જાય છે એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરીએ છીએ

સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થવા બાદ મુક્તાત્મા ઉપર ગમન કરે છે. તે કયાં સુધી જાય છે ? તે કહે છે—લોકના અન્ત સુધી અગ્રલાગ સુધી જાય છે. પંચાસ્તિકાયાત્મક આ લોકના અગ્રલાગમાં ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા નામક પૃથ્વી છે. તે અરક્તના જેવી રવેત તેમજ ઉર્ધ્વમુખ છત્રના આકારની છે. તેની પશ્ચ ઉપર એક ચોજન અર્થાત્ ચાર ગાઉ સુધી લોક છે. આ ચાર ગાઉમાંથી ત્રણ ગાઉ છોડીને ચોથા ગાઉનો છઠો ભાગ ત્રણસોતેત્રીશ ધનુષ્ય અને બત્રીશ આંગળી પ્રમિત ક્ષેત્ર લોકાન્ત શબ્દથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તે લોકાન્તમાં જઈને મુક્તાત્મા અર્થાત્ સિદ્ધ અવસ્થિત થઈ જાય છે ॥ ૩ ॥

‘ન તઓ પરં ધર્મસ્થિકાયાઽભાવા’

સૂત્રાર્થ—લોકાન્તથી આગળ મુક્તાત્મા જતા નથી કારણકે ત્યાં ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ છે ॥ ૪ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલા બતાવવામાં આવ્યું કે મુક્ત થઈ ગયા બાદ મુક્તાત્મા ઉપર લોકાન્ત સુધી ગમન કરે છે, પરંતુ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જો મુક્તાત્માનું ઉર્ધ્વગમન થાય છે તે લોકાન્ત સુધી જ જવાનો નિયમ શા માટે છે. ? આગળ જવામાં શું વાંધો છે ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરીએ છીએ લોકાન્તથી આગળ મુક્તાત્માનું ગમન થતું નથી કારણકે ત્યાં ધર્માસ્તિકાય નથી ધર્મદ્રવ્ય ગતિપરિણુત જીવો અને પુદ્ગલોની ગતિમાં નિમિત્ત કારણ હોય છે, જેવી રીતે જળ માછલીની ગતિમાં સહાયક થાય છે. ધર્માસ્તિકાય આગળ વિદ્યમાન નથી આથી મુક્તાત્મા આગળ ગમન કરતાં નથી. લોકાન્તની પછી અલોક છે અને અલોકમાં ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ છે. સિદ્ધ જીવ લોકાન્તમાં જ અવસ્થિત થઈ જાય છે તેનું આજ કારણ છે. ઉત્તરાધ્યયનના છત્રીસમાં અધ્યયનમાં કહ્યું છે

સિદ્ધ કયાં રોકાઈ જાય છે ? સિદ્ધ કયાં અવસ્થિત થાય છે ? શરીરનો પરિત્યાગ કયાં કરે છે ? અને કયાં જઈને સિદ્ધ થાય છે ॥ ૫૬ ॥

સિદ્ધ અલોકમાં રોકાઈ જાય છે, લોકના અગ્રભાગમાં અવસ્થિત થાય છે, અહીં શરીરનો ત્યાગ કરીને ત્યાં જઈને સિદ્ધ થાય છે ॥ ૪ ॥

‘નિસ્સંગઔ નિરંગણઔ’ ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—નિઃસંગ હોવાના કારણે, કર્મ લેપનો અભાવ હોવાના કારણે ગતિપરિણામના કારણે, અન્ધનું છેદન થઈ જવાના કારણે કર્મ રૂપી બળતણનો અભાવ હોવાના કારણે તેમજ પૂર્વયોગના કારણે સિદ્ધોની ઉદ્ધર્વગતિ થાય છે ॥ ૫ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા-પહેલા મુક્તાત્માની ગતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ગતિ તો કર્મના સદ્ભાવથી થાય છે, અને એ તો પહેલા જ કહેવાઈ ગયું છે કે સમસ્ત કર્મેના ક્ષય થવાથી મોક્ષ થાય છે તો પછી અકર્મી જીવની ગતિ કઈ રીતે શક્ય છે ? આનો જવાબ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે

નિઃસંગ હોવાના કારણે સિદ્ધ જીવોની ગતિ થાય છે, અર્થાત્ ગતિમાં અવરોધ કરનાર કર્મનો પણ અભાવ થઈ જવાથી તેમનું ઉદ્ધર્વગમન થાય છે. બીજું મોહ દૂર થઈ જવાથી ત્યાં રોકાવાના કારણભૂત રાગનો લેપ રહેતો નથી એ કારણે પણ ગતિ થાય છે ત્રીજું, જીવનો સ્વભાવ જ ઉદ્ધર્વગમન કરવાનો છે. ચોથું, કર્મબંધનો વિચ્છેદ થઈ જાય છે. પાંચમું, કર્મરૂપી ઇન્ધનનો અભાવ થઈ જાય છે. છઠ્ઠું, પૂર્વપ્રયોગથી અર્થાત્ સકર્મ અવસ્થામાં પણ ગતિ થાય છે. આ રીતે છ કારણોથી સિદ્ધ જીવની ઉદ્ધર્વગતિ થાય છે ॥૫

અકર્મા કી ગતિ કા નિરૂપણ એવં ઉસ વિષય મેં દ્રષ્ટાંત

‘વવગયજ્જલદ્વિય’ ઇત્યાદિ ।

સૂત્રાર્થ—લેપના દૂર થવાથી પાણીની સપાટી પર સ્થિત થનાર તુંગડાની

જેમ, કોશના ક્ષટવાથી એરંડાના બીજની માફક, ઈંધણથી વિમુક્ત ધુમાડાની સમાન અને ધનુષ્યથી છુટેલા બાણની સમાન ॥ ૬ ॥

તત્ત્વાર્થટીપિકા—પહેલા નિરસંગતા આદિ હેતુઓથી મુક્તાત્માની ગતિનું વિધાન કર્યું; આ સૂત્રમાં દૃષ્ટાંતો દ્વારા તેની પુષ્ટિ કરીએ છીએ (૧) જેમ કોઈ સુદૂં તુંબડું હોય, છિદ્ર વગરનું હોય, તેને માટીના આઠ લેપોથી લીપીને તડકામાં રાખીને સુકાવી દેવામાં આવે, પછી તેને પાણીમાં નાખવામાં આવે તો લેપયુક્ત હોવાના કારણે વજનદાર હોવાથી તે જળના તળભાગમાં જઈને સ્થિર થાય છે. પછી ધીમે-ધીમે લેપોના દૂર થવાથી તે સ્વભાવતઃ પાણીની સપાટી ઉપર આવી જાય છે. આવી જ રીતે કર્મ-લેપ દૂર થવાથી સિદ્ધશ્રવણ ઉદ્ધર્વગમન કરે છે. (૨-૩) આ જ પ્રમાણે નિરંગણ હોવાથી અર્થાત્ મોહના દૂર થઈ જવાથી પણ અકર્મી શ્રવણી ગતિ થાય છે (૪) બન્ધનો નાશ થવાથી પણ કર્મરહિત શ્રવણ ગતિ કરે છે જેવી રીતે એરંડાનું ક્ષણ તડકા લાગવાથી જ્યારે સુકાઈ જાય છે ત્યારે તેનો કોશ ક્ષટી જાય છે અને અંદર બીજ ઉપર ઉચકાય છે એ જ રીતે બન્ધ દૂર થઈ જવાથી અકર્મક શ્રવણ પણ ઉદ્ધર્વગમન કરે છે. (૫) ઈંધણથી વિમુક્ત ધુમાડાની વ્યાઘાતના અભાય માં સ્વભાવથી જ ઉદ્ધર્વગતિ થાય છે, તેવી જ રીતે અકર્મ શ્રવણી પણ ઉદ્ધર્વગતિ થાય છે. (૬) પૂર્વપ્રયોગથી પણ સિદ્ધ શ્રવણ ઉદ્ધર્વગમન કરે છે. જેવી રીતે કાન સુધી ધનુષ્યની દોરીને ખેંચીને પુરૂષ બાણ છોડે છે. આ બાણ પુરૂષના વ્યાપાર વગર પણ પૂર્વપ્રયોગથી ગતિ કરે છે તેવી જ રીતે સિદ્ધ શ્રવણ પણ પૂર્વપ્રયોગથી ગમન કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે કર્મના કારણે તેની પહેલા ગતિ થતી તેનો ક્ષય થઈ જવા છતાં પણ સંસ્કારનો વિચ્છેદ ન થવાથી તે ગતિનો હેતુ થાય છે. આમ આ છ દૃષ્ટાંતોથી અકર્મક શ્રવણી ગતિ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૬ ॥



‘લેત્ત૧ કાલર ગઈર’ ઇત્યાદિ ।

સુત્રાર્થ—સિદ્ધૉવ આ પંદર દ્વારેથી ચિન્તનીય અથવા પ્રરૂપણીય છે (૧) ક્ષેત્ર (૨) કાળ (૩) ગતિ (૪) વેદ (૫) તીર્થ (૬) લિંગ (૭) ચારિત્ર (૮) બુદ્ધ (૯) જ્ઞાન (૧૦) અવગાહના (૧૧) ઉત્કર્ષ (૧૨) અન્તર (૧૩) અનુસમય (૧૪) સંખ્યા અને (૧૫) અલ્પબહુત્વ ॥ ૭ ॥

તત્ત્વાર્થદીપિકા—પહેલાં કહેવામાં આૉયું કે ૉવ સમસ્ત કર્મેના ક્ષય થયા બાદ સિદ્ધ થાય છે. આથી અહીં પંદર દ્વારેથી સિદ્ધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

સિદ્ધ પંદર દ્વારેથી સમજવા યોગ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સિદ્ધોના સ્વરૂપને સમજવા માટે પંદર દ્વાર છે તેનાથી તેમના સ્વરૂપને વિચાર કરવો જોઈએ. તેનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે છે

ક્ષેત્રદ્વાર— કયા ક્ષેત્રમાં ૉવ સિદ્ધ થાય છે ? જવાબ એ છે કે ઉદ્ધ્વ, અધઃ અને તિર્યંક, આ ત્રણે લોકોમાં સિદ્ધ થાય છે પણૉકવન આદિ ઉદ્ધ્વ લોકમાં સદ્વિલાવતી વિજયના અધૉલૉકિક ગ્રામરૂપ અધૉલૉકમાં તથા મનુષ્યક્ષેત્ર રૂપ તિર્થલૉકમાં સિદ્ધ થાય છે આમાં પણ સંહરણના અભાવમાં પંદર કર્મભૂમિઓમાં અર્થાત્ પાંચ ભસ્ત, પાંચ ઝેરવત અને પાંચ મહાવિદેહમાં સિદ્ધ થાય છે, સંહરણની અપેક્ષા સમુદ્ર, નદી, વર્ષધર અને પર્વત આદિમાં પણ સિદ્ધ થાય છે. તીર્થંકર અધૉલૉકમાં અધૉલૉકિકગ્રામોમાં તિર્યંકલૉકમાં પંદર કર્મભૂમિઓમાં સિદ્ધ થાય છે, શેષ સ્થાનેમાં નહીં શેષ સ્થાનેમાં જે સિદ્ધ થાય છે તેઓ સંહરણથી જ થાય છે પરંતુ તીર્થંકર ભગવાનનું સંહરણ કદી પણ થઈ શકતું નથી. સંહરણ જે પ્રકારના હોય છે સ્વકૃત અને પરકૃત જંઘાચારણ અથવા વિદ્યાચારણ મુનિ યોતાની ઇચ્છાથી વિશિષ્ટ સ્થાને ભણી ગમન કરે છે, તે સ્વકૃત સંહરણ કહેવાય છે. વિદ્યાધરે અથવા દેવો દ્વારા વેરભાવના કારણે અથવા અનુકંપાથી પ્રેરિત થઈને નિચત સ્થાનેથી કોઈ બીજા સ્થાને લઈ જવું પરકૃત સંહરણ કહેવાય છે. આ સંહરણ પ્રમત્તસંયતો અને દેશવિસ્ત શ્રાવકોને જ હોઈ શકે છે, બધાં જ સાધુઓને નહીં. સાધ્વી વેદરહિત સાધુ પરિહાર વિશુદ્ધ સંયત, પુલાક, અપ્રમત્તસંયત, અતુર્દશપૂર્વી અને આહારકશરીરી, આ સાતનું સંહરણ કદાપી થતું નથી વળી કહ્યું પણ છે

શ્રમણી, વેદવિહિત શ્રમણ, પરિહાર વિશુદ્ધિ સંયમવાન પુલાક, અપ્રમત્તસંયત, ચૌદપૂર્વી અને આહારક શરીરી શ્રમણનું કોઈ સંહરણ કરતું નથી

(૨) કાલદ્વાર—કાલથી સિદ્ધ જીવ કયા કાળમાં સિદ્ધ થાય છે? સામાન્ય રૂપથી, જન્મની અપેક્ષા અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી બધાં જ કાળોમાં સિદ્ધ થાય છે. વિશેષનો વિચાર કરવામાં આવે તો અવસર્પિણીના સુષમદુષ્મ રૂપ ત્રીજા આરામાં, સંખ્યાત વર્ષ શેષ રહેવા પર જન્મેલા સિદ્ધ થાય છે. દુષ્મ સુષમ નામક પૂરા ચોથા આરામાં સિદ્ધ થાય છે. દુષ્મસુષમ આરામાં જે ઉત્પન્ન થાય છે તે પાંચમ આરામાં સિદ્ધ થઈ શકે છે પરંતુ દુષ્મ નામક પાંચમાં આરામાં જન્મેલા જીવ સિદ્ધ થતાં નથી સંહરણુની અપેક્ષા અવસર્પિણી આદિ બધાં કાળમાં સિદ્ધ થાય છે જેમકે—અવસર્પિણી કાળમાં ત્રીજા અને ચોથા આરામાં ચરમશરીરી મનુષ્યોનો જન્મ થાય છે પણ તેમાંથી કોઈ કોઈ પાંચમાં આરામાં પણ મોક્ષે જાય છે જેમ કે જમ્બૂસ્વામી કોઈ કોઈ ચરમશરીરોનો ઉત્સર્પિણી કાળમાં દુષ્મ આદિ બીજા ત્રીજા ચોથા આરામાં જન્મ થાય છે પરંતુ સિદ્ધિગમન તો ત્રીજા ચોથા આરામાં થાય છે. કહ્યું પણ છે અવસર્પિણી કાળના બે આરામાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવ ત્રણ આરામાં સિદ્ધ થાય છે ઉત્સર્પિણી કાળના ત્રણ આરામાં જન્મેલા બે આરામાં સિદ્ધ થાય છે ૥૧૧૥ સંહરણુની અપેક્ષા ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળમાં છ એ આરામાં સિદ્ધ થાય છે. તીર્થંકરોનો જન્મ અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી કાળના ત્રીજા અને ચોથા આરામાં થાય છે અને સિદ્ધિગમન પણ સુષમદુષ્મ અને દુષ્મસુષમ કાળમાં ત્રીજા અને ચોથા આરામાં જ સમજવું જોઈએ, અન્ય આરાઓમાં નહીં. જેમ ભગવાન ઋષભદેવનો જન્મ સુષમદુષ્મ આરાના છેલ્લા ભાગમાં થયો અને ૮૬ પખવાડીઆ અર્થાત્ ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ માસ શેષ રહેવા પર મોક્ષગમન થયું. ભગવાન મહાવીર સ્વામીનો જન્મ દુષ્મસુષમ નામક આરાના અંતિમ ભાગમાં થયો. ૮૬ પખવાડીઆ શેષ રહ્યા ત્યારે મોક્ષગમન થયું.

(૩) ગતિદ્વાર—ગતિની અપેક્ષા એક ગતિમાં સિદ્ધ થાય છે આ વિષયમાં બે નય છે—અનંતરનય અને પશ્ચાત્કૃતનય અનંતરનય અર્થાત્ વર્તમાન ભવની અપેક્ષાથી મનુષ્યગતિમાં જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈ અન્ય ગતિમાં નહીં પશ્ચાત્કૃતનય અર્થાત્ વર્તમાન ભવના પહેલાના ભવની અપેક્ષાથી, સામાન્ય રૂપથી ચારેય ગતિઓમાંથી આવેલા જીવ સિદ્ધ થાય છે. આમાં વિશેષતા આ છે નરકગતિની અપેક્ષા પ્રારંભની ચાર પૃથ્વીઓથી આવેલા જીવ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તિર્યચગતિની અપેક્ષા પૃથ્વી, જળ વનરૂપિણી અને પંચેન્દ્રિય તિર્ગચોથી આવેલા જીવ સિદ્ધ થાય છે. તીર્થંકર દેવગતિ અથવા

નરકગતિથી અનન્તર આવીને જ સિદ્ધ થાય છે. તીર્થ'કર નરકથી આવે તો પ્રારંભની ત્રણ નરકભૂમિઓથી આવીને સિદ્ધ થાય છે. દેવગતિની અપેક્ષા વૈમાનિકનિકાયથી જ આવીને સિદ્ધ થાય છે. અન્ય કોઈ નિકાયથી નહીં

(૪) વેદદ્વાર-વેદની અપેક્ષા કયા વેદથી સિદ્ધ થાય છે? પ્રત્યુત્પન્ન નય અર્થાત્ વર્તમાનગ્રાહી નયની અપેક્ષા તો વેદરહિત જીવ જ સિદ્ધ થાય છે. તે ભવમાં અનુભવેલા પૂર્વવેદની અપેક્ષા સ્ત્રીવેદ, પુરૂષવેદ અને નપુંસકવેદ ત્રણેથી સિદ્ધ થાય છે કહ્યું પણ છે પ્રત્યુત્પન્ન નયની અપેક્ષા વેદથી રહિત જીવ સિદ્ધ થાય છે, પરન્તુ અતીતગ્રાહી નયની, અપેક્ષા બધા વેદોથી સિદ્ધ થાય છે, ॥ ૧ ॥ તીર્થ'કર સ્ત્રીવેદ અથવા પુરૂષવેદમાં જ સિદ્ધ થાય છે, નપુંસકવેદમાં નહીં.

(૫) તીર્થ'દ્વાર—તીર્થ'ની અપેક્ષા કયા તીર્થ'માં ઉત્પન્ન થાય છે? તીર્થ'કરના તીર્થ'માં, તીર્થ'કરીના તીર્થ'માં અતીર્થ'માં પણ સિદ્ધ થાય છે.

(૬) લિંગદ્વાર--લિંગની અપેક્ષા કયા લિંગમાં સિદ્ધ થાય છે? અન્યલિંગમાં, ગૃહસ્થલિંગમાં અને સ્વલિંગમાં સિદ્ધ થાય છે આ કથન દ્રવ્ય-લિંગની અપેક્ષા સમજવું જોઈએ સંયમરૂપ ભાવલિંગની અપેક્ષા તો સ્વલિંગમાં જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એ સિવાયના અન્ય ભાવલિંગમાં નહીં.

(૭) ચારિત્રદ્વાર--ચારિત્રની અપેક્ષા કયા ચારિત્રમાં સિદ્ધ થાય છે? પ્રત્યુત્પન્નનયની અપેક્ષા યથાખ્યાત ચારિત્રમાં સિદ્ધ થાય છે, તે જ ભવમાં પહેલા અનુભવેલા ચારિત્રની અપેક્ષા કોઈ સામાયિક, સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને યથાખ્યાત ત્રણ ચારિત્ર વાળા હોય છે. કોઈ ચાર-સામાયિક, છેદોપસ્થાપના સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્રવાળા હોય છે. કોઈ સામાયિક, છેદો-પસ્થાનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિક, સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને યથાખ્યાત એ રીતે પાંચે ચારિત્રોની આરાધના કરીને સિદ્ધ થાય છે કહ્યું પણ છે પ્રત્યુત્પન્નનયની અપેક્ષા યથાખ્યાત ચારિત્રમાં સિદ્ધ થાય છે અને પૂર્વાચરિત ચારિત્રોની અપેક્ષા કોઈ ત્રણ કોઈ ચાર અને કોઈ પાંચ ચારિત્રોથી સિદ્ધ થાય છે. 'તીર્થ'કર સામાયિક, સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્રની આરાધના કરીને જે સિદ્ધ થાય છે.

(૮) બુદ્ધદ્વાર-બુદ્ધત્વની અપેક્ષા કયા પ્રકારના બુદ્ધ સિદ્ધ થાય છે? સ્વયંબુદ્ધ જેમને પરોપદેશ વગર સ્વયંજ યોગ પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રત્યેક બુદ્ધ જેમને કોઈપણ નિમિત્ત મેળવી યોગ પ્રાપ્ત થયો હોય અને બુદ્ધબોધિત જ્ઞાની જનોથી ઉપદેશ પામીને જેમને યોગ પ્રાપ્ત થયો હોય—સિદ્ધ થાય છે તીર્થ'કર સ્વયંબુદ્ધ જ હોય છે, તેમને કોઈ પાસેથી યોગ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર પડતી

નથી. પ્રત્યેકબુદ્ધ પણ કોઈનો ઉપદેશ પામ્યા વગર જ યોધ પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ તેમને કોઈ બહારના નિમિત્તની જરૂરીયાત રહે છે જેમ કે કરકણૂ આદિ જે સિદ્ધાંતના સારને સમીચીન રૂપથી જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષનો ઉપદેશ પામીને બુદ્ધ થાય છે તે બુદ્ધ યોધિત કહેવાય છે. આ ત્રણે પ્રકારના સાધક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૯) જ્ઞાનદ્વાર-જ્ઞાનની અપેક્ષા કયા જ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય છે ? પ્રત્યુત્પન્ન અર્થાત્ વર્તમાનગ્રાહીનયની અપેક્ષા કેવળજ્ઞાનમાં સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ તે જ લવમાં પ્રાપ્ત પૂર્વાકાલીન જ્ઞાનોનો વિચાર કરવામાં આવે તો કોઈ મતિ શ્રુત-જ્ઞાની હોય છે, કોઈ મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાની હોય છે જ્યારે કોઈ મતિ શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યવજ્ઞાની હોય છે. તીર્થંકરોને નિયમથી આરેય જ્ઞાન હોય છે. તેઓ મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાનથી યુક્ત થઈને જ પરલવથી આવે છે દીક્ષા અંગીકાર કરતા જ તેમને મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને પછી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય છે.

(૧૦) અવગાહનાદ્વાર-અવગાહનાની અપેક્ષા કયા અવગાહનથી સિદ્ધ થાય છે ? અવગાહના ત્રણ પ્રકારની છે જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ. જઘન્ય બે હાથની અવગાહનાથી સિદ્ધ થાય છે, ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યોની અવગાહ નાવાળા સિદ્ધ થાય છે અને મધ્યમ સાત આદિની અવગાહનાવાળા સિદ્ધ થાય છે. જઘન્ય અવગાહનાથી કૂર્મપુત્ર આદિ સિદ્ધ થયા ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષ્યની અવગાહનાથી ભરત બાહુબલી આદિ સિદ્ધ થયા અને મધ્યમ સાત હાથની અવગાહનાથી ગૌતમ વગેરેએ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના વચ્ચેની બધી અવગાહનાઓ મધ્યમ જ સમજવી જોઈએ.

(૧૧) ઉત્કર્ષદ્વાર-સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયેલા જીવ અધિકમાં અધિક કેટલો કાળ વ્યતીત થયા પછી સિદ્ધ થાય છે? સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ જીવ ઉત્કૃષ્ટ દેશોન અપાર્થ પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળમાં સિદ્ધ થાય છે અનુકૃષ્ટની અપેક્ષા કોઈ સંજ્ઞેય કાળ વીત્યા બાદ અને કોઈ અનન્ત કાળ વ્યતીત થવા બાદ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૨) અન્તરદ્વાર-સિદ્ધ જીવોનું કેટલા કાળનું અન્તર હોય છે ? સિદ્ધ થનારા જીવોમાં સમયનું જે વ્યવધાન થાય છે તે અન્તર કહેવાય છે જેમકે—એક જીવ વર્તમાન સમયમાં સિદ્ધ થયો ત્યાર બાદ બીજો જીવ જેટલા સમય બાદ સિદ્ધ થશે તેટલો વચ્ચેનો કાળ અન્તર કહેવાય છે અર્થાત્ સિદ્ધિગમનથી શૂન્યકાળ વર્તમાન સમયમાં એક જીવ સિદ્ધ થયો, બીજો એક સમયના વ્યવધાનથી સિદ્ધ થાય છે, આ રીતે જઘન્ય અન્તર એક સમયનો

હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ અન્તર છ માસનું હોય છે.

(૧૩) અનુસમયદ્વાર-અનુસમય અર્થાત્ વચમાં એક પણ સમયનું અન્તર યડયા વગર સતત સિદ્ધ થાય તો કેટલા સમયો સુધી સિદ્ધ થતાં રહે છે ? નિરન્તર સિદ્ધ હોય તા લગાતાર બે સમયો સુધી સિદ્ધ થાય છે. ઉત્કૃષ્ટ લગાતાર આઠ સમયો સુધી સિદ્ધ થતાં રહે છે. આઠ સમય પછી અન્તર અવશ્ય પડે છે.

(૧૪) સંખ્યાદ્વાર-એક સમયમાં કેટલા જીવ સિદ્ધ થાય છે ? એક સમયમાં જઘન્ય અર્થાત્ ઓછામાં ઓછો એક જીવ સિદ્ધ થાય છે ઉત્કૃષ્ટ અર્થાત્ અધિકમાં અધિક એક સમયમાં એકસો આઠ જીવ સિદ્ધ થાય છે. આ અવસર્પિણીકાળમાં આ ભરત ક્ષેત્રમાં લગવાન ઋષભદેવ સ્વામીના નિર્વાણના સમયે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના વાળા એકસો આઠ જીવ એક સાથે (એક જ સમયમાં) સિદ્ધ થયા આ એક અભૂતપૂર્વ આશ્ચર્યકારક બનાવ કહેવામાં આવ્યો છે કારણ કે શાસ્ત્રમાં મધ્યમ અવગાહનાવાળા એકસો આઠ જીવોનું જ સિદ્ધ હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૩૬માં અધ્યયનની ૫૪ મી ગાથામાં કહ્યું છે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનવાળા એકી સાથે બે જીવ સિદ્ધ થાય છે, જઘન્ય અવગાહના વાળા ચાર સિદ્ધ થાય છે અને મધ્યમ અવગાહનાવાળા એકસો આઠ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૫) અલ્પખલુત્વદ્વાર- કેનાથી કેણુ અલ્પ છે. કેનાથી કેણુ વધારે છે. એ રીતે ન્યૂનાધિકતાનો વિચાર જ્યાં કરવામાં આવે છે તે અલ્પખલુત્વદ્વાર કહેવાય છે. સંક્ષેપથી અલ્પખલુત્વ આ પ્રમાણે છે-એક સાથે બે ત્રણ આદિ સિદ્ધ થનારા સહુથી ઓછા છે, એકાકી સિદ્ધ થનારા સંખ્યાતગણુ અધિક છે. કહ્યું પણ છે સંખ્યાની અપેક્ષા જઘન્ય એક અને ઉત્કૃષ્ટ એકસો આઠ સિદ્ધ થાય છે. એક સાથે અનેક સિદ્ધ થનારાં ઓછા છે અને એક એક સિદ્ધ થનારાં સંખ્યાતગણુ છે ॥ ૧ ॥

હવે વિસ્તારથી ક્ષેત્ર આદિ ચૌદ દ્વારોના આધાર પર અલ્પખલુત્વનો વિચાર કરવામાં આવે છે જેમાં જન્મ અને સંહરણુ બંનેનો વિચાર પણ સમ્મિલિત છે.

(૧) ક્ષેત્રથી અલ્પખલુત્વ-જન્મથી પંદર કર્મભૂમિઓમાં સિદ્ધ હોય છે. હૈમવત ક્ષેત્ર આદિ ત્રીસ અકર્મભૂમિઓ છે. સંહરણુ કર્મભૂમિઓમાં અથવા અકર્મભૂમિઓમાં થાય છે. સંહરણુસિદ્ધ અર્થાત્ જેમને કોઈ દેવ અથવા વિદ્યાધર એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને ઉપાડી ગયા અને ત્યાંથી જ જેમને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય એવા જીવ સહુથી ઓછા છે. જન્મથી સિદ્ધ થનારા તેથી અસંખ્યાતગણુ અધિક છે. સંહરણુ બે પ્રકારનું છે-સ્વકૃત અને પરકૃત આરણુ વિદ્યાધરોનું સ્વેચ્છાપૂર્વક જે સંહરણુ થાય છે તે સ્વકૃત કહેવાય છે દેવો

અને વિદ્યાધરો દ્વારા થનારું પરકૃત સંહરણ કહેવાય છે. આ ક્ષેત્રોના વિભાગ કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિ, સમુદ્ર, દ્વીપ, ઉર્ધ્વલોક અધોલોક અને મધ્યલોક છે. એમાંથી ઉર્ધ્વલોકસિદ્ધ સહુથી ઓછા છે, અધોલોકસિદ્ધ સંખ્યાતગણા છે અને મધ્યલોકસિદ્ધ તેથી સંખ્યાતગણા છે. સમુદ્રસિદ્ધ સહુથી ઓછા છે, દ્વીપસિદ્ધ તેથી પણ સંખ્યાતગણા અધિક છે. લવણસમુદ્રસિદ્ધ સહુથી ઓછા છે, કાલોદ્ધિ સમુદ્રસિદ્ધ તેથી સંખ્યાતગણા અધિક છે, જંબૂદ્વીપસિદ્ધ સંખ્યાતગણા છે, ધાતકીખણ્ડસિદ્ધિ સંખ્યાતગણા છે, પુષ્કરાર્ધ સિદ્ધ સંખ્યાતગણા છે.

(૨) કાલથી અદ્યપખડુત્વ-કાલ ત્રણ પ્રકારના છે-અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી અને મધ્યકાળ. પૂર્વભવની અપેક્ષા ઉત્સર્પિણીકાલસિદ્ધ સહુથી ઓછા છે. અવસર્પિણીકાલસિદ્ધ વિશેષાધિક છે અને મધ્યકાલસિદ્ધ સંખ્યાતગણા છે. પ્રત્યુત્પન્ન ભવની અપેક્ષા અકાલમાં સિદ્ધ થાય છે આથી અદ્યપખડુત્વ નથી

(૩) ગતિથી અદ્યપખડુત્વ-પ્રત્યુત્પન્ન નયની અપેક્ષા સિદ્ધિગતિમાં સિદ્ધ હોય છે, આથી આ અપેક્ષાથી કોઈ અદ્યપખડુત્વ નથી. પૂર્વભવની અપેક્ષા બધા મનુષ્યગતિથી સિદ્ધ થાય છે આથી આ અપેક્ષા પણ અદ્યપખડુત્વ નથી. પરંપરા પૂર્વભવની અપેક્ષાથી અર્થાત્ ચરમ ભવથી પહેલાના ભવની અપેક્ષાથી વિચાર કરવામાં આવે તો મનુષ્યગતિથી મનુષ્યગતિમાં આવીને સિદ્ધ થનારા સહુથી ઓછા છે, નરકગતિથી આવીને સિદ્ધ થનારા સંખ્યાતગણા અધિક છે, તિર્થંચગતિથી આવીને સિદ્ધ થનારા તેથી પણ સંખ્યાતગણા અધિક છે જ્યારે દેવગતિથી આવીને સિદ્ધ થનારા તેમનાથી પણ સંખ્યાતગણા અધિક છે.

(૪) લિંગથી અદ્યપખડુત્વ-લિંગદ્વારમાં વેદદ્વાર અન્તર્ગત છે. પ્રત્યુત્પન્ન ભાવની અપેક્ષા વેદને ક્ષય કરીને વેદહીન થયેલા જીવ જ સિદ્ધ થાય છે આથી આ અપેક્ષાથી કોઈ અદ્યપખડુત્વ નથી. પૂર્વભવની અપેક્ષાથી નપુંસકલિંગસિદ્ધ સહુથી ઓછા છે, સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ તેથી સંખ્યાતગણા અધિક છે અને પુદ્લિંગ-સિદ્ધ તેથી પણ સંખ્યાતગણા અધિક છે.

(૫) તીર્થથી અદ્યપખડુત્વ-તીર્થંકરસિદ્ધ સહુથી ઓછા છે, તીર્થંકરના તીર્થમાં અતીર્થંકરસિદ્ધ સંખ્યાતગણા અધિક છે અથવા દ્રવ્યલિંગની અપેક્ષા તર્થંકર તીર્થસિદ્ધ નપુંસક સહુથી થોડાં છે. તીર્થંકર તીર્થસિદ્ધ સ્ત્રીઓ સંખ્યાતગણી છે, તીર્થંકર તીર્થસિદ્ધ પુરૂષ સંખ્યાતગણા છે.

(૬) ચારિત્રથી અદ્યપખડુત્વ-પ્રત્યુત્પન્ન ભાવની અપેક્ષાનો ચારિત્રી અચારિત્રી જીવ જ સિદ્ધ થાય છે આથી કોઈ અદ્યપખડુત્વ નથી. પૂર્વભવની અપેક્ષાથી,

સામાન્ય રૂપથી પંચચારિત્રી (સામાયિક વગેરે પાંચે ચારિત્રોની આરાધના કરવાવાળા) સિદ્ધ સહુથી ઝોછા છે. ચાર ચારિત્રોની આરાધના કરીને સિદ્ધ થનારા સંખ્યાતગણા અધિક છે, ત્રિચારિત્રી સંખ્યાતગણા અધિક છે વિશેષની અપેક્ષા સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય; પરિહારવિશુદ્ધિક, સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને યથાખ્યાત, આ પાંચે ચારિત્રોથી સિદ્ધ થનારાં સહુથી ઝોછા છે. સામાયિક છેદોપસ્થાપનીય, સૂક્ષ્મસામ્પરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્રથી સિદ્ધ થનારા સંખ્યાતગણા અધિક છે

(૭) બુદ્ધત્વથી અદ્વયબહુત્વ-પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ સહુથી ઝોછા છે બુદ્ધ બોધિતસિદ્ધ નપુંસક સંખ્યાતગણા અધિક છે. બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ સ્ત્રિઓ સંખ્યાગણી છે. જ્યારે બુદ્ધિબોધિતસિદ્ધ પુરૂષ સંખ્યાતગણા છે.

(૮) જ્ઞાનથી અદ્વયબહુત્વ-વર્તમાન ભાવની અપેક્ષાથી કેવળજ્ઞાનીને જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે આથી આ દૃષ્ટિએ કોઈ અદ્વયબહુત્વ નથી. પૂર્વભવની અપેક્ષાથી સામાન્ય રૂપથી દ્વિજ્ઞાનસિદ્ધ અર્થાત્ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી સીધું કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થનારાં સહુથી ઝોછા છે, ચાર જ્ઞાનથી સિદ્ધ થનારા સંખ્યાતગણા અધિક છે, ત્રિજ્ઞાનસિદ્ધ સંખ્યાતગણા અધિક છે. વિશેષરૂપથી મતિ શ્રુતજ્ઞાનથી સિદ્ધ થનારા સૌથી ઝોછા છે. મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનથી સિદ્ધ થનારા સંખ્યાતગણા અધિક છે. મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થનારાં સંખ્યાતગણા છે.

(૯) અવગાહનાથી અદ્વયબહુત્વ-જઘન્ય અવગાહનાથી સિદ્ધ થનારાં સહુથી ઝોછા છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાથી સિદ્ધ થનારા તેથી અસંખ્યાતગણા અધિક છે, યવમધ્યસિદ્ધ અસંખ્યાતગણા છે, યવમધ્ય ઉપરવાળા સિદ્ધ અસંખ્યાતગણા છે. યવમધ્ય નીચેવાળા સિદ્ધ વિશેષાધિક છે. બધાં વિશેષાધિક છે.

(૧૦) અન્તર અનન્તરથી અદ્વયબહુત્વ-લગાતાર આઠ સમય સુધી સિદ્ધ થનારા સહુથી ઝોછા છે તેમની અપેક્ષા નિરન્તર સાત સમય સુધી સિદ્ધ થનારા સંખ્યાતગણા છે. તેમની અપેક્ષા નિરન્તર છ સમય સુધી સિદ્ધ થનારા સંખ્યાતગણા છે તેમનાથી લગાતાર ચાર સમય સુધી સિદ્ધ થનારા સંખ્યાતગણા છે. તેથી લગાતાર ત્રણ સમય સુધી સિદ્ધ થનારા સંખ્યાતગણા અધિક છે અને તેથી બે સમય સુધી નિરન્તર સિદ્ધ થનારા સંખ્યાતગણા છે. આ અનન્તર સિદ્ધોત્તુ અદ્વયબહુત્વ છે. સાન્તર સિદ્ધોમાં અર્થાત્ જેમના સમયમાં વ્યવધાન છે તેમનામાં છ માસના અન્તરથી સિદ્ધ થનારાં સંખ્યાતગણા છે.

યવમધ્ય અન્તરસિદ્ધ સંખ્યાતગણા છે, નીચે યવમધ્ય અન્તરસિદ્ધ સંખ્યાત-  
ગણા છે, ઉપરિયવમધ્ય અન્તર સિદ્ધ વિશેષાધિક છે, બધાં વિશેષાધિક છે.

(૧૧) સંખ્યાથી અલ્પબહુત્વ-એક સમયમા એકસો આઠ સિદ્ધ સદ્ધથી  
ઓછા છે, પશ્ચાતુપૂર્વીથી એકસો સાત સિદ્ધથી લઇને પચાસ સિદ્ધ સુધી  
અનન્તગણા છે. એવી જ રીતે પશ્ચાતુપૂર્વીથી લઇને પચ્ચીસ સુધી અસંખ્યા-  
તગણા છે. એવી જ રીતે એકી સાથે ચોવીસ સિદ્ધોથી લઇને એક સિદ્ધ  
સુધી સંખ્યાતગણા છે હવે પશ્ચાતુપૂર્વી હાનિ બતાવીએ છીએ અનન્તગુણ  
હાનિસિદ્ધ સદ્ધથી ઓછા છે. અસંખ્યેયગુણહાનિ અનન્તગણા છે, સંખ્યેય  
ગુણહાનિ સિદ્ધ સંખ્યાતગણા છે.

આ રીતે આ ચૌદ દ્વારોથી અલ્પબહુત્વનો વિચાર કરવાથી પંદર દ્વારોનું  
નિરૂપણ સમ્પૂર્ણ થયું. આ પૂર્વોક્ત પંદર દ્વારોથી સિદ્ધોનું સ્વરૂપ ચિન્તનીય છે।૭  
જેનાચાર્ય જ્ઞાનધર્મદિવાકર પૂજ્યશ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજકૃત “તત્ત્વાર્થસૂત્ર”ની  
દીપિકા-નિરૂક્તિ વ્યાખ્યાનો નવમો અધ્યાય સમાપ્તઃ ॥૯॥

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર સંપૂર્ણ

